PANAIT ISTRATI

DOSAR AL VIEŢII ŞI AL OPEREI

AVERTISMENT

Această nouă ediţie a monografiei – ma grăbesc s-o spun – nu reprezintă o simplă reproducere a textului tipărit în 1964, ci, propriu-zis, o altă carte. Ediţia primă îmi serveşte mai mult ca un punct de plecare ori ca un termen posibil al discuţiei, în raport cu care pot să măsor valoarea noilor documente descoperite, să precizez noi impresii şi judecăţi provenite în urma unor alte lecturi, ca şi a confruntării cu comentariile critice apărute în răstimp.

Noi documente? Nu mi-aş fi putut închipui că, după ce în monografie prelucrasem deja un material vast, mai pot ieşi la iveală alte şi alte surse de documente, de la noi şi din străinătate, într-un şir parcă fără capăt (astfel încât comparaţia cu basmele Şeherazadei, făcută odată, riscă să-şi piardă funcţia pur metaforică); materiale, fireşte, de o valoare diferită, dar unele, prin semnificaţiile implicate, obligând la o îmbogăţire a unghiului cercetării, la reconfirmarea şi, în anumite cazuri, la revizuirea aprecierilor. (Un exemplu: cele peste două sute de scrisori adresate de Panait Istrati lui Romain Rolland şi pe care doar în ultimii ani le-am putut cunoaşte ne permit nu numai să verificăm amănunte episodice de pe o arie foarte întinsă, dar şi să înaintăm

— Pe căi mai directe – în cunoaşterea seismelor lumii sale sufleteşti. Practic, dispunem de acel jurnal intim pe care n-am visat să-l obţinem vreodată, pe Istrati neinteresându-l asemenea îndeletniciri, trecute în categoria mofturilor de domnişoara.)

După cum se ştie, reluarea problemei Panait Istrati în câmpul publicisticii europene de după cel de-al doilea război mondial a fost marcata de timiditate şi improvizaţie (daca putem menţiona, sub beneficiu de inventar, un număr de însemnări, rătăcite ici şi colo). În anii din urma, situaţia s-a schimbat însă în chip neaşteptat, chiar spectaculos. Nu numai pentru ca, în Franţa, au apărut primele cărţi despre Panait Istrati – studiul lui E. Raydon: Panaât Istrati* Vagabond de génie (1968) şi monografia Panait Istrati. Un chardon déraciné de Monique Jutrin-Klener (1970) – sau că scriitori de o largă notorietate precum academicianul Joseph Kessel îi dedică prefeţe elogioase. Mai important decât toate mi se pare simplul fapt că despre scriitorul nostru a început să se scrie în chip constant şi firesc în cele mai diverse publicaţii (de la

Le Monde la Les Nouvelles Littéraires1 şi de aici – pentru a sugera cât de larg este registrul revistelor incitate de „redescoperirea” lui Panait Istrati

— La Le Nouveau Planete) 2. S-ar zice că, după ce se rătăcise pe cine ştie ce tărâmuri necunoscute, incurabilul vagabond reapare miraculos în empireul gloriilor literare. (O contribuţie hotărâtoare a avut-o evenimentul

1 Anul trecut, Les Nouvelles Littéraires, apărind sub noi auspicii, dar dorind să facă act de fidelitate faţa de trecutu-i publicistic, a republicat eseul lui Panait Istrati trimis, în 1933, de la Sanatoriul F ilare t: Témoignage sur la liberté. L'homme qui n'adhere a rien. Totodată, se putea citi un comentariu al lui André Laude care se întreba dacă nu cumva Parisul vădeşte apetituri „imperialisteft având darul de a „aclimatiza„ „d3autres voix venant d'autres horizons, parfois farouches tels ceux qu'a connus Panait Istrati révélé dans Les Nouvelles Littéraires par Frédéric Lefevre, arrivé en France depuis sa lointaine Roumanie„. Reconstituindu-se istoria debutulm său se emiteau astfel de consideraţii generale menite să formuleze o concluzie şi un verdict: „Vinconnu„ „va prendre la langue française a pleines mains, la brutaliser, lui insuffler une violence – mais aussi une douceur, une tendresse – enracinées la-bas dans les foubourgs miséreux de Brăila. Et la littérature française va s'enrichir de quelques livres que le temps ne saurait épuiser: Les chardons du Bărăgan, Kyra-Kyralina, Les Haidouks.” (Les Nouvelles Littéraires, numărul din 29 dec. 1975.)

2 Le Nouveau Planete, numărul din iunie 1969 (articolul: La vie tourmentée de Panait Istrati de Jean Le Marchand).

Transferării drepturilor de autor de la Presse Universitaire de Y rance – care şi din pricina profilului ei special, nepublicând, pe o durată de circa trei decenii, decât două sau trei cărţi, practic îl înmormântase ca scriitor pe Panait Istrati – la prestigioasa editură Gallimard, unde a fost reeditată întreaga-i operă, în condiţii grafice excepţionale.)

Sunt deschise, nici vorbă, în prezent, largi posibilităţi dezbaterii critice, ca şi dezvăluirii şi confruntării de mărturii şi documente.

Tot acest material nou acumulat aş fi putut să-l topesc în textul primei ediţii, reaşezând, modificând, lipind ş.a. în. D. – aşa cum se procedează, îndeobşte. Mi s-a părut însă că aş comite, cumva, o mistificare. Pe toată această durată au avut loc reevaluări fireşti în înţelegerea uneia sau alteia dintre probleme, legate de exegeza istratiană. Unele opinii nu mi s-au precizat dintr-o dată, ci în stadii succesive, unele ipoteze au fost confirmate, altele nu, şi, în sfârşit, mai rămân încă destule aspecte sub semnul incertitudinii. Şi atunci, m-am gândit că ar fi bine (mai corect) să nu escamotez dificultăţile, ci să prezint, cu toată sinceritatea, întregul grafic al acestor investigaţii şi mutaţii de optică, o hartă – în mişcare – a noilor insule, progresiv descoperite, din misteriosul arhipelag, niciodată cunoscut pe deplin, reprezentat de viaţa şi opera lui Panait Istrati.

La o distanţă de doisprezece ani, textul iniţial a reclamat, inevitabil, o recitire şi o filtrare, fie chiar şi numai sub raport strict stilistic. M-am străduit

însă ca aceste operaţii să nu afecteze dezvoltarea dialectică a cercetării, astfel încât să se realizeze un continuu dialog cu alţii şi cu mine însumi {cu textul ediţiei din 1964), ceea ce în planul compoziţiei cărţii se soldează cu variate şi, desigur, abuziv de multe note de subsol.1 Dar

1 Folosind acest procedeu aiurea, am întâmpinat reticenţa unor colegi, care, chiar binevoitori fiind, s-au simţit obligaţi să-mi semnaleze ca m-am lăsat furat de „lungile caravane* ale notelor de subsol. Apreciind frumuseţea metaforei, îmi rămâne sa fac precizarea ca n-am fost nici furat, nici sedus ş.a. în. D., ci am apelat conştient la această formulă, care-mi permite să situez textul de bază într-un context mai dinamic, impunându-l unei continue connu consună oare mai bine o astfel de metodă obiectului în studiu – drumurile biografiei şi creaţiei lui Panait Istrati repreientând un material teribil de instabil, de fluid, schimbător până la sfidarea paradoxului sau, altfel spus, adevărate nisipuri mişcătoare? Destinul aventuros al acestui scriitor obligă, am impresia, la aventuri (şi avataruri) ale comentariului critic.

Fruntari şi pe multiple planuri sau, pentru a-mi trăda ambiţia până la capăt, dublindu-ly pe alocuriy cu însuşi jurnalul investigaţiei critice.

CAZUL PANAIT ISTRATI

Panait Istrati a avut un destin neobişnuit, chiar paradoxal. Fiul unei spălătorese dintr-un port dunărean, vagabondul cu nenumărate meserii la activul său (zugrav, fotograf ambulant, purtător de reclame, ziarist, servitor, mecanic, hamal etc.), împins de vicisitudinile vieţii la o tentativă de sinucidere, ajunge, după vârsta de patruzeci de ani, „prozator francez”, tradus în peste 25 de ţări şi elogiat în termeni înflăcăraţi de Romain Rolland, sau, dintre critici, de Georg Brandes.1 Cărţile sale, scrise în secolul al XX-lea, amintesc comentatorilor de poveştile din O mie şi una de nopţi sau de Odiseea.

Împrejurările au aşezat figura lui Panait Istrati sub semnul miracolului, al aventurii şi, totodată, al poeziei. Se părea că nu se poate scrie despre Panait Istrati fără a se evoca azurul, Orientul, neliniştea marilor plecări, misterul depărtărilor etc. A devenit şi muza unor poeţi mediocri de la noi 2,

1 „Eu recunosc – mărturisea Brandes, Într-un articol din Social-demokraten, numărul din 2-4 iunie 1926 – că Panait Istrati este de mai multă vreme, dintre povestitorii europeni, favoritul meu. A

2 La data când făceam afirmaţia, nu cunoşteam toate poeziile închinate acestui… prozator. Astfel se explică generalizarea aspră şi, nici vorbă, nedreaptă, deoarece între cei care se lăsaseră seduşi de destinul fascinant al lui Panait Istrati figurau şi poeţi de o reală valoare. Este, în primul And, cazul lui Mihu Dragomir (bineînţeles, şi în numele unei obârşii comune, brăilene). În placheta Edgar Allan Poe, scoasă în cadrul colecţiei „Adonis* (1940), găsim versuri de un farmec ingenuu (explicabil dacă ţinem seama de vârsta adolescentină a autorului) prin care autorul Chirei Chiralina este celebrat între sorii pământului romanesc. Poetul american era invitat să-i cunoască pe Creangă, pe Eminescu şi pe Istrati, colegii lui de drept în după cum îl întâlnim

ca erou literar în romanul Toda-Raba, al ilustrului scriitor grec Nikos Kazantzakis.

Dar paralel cu aceste exerciţii poetizante, Panait Istrati şi-a atras antipatiile cele mai vehemente. Putem să afirmăm că este de-a dreptul straniu cazul acestui scriitor, îmbrăţişat cu fervoare, până la idolatrizare şi, în acelaşi timp, urât cu atâta înverşunare. (Cunoscuta publicaţie Cuvântul liber semnala la patru ani de la moartea lui Istrati că el concurează în a fi „figura cea mai atacată” nu numai din literatură, dar şi din viaţa politică a vechii Românii.)

Prin structura fiinţei sale un pasionat, trăind totdeauna în chip absolut fiecare nouă aventură a existenţei sale, Istrati a provocat, de-a lungul anilor, caracterizări derutante, imposibil de conciliat. Când un „Gorki balcanic” (titulatură dată de Romain Rolland), sau un scriitor al proletariatului, când „haiduc al Siguranţei”, cum l-a numit Henri Barbusse, sau, şi mai brutal, cu epitetul dat de Francisc Jourdain: „câine de pază al regalo-fasciştilor din România”.

Activist sindical în tinereţe, mai apoi autor de cărţi interzise şi confiscate de autorităţile poliţieneşti din România 1 ca reprezentând o literatură subversivă, iar în ultimii ani, regatul boemiei şi al poeziei: „Trebuia să vii vara, când Dunărea clipoceşte ciudat, /pe şoseaua Baldovineştilor, la celălalt, Istrati/sau să priveşti filtrarea soarelui prin arbori, ca prin gratii, /în pădurea sinucigaşilor din Lacu-Sărat.” într-o scrisoare, N. Vrânceanu, din Mediaş, fost coleg de gazetărie cu Mihu Dragomir, mă informa că tot în colecţia „Adonis”, în 1933, apăruse şi o remarcabilă poezie intitulată: Nerantula. Dealtfel, revista brăileană Flamura, din aceşti ani, este plină de astfel de omagii lirice semnate de Mihu Dragomir (sub numele iniţial sau sub diverse pseudonime).

Să-l amintim apoi pe Cristian Sârbu (de astă dată, se revendică descendenţa comună bărăgăneană şi „proletară”). Într-o frumoasă poezie, inclusă şi în volumul de versuri alese, el provoca un dialog al brazilor şi al vântului, care clamau: „Dormi, Panait Istrati/îmbarcaţi pe locomotivele istoriei, /plecate-n zadar la drum, /Idealiştii vagabonzi ai lumii/Te vor căta de-acum/Cu inima-n mână, /Ca să le-o speli de bubă şi ţărână, /Şi raza ta va creşte-n fiecare/grădini de zări albastre, grădini de meri în floare...”

Nu este însă mai puţin adevărat că mitul lui Panait Istrati a generat şi o sumedenie de versuri proaste, publicate de autori obscuri în reviste tot atât de obscure (ca acestea apărute în Hotar – la moartea scriitorului: „Ca şi floarea moartă înainte de vreme, /Aşişderea, acesta de timpuriu s-a dus”).

1 Este, bunăoară, cazul Domniţei din Snagov (vezi, Galaţii noi din 19 septembrie 1926, nota: Roman confiscat).

Un ins care ar fi fost cumpărat de burghezie, un fascist şi un antisemit. Şi, cu toate acestea, în timpul ocupaţiei naziste, în Franţa, opera lui Panait Istrati avea să fie pusă la index şi arsă laolaltă cu cea a marilor scriitori democraţi şi revoluţionari. 1

O asemenea stare de lucruri era firesc să favorizeze exagerările, interpretările părtinitoare şi chiar legendele cele mai prăpăstioase. 2 Ceea ce nu

izbuteau să facă detractorii reuşea uneori furia celor care-l idolatrizau. (Au fost scrise articole în care, pe^ un ton evlavios, Istrati era comparat cu Iisus Hristos!) Să mai observăm că forţa acaparatoare a povestirilor istratiene te face adesea să iei drept fapt real ceea ce poate fi doar produsul invenţiei romaneşti sau chiar numai al proiectării în lumina evanescentă a poeziei.

Punând cap la cap toate acestea, vom înţelege de ce un cercetător scrupulos, în faţa biografiei lui Panait Istrati, este cuprins de o suspiciune endemică; urmărindu-i destinul, are mereu sentimentul că merge pe un teren nesigur, în care la fiecare pas trebuie să facă apel la fapte verificate şi răzverificate, fiecare document cerându-se a fi cunoscut nemijlocit, din surse directe şi confruntate cu altele.

Nici opera nu se prezintă cu aspecte mai puţin controversate, cu mai puţine enigme. Cum se explică apariţia în secolul nostru a unui astfel de povestitor de natură populară? În ce constau valenţele moderne ale artei acestui scriitor de atâtea ori comparat cu aezii homerici? Se datoreşte succesul operei istratiene unor raţiuni de conjunctură favorabilă, sau unor valori intrinseci care-i asigură durabilitatea în scurgerea timpului? Iată doar câteva întrebări care stimulează altele, întrucât există părţi însemnate ale activităţii sale de creaţie care n-au fost încă luate în consideraţie pentru compunerea unui profil literar real.

Să recunoaştem că Panait Istrati, ani de zile, a constituit mai mult motiv de elogiu sau de osândă, decât propriu-zis obiect de analiză. Este adevărat, personalităţi literare prestigioase din diverse ţări au emis, cu diferite ocazii, observaţii

1 Apud UHumanité, 12 martie 1960.

2 Preuves (numărul 6> din iunie 1964) menţionează versiunea absurdă, în circulaţie aiurea, conform căreia Istrati n-ar fi murit decât în... 1940, în care timp ar fi activat, sub un nume fals, în serviciul poliţiei secrete!

Pătrunzătoare, de mare importanţă pentru orientarea muncii unui cercetător. Aprecierile privesc însă aspecte limitate ale operei, o creaţie sau alta, înscriindu-se în aria unor impresii de moment. A lipsit oricum efortul aplicat şi sistematic al studiilor de specialitate.

S-a răzbunat aici situaţia de excepţie a lui Panait Istrati. Căci între aspectele menite să sporească impresia de neobişnuit de care beneficiază biografia, nu trebuie uitat şi acesta: el creează într-o limbă străină o operă inspirată exclusiv de realităţile şi tradiţiile din ţara de origină. Unele istorii literare franceze îl menţionează, în chip mult prea succint (poate şi pentru că înţeleg că Istrati reprezintă un fenomen alături de drumurile obişnuite ale culturii lor naţionale). În schimb, istoriile literare româneşti din epocă nu-şi asumă sarcina elucidării cazului său, trecându-l simplu în categoria „scriitori români de limbă străină”.

Putem menţiona, totuşi, câteva lucrări meritorii dedicate special figurii lui Panait Istrati1, care au, de regulă, un caracter memorialistic. Este cazul cărţii Elenei Samios (viitoarea soţie a lui Nikos Kazantzakis): La verdadera

tragedia de Panait Istrati (Santiago de Chile, 1938) sau al aceleia a unui gazetar evreu, originar din România, Isac Horovitz: Tag und Nacht mit Panait Istrati. (Days and Nights with Panait Istrati), New York, 1940.

Ceea ce se cerea însă era studiul de sinteză critică, monografia care să fixeze omul şi opera într-o viziune cuprinzătoare. 2

1 Destinul lui Panait Istrati a captat şi interesul unei eminente personalităţi politice, cum e Amir Abbas Hoveida, actualul prim-ministru al Iranului, care i-a închinat (în perioada interbelică) o teză de doctorat.

2 În 1968y a apărut studiul lui Edouard Raydon: Panait Istrati. Vagabond de génie (Edition Municipale).

Merită apreciat curajul (aproape disperat) cu care acest admirator al lui Panait Istrati, lipsit de. Posibilitatea de a se informa direct de la surse (necunoscând România şi cercetările de aici), folosind ca primordiale izvoare documentare amintirile fostului prieten al scriitorului, George Ionescu, şi lucrările lui Ion Căpăţână (ambii de origine românăJ, a realizat prima evocare biografică din Franţa, dedicată „Vagabondului genial".

Din păcate, studiul suferă sub aspectul unei viziuni insuficient critice, de unde un şir de naivităţi şi inadvertenţe şocante. Autorul comite eroarea de a conferi povestirilor istratiene valoarea unor documente autobiografice. (A se vedea, în acest sens, articolul meu Redescoperirea lui Panait Istrati, din Secolul XX, nr. 1, 1970.)

Iar dacă o asemenea primă încercare se consemnează în România, este aceasta o dovadă în plus a legăturilor afective care n-au încetat niciodată să existe între autorul Chirei Chir alina şi locurile sale natale.1

Au trecut câteva decenii de la moartea lui Panait Istrati. Timpul scurs va fi contribuit la potolirea patimilor, la „sedimentarea" unor aspecte îndelung tulburi, exacerbate de diverse momente de conjunctură. Dispunem, aşadar, de distanţa necesară pentru a-i putea contempla destinul cu un ochi calm, în spiritul celei mai drepte obiectivităţi.

A sosit de mult ceasul să fie clasat dosarul acestui „caz", delimitându-se existenţa reală de cea fictivă, punându-se capăt diferitelor legende, ca şi unor nedrepte acuze care-l urmăresc pe Panait Istrati cu o înverşunare de neînţeles. 2

Condiţiile speciale legate de cercetarea destinului acestui scriitor ne-au impus şi o metodă de lucru adecvată, solicitând deshumarea de documente, investigaţii în presa timpului (română şi străină), ca şi în diverse arhive particulare sau

Nu putem însă să nu folosim accst prilej pentru a omagia activitatea dusa, cu o rara abnegaţie, de Edouard Ray don, întru perpetuarea amintirii scriitorului nostru în Franţa. Lui i se datoreşte înfiinţarea asociaţiei pariziene MAmis de Panait Istrati", ca şi editarea buletinului acestei asociaţii, în 1970, editura Maspero a tipărit teza de doctorat a unei belgience, Monique Jutrin-Klener: Panaât Istrati. Un chardon déraciné.

Folosind din abundenţă cercetările întreprinse în România (chiar şi fără a face totdeauna menţiunile de rigoare), această carte se prezintă ca lucrarea cea mai bine informată apărută până acum în străinătate. Ceea ce i-am putea reproşa ar fi o viziune prea didacticistă în analiza povestirilor istratiene – preocupare esenţială a autoarei – ca şi anumite prejudecăţi ideologice care o împiedică să înţeleagă, în toată complexitatea sa, destinul tragic al lui Panait Istrati.

1 Monografia mea a apărut în 1964 (Editura pentru literatură). O versiune a ei pentru uzul cititorilor străini am publicat-o în limba franceză, în 1973: Panaât Istrati. Un chevalier errant moderne (Editura E mines cu).

În 1975, Editura Cartea românească a tipărit volumul Panait Istrati de Gabriela-Maria Pintea. Deşi reprezintă o lucrare de doctorat, volumul poate fi apreciat pentru calităţile-i eseistice. În privinţa concluziilor, ca şi a unor aprecieri de fond, după cum se va vedea, mă situez pe o altă poziţie.

2 Acuzaţia (prin nimic întemeiată) de aderare la fascism o găsim repetată şi într-o scrisoare reprodusă de Figaro Littéraire, în anul de graţie 1969 (numărul din 27 ianuarie).

De stat. O muncă dificilă, de ani de zile, şi care, în lipsa unor indicaţii fundamentale, deseori ne dădea senzaţia unor aruncări în gol.

Iar dacă i-am făcut cât de cât faţă, e pentru că am beneficiat nu numai de concursul familiei scriitorului, dar şi al numeroşilor prieteni şi admiratori ai lui Panait Istrati din ţară şi de peste hotare.

Refuzând principial caracterul apologetic, cartea de faţă nu se sfieşte ca adesea în locul tonului narativ să folosească unul dialectic, de discuţie, verificând minuţios autenticitatea informaţiilor şi, când e cazul, aventurându-se pe căile (totdeauna abrupte) ale polemicii1. Am intercalat în text – iar

1 Un cuvânt menit să justifice structura cărţii. Unii au opinat că s-ar fi cuvenit să fi analizat viaţa şi opera scriitorului în compartimente separate. Mărturisesc că nu înţeleg de ce ar ţi trebuit să procedez aşa, şi nu altfel. Să existe cumva – şi noi n-am aflat până acum – o schemă sacrosantă a monografiei care se aplică obligatoriu oricărui scriitor, indiferent de particularităţile destinului respectiv? Îmi vin în minte cele notate de Ion Biberi atunci când s-a apucat să redacteze interesantul său volum: Lev Tolstoi – omul şi opera (1947): „Alăturarea în compartimente separate a vieţii autorului şi a analizei operei, aşa cum au procedat cea mai mare parte a autorilor de monografii critice, nu poate conduce la o înţelegere centrală a procesului creaţiei". Drept care, sub imperiul specificităţii subiectului abordat, criticul alege o altă cale: „A urmări înfiriparea unei opere, punând-o în legătură cu viaţa lăuntrică a scriitorului, cu evenimentele sale biografice sau cu datele concrete pe care i le-a oferit observaţia realităţii înconjurătoare, mai ales familiale, înseamnă a lega opera de creator, a o înţelege în izvoarele sale vii şi în plămădirea ei treptată. Critica genetică ne apare ca o obligaţie esenţială a cercetătorului literar." în ce ne priveşte, nu ridicăm la rang de principiu absolut prerogativele criticii genetice, ci doar apărăm dreptul lor la existenţă, în

activitatea cercetătorului, mai ales atunci când concordă cu tema în dezbatere, aşa cum e cazul aici. Căci, la Panait Istrati, între biografie şi operă există multiple corespondenţe, inter determinări în forme neaşteptat de directe. La unii scriitori, opera constituie posibilitatea unor travestiri sau o formă de exteriorizare a unor refulări. Istrati ignoră însă asemenea subtilităţi, la el comunicarea cu creaţia se face în chip rectiliniu şi total. Povestirile – nici vorbă, cu complicaţiile impuse de legile specifice ale scrisului – îi prelungesc, s-ar zice, aventurile existenţei, sau inaugurează un alt tip de aventuri care le îmbogăţesc pe cele existente. Seismele sufleteşti ale autorului îşi transmit adesea nemijlocit vibraţia în operă (provocând părăsirea unor proiecte, îmbrăţişarea altora ş a. în. D.). Raportul este şi invers, biografia capătă înţelesuri noi în lumina creaţiei, ba, în chip surprinzător, se lasă influenţată de aceasta (către sfârşit, Istrati ajunge să imite destinul unora dintre eroii săi).

Nu în addenda – din abundenţă, documente şi referiri istorico-literare, chiar cu riscul ca astfel lectura cărţii să fie mai greoaie, căci scopul nostru fundamental este acela de a aduna şi cerne bogatul şi complicatul material care se referă la viaţa şi opera lui Panait Istrati, sau, aşa cum am spus, de a alcătui un „dosar" cu toate datele „cazului".

POUR AVOIR AIMÉ LA TERRE

Atracţia către poetizare şi senzaţional a îmbrăcat formele cele mai evidente în relatarea începuturilor biografice ale autorului Chirei Chiralina. Faptul că era fiul nelegitim al unui negustor grec care se ocupase cu contrabanda a făcut să se fabuleze excesiv pe tema gustului înnăscut către aventură, a instinctului migrator predestinat.1

Cât priveşte rudele dinspre mamă, literaturismul putea să se desfăşoare în voie, dată fiind existenţa literară a unchilor săi Anghel şi Dumitru. Dealtfel, vrând să reconstituie viaţa lui Panait Istrati, unii biografi s-au mulţumit să reproducă simplu faptele înfăţişate în povestiri. Trebuie adăugat că însuşi scriitorul, prin unele mărturisiri, contribuie la estomparea conturului existenţei sale adevărate, astfel încât planul vieţii reale se întrepătrunde cu cel al realităţii transfigurate în chip poetic. (Bunăoară, într-o scrisoare către N. Iorga, încântat de faptul că povestirile sale pitoreşti, cu un intens parfum exotic, conţin elemente autobiografice, ajunge să declare că până şi Chira Chiralina – eroina baladei populare – prin nu ştim ce curioase fire genealogice, ar fi aparţinut neamului său.)

1 Un portret publicat în Le Mois – Synthese de l'activité mondiale (1 aprilie 1935) emite această observaţie: „Având un tată contrabandist, ştiind de mic că plinea pe care o mânca era câştigată prin fraudă (! F), asta nu-i va crea un spirit prea puţin apt pentru supunere în faţa legilor

Pentru a nu lipsi nimic din ceea ce poate să mărească impresia de extraordinar, adăugăm amănuntul că biografii zeloşi ar fi putut să încingă dispute academice şi asupra exactităţii zilei sale de naştere, ba până şi asupra transcrierii reale a numelui său de familie. Într-adevăr, deşi se născuse într-o perioadă când civilizaţia progresase cel puţin pe^ latura birocraţiei arhivistice,

Panait Istrati dovedeşte destulă nesiguranţă, şi în repetate rânduri, faţă de data exactă a venirii lui pe lume. (într-o scrisoare trimisă prietenului său N. Constantinescu, la 5 iunie 1924, cerând o copie după un act oficial, dă următoarea informaţie: „... sunt născut la Brăila, în anul 1884, luna august, ziua 11 sau 12”.) Din fericire, dispunem de certificatul său de naştere, înregistrat la Primăria Brăila în anul 1884, luna august, ziua 11.1 în ceea ce priveşte numele, cine a cercetat cu suficientă atenţie debutul gazetăresc al scriitorului ştie că unele articole sunt semnate Istrati, altele Istrate. Explicaţia e simplă^ debutantul pe tărâmul publicisticii modifică ultima vocală (probabil din motive de sonoritate). Numele real de familie e Istrate. 2

Acestea fiind amintite, putem trece la examinarea datelor principale ale biografiei sale.

Despre tatăl nelegitim al lui Panait, informaţiile de care dispunem sunt, cu adevărat, întristător de puţine. Se ştie doar că era un negustor grec, pe nume Valsamos, care se ocupa şi cu contrabanda, îndeosebi de tutun turcesc. (Brăila era pe atunci „raia”. Mărfurile erau trecute clandestin din Brăila în celelalte regiuni ale ţării.) 3 Valsamos s-a folosit în afacerile

1 Atenţie, e vorba de vechiul stil, al calendarului Iulian. În excursul autobiografic trimis lui Romain Rolland la 22 martie 1923 (sursă documentară a prefeţei din Europe), Istrati precizează: „M-am născut la Brăila, 24 august (11, pe vechiul stil, 1884) „. În cronica publicată la versiunea franceză a acestei monografii (România literară, nr. 22, 31 mai 1973), Şerban Cioculescu corectează această notă a lui Panait Istrati, după cum urmează: „în calendarul gregorian, în secolul trecut, se adăugau 12 zile, pentru corespondenţa cu cel iulian, iar nu 13, ca în secolul nostru (deci Istrati s-a născut la 12124/, iar nu la 11/241 august 1884...) „. Ergo: 11/23 august.

2 La Arhivele Statului din Brăila există actul de naştere al mamei scriitorului, din care aflăm că numele tatălui Joiţei era Stoica Istrate (Dosarul nr. 38, pe anul 1855, din satul Cazasu).

3 în cronica citată, cu cunoscuta-i acribie, Şerban Cioculescu, sesizează confuzia de datare istorică pe care o conţine formularea mea, sale de unii ţărani din satele învecinate Brăilei, între care şi Stoica Istrate, bunicul scriitorului. Astfel ar fi cunoscut-o pe Joiţa, cu care a trăit apoi, nelegitim, un număr de ani. Lăsând-o pe Joiţa cu copilul mic, Valsamos s-a reîntors în Grecia, unde în scurtă vreme se pare că a murit.1

Care e mediul din care provenea tatăl lui Panait? Care e biografia lui Valsamos? Acestor întrebări nu le putem da un răspuns complet. În 1927, sosind în Grecia, împreună cu prietenul său Nikos Kazantzakis, Istrati, după cum mărturisea în suita de reportaje din Le Monde (9 iunie 1928), Notes et reportages d'nn vagabond du monde, ar fi avut această dorinţă: „... să cunosc Cefalonia şi să merg la Faradata, locurile tatălui meu, să mă documentez asupra originii mele paterne, despre care nu ştiu nimic”. Dar Istrati, datorită atitudinii sale politice, a fost repede expulzat, iar altă dată nu a mai revenit pe-acolo, ceea ce face ca asupra acestui punct din biografie să plutească pentru

totdeauna misterul. 2 avertizându-mă: „Amicului Al. Oprea, pe care-l felicit pentru textul românesc de bază, îi atrag atenţia că tatăl lui Panait făcea contrabandă în Brăila, oraş românesc liber, care nu mai era raia (pag. 15) de mult, după pacea de la Adrianopol (1829). Contrabanda se făcea însă şi pe teritoriul ţării libere, frustrând statul de taxele vamale

1 D. Raydon foloseşte altă versiune:„ Une nuit ou, avec deux camarades il attend sur la cote, a une vingtaine de kilometres de Brăila un chargement de tabac, les gardes-cotes surprennent le petit groupe. Des coups de fusil claquent et deux contrebandiers tombent.” Unul dintre ei – cel ucis – ar fi fost Valsamos. Nu ştiu ce surse documentare va fi folosit biograful francez pentru compunerea acestei scene desprinsă parcă din cadrele unei povestiri romantice. Ne e teamă că la mijloc e vorba de o confuzie. În scrisoarea către Nicolae Iorga, Panait Istrati, referindu-se la interferenţele existente între opera beletristică şi biografie, evocă o întâmplare cu împuşcături din timpul contrabandei tatălui său, dar victima era altcineva: „un bunic Istrati, român neaoş, să nu vă fie cu supărare, d-le Iorga, tatăl mamei mele”, şi care fusese „împuşcat de poteraşi în spate, într-o fugă dramatică cu contrabanda tatălui meu – grecoteiul cefalonit”.

2 Cu câtă forţă – de-a dreptul de ordinul predestinării – a fost ataşat destinul lui Panait Istrati aspectelor enigmatice! Am consemnat, în Manuscriptum (nr. 1 [6], ianuarie 1972), faptul senzaţional că varianta biografică în care a crezut o viaţă întreagă Istrati – şi o dată cu el toţi biografii săi – nu pare exactă, fiind mai mult menită să împingă în imperiul poeziei, dacă nu al mitului naşterea scriitorului (aşa cum se întâmplă cu toţi cei sortiţi unui destin de excepţie), mascându-se o realitate mai obişnuită, dar poate mai dramatică.

Referitor la familia Joiţei Istrati, informaţiile sunt destul de bogate, provenind din diverse surse. Problema care se pune este aceea a unei cerneri, cu delimitările de rigoare.

Tatăl său, Valsamos, se pare că n-ar fi părăsit niciodată România, ci numai Brăila, stabilindu-se la Buzău, unde s-ar fi căsătorit (legal) şi ar fi avut un copil.

Nu ar fi murit pe când Panait era mic şi nici – cum scrie un biograf – pe vaporul care-l apropia de iubita lui Cefalonie natală, ci mult mai târziu, după primul război mondial, într-o căsuţă de la marginea Bucureştilor...

Aceste informaţii mi le-a comunicat Memache Valsamos-Tănăsescu („fratele vitreg* al lui Istrati), care, între timp, s-a înarmat cu^ toate actele doveditoare şi le-a expus în numărul 4(21J 1974 al Manuscriptumului.

Aşadar, Gherasim Valsamos s-a născut în 1862, satul Faraclata, plasa Cranin, judeţul Cefalonia din Grecia. Profilul schiţat este cel al unui „condotier* sau, mai bine zis, al unui palicar focos care, de foarte tânăr, încearcă să-şi facă norocul pe meleagurile României, manevrând, în tot felul de afaceri, banii împrumutaţi de la un mare afacerist şi potentat politic grec. Un an secetos – dar, probabil, fi speculaţii nefericite –/în situaţia unui falit. Urmărit judiciar în patrie, rămâne definitiv pe aceste locuri, trăind din variate expediente –

contrabanda numărânüfo-se pe primul plan. O trecere de la o ocupaţie la alta, încurajată şi de fratele său sosit la rândul luiy la Brăila – şi care era, yânchiriator de naveu.

Emoţionant – şi de ce să n-o spunem – de necrezut e faptul că drumurile sale se vor fi încrucişat cu cele ale fiului nelegitim, Panait. Căci Valsamos continuă să trăiască un timp în Brăila – la 31 octombrie 1907y locuia pe strada Sfânta Maria, atunci recunoscându-l drept fiu pe Memache y rod al unei convieţuiri (tot nelegitime) cu Irina-Amalia. Este drept că, ocupându-se cu arendarea de suprafeţe agricole peregrinează continuu în localităţile din jur. Memache povesteşte (destul de imprecis) că şi atunci când s-a mutat lângă Galaţi „Gherasim mergea deseori la Brăila, sub diferite pretexte, ceea ce provoca, la întoarcere, discuţii aprinse cu Irina-Amalia, care-i reproşa că a reluat legăturile cu Joiţa în 1912, se stabileşte (temporar) la Buzău, unde dă o formă legală convieţuirii cu Irina-Amalia (mai tânără ca el cu 20 de ani). În anii următori, neşansa urmărindu-l, se reîntoarce la Brăila, lucrândântre altele, ca „epistat", pontator la descărcarea vapoarelor şi a vagoanelor, înscriinau-se chiar în sindicatul muncitorilor portuari – acel sindicat în care Panait Istrati era o figură cunoscută, contând ca unul dintre primii secretari!

Cum va fi reuşit Valsamos, în asemenea condiţii, să păstreze atât de bine taina? Cum de nu a ajuns la urechile lui Panait nimic – nici atunci, nici altădată – de la rude sau cunoscuţii din mahala? Lucrurile par cu atât mai stranii, cu cât, în certificatul de naştere al lui Panait este trecut drept martor şi un „Gheorghe Valsamis, de ani treizeci şi nouă, profesia precupeţ, domiciliat într-o casă cu muma copilului". Neconcordanţele între nume indică o altă persoană sau e o simplă eroare de în Moş Anghel se afirmă că părinţii Joiţei ar fi fost „ţărani iobagi pe pământul boieresc". Alte mărturii directe ale autorului ne previn că ţăranii din Baldovineşti, aflându-se în imediata apropiere de Brăila, important port fluvial, se pot bucura de o relativ mai mare independenţă în raport cu cei din alte sate. Mai de mult, se încurcau în spectaculoase şi uneori dramatice afaceri cu contrabandiştii. În timpuri mai noi, moderne, se vor emancipa, în forme adecvate, comercializându-şi produsele pe piaţa oraşului.

Putem să credem însă ceea ce se desprinde din Moş Anghel, şi^ anume că familia lui Stoica Istrate era de condiţie modestă. Aşa se face că la moartea tatălui lor, Joiţa şi Antonica sunt „luate", în condiţii neprecizate legal, de doi negustori greci, iar Anghel, în vârstă de nouă ani, pleacă la Galaţi, ca băiat de prăvălie. Rămâne în casa părintească, îngrijind de mamă-sa, numai Dumitru. (La aceşti copii ai lui Stoica şi ai Nedelei Istrate trebuie să adăugăm şi un altul, Ştefanache, despre care Panait Istrati spune într-o scrisoare copist f (Se pare că e vorba de o altă persoană, deoarece Valsamos, conform actelor, avea pe-atunci 22 de ani.)

Oricum, nu putem să nu rămânem stupefiaţi: în 1927, când Istrati caută cu înfrigurare să reînvie amintirile tatălui, făcând investigaţii în Grecia, acesta se afla „bine merci" în Bucureşti. Va muri în 1929, când fiul său era în culmea

gloriei, numele aflându-i-se în atenţia lumii întregi! Sau coincidenţele de nume şi de împrejurări biografice ne joacă o festă f* Să nu uităm că varianta expusă de Istrati – şi care era varianta susţinută de mama lui – nu se bizuie pe nici un document şi chiar el a încercat să înlăture misterul (fără succes).

În scrisoarea trimisă lui Romain Rolland, la 22 martie 1923, încercând să transcrie cele mai vechi amintiri pe care le deţinea din perioada copilăriei, developează aceste secvenţe autobiografice: „… aveam şase ani. Un bărbat, înalt şi puternic, apărea în casa noastră. Nu era frumos, fiind ciupit de vărsat, dar bine îmbrăcat şi foarte bun. El mă ia cu trăsura şi mă îmbracă din cap până-n picioare şi cheltuie enorm cu noi, oferindu-ne foarte scumpe lucruri de mâncat şi de băut. Cânta şi o face să cânte şi pe mama. Sunt veseli amândoi. Ne plimbăm la Galaţi cu vaporul şi asta mă delectează până la leşin. Ne fotografiem, el stând pe scaun, mama în picioare, încremenită; eu, cu un deget într-o carte, în genunchi pe un taburet şi cu ceafa ţeapănă. Sunt cât se poate de mulţumit, dar câteva luni apoi, văd că mama plânge adesea şi bărbatul ţipă la ea. În fine, o aud pe mama spunându-i: „Eşti căsătorit, mergi la nevastă-ta”.*

Să fie vorba de vreuna din reapariţiile lui Valsamos? Sau este evocată o prietenie temporară a Joiţei – părăsită de bărbat la o vârstă când se afla în deplinătatea atributelor ei fizice atrăgătoare?

Că „şi-a lăsat oasele la Plevna”, ceea ce explică faptul că nu păstrează despre el nici o amintire.)1

1 Relatările mele privind familia mamei sunt totuşi sumare. Pentru a le completa, mă servesc de un instructiv studiu care mi-a fost pus la dispoziţie, după apariţia monografiei, de Jordan I. Tăcu, „fost învăţător şi publicist” (cum singur se recomandă), rodul mai multor ani de documentare, între altele, în problema „neamului din care se trage Panait Istrati

Ipoteza este aceasta: strămoşii dinspre mama s-ar trage din ciobanii transilvăneni statorniciţi pe malurile Dunării în cadrul transhumanţei: „Locuitorii ardeleni, transhumanţi vreme de veacuri, veneau aici la iernatul vitelor, cu tărhatul pe măgăruş, cu fluierul la brâu şi mâncarea-n desagi, erau singuri şi foarte puţini cu nevestele lor. Erau cei mai mulţi slugi mocăneşti, nu stăpâni ori antreprenori de târle, cum trebuie să fi fost acel sas, Baldovin, ce a întemeiat târla dé la Baldovineşti, care n-are nimic cu acel sat nemţesc (sublinierile îi aparţin lui J. I. T., n.n.) ce-a existat şi până la 1916, la vest de Baldovineştii actuali, datorit unor refugiaţi religioşi germani…”

În sprijinul afirmaţiilor de mai sus, sunt citate monografii şi catagrafii ale timpului. „Ştefan Istrati (eroare: Stoica Istrate, n.n.) s-a însurat în 1854 în comuna Cazasu, fiind venit aici din altă localitate, fiindcă neamul Istrate, în statistica din 1828, păstrată în Arhivele Statului Bucureşti şi tipărită de prof. M. Popescu, în 1933, nu figurează nici în corn. Cazasu, nici în acest sat şi nici la Baldovineşti.”

Numele Istrate figurează la 1828 în comuna Osmanu. Iată ce arată catagrafia lui I. Slătineanu (rezumatul este al lui J. I. T.): „Acest sat se afla în plasa Vădeni, la sud de oraşul Brăila, 24 km, şi avea următorii locuitori: 6

fruntaşi cu 36 boi, 22 vaci, 15 cai şi 150 oi, aparţinând numai la trei locuitori, 13 mijlocaşi, cu 46 boi, 41 vaci şi 220 oi. Codaşi: 31, cu 87 boi, 65 vaci, 15 cai şi 177 oi. În fruntea codaşilor aflăm neamul Istrati, cu porecla Doxă: Istrate Doxă (se observă cum J. I. T. Transcrie când Istrate, când Istrati, n.n.), Gheorghiţă Istrati şi Ion Istrati, toţi trei aveau 6 boi, 9 vaci, 6 cai şi 45 oi… Unul dintre cei doi feciori, Gheorghiţă sau Ion, trebuie să fi fost tatăl lui Ştefan Istrati, bunicul scriitorului, iar Istrati Doxă îi era răs-străbunic.*

Neamurile lui Istrati nu dispuneau de pământ arabil, ocupaţia de bază fiind creşterea vitelor. „Iar caracteristica că ei aveau şi oi ne îndreptăţeşte în susţinerea noastră că ei proveneau din Ardeal, de unde veniseră aici ca slugi mocăneşti, ceea ce ne-o dovedeşte numărul redus de oi ce-l posedau în sfârşit, mai reţinem amănuntul că, pe la 1906, Baldovineştii se vor numi şi Istrăteştii – numele, deşi neoficial, e consemnat ca atare de geologul Radu Sevastos în studiul său despre terasa de la dreapta Şiretului.

Sunt acestea pure ipoteze – menite să îngroaşe aura poetică legată de instinctul migratoriu moştenit şi prin această ramură genealogică de Panait Istrati? Cercetând fondul de documente achiziţionat de Muzeul literaturii române de la familia Cioflec, am dat peste acest pasaj dintr-o conferinţă ţinută de Romulus Cioflec, în 1936: „întrebat de mine dacă

Viaţa unchilor lui Panait ne este cunoscută din diverse povestiri. Singurul la care se simte nevoia stabilirii unor caracterizări mai precise este Anghel, deoarece în cunoscuta povestire, prin tragica luptă cu destinul, eroul se ridică la o măreţie care nu ne îngăduie să-i observăm trăsăturile de toate zilele.

Nu avem posibilitatea să folosim portretizări directe ale scriitorului, ci numai să confruntăm consideraţii împrăştiate de-a lungul diverşilor ani, în lucrările sale beletristice. În ultima carte, În lumea Mediteranei. Apus de soare, descoperim un detaliu: moş Anghel, deşi reumatic, nu se ducea decât o singură dată pe an la Lacul Sărat din vecinătatea Brăilei, ca şi Joiţa Istrati; motivele sunt însă diferite: mama scriitorului nu mergea din cauza sărăciei, pe când fratele ei, „din pofta de a face avere”. Dealtfel, chiar în povestirea căreia îi împrumută numele, se spune că Anghel ajunsese să se încaiere cu fratele său pentru că ţinuse morţiş să împartă toate bulendrele rămase după moartea mamei lor. (La fel îşi ceruse partea Antonica, şi cu această ocazie, aflăm că şi ea ar fi ajuns la un trai „înlesnit”.)

Suntem îndreptăţiţi poate să credem că moş Anghel dădea dovadă în viaţa de toate zilele de un caracter mai meschin decât cel al eroului literar. Izbutind să devină un gospodar înstărit – cârciuma sa avea un bun vad pe drumul Galaţilor – el se va găsi în vrajbă cu fratele său mai sărac, Dumitru, şi până şi faţă de sora sa mai mare, Joiţa, spălătoreasă de la Brăila, arăta o bunăvoinţă rece, parcă obligată. Oricum, nevoită să-şi lase copilul să crească în sat, Joiţa îl va duce la Dumitru, şi nu la Anghel (un motiv fiind probabil şi acela că fratele mai mic locuieşte în casa părintească).1

Istrăteştil din Baldovineşti sunt de baştină din judeţul Brăila, mi-a spus că unchii lui, adică Moş Anghel şi Moş Dumitru, ca şi maică-sa îi spuseseră că se trag dintr-un străbunic venit cu oile din Ardeal…”.

1 Moş Anghel moare în 1909. Moş Dumitru, în 1937 – la doi ani după moartea scriitorului – în vârstă de 78 de ani.

În 1925 (1 iulie), înaintea venirii în ţară cu aureola de scriitor consacrat la Paris, Istrati îi adresează această rugăminte prietenului său, frizerul N. Constantinescu: „Măi Nicule, măi! Multe buclucuri mi-ai descurcat tu: n-ai putea să afli ce-o fi devenit un biet unchi al meu, Dumitru Istrati, fratele mamei şi al lui Moş Anghel Era ţăran în satu nemţesc la izbucnirea războiului. Mi s-a spus apoi că s-ar fi mutat la în Baldovineşti, Panait va sta până la vârstă de şapte ani. Apoi va reveni aci în timpul vacanţelor şcolare. Mai târziu, când va vorbi despre frumuseţile pământului, care de la bun început au pătruns în inima lui cu violenţa dragostei (Pour avoir aimé la terre), el va aminti, în primul rând, „cătunul Baldovineşti de la revărsarea Şiretului”.

Aceste locuri capătă, în povestirile sale, trăsături fabuloase. Ţinutul mlăştinos apare ca o întindere nesfârşită, în care omul se poate rătăci, unde solul e „trădător”, când năpădit de o vegetaţie acvatică rece şi lipicioasă, când de bungeturi stufoase şi ghimpoase, în care nu cutează să intre nici cetele hămesite de lupi. Aici ar fi fost, cum se spune în Ţaţa Minca, „imperiul naturalei nepăsări”, unde îşi găseau adăpost sigur, altădată, haiducii şi contrabandiştii. Pe meleagurile Baldovineştilor, altfel decât în altă parte, „Orizontul e mai aproape de om, bolta cerească mai sus” etc.

Confruntate cu realitatea de azi, priveliştile din povestiri îşi pierd, într-un sens, din vrajă. Cu o albie mult prea vastă pentru debitul său de apă, cu balta pe care se chinuie s-o resfire la revărsare, Şiretul îţi apare aici ca surprins într-un gest de o ambiţie zadarnică, o inutilă încercare de a imita Dunărea, cu spontanele şi luxuriantele ei bălţi. Şi chiar dacă ar fi să ne imaginăm cum va fi arătat fosta baltă a Vădenilor, pe vremea în care, în lipsa digului, Dunărea umfla apele Şiretului şi inunda satele din jur, la proporţiile sugerate de povestitor, tot n-am putea ajunge nici în ceea ce priveşte peisajul, nici „cataclismele”. Locul însuşi are un anumit aer de mândrie exagerată, de vanitate afişată, ca şi cum s-ar forţa steril să mimeze monumentalul. Dealurile Baldovineştilor, simplă punte între platoul Brăilei şi al Galaţilor, au creştet golaş, povârnişuri surprinzătoare, ca şi cum s-ar înrudi milenar cu străvechii munţi ai Măcinului, de dincolo de Dunăre. Într-un singur loc ţi se transmite total sentimentul imensităţii şi al forţei telurice evocate în cărţile sale: stepa, Bărăganul.

Chiţcani. Dacă prefectul Brăilei ar vrea să-i caute urma şi să-ţi dea rezultatul, mare pomană şi-ar face! Ia vezi! Tu eşti un bun ogar!”

Iar la 30. X.1925, anunţându-l pe acelaşi prieten că va veni la el Moş Dumitru, se simte obligat să adauge: „Te rog să-l ierţi dacă ţi se va părea mai ursuz: e un om bun şi drept, dar a suferit foarte mult. El m-a crescut până la etatea de 7 ani…”

Lângă unchiul său Dumitru, Panait a putut să cunoască viaţa obişnuită a „coj anilor”. Îl întovărăşeşte oând merge să tragă cu puşca după grauri, prin viile căţărate pe deal, sau când duce caii la păscut. Îi place să mănânce porumb copt la focurile din câmpie şi mai ales să păzească noaptea caii pe marginea bălţii, învelit în gheba unchiului său, admirând frumuseţea mirifică a cerului şi orăcăitul broaştelor (pe care îl va exalta în multe povestiri, numindu-l „dumnezeiescul cântec al broaştelor”).

Panait a putut să ia cunoştinţă de viaţa grea a ţăranilor. Sunt autentice faptele prezentate în O noapte în bălţi şi, incidental, în Ţaţa Minca. Boierul se declarase stăpân până şi pe balta Şiretului, neîngăduind tăierea stufului decât acelora care aveau permise eliberate de el în schimbul unor taxe. (Nopţile în care Dimi fura stuf din baltă sunt amintite şi în Pour avoir aimé la terre.)

De asemenea trebuie să credem în amănuntele pe care scriitorul le dă în O noapte în bălţi, cu privire la dificultăţile de ordin material în care se zbate familia lui Dumitru Istrate, nevoită uneori să se mulţumească la masă cu puţină ciorbă şi cu susai verde cu oţet, care, precizează autorul, „este o excelentă hrană pentru porci şi pentru iepurii de casă”.

Panait nu se află însă în situaţia obişnuită a unui copil de ţărani săraci. La unchiul său este privit ca un fel de musafir (în fiecare duminică mama lui venea să-l vadă, aducându-i câte ceva de la oraş). Iar apoi, când vrea, poate să stea şi la celălalt unchi, cârciumar. La acesta din urmă se va duce mai târziu, cu deosebire în vacanţele şcolare. Lui Anghel îi plăcea să-l pună să istorisească muşteriilor ce citise prin cărţi, totodată obligându-l să dea şi ceva ajutor, ca să deprindă cârciumăritul.

În serile de la Baldovineşti – la şezători, ori la cârciuma lui Anghel – va fi ascultat viitorul scriitor poveşti cu haiduci sau contrabandişti.1

1 Din aceeaşi Scrisoare deschisă D-lui N. Iorga: „ultima cârciumă a lui „Angheluţă„, ale cărei ruini se mai pot vedea şi azi, era un focar de poveşti de pe vremea ocupaţiei. Şi ca şi cum destinul ar fi având legi precise, moş Anghel nu scapă nici un prilej de a-mi face cunoscut „încă o poveste turcească„ mie, „ţmcu pământului„.”

De la vârsta de şapte ani, Panait Istrati locuieşte în cea mai mare parte a timpului la oraş (unde urmează cursurile şcolii primare).

Pentru a înţelege atmosfera Brăilei din anii aceia, ne putem adresa cu încredere cărţilor lui Panait Istrati, care zugrăvesc poetic, dar extrem de veridic, aşezarea dunăreană.

În Neranţula găsim descrierea planului topografic al Brăilei: „Este ca un evantai aproape în întregime desfăşurat. De la cazarma care-i formează centrul, opt străzi şi două bulevarde formează tot atâtea braţe care îi înlănţuie talia şi-o arată Dunării ca pe o ofrandă ispititoare, dar, fără ca frumoasa să fie cu nimic jenată, patru străzi sfărâmă elanul celor zece braţe, traversându-le exact ca legăturile unui evantai.” Panorama, „poate este unică în lume”. Iată Brăila, oraş bătrân, cu salcâmi şi castani şi, primăvara, cu parfum de baltă renăscută. Brăila, care are ca prieten Dunărea, „cea cu trupul de argint şi părul verde”, şi

se învecinează cu nesfârşita întindere a bălţilor, domeniul stufărişului sălbatic, cu tuneluri de frunze sau canale naturale care vibrează ca argintul viu în lumina zilei. În plus, unele dintre cartierele Brăilei mai păstrau, pe vremea când Istrati era copil, un intens colorit patriarhal: mahalaua Cetăţuii – locuri descrise în Chira, cu case de lemn şi cafenele turceşti – cartierul grecesc Karakioi – cu uliţe în care, în nopţile de vară, palicarii fredonează melodiile tânguitoare ale arhipelagului mediteranean. Pot fi întâlnite „cadâne indolente, sfioase, privind printre uluci şi gata să-şi coboare vălul aruncat pe creştet”, greci visători şi afemeiaţi, cheflii şi guralivi.

Alături se află mahalalele cu tristă faimă, precum Comorofca, în care-şi punea amprenta – contradictorie şi aspră – portul modern. În Comorofca, furturile, crimele se ţineau lanţ, banii se aruncau cu încrâncenare în chefuri până la ziuă, când „berbanţii”, dacă nu se stâlceau în încăierări, se plimbau cu lăutarii după ei. Munca în port o acaparau „gâtoşii”, cei puternici, care alcătuiau, împreună cu prietenii lor, cu finii şi cumetrii, caste închise, spre nenorocirea celor slabi şi răzleţi. Acest amestec strident de Brăilă patriarhală şi port modern e bine zugrăvit de Panait Istrati într-un articol din România muncitoare (29 aprilie 1914): „Mai trăiesc şi astăzi bătrânii, foşti muncitori ai portului, care şi-au încovoiat spinarea sub greutatea sacilor, pe vremea când nici nu se pome nea de vagoane în portul Brăilei, când corăbiile cu pânze ţineau locul bastimentelor de azi şi când cheiurile, docurile şi întreg sinălul Dunării formau o băltoacă desfundată, în care înota îmbulzeala de muncitorime străină, la un loc cu bogătaşii turci, greci şi arabi, încărcătorii de pe vremuri cu chimirurile pline de galbeni şi poli imperiali. Şi iată cum… astăzi portul nostru este inundat de mari vase de tonaj, de sute de vagoane ce sosesc zilnic în locul căruţelor ţărăneşti, de docuri moderne, elevatoare de apă şi de uscat, care fură pâinea hamalului, iar mâine, poimâine, vom vedea alergând pe cheiul Dunării acele nimicitoare camioane automobile, care vor încărca dintr-o dată o jumătate de vagon şi vor desfiinţa pentru totdeauna căruţele sau ghiocurile brăilene, unice în felul lor, şi pe care nu le-am mai întâlnit în nici un oraş din câte cunosc/'

Acesta este oraşul în care mama lui Panait munceşte ca spălătoreasă. Surprinzător e că şi ea a avut de suferit de pe urma practicilor idealizante exercitate în jurul fiului ei. S-au scris articole în care Joiţa Istrati era proiectată într-un cadru de un sentimentalism exultant, aproape mistic.

Este semnificativă ascunderea amănuntului – considerat, desigur, nepoetic – că Panait Istrati a avut un tată vitreg, pe vătaful de hamali Zainea.1 Nici scriitorul – desigur, din alte motive – nu va vorbi despre această rudenie, deşi se pare că, prin 1910, i-ar fi pricinuit supărări mamei sale, datorită campaniilor înverşunate dezlănţuite împotriva vătafilor.

Informaţiile culese ne-o arată pe Joiţa Istrati ca o fire deschisă şi plină de viaţă, care, în tinereţe, însufleţea cu prezenţa ei petrecerile familiale din sat.2 Rămânând văduvă,

1 Afirmaţia am făcut-o luându-mă după cele ce consemna un articol apărut în ziarul Curierul din Brăila (nr. Din 14 septembrie 1925). Văduva scriitorului, Margareta Istrati, mi-a atras atenţia, la apariţia monografie'i, că nu se poate vorbi de un tată vitreg cită vreme Joiţa n-a fost căsătorită legal cu Zainea. Făcând precizarea de rigoare, ţin să relev că fostul vătaf de hamali a avut grijă de mama scriitorului până în ultimele ei clipe de viaţă. Întorcându-se în ţară după răsunătorul lui triumf literar din Apus, Istrati – conform altei ştiri din Curierul – i-a făcut, în semn de recunoştinţă, o vizită protocolară.

2 Iată descrierea pe care i-o face Gheorghe Ionescu cizmarul român stabilit la Paris, reclamând, fireşte, cele ce i le relatase Istrati: „Era voinică, frumoasă… Grecul, tatăl lui Panait, a văzut-o dansând hora la refuză cu mândrie să stea pe capul rudelor din Baldovineşti, şi, pentru a-şi creşte aşa cum vrea ea unicul copil, îndeplineşte munci istovitoare la oraş. Anumite planuri de mariaj – de pildă, cu un pescar, Nicolae, descris incidental în Moş Anghel şi Ţaţa Minca – sunt curmate de îndată ce ameninţă să periclitezе dragostea acaparatoare faţă de micul odor, care devine singuru-i scop al existenţei. Eforturile ei de a-şi asigura traiul sunt de-a dreptul dramatice – uneori se întorcea acasă împleticindu-se, astfel încât poliţiştii ajungeau s-o creadă beată (notează un biograf). Băiatului ei nu trebuia să-i lipsească nimic, el nu trebuia să simtă apăsarea mizeriei.

Faţă de stăpânii la care spăla rufe păstra o atitudine rezervată şi umilă. În Pour avoir aimé la terre, Istrati afirmă că, în copilărie, el ar fi fost o fiinţă slabă, fiindcă o vedea pe mama lui cum, „pe când lua masa, închidea gura la apropierea stăpânului, al cărui jeg îl spăla pentru 30 de bani pe zi şi hrană".

Aceasta n-o împiedica pe Joiţa să-şi păstreze intacte mândria şi prejudecăţile de ţărancă. Atunci când Panait o va anunţa că a găsit unde să intre ca băiat de prăvălie, spălătoreasă plânge să i se rupă „rărunchii", îngrozită de ideea că şi-a irosit de pomană tinereţile, muncind ca o roabă, dacă îşi lasă fiul să intre la „stăpân".

Desigur, jucau un rol şi idealurile pe care şi le făcuse devotata mamă în legătură cu viitorul fiului ei, idealuri de parvenire la o bună stare materială (de aci sfaturile pe care i le da: să fie supus şi respectuos cu mai marii săi, pentru că numai aşa poate răzbi în viaţă). Dar mai intervenea şi alt aspect important: Joiţa mai privea şi judeca lucrurile prin prisma vechii sale poziţii sociale, de fiică a gospodarului Stoica Istrate.

O sărbătoare din sat şi a cerut-o părinţilor. Aceştia au refuzat. Atunci el a furat-o noaptea cu o trăsură.„ Grecul era bolnăvicios şi nu dansa. „Ea dansa însă ca o regină. În timpul sărbătorilor, el rămânea la masă, fuma, bea şi o privea cum dansa. Şi când vedea că dansatorul o strângea puţin la piept, el lua în mină paharul şi-l strângea, îl strângea, până când se spărgea şi mâna îi era plină de sânge…„ (Marianne, 24 aprilie 1935.) Evocarea poate fi suspectată de anumite ambiţii literaturiste. Să reproducem însă caracterizarea] oiţei din Moş Anghel: „femeia din pricina căreia multe capete s-au spart în tinereţea ei„. „La

treizeci de ani era frumoasă ca o fată care atunci se măritase; plăcută şi veselă din fire, cânta şi dansa ca nimeni alta...”

Comportamentul ei reprezintă un caz tipic de inadaptare. Părăsind lumea satului strămoşesc, Joiţa se simte ca o străină în viaţa de oraş, unde nu va reuşi să se integreze definitiv niciodată. Este plină de tâlc neîncetata mutare dintr-o mahala în alta (momente de adânci satisfacţii pentru micul Panait, inaugurând primele rătăciri, în imaginaţia sa cu peripeţii de aventură), ca şi sfaturile pe care se grăbeşte să le dea, de fiecare dată, copilului: „vezi să fii cuminte, dragul mamii... în mahalaua asta lumea e rea, să nu te împrieteneşti cu nimeni.” 1

1 într-u, n articol din Viaţa românească, 10-11/1928, întâlnim o interesantă încercare de aplicare a metodei psihanalitice în investigarea universului copilăriei lui Panait Istrati. Autorul (Petru Marcu-Balş – alias Petre Pandrea) caută să„ radiografieze* diverse imagini ale mediului familial care justifică ideea unei „fixaţii materne„. Absenţele prelungite de-acasă ale soţului, întreprinderile sale de contrabandist – sub semnul unor perpetue primejdii – în sfârşit, părăsirea definitivă a căminului conjugal, toate sunt de natură să intensifice şi să dramatizeze dragostea mamei pentru copil. Se adugă carenţele adaptabilităţii la viaţa de oraş – unde Joiţa se află departe de rude şi în cazul căreia defecţiunile relaţiilor cu mediul înconjurător caută compensaţii în sporirea afectivităţii materne. P. M. Balş afirmă: „Această acaparantă preocupare maternă a modelat trăsăturile sufleteşti ale scriitorului conform acelor legi general-omeneşti care definesc complexul lui Oedip” (articolul se intitulează: Complexul lui Oedip la Panait Istrati).

Sunt, nici vorbă, un şir de caracteristici care se dezvăluie, convingător, sub acest unghi al cercetării: instabilitatea (blestemul feminismului), orientarea nu spre exterior (tipurile „obiective”), ci spre interioritate psihică (tipurile „subiective”), anumite predispoziţii „socratice” (e interesant că şi André Gide şi Marcel Proust au beneficiat de acelaşi fixaj exclusiv matern), necesitatea vitală a unei prietenii („amicomania”) etc...

Când însă autorul articolului încearcă să supraliciteze semnificaţiile de ordin psihanalitic ale unor detalii – cum ar fi faptul că Istrati reţine din veşnicile lor mutări dintr-o mahala în alta spargerea unei lămpi şi a ceasornicului, ceea ce ar simboliza în subconştient nostalgia după „somnul dulce şi cald de la sânul matern” – se ajunge la acele exagerări puerile care apar inevitabil ori de câte ori metode adiacente cercetării literare sunt aplicate abuziv.

Menţin totuşi ca plauzibilă explicarea prin complexul lui Oedip a neistovitei sete a lui Panait Istrati de a vagabonda mereu sub alte ceruri, într-adevăr, o excesivă afecţiune maternă (explicabil psihologiceşte) provoacă un sentiment de saţietate sufletească, de unde, inevitabil, dorinţa de îndepărtare, mai precis, dorinţa orgolioasă de evadare de sub aripa ocrotitoare, de realizare în afară a unui destin bărbătesc. În Codin, găsim această mărturisire cu valoare de test psihanalitic: „Joia era singura zi din viaţa mea de şcolar mai

frumoasă ca duminica. Nu erau în toată săptămâna momente la fel de dulci în care să mă simt stăpân pe mine

Aşadar nu e greu să-ţi închipui – pe aceste coordonate – cât de însingurată a fost copilăria scriitorului. Putând să „evadeze" oricând voia la unchii săi din Baldovineşti, având o ţinută vestimentară îngrijită, datorită eforturilor dramatice ale mamei sale, Panait se află într-o situaţie puţin diferită de a celorlalţi copii de la periferia Brăilei. Scriitorul va mărturisi că nu legase niciodată prietenie cu băieţii de vârsta lui, murdari şi bătăioşi, care îi inspirau teamă, simţindu-se atras numai de persoane mai în vârstă, precum Călin – viitorul Godin – despre care va spune că era „başbuzuc cu inimă de aur". În timpul său liber, în loc să se pasioneze după jocurile specifice vârstei, preferă să citească fascicole de roman popular pe care caută să le confrunte cu poveştile auzite în cârciuma lui Moş Anghel, ori să hoinărească prin cartierele vechi ale Brăilei, care ofereau un cadru adecvat visării – cu „cetatea ascunsă", cu hrubele misterioase care făceau să se scufunde peste noapte clădiri întregi, cu faimoasele „maluri" năpădite acum de muşeţel aromitor, cu vadurile pe care se îmbulzeau cetele de căruţaşi, cu rada portului unde catargele se amestecau cu ceaţa negurilor… E uşor de înţeles că şcoala, cu restricţiile ei fireşti, îi va apărea ca o carceră. (în autobiografia pe care şi-o scrie în 1934, aminteşte „constrângerea şcolii, după frumoşii ani de libertate totală".)

Fapt e că, înscris la şcoala primară „Tudor Vladimirescu", o frecventează în primul an numai timp de trei luni, iar în cel de al doilea şase, rămânând de două ori repetent. Reuşeşte să absolve patru clase, mai mult datorită bunăvoinţei directorului de atunci, Petre Moisescu. În lumea Mediteranei. Răsărit de soare, Adrian, alter-ego-ul lui Panait, declară cu o sinceritate dezarmantă: „… am un creier îndărătnic faţă de orice îmbogăţire de cunoştinţe care vin de pe urma cititului. Dacă maică-mea m-ar fi putut trimite la liceu, aş fi fost de o mediocritate îngrozitoare." într-adevăr, era şcolar bun numai la scris şi la citit, fiind refractar în genere asimilării de cunoştinţe abstracte.

Fi pe universul meu.„ Motivul? „Duminica şi zilele de sărbătoare trebuia să fiu totdeauna în compania mamei, eu îmi petreceam aşadar duminicile mele Ungă eay nu era decât joia pentru a-mi umple pieptul cu acel suflu divin care este conştiinţa de a fi în întregime liber, liber chiar de dragostea mamei" într-un interviu din Rampa (16 martie 1925^, va căuta să îndulcească asemenea amănunte biografice, găsind unele explicaţii şi în asprimea unor învăţători antecesori lui Moisescu.

Cauza principală rezidă însă în deprinderea lui Panait de a face numai ce îi e pe plac, dispreţuind obligaţiile pe care le impune, în chip constant, viaţa. Când i se ura cu şcoala, fugea fie la Baldovineşti, fie pe malul Dunării, şi nu se ducea din nou la învăţătură decât după multe stăruinţi şi plânsete ale mamei. După absolvirea şcolii, din dorinţa de a uşura greutăţile familiale, dar şi pentru a se emancipa de excesiva ocrotire maternă, intră băiat de prăvălie la locanda lui Kir Leonida de pe strada Malului, în Karakioi. Panait are, în primul moment, sentimentul că a comis un act de mare bărbăţie. Dar, muncind câte 19-20 ore

pe zi, bătut, batjocorit de „ţoapa” de tejghetar, perioada aceasta îi va lăsa amintiri dureroase, pe care nu le va uita toată viaţa.

În paginile autobiografice din La stăpân, citim:„... În fiecare seară mă culcam cu gândul să fug a doua zi, să nu mai dau pe acasă şi să mă fac gozorar, ca atâţia copii care foiau prin port”. O întâmplare fericită – tejghetarul este dat afară, fiind prins că fura din stocul de vin rezervat numai patronului – şi Panait îl înlocuieşte, spre lauda mahalalei, care-i prezice un viitor strălucit. Dar Istrati nu e făcut să urmeze o astfel de carieră, între altele, şi pentru că ocupaţia aceasta i se precizează ca fiind istovitoare şi plicticoasă. Un pretext (moare singurul său prieten din locandă, „căpitanul” Mavromati, iar „barba” Zanetos are o ieşire brutală faţă de el), şi Panait fuge de la stăpân.1

1 în prima scrisoare adresata lui Romain Rolland (20 august 1919), Panait Istrati relatează astfel acest moment autobiografic: „Eram angajat la un birtaş grec, negustor de vinuri în imediata vecinătate a portului dunărean. Aveam marea fericire de a trebui să livrez vinul rece la prânz şi seara, cu puţin înainte de ora mesei. Aceste ore erau pentru mine o plăcere rafinată şi o mare încurajare. Terminam corvoada repede; apoi, fără să-mi mai pese de ceea ce voi păţi, mă tolăneam pe marginea podişului pe care e aşezat oraşul şi care domina toată întinderea bălţii, şi, din acest loc preferat, mă lăsam în voia tuturor plăcerilor pe care ochii mei, urechile şi simţurile mele le culegeau cu miile lor antene invizibile, în faţa panoramei unice, poate, în genul ei. La întoarcere, încasam palmele reglementare, dar eram mai departe ţinut în slujbă, şi eu asta vroiam. Eram foarte iubit de muşterii, oameni cumsecade, toţi greci, Urmează câţiva ani în care trece prin tot felul de slujbe: plăcintar la Kir Nicola, vânzător într-o mare băcănie, ucenic în atelierele docurilor, unde dorea să devină lăcătuş, băiat de alergătură la un mare armator şi, în sfârşit, zugrav.1

Trecerea prin toate slujbele face ca mahalaua să-l declare haimana. Şi erau într-adevăr pentru aceasta suficiente motive. Panait dispărea de-acasă cu lunile şi se întorcea flămând, cu hainele zdrenţuite.

Sfidarea grijilor materiale, a primejdiilor imprevizibile pe care le ascundeau aceste aruncări în necunoscut, alcătuieşte plăcerea şi chiar voluptatea actelor sale de vagabondaj. Să pleci fără să ştii unde vei ajunge şi care-ţi vor fi mijloacele de trai, să cheltuieşti pentru satisfacerea unor capricii imediate bruma de bani cu greu câştigată – el care-şi văzuse mama tremurând pentru fiecare bănuţ din greu economisit 2, să te descoperi pe care, ştiindu-mă de aceeaşi obârşie, mă învăţaseră limba din orgoliu şi ca să poată sta cu mine de vorbă („o, timp nepăsător, tu n-ai nostalgia trecutului...”)* în privinţa finalului acestei prime aventuri care-i marchează începuturile adolescenţei se fac mărturisiri ce vin în contradicţie cu povestirea autobiografică de mai târziu. Gestul brutal al bătrânului Zanetos este menţionat, dar iată care ar fi fost urmarea: „Furios, m-am hotărât să nu mă mai întorc la el, cu toată durerea pe care ştiam că o să i-o pricinuiesc mamei şi, timp de două zile, înainte de a mă înapoia acasă, m-am lăsat în voia fanteziei şi a prea-plinului vieţii din mine. Dar stăpânul meu a pus un copoi pe urmele mele şi iată-mă înşfăcat şi adus

din nou la serviciul... Şi ce fel de serviciu! Dumnezeule nemilos! Toată ziua cu mâinile în zoaie! S-a zis cu plimbările, cu visurile consolatoare, s-a zis cu Dunărea – interzisă, interzisă pe vecie! Atunci, într-o clipă de nebunie, uitând de mama şi de bucuria mea de a trăi, am atârnat o fnnghie în pod şi, tocmai când eram pe punctul de a-mi vârî gâtul în laţ, sunt surprins de jupân; speriat, m-a dat pe loc afară. Uf!"

1 Iată-i propria enumerare (din aceeaşi scrisoare către Romain Rolland de la 22 martie 1923), cu informaţii suplimentare, unele neaşteptate prin sinceritatea dezvăluirilor: „Băiat de cabaret şi de băcănie; plăcintar la Kir Nicola (...), ucenic mecanic la docurile Statului (dat afară, pentru furt, doi ani după aceea, ceea ce era să-mi ucidă mama), ucenic lăcătuş şi... ucenic pescar (vis şi fericire); ucenic la o fabrică de frânghii (am putut să mă spânzur). În sfârşit, în derivă, o sută de meserii, nici o stabilitate, dezolare pentru mama."

2 Din Pagini de carnet intim: „Ceva mai grav pentru mama, care era o femeie econoamă, banul ce-l câştigam nu ţinea în mâna mea nici cât ţine un bulgăre de ghiaţă, şi nici nu-l dădeam pe lucruri folositoare, ci numai pe cărţi, pe tutun, lăsând în grija mamei să mă îmbrace şi să ma încalţe. Ba, uneori, schimbam şi această îmbrăcăminte nouă pe una jerpelită, numai ca să-mi pot procura cărţi şi tutun." tine însuţi singur în faţa universului întreg – iată o existenţă palpitantă pe care adolescentul Panait o îmbrăţişează cu sentimentul că, în fond, comite isprăvi la fel de temerare ca şi străbunii tatălui său (palicarul), când cutreierau lumea în căutarea lânii de aur. Această autoînfrumuseţare şi exaltare a traiului vagabond îi e necesară ca un reazim sufletesc, ca o sursă de neîncetată susţinere a entuziasmului în faţa unor fireşti momente de descumpănire, ca şi a nemiloaselor, brutalelor încercări ale mizeriei. Iată un fragment din singura scrisoare pe care o cunoaştem, adresată mamei: „Dar poţi spune matale că din răutate fug de acasă? Nu! Mamă. Aşa e soarta mea. Şi soarta e inima noastră. Suntem mari sau mici sau mediocri, prin inima noastră, căreia ne supunem orbeşte. Ea ne duce şi la bine şi la rău. Unde mă va duce a mea? Cine poate şti? De dimineaţă până seara, nu mă gândesc decât la lucruri mari, frumoase. Aş vrea să fiu de folos omenirii acesteia care suferă, din vina ei, datorită egoismului ei. Dar gândul meu se îneacă în propria mea mizerie. Dar nu moare omul de foame... Şi află că în mizeria asta a mea eu nu sunt nefericit decât pe jumătate... Aş fi total nefericit dacă, chiar dacă aş mânca numai pui fripţi, aş fi nevoit să trăiesc călcându-mi pe suflet..." Să fi fost Panait Istrati conştient încă din adolescenţă că viaţa lui este hărăzită unui destin aparte? („De dimineaţa până seara, nu mă gândesc decât la lucruri mari, frumoase.") Să-şi fi imaginat el că acest destin se va împlini pe tărâmul scrisului? Ceea ce se poate spune sigur e că în stimularea respectivelor disponibilităţi de autoiluzionare un rol important îl joacă lecturile, în care Istrati îşi regăseşte nostalgiile şi aspiraţiile încarnate în destinul unor fascinanţi eroi. Sustrăgându-se cât poate îndatoririlor practice ale existenţei, el se cufundă până la uitare de sine în lumea cărţilor – practicând acest „viciu", cum numea un literat patima pentru lectură, ceea ce face ca mahalaua să

creadă că s-ar putea până la urmă să ajungă, totuşi, „popă” (vezi aceleaşi Pagini de carnet intim). Citeşte la întâmplare, fără selecţie, „istorii cu haiducii noştri” sau traduceri din Dostoievski, Balzac, Hugo etc. În Mihail povesteşte că a alergat multă vreme după o biografie a lui Dostoievski şi a găsit una cu semnătura lui Georg Brandes (faptul îl va relata şi într-o scrisoare intimă către criticul danez).

În autobiografiile sale, Istrati va acorda o deosebită importanţă „întâlnirii” cu operele marilor scriitori, în care a făcut cunoştinţă cu înaltele principii umanitare ale „Binelui”, „Adevărului” şi „Frumosului”. Lectura acestor cărţi îl ameţeşte, predispunându-l la nesfârşite peroraţii în faţa întâmplătorilor săi tovarăşi de masă din ceainării sau cârciumi (bineînţeles, fantaza pe marginea celor citite).

Pentru pătrunderea lui în toate tainele vieţii boeme, Istrati îl are ca iniţiator pe vagabondul rus, Mihail. Provenind dintr-o familie de nobili de care se rupsese din pricina convingerilor politice radicale profesate în tinereţe, declasat tipic, dar păstrând în cele mai negre momente de mizerie un aer distins, cu îmbrăcămintea foind de păduchi, citind însă direct în franceză opere clasice, este uşor de înţeles de ce Mihail devine pentru adolescentul Panait un idol. Alături de el, Panait va descifra codul moral nescris, aristocratic al vagabondului. Ei, vagabonzii autentici, sunt altfel decât ceilalţi oameni, eliberaţi de imediatele griji materiale, cunosc adevărata libertate spirituală, se pot contopi total (pentru că sunt pe deplin dezinteresaţi) cu splendorile şi mişcarea eternă a universului etc., etc.

Prietenia celor doi nu va decurge în chip idilic. Sunt temperamente prea diferite. Panait este rob al impulsului imediat, nestatornic, cu aprinderi zgomotoase şi răciri fără pricină, limbut. Se vor certa şi despărţi, primul care va alerga spre împăcare fiind Panait (pentru el prietenia este o necesitate, trăind profund sentimentul însingurării, va căuta, cu o atât mai mare ardoare – uneori cu disperare – să descopere de fiecare dată, în primul cunoscut, pe „adevăratul” şi „unicul” prieten).

Itinerariul vagabondajului lor în comun se cunoaşte, fiind cvocat pe larg în povestirile de mai târziu. După BrăilaBucureşti (1903), „ramazangii” în „Biroul de plasare”, apoi oameni de serviciu la „Hotel English”. (Mai înainte, Istrati fusese fecior în casă la un avocat.) În iarna lui 1906: portari la „Hotel Regina” din Constanţa. Îmbarcarea (Istrati clandestin) – cu destinaţia Cairo. În ţările Orientului Apropiat, Istrati va reveni deseori şi după ce prietenul său, bolnav în ultimul grad de tuberculoză, se întoarce pentru totdeauna în Rusia. Într-un interviu „despre oameni şi despre pietrele oraşelor”, dat cu câteva luni înainte de moarte, Panait Istrati îşi va reaminti cu emoţie de „Pireul tatălui meu, Atena, Constantinopol cu minunatul Bosfor, Alexandria, Cairo…” (Gazeta municipală, 27 ian. 1935.)1

1 Să încercăm să precizăm traseul călătoriilor sale în Orientul Apropiat adresându-ne unor mărturii directe, cu atât mai mult, cu cât unii biografi au schiţat itinerarii aproximative, ghidându-se strict după povestiri (care oricât ar

porni de la un material faptic real, nu pot fi identificate documentului autobiografic).

Vom apela iarăşi la scrisoarea lui Panait Istrati redactată în vederea prefeţei lui Romain Rolland din Europe şi în care el îşi rezumă, într-un stil de scenariu, momentele importante ale vieţii.

1906: Mihail a plecat spre Egipt singur. „Cris, douleur! Et retour a Brăila, juste pour mettre la mere les yeux sur le feu pour me laisser aller joindre Mikhail au Căire…” (Sic.)

După unele necazuri cu o „petite putain”, „Départ pour le Căire!”

O altă perioadă (22-24 ani):„ Alexandrie-Caire et retour, puis, séparation de Mikhail qui s'en va (touché par un chagrin que j'ignore) devenir moine au Mont-Athos – séparation dans le port de Piree”.

Istrati se ascunde pe un vapor, sperând să ajungă la Marsilia. Este debarcat la Neapole, de unde un alt vapor (cu complicitatea marinarilor) îl readuce la Alexandria. Iată ce existenţă ducea: „Misere a Alexandrie et Căire. Propositions séduisantes de devenir maquereau! Merci!

— Peintre, domestique, distributeur d'affiches et presque sandwich (je gardais une lanterne, place de l'Esbekich, portant une indication lumineuse: Cinema Mignon! Et conversais [sic!] avec le queux, mais pas avec celle de Sotir!). Vie riche en misere et événements. Départ pour Port-Said (essai d'aller dans l'Inde), Jaffa, Beyrouth„. Referitor la încercarea de a ajunge în India, sedus de cele ce auzise şi citise referitor la „ascetismul iluminat” al brahmanilor, Istrati dă amănunte, pline de culoare, într-o scrisoare trimisă anterior lui Romain Rolland.

Să continuăm însă firul aventurilor sale: „Enfin Damas, le Damas riche en souvenirs. Je suis peintre d'enseignes (borgne empereur dans les pays des aveugles), choyé par les Arabes, ce qui me fait allonger le nez vers leur femmes et je risque d'etre pris moi-meme pour une chose de harem. Je m'amourache d'une actrice de pantomime, je deviens prince muet et bourreau inoffensif, je gagne deux bechliks, la soirée 1 fr., 05 centimes, je mange chez le Consul russe et suis [sic!] débarqué pitoyablement a Beyrouth”. Se află în căutarea unui prieten, „vieux d'âge, jeune de tempérament, bon peintre et pere malheureux (sa fille était prostituée dans le région).” Este vorba de Musa, un evreu român care vine pe aceste meleaguri pentru a aduce la mai bune sentimente fiica fugită, dar care ajunge la rândul său victima „mirajului” Orientului. Fapte ct, cu minime şi fireşti modificări, vor fi înfăţişate în Mediteranée. Lever du soleil, după ce fuseseră incidental evocate şi în Chira Chiralina. Finalul aventurii însă, necunoscut, este acesta: „Ma mere et Mikhail, qui est pres d'elle, m'envoient de l'argent pour rentrer a la maison. J'annonce mon départ par tel băteau partant a telle date de Beyrouth, mais je dépense l'argent et le băteau part avec ma lettre qui les avertit de la gaffe.” Din fericire, căci vaporul naufragiază. Mihail, îngrozit, Este cert că frumuseţea de basm oriental a unor privelişti din Egipt (ca cele de la Ramleh), „imensul imperiu al singurătăţii pietroase, învârstat de mari pete de verdeaţă” (portocali, lămâi, rodii etc.) din

munţii Libanului, oglinda întunecată a Bosforului, „unde soarele în amurg aşterne umbrele palatelor şi ale chiparoşilor”, sunt tot atâtea imagini, reflectate în mii de nuanţe, de apele „de safir şi de smarald” ale Mediteranei, care îşi lasă pentru totdeauna amprenta imaginii lor în sufletul vagabondului.

Soarele Orientului va fi aprins acel sânge negru al „poeţilor blestemaţi”, care curge în vinele lui Panait Istrati, va fi răscolit instinctele sale secrete de pasăre sălbatică, rătăcitoare. „Plus d'aromes volupteaux pour mes narines de bete”, va fi strigătul său din înflăcăratul eseu Pour avoir aimé la terre. Şi, în îmbrăţişarea realităţii sub aspectul ei pasional, Panait Istrati nu va cunoaşte reticenţe sau moderaţii, extremismul, este nota lui obişnuită, nedându-se în lături nici de la anumite forme inferioare ale exploziei simţurilor.1

Nici vorbă că pentru înţelegerea freneziei cu care se dăruie furtunii pasiunilor (mai târziu el se va numi „cârtiţă incandescentă”), trebuie să adăugăm întreaga atenţie ftiziei pe care o contractează încă din adolescenţă (la început, sub o formă benignă, apoi, cu dese şi grave recidive, care-l fac clientul mai multor sanatorii, şi îi e, până la urmă, fatală).

Cere veşti de la vechea gazdă şi dă de Panait teafăr „joie a la maison, nouvel argent de retour, et retour a la maison au printemps de 1908”.

Perioada: 24-25 ani. Acelaşi an – toamna, din nou plecare în Egipt cu Mihail. „Autre miser e. Des hommes, des faits. Printemps 1909: Mikhail, phtisique galopant, part pour Roumanie et je le suis. En Juin: séparation a jamais au débarcadere de Brăila! Seul!”

Perioada următoare, 25-27 ani, cuprinde referiri la activitatea sa în mişcarea socialistă – vezi capitolul următor – fără a fi uitat însă visul oriental: „Nostalgie de VEgypte” (notează sec Istrati).

1 într-o scrisoare către Romain Rolland mărturisea: „Numai că eu vreau să deschid ochii mari de tot, să văd întreaga oroare şi să strig oamenilor care încearcă să-l scuze (e vorba de viciul pederastiei, n.n.) y sa le strig cu toată pasiunea senzuală a trupului, cum firea noastră e mai bogată şi mai voluptuoasă când e sănătoasă decât când o îmbolnăvim*, nesfiindu-se să precizeze: „Am oroare de viciul lui (viciul lui Stavru – yj. N.) care, cu toată împotrivirea mea, mi-a dat târcoale de două ori în viaţă şi pe care-l consider una din marile calamităţi ale omenirii noastre nefericite„, Toate aceste aventuri şi rătăciri (nu numai pe îndepărtate meridiane ale pământului, dar şi în labirintul sufletului) vor accentua, desigur, morbul însingurării, vor slăbi progresiv punţile de legătură cu mediul familial şi social. Cartea În lumea Mediteranei. Apus de soare, reproduce această meditaţie a adolescentului: „Eram trist ca de moarte... Iată-mă la o distanţă de numai 12 ceasuri de amărâta mea ţară, unde nu era loc pentru mine şi pentru planurile mele – unde mahalaua mea mă aşteaptă ca să mă batjocorească, iar buna mea mamă, ca să-mi descânte veşnicile ei îndemnuri la însurătoare. *

Declaraţia e prea categorică pentru ca noi să mai avem îndoieli asupra sensurilor ei: Istrati e un „dezrădăcinat”; el se simte un „străin” în propriul său oraş şi în propria sa familie. Ajunşi aici, se cuvine să abordăm un unghi de

vedere mai circumspect, pentru a putea descoperi determinantele obiective ale structurii sale psihologice – dincolo de reprezentările personale totdeauna ideale, poetizante. (Ori de câte ori îşi va analiza condiţia de vagabond, el va apela la cele mai adulatoare comparaţii şi metafore. În povestirea Intre un prieten şi o tutungerie se serveşte de următorii termeni simbolici: viaţa ar fi asemenea unui strălucit echipaj, care galopează nebuneşte pe drumurile Universului, iar vagabonzii, gonacii care-i fac alai şi cad istoviţi, înălţându-i imnuri de slava, în vreme ce oamenii obişnuiţi sfârşesc sub roţile măreţului echipaj, fără ca măcar să-i vadă şi să-i înţeleagă frumuseţea.)

Trebuie, aşadar, să facem o distincţie între trăsăturile reale ale vagabondului şi cele care sunt rezultatul autoiluzionării sale.

Sa începem prin a aminti că societatea împărţită în clase antagonice nu creează condiţii favorabile dezvoltării unui om întreg. Lupta pentru trai face să fie cerute şi folosite numai anumite însuşiri, care devin un lucru prozaic, obişnuit, pe când celelalte rămân „de lux”, ceva de care-ţi aminteşti numai în zilele de sărbătoare. Dar la inadaptabilii de felul vagabonzilor – cum a demonstrat admirabil criticul rus V. Vorovski, în studiile sale închinate povestirilor lui M. Gorki – datorită faptului că aceştia nu ocupă un loc stabil în procesul muncii, sunt amplificate tocmai trăsăturile festive, iar celelalte, necesare, esenţiale, ajung să fie depreciate şi chiar privite cu dezgust. Aşadar, conformaţia psihică a vagabonzilor poartă şi ea pecetea alienării, numai că în sens invers celei obişnuite.

Istrati adolescent îşi face un punct de onoare din a repudia obligaţii sociale obişnuite, între care intră şi munca cotidiană. Tot ceea ce reprezintă efort constant, act repetabil îl oboseşte, sufletul îi e cotropit de urât, şi chiar pentru a nu mai fi silit să vadă aceleaşi chipuri, aceleaşi străzi, aceleaşi case, pleacă în alte locuri, schimbă profesiile, trece necurmat prin toate… Fireşte, fără un anumit coeficient de constanţă şi disciplină, nu poate exista nici o formă de viaţă în comun. Şi adevărul e că tipurile umane de categoria lui Istrati, ridicându-se împotriva condiţiilor sociale care încătuşează individul, tind să se ridice în acelaşi timp împotriva oricărui mod de organizare socială, specific unei societăţi civilizate.1

Ar fi însă total greşit să se subaprecieze semnificaţia etică pozitivă pe care o degajă, în condiţiile istorice de atunci, acest fel de revoltă. Tot Vorovski, în eseul închinat povestirilor lui Gorki, sublinia că tipurile de acest fel, pe lângă instincte antisociale, dezvăluie şi o seamă de însuşiri pozitive – pe care zadarnic scriitorul rus căutase să le găsească, în forme atât de absolute, la păturile culte ale societăţii – ca dispreţul faţă de forţa banului, veşnica nemulţumire în faţa mediocrităţii cenuşii, setea neistovită după ceva mai bun, dorul chinuitor de „altceva”, de ceva mai nou, strălucitor, neobişnuit etc.

Reţinem, aşadar, că dispreţul adolescentului faţă de mediul social şi familial, acea „înstrăinare” ascundea şi revolta

1 Din cele arătate reiese că nu mă pot asocia părerii acelor biografi care au exaltat calitatea de „proletar” a lui Panait Istrati. Dealtfel, însuşi scriitorul

nu părea convins de justeţea unui asemenea calificativ, /icând cu umor că, în fond, a dus un trai de boier şi răspunzând celor care-l căinau pentru tinereţea lui de muncitor exploatat: „Dacă am rămas de multe ori nemâncat şi fără adăpost, iarăşi corespondenţa mea de atunci va dovedi că a fost din cauză că n-am voit să mă privez de nimic la care mi-a poftit inima; acum 20 de ani nu mă sfiam să intru sa ascult o orchestră bună, acolo unde nu era de nasul meu, nici să iau trenul ori vaporul şi să văd ţări pe care numai milionarii puteau i le vadă”. Există aici multă fanfaronadă, dar şi un adevăr simplu: Istrati practica, la întâmplare, meserii pe care le putea abandona când voia, ţinându-se departe de munca organizată, etalând caracteristici ce-l apropie mai mult de categoria de lumpen decât de aceea de „proletar împotriva unei existenţe rutiniere, a orizontului strimt, antipoetic al vieţii. Nu o singură dată, în opera sa, Istrati va satiriza singurul ideal pe care i-l oferea lumea înconjurătoare: „să faci ca fiul şefului de gară, să studiezi pentru a deveni procuror şi, mai clar, să rămâi în turmă, să munceşti, să te căsătoreşti, să faci copii şi să mori„.1 El caută să se emancipeze de sub jugul acestei sclavii (tot atât de obişnuită şi monotonă ca şi rotirea pământului), să scape de sub acţiunea legilor ei de gravitaţie, să atingă starea libertăţii pure, a imponderabilităţii spirituale, putându-se identifica astfel total cu frumuseţea mirifică a universului. Îndrăgostit de pământ cu infinitele şi voluptuoasele-i frumuseţi, Istrati vrea să aibă o mie de feţe, infinite simţuri cu care să-l îmbrăţişeze avid. (Cuiva care-l acuzase că are o dublă faţă îi va răspunde înfuriat: „Double face. Pauvre racaille! Des faces, j'en ai moi, trentesix mille.”)

Această sete de a vedea, de a simţi, de a iubi, nostalgia şi aviditatea de „exilat” după imaginile candide, feerice, paradisiace ale universului nu-l împing pe Istrati către o concepţie idealizatoare. El are conştiinţa răului, a nedreptăţilor care bântuie lumea şi împotriva cărora se ridică cu o atât mai mare violenţă cu cât, datorită condiţiei sale sociale, acestea îl afectează direct, lăsându-i amintiri pe care nu poate să le uite o viaţă întreagă. Într-o corespondenţă apărută în România muncitoare (Din lumea servitorilor) 2 face publice date zguduitoare privind mizeria şi condiţiile înjositoare în care omul este silit să „devină inferior omului”.

Sensibilitatea şi elementara-i demnitate îi vor fi fost adine rănite dacă în nişte însemnări din 1911, trimise dintr-un sanatoriu – sanatoriul era al Societăţii pentru profilaxia tuberculozei şi asistenţa tuberculoşilor săraci – scrie, am spune,

1 într-o interesanta prefaţa la un volum de povestiri al lui Istrati {Ed. Rencontre – Lausanne, 1961), Pierre-André Rieben alătura acest citat frazei lui Camus din Mythe de Sisyphe: „Ainsi je ne saurais plus agir autrement que comme le pere de famille (ou l'ingénieur, ou le conducteur de peuples, ou le surnuméraire aux P. T. T.) que je me prépare a etre”, dezvoltând teza unei înrudiri între cei doi scriitori, cu precizarea ca, la unul, contradicţiile „omului absurdului* sunt stabilite prin reflexie ia nivelul raţiunii, iar la celălalt, ajunge

să invadeze domeniul sensibilităţii. Atrăgătoare ipoteză, asupra căreia ne vom pronunţa în alte capitole ale cărţii.

2 România muncitoare, 24 mai 1909.

Cu lacrimi în ochi: „Până ieri nu eram decât o biată otreapă. N-aş fi putut trece pe dinaintea nimănui, fiindcă toţi m-ar fi luat în picioare şi huiduit ca pe un paria, ca pe un câine.” în viaţa sa de vagabond, Istrati a convieţuit adesea cu formele atroce ale mizeriei. Nu poţi să nu fi zguduit citind în Pagini de carnet intim: „Cât despre mâncare, puteam trăi luni întregi cu pâine şi tomate, o varză acră, ca să nu mai vorbesc de zilele în care făămânzeam cu totul!” Dacă mai adăugăm că, prin destinul mamei, el avusese dureros de statornic înaintea ochilor imaginea vieţii grele a oamenilor săraci, acceptăm declaraţia sa imperioasă din Trecut şi viitor: „Eu n-am trecut prin viaţă mirosind trandafiri şi cântând galeş la stele. Tovărăşia unei mame care venea seara acasă cu mâinile crăpate de ger şi leşie, care punea petec peste petec, care se lipsea de plinea ei ca să-mi cumpere mie haine şi cărţi, această primă tovărăşie m-a învrăjbit pentru totdeauna cu o lume păgână, care a făcut din viaţa mamelor noastre un iad pământesc.”

Elanul generos de contopire cu toate formele creaţiei, cu toate splendorile universului şi răzvrătirea perpetuă contra mizeriei, a nedreptăţii ca şi a absurdului conţinut de existenţa umană, iată cele două elemente care alcătuiesc pivotul vieţii lui Istrati (cum ar spune Camus: „J'ai été placé a mi-distance de la misere et du soleil”). Prin aceasta de-abia se conturează mai pregnant destinul lui Panait Istrati ca al unui pasionat (scrisorile şi le va semna mai târziu „Pan foutu”), aspiraţia sa supremă fiind aceea de a epuiza la modul incandescent vastul câmp de experienţe pe care-l oferă realitatea cu infinitele ei feţe. „Quand les vers auront fini de se repaâtre de ma carcasse – de ces yeux qui ont tânt vu, de ce coeur qui a tânt aimé, de toute cette chair, frénétiquement dévastée par les passions...”, astfel psalmodiază uns capitol al uneia dintre zbuciumatele sale confesiuni.

UVERTURA EROICĂ A TINEREŢII

GAZETAR ŞI MILITANT SOCIALIST în mai toate destăinuirile sale autobiografice, Panait Istrati nu uită să amintească perioada contactelor cu mişcarea socialistă din România. Momentul ca atare va fi consemnat de diverşi biografi, dar, uneori, doar cu titlul de curiozitate (pentru a mări impresia de senzaţional), înmulţind numărul activităţilor „pitoreşti” care l-au atras, pentru o clipă, pe pasionatul şi nestatornicul hoinar. Cercetătorului care investighează toate documentele legate de aceşti ani i se relevă însă o realitate mult mai complexă, care atestă că Panait Istrati a jucat un anumit rol în mişcarea muncitorească din România, mult mai important chiar decât s-ar putea crede din înseşi afirmaţiile sale.

În prima scrisoare prin care-l abordează pe Romain Rolland (Geneva, 20 august 1919), Istrati, autoprezentându-se, mărturiseşte că „la un moment dat am fost atras de vârtejul revoluţionar... Am fost secretarul unei organizaţii, apoi corespondent, redactor, administrator al unei edituri socialiste, secretarul unei

reviste literare etc. FE Enumerarea atribuţiilor pare a avea o funcţie retorică, dar se sprijină totuşi pe date reale. Istrati a fost secretarul sindicatului muncitorilor din portul Brăilei, corespondent şi redactor al ziarului România muncitoare (oficiosul mişcării socialiste), secretarul Cercului de editură socialistă (titulatură nesigură, care poate o cuprindea şi pe aceea de administrator).

Pentru a putea fi înţeleasă participarea sa înflăcărată şi precoce la diverse activităţi din cadrul mişcării muncitoreşti, trebuie să ne amintim faptul că Brăila – oraşul copilăriei şi adolescenţei sale – se înscrie între marile porturi româneşti de la Dunăre devenite de timpuriu scena unor răsunătoare manifestaţii şi greve sindicale.1

Fiul spălătoresei, vagabondul în atâtea rânduri înfometat şi umilit, se va simţi, fireşte, atras şi entuziasmat de lupta curajoasă a socialiştilor, care proclamau instaurarea unei noi lumi, realizarea idealurilor de dreptate universală etc. În Pagini de carnet intim, Istrati va mărturisi: „Despre socialism nu citisem încă nimic, dar, în urma unei mari mişcări muncitoreşti în portul nostru, auzisem că el înseamnă dreptate pentru cei obidiţi şi văzusem un om ucis în bătaie, la poliţie, fiindcă fusese socialist. Puţin după aceasta, am asistat la câteva întruniri socialiste şi am înţeles că socialismul cuprinde în sânul lui toate virtuţile, pe care în zadar le căutam în faptele servitorilor lui Dumnezeu: dreptate, bunătate, cinste, cumpătare, cultul frumosului şi, mai presus de orice, o adevărată înfrăţire cu cel învins în viaţă.”

Data exactă când Istrati a intrat în legătură cu mişcarea socialistă n-o cunoaştem. În Însemnările unui vagabond al lumii apărute în Le Monde, Istrati va evoca anul 1905, şi anume uriaşa manifestaţie organizată la Bucureşti, în cinstea

1 D. Edouard Raydon, acordând în mod abuziv valoare de document celor relatate în Casa Thiiringer – care e totuşi un roman – simplifică enorm lucrurile atunci când îi prezintă pe muncitorii brăileni, în anii de dinaintea intrării lui Istrati în arena gazetăriei, drept: „Entierement inorganisés...”, care n-aveau altă plăcere în zilele de plată „que boire et se battre”, sau: „II n'existe pas d'organisations syndicales, ni aucune possibilité immédiate d'en créer une...” etc.

Documentele epocii impun o altă imagine, substanţial diferită. Încă în 1875, în Brăila are loc o mare grevă, care atrage atenţia întregii ţări. La 19 martie 1895, ia fiinţă Clubul muncitorilor. Un istoric, I. C. Atanasiu, având pe deasupra calitatea de martor ocular, descrie în lucrarea sa (Mişcarea socialistă) avântul pe care-l luase în acest oraş mişcarea socialistă, care devenise „o adevărată forţă, faţă de care şi autorităţile şi elementele conducătoare din cele două partide burgheze au fost obligate să ţie socoteală. Numeroase întruniri publice pe care social-democraţii le-au ţinut în acest însemnat port la Dunăre au impresionat profund prin numărul mare de participanţi.”

Cât priveşte articolele lui Panait Istrati din Dimineaţa, ele nu apar, cum crede d. Raydon, înainte de 1905, ci în 1910 – ceea ce cere o cu totul altă aşezare cronologică a faptelor.

Revoluţiei ruse, în ziua de 24 ianuarie.1 „Eu mă găseam acolo", declară Istrati, „tânăr prozelit". Cu această ocazie, între manifestanţi şi poliţişti „avu loc un copios schimb de ghionturi şi acesta – adaugă el, mândru – fu botezul meu revoluţionar".

În anii care au urmat, legăturile cu mişcarea muncitorească trebuie să fi avut un caracter sporadic şi din cauza deselor peregrinări prin ţări străine – de unde sărăcia informaţiilor de care dispunem. Perioada care se impune cercetătorului biografiei lui Istrati începe cu 1909. În acel an, la 19 octombrie, Istrati are ocazia să cunoască şi plăcerile închisorii. Se afla pe atunci la Bucureşti şi lua parte la o

1 în schiţa de excurs autobiografic pe care o conţine scrisoarea trimisa lui Romain Rolland, la 22 martie 1923 – cu un scrupul mărit al exactităţii, fiind vorba de informaţii în vederea prezentării în Europe – Istrati fixează ca dată a contactului cu mişcarea socialistă perioada imediat următoare sosirii la Bucureşti (1901-1902): „17-22 ani: départ a Bucarest avec Mikhail... Contact avec le mouvement socialiste. Adepte ardent." Momentul 1905 este amintit mai târziu după alte escapade prin alte oraşe: Giurgiu, Sinaia: „Retour a Bucarest (1905). Révolution russe. Enthousiasme. Bataille dans les rues. Petit militant..."

Aşa trebuie să se fi petrecut lucrurile. Iniţierea în lupta politică i-a făcut-o Gheorghe Cristescu, la al cărui„ birou de plasare" găseşte adăpost. (Vizitându-l, după apariţia monografiei, l-am găsit pe acest strălucit veteran al mişcării noastre muncitoreşti, întocmai cum îl arată mărturiile de epocă: de o vioiciune exuberantă, etalându-şi cu gesturi mari virtuţile oratorice – îşi păstra şi acum o lavalieră roşie la gât – în faţa cercului de devotaţi prieteni şi admiratori. Îşi amintea, cu o exactitate uluitoare – pe care o au uneori bătrânii – de clipa când „un tânăr slăbănog" şi cu „ochi flămânziu – în toate sensurile – i-a cerut să-l ajute în găsirea unui rost în viaţă. Pomenirea altor tineri pe care i-a ajutat. Disputele cu Panait. Vizita – plină de amănunte picante – pe care i-a făcut-o la Paris (după „ungerea cu mir*, ca scriitor, a „elevului" său).

Iată portretul pe care i-l face Istrati: „Vaillant, batailleur, courageux dans toute l'acception du mot, Cristescou était mon seul ami intime parmi les socialistes et mon initiateur dans „les idées." * (Articolul Christian Rakowsky).

Să facem loc şi unei alte evocări a lui Istrati, din 1924 (Omul liber): „înainte de a da peste iubirea pribeagului Ştefan (Ştefan Gheorghiu, n.n.), am avut doi dascăli în mişcare. Amândoi, însă, m-au luat prin latura iubirii amicale. Cel dintâi, Gheorghe Cristescu, înainte de a mă duce la club, crease în biroul lui de plasare din strada Sfinţilor, apoi în atelierul de plăpumărie, un adevărat focar de afecţie." „Dacă ar fi să mă las într-o zi târât de şivoiul (sic) amintirilor, numai epoca aceea ar da naştere unui gingaş roman, cu caracter local, e drept, dar unde ar putea clocoti sentimente şi idei universal împărtăşite..." întrunire a cercului „România muncitoare", care protesta

împotriva prigonirii socialiştilor. La ieşirea din sediu, poliţia, provocând un scandal, arestează un grup de muncitori, printre care I. C. Frimu (conducătorul titrat al mişcării socialiste) şi Panait Istrati.1 (Fotografia făcută după ieşirea din închisoare ne înfăţişează un Istrati june, iar ca amănunt epatant: mustăţi arcuite, după cum era moda zilei. Trăsăturile ascuţite ale feţei accentuând paloarea de candidat la tuberculoză i-ar fi dat un aer ascetic, dacă n-ar fi contrastat cu gura bine desenată, cu buze cărnoase, senzuale. Trăsătura de unire între aceste elemente divergente o constituie ochii îndrăzneţi, până la impertinenţă, şi, în acelaşi timp, calzi, sentimentali.)

S-ar putea spune că, de acum înainte, începe activitatea sa efectivă în cadrul mişcării socialiste2. În România muncitoare găsim, din când în când, note asupra conferinţelor pe care le ţinea la clubul sindicatului din Brăila, toate caracterizându-se prin apostrofe vehemente, de un retorism cam pueril.

Modul său de a reacţiona violent, discursurile sale fulminante vor atrage ameninţările autorităţilor locale. În

1 întâmplarea o va relata Panait Istrati într-un articol publicat în I/Humanité: Pour Christian Racovski (mai 1922), şi, mai târziu – februarie 1927 – în nişte însemnări dedicate aceleiaşi figuri: Christian Racovski. Citam din a doua mărturie: „On nous battit atrocement pendant toute la nuit. Le matin, les corps meurtris, nous passâmes par le service anthropométrique, puis on nous diriger sur la prison de Văcăreşti.”

Dar sa cităm din chiar documentele vremii: Calendarul muncii pe anul 1910: „Octombrie 1909. Guvernul pune la cale cu poliţia o cursa la Cercul „România muncitoare„ din Bucureşti. La ieşirea de la întrunirea pentru Rakovski, poliţia provoacă scandal. Are loc o încăierare grozavă, sunt o sumedenie de răniţi şi se fac arestări. Cu tot cuvântul de onoare (d procurorului Ferichide, tov. I. C. Frimu, D. Marinescu, Gh. Cristescu, lIstrati, Stănescu, Ilie Matec şi Ţenescu sunt arestaţi şi duşi la poliţie. Acolo ei s*nt torturaţi – 20. Adevărul şi Dimineaţa denunţă grozăviile din beciurile poliţiei. O mişcare de indigyiare se porneşte în public. La cercul „România muncitoare„ este un adevărat pelerina) (...) „. În toiul tragicelor evenimente, România muncitoare apare zilnic. „22. La Galaţi se proclamă grevă generală de o zi, ca simpatie pentru Rakovski şi tovarăşii arestaţi, şi înfierarea guvernului nesocotit. Încetarea lucrului e completă – 23. Tribunalul infirmă mandatele celor arestaţi. 24. Camera de punere sub acuzare le confirmă...” etc.

2 în articolul menţionat, Istrati se laudă că ar fi îndeplinit şi unele misiuni secrete, ducându-i lui Rakovsky, în Bulgaria, câteva scrisori confidenţiale din partea Comitetului Executiv al Partidului.

România muncitoare, din 17 decembrie 1909, citim: „Tovarăşul P. Istrati ne comunică din Brăila că d-nul comisar Cârjan a declarat, faţă de alte două persoane, că la prima ocazk când îi va cădea în mână nu va scăpa viu. O ameninţare identică i-a făcut-o personal, în localul circumscripţiei sale, Prevenim parchetul din Brăila.”

La Congresul de constituire a Partidului Social-Democrat (1910), ia parte şi Istrati ca delegat al unei fabrici din Brăila, făcând parte dintre cei patru secretari ai prezidiului. Din relatarea lucrărilor Congresului aflăm că s-au încins vii discuţii, cu participarea a numeroşi delegaţi, între care este trecut de multe ori şi numele său.

După cum se ştie, Panait Istrati a ajuns „secretarul sindicatului muncitorilor din portul Brăila", numele lui se va face cunoscut, în această calitate, mai ales datorită marii greve a hamalilor, din iunie 1910, în fruntea căreia s-a aflat.

Cu acest prilej, el a avut din nou de suferit persecuţii din partea autorităţilor. (Pe parcursul desfăşurării grevei, România muncitoare ne aduce la cunoştinţă că „tov. P. Istrati a fost arestat din nou de parchet, apoi pus din nou în libertate".) *

Dar o activitate prodigioasă desfăşoară Panait Istrati, în respectiva perioadă, mai ales ca gazetar. Într-un articol trimis din Franţa revistei româneşti Rampa: Cum am debutat eu, proaspătul scriitor îşi fixează debutul gazetăresc în 1908 (un foileton apărut în România muncitoare şi având ca ţintă de atac naţionalismul). Panait Istrati greşea. Primul său articol apăruse cu un an mai înainte, în 1907 (tot în România muncitoare), numărul din 4-11 februarie, intitulat Biserica şi popi. Iar colaborarea sa în presa muncitorească română antebelică ia sfârşit duipă nouă ani (ultimul articol a apărut în Lupta zilnică, ziar ce ia locul României muncitoare, la 13 martie 1916).1

1 Aceste precizări de ordin documentar le va include în cartea ei şi Monique Jutrin-Klener. Se întâmplă însă cu această carte o întreagă istorie. Autoarea nu a putut, în chip firesc, ca, în scurtul ei voiaj în România, să cerceteze direct la sursă întregul material documentar referitor la viaţa şi creaţia lui Panait Istrati (mai ales în condiţiile insuficientei cunoaşteri a limbii române). Ca atare, s-a servit din plin de lucrările apărute la noi. Victimă însă a unei ambiţii copilăreşti – maladie a debutanţilor -vrând probabil să ia ochii cititorului francez arătând

Cu excepţia unor perioade mai puţin reprezentate, publicistica sa este neaşteptat de fecundă, oferindu-ne un material preţios, care ne permite să distingem, o dată mai mult, în fazele ei incipiente, fizionomia spirituală a viitorului scriitor.1

Folosindu-se de diferite întâmplări (unele luate din coloanele ziarelor), Panait Istrati îşi asuma rolul de anchetator public al diverselor crime sociale. Un discurs rostit de I. C. Brătianu (şeful statului) despre „tulburătorii ordinei sociale", demisia unui inspector în semn de protest faţă de modul abuziv în care este aplicată „legea tocmelilor agricole", arestarea şi schingiuirea activiştilor sindicali, ori simple fapte că stăpâneşte tainele arhivelor din România chiar mai bine ca românii, nu a indicat – cum cer bunele moravuri ştiinţifice – documentele studiate de ea însăşi la sursă şi pe cele cunoscute prin intermediul investigaţiilor altor cercetători. Drept urmare, a căzut uşor în plasa unor contradicţii.

Bunăoară, la pagina 25, afirmă – ca un adevăr indubitabil – că Istrati colaborează în presa muncitorească română antebelică „entre 1907 et 1916" (teză demonstrată pe larg în monografia mea). Mai mult, în bibliografia (destul de incompletă) a articolelor publicate în România muncitoare – p. 273 – menţionează debutul gazetăresc (ce e drept, cu o mică inexactitate: numărul din 4 februarie 1907, data exactă fiind: 4-11 februarie).

Dar la pagina 197 aflăm: „Istrati n'était pas en Roumanie en 1907"; la pagina 28, precizarea că el nu revine din peregrinările-i orientale decât la începutul lui 1908 şi, în sfârşit, tabelul cronologic trece în dreptul anului 1907: „Passe toute Vannée en Egypte et au Proche-Orient". Să creadă Monique Jutrin-Klener că Istrati a colaborat apelând la oficiile poştei? Dacă citea însă articolul cu pricina – aşa cum se lasă impresia – ar fi ştiut că, la începutul anului 1907, viitorul autor al Ciulinilor Bărăganului se aflase în ţară, întreprinzând, în comuna Cotu-Lung de Ungă Brăila, o mică anchetă legată de faptele unui popă hapsân şi asta în compania unui „tovarăş binecunoscut", desigur un fruntaş al mişcării socialiste (după toate probabilităţile: N. D. Cocea).

N-aş fi dat importanţă acestui exemplu, dacă n-aş fi întâlnit şi alte cazuri când autorii străini se folosesc de rezultatele cercetărilor întreprinse în România (mergând până la a copia fraze întregi), fără a se simţi obligaţi să menţioneze sursele sau, cu abilitate, după ce se înfruptă neştiinţific, au grijă să citeze undeva pe la urmă, lucrările româneşti şi cu un vădit aer de complezenţă.

1 Nu dispunem, din această perioadă, de însemnări cu caracter intim ale lui Panait Istrati (am spus că, spre deosebire de alţi scriitori, el n-a avut obiceiul, nici măcar în anii exuberanţi ai adolescenţei, de a se autocontempla în paginile unui jurnal). Articolele din presa vremii rămân aşadar pentru noi unicul mijloc de reconstituire – în datele autentice, nevoalate de trecerea timpului – a personalităţii sale în formare.

Diverse, ca seducerea unei fete sărace de către un ofiţer şi transformarea ei în prostituată, sunt scântei care produc explozii de indignare, în articole zgomotoase, vuind de imprecaţii şi ameninţări.

Intervenţiile sale gazetăreşti se încadrează, în fond, în jurnalistica de atitudine pe care o stimula, în acei ani, presa socialistă. După exemplul altora, Istrati va publica şi el „reportaje-anchetă", dintre care unul (despre exploatarea hamalilor) s-a bucurat de un deosebit răsunet. Respectiva anchetă a apărut în câteva numere ale ziarului Dimineaţa (primul: 17 martie 1910) şi impresionează nu atât prin dezvăluirea de fapte (cum erau spoliaţi de produsul muncii lor hamalii datorită unor cârdăşii între vătafi şi antreprenori), cât prin vehemenţa şi frusteţea comentariului. Istrati are un temperament prea febril pentru a adopta un ton obiectiv, de „anchetă", adevărata plăcere simţind-o în descărcări verbale, în tumultul erupţiei de invective.

Este curios faptul că publicistica sa din aceşti ani nu divulgă opera de mai târziu – cu atmosfera impalpabilă şi suavă, dintre vis şi realitate, cu

proiecţiile feerice desprinse parcă din atmosfera de basm a acelor O mie şi vina de nopţi. Rareori e atras de evocarea poetică, dar şi atunci pentru scurtă durată, ca într-o clipă de slăbire a vigilenţei, pentru că reapare imediat pe prim-plan spiritul exploziv şi grav, „iacobin”.1

Dealtfel, specia în care va excela nu va fi atât foiletonul – care cere o anumită graţie şi totodată acuitatea înţepăturii de viespe – ci pamfletul. Un pamflet care nu agreează nuanţele şi subînţelesurile, care spune pe şleau ce are de spus. Formularea e neglijentă, ca dintr-o primă redactare. Crezul estetic profesat e pe măsură: „Omul sincer, pătruns de învăţăturile drepte, de un ideal sfânt lui… se simte puternic şi cu-

1 Publicistica lut Panait Istrati este, în aceşti ani, de regulă, retorică şi cu un caracter destul de abstract. Cântăreţul inspirat de mai târziu al Dunării şi al Bărăganului n-a descoperit încă – s-ar spune – sentimentul frumuseţilor naturii.

Nici portrete de oameni nu vom întâlni în articolele sale decât fragmentar şi subordonate aceleiaşi pasiuni pamfletare. Adevărul e că Panait Istrati nu se arată a fi preocupat, la ora actuală, să cuprindă realitatea în aspectele ei concrete şi plastice, aceasta pentru că nici nu scrie animat de niscaiva ambiţii estetice – ci exclusiv supunându-se ţelului imediat, agitatoric, de a trezi conştiinţele, a demasca, a mobiliza.

Vintele lui pătrund în adâncul sufletului fără lux de vorbe meşteşugite”. La Panait Istrati, strigătul e strigăt, chiotul e chiot, fără ornamente de stil. Fireşte, în timpurile noastre, când publicistica s-a constituit ca un gen literar cu toate prerogativele (şi rafinamentele) de rigoare, aceste articole impun anumite dificultăţi la lectură prin stilul lor neplivit, cu expresii şchioape sau forme naiv-rudimentare din punct de vedere gramatical. Dar să nu omitem faptul că intervenţiile sale gazetăreşti nu acuză atât un stil scriptic, cât unul oral, sunt făcute să fie rostite – de la înălţimea tribunei. De aici gustul frazelor răsunătoare, nu o dată grandilocvente, gesticulaţia de un retorism pasional, ca şi vivacitatea, spontaneitatea şi impetuozitatea frazei în care musteşte seva vorbirii populare.

Trebuie însă ca acest ton protestatar radical, această intensa combustiune sufletească să ne facă să vedem în respectivele articole – cum s-a întâmplat cu unii biografi – expresia unui crez socialist, în accepţia riguroasă a cuvântului? Un lector avizat uşor îşi dă seama că asemenea prezumţii sunt fără obiect.

Echivalentul teoretic al concepţiilor lui Panait Istrati se reduce în fond la un umanitarism cu aspiraţii ideale. Formule iluminist-romantice vor primi infuzia unui spirit protestatar plebeian. Va condamna biserica deoarece se opune „progresului” şi „emancipării”. Adept al „înfrăţirii universale”, va repudia naţionalismul şi conflictele beligerante. Articolele sale întreprind mistica acţiunii de „lumânare” 1, prin care ar dis

1 Modul în care, în monografie, foloseam termenul de Iluminism – în dorinţa de a aproxima „socialismul” lui Istrati – a stârnit nedumerirea unor

colegi (Ion Lungu, în Tribuna, nr. 15, 1965, şi Ion Vitner, în Luceafărul, nr. 9, 1965).

Panait Istrati şi iluminismul? (Asta îmi aminteşte că, într-un articol din Cuvântul liber, din 1924, Paul Zarifopol, combătând teza intelectualităţii ca o grupare socială omogenă, observa ironic că atunci ar trebui ca o solidaritate oţelită să-i unească pe „Robert de Montesquieu şi… domnul Panait Istrati, intelectuali, se înţelege, şi unul şi altul”.)

Nu înţelegeam însă, în nici un cai, o preluare ad litteram a concepţiilor iluministe, ci prezenţa unor caracteristici ca: setea de „dezvăluiri”, un patos sentimental ş.a. în. D., dezvoltate mai apoi în cadrul literaturii socialiste.

Ion Vitner afirma că mistica „luminării” maselor, „cu înlocuirea eforturilor complexe ale luptei revoluţionare prin educaţie şi culturalizare”, nu constituie dovezi ale unui iluminism, ci, doar, influenţa „programului părea automat toate relele sociale etc. Fireşte, frecventând medii socialiste, va folosi un limbaj adecvat, dar reprezentările sale politice nu depăşesc locurile comune ale unei literaturi de vulgarizare, cu acces în cercurile muncitoreşti de-atunci.

Ceea ce e important de reţinut e însă faptul că atmosfera de luptă, campaniile răsunătoare organizate de socialişti împotriva abuzurilor şi nedreptăţii claselor stăpânitoare îl fac pe Panait Istrati să vibreze la un înalt diapazon sufletesc. El declară război întregii societăţi în numele Adevărului, Binelui şi Dreptăţii, erijându-se în arhanghelul şi răzbunătorul celor împilaţi. Aceste atitudini drapate presupuneau o mare capacitate de iluzionare, de care, trebuie spus, el beneficia din plin. Pentru Istrati greva pe care o conduce, din Brăila, „e poate cea mai măreaţă grevă din câte a văzut ţara românească” ş.a. în. D. Tonul articolelor este plin de emfază şi de accente profetice. În articolele despre munca din porturi vesteşte, în postura unui răzbunător biblic, că pe fruntea vătafilor „voi pune cu fierul roşu pecetea infamiei” etc.

Această gesticulaţie patetică şi absolutistă se justifică şi prin aura de apostolat civic pe care o căpăta în ochii săi militantismul mişcării socialiste. În momentele sale de exaltare, Istrati ajunge să se creadă unul dintre apostolii chemaţi social-democraţiei române, supus, în multe privinţe, ideilor reformiste ale social-democraţiei germane, asupra fostului sindicalist brade an”.

Desigur. Mă întreb numai cât de bun cunoscător al programului social-democraţiei române va fi fost Istrati şi în ce măsură a putut fi influenţat de ideile reformiste ale social-democraţiei germane, el culegându-şi ideile de aiurea şi într-o ciudată devălmăşie cu reprezentări ideologice pe cât de naive, pe atât de vechi. (Într-un articol din Calendarul muncii pe anul 1910 – vrând să sperie burghezia cu spectrul revoluţiei proletare – rămâne la aceste aspecte exterioare, facile, ale Revoluţiei Franceze: „Dar să ştiţi că, atunci când veţi hotărî să începeţi acest nou mijloc de ucidere, atunci… Versailles va arde pentru ultima oară, sâtigele vostru va murdari pe al nostru, curs în lungul atâtor veacuri, iar maşina infernală a doctorului Guilletin va funcţiona pentru ultima oară: mulţi dintre voi vor gusta atunci din cupa amară a lui Ludovic al XVI-lea”.}

Acum îmi apare clar că eroarea pe care o comiteam nu sta atât în manipularea termenului de iluminism – probabil şi sub impresia unui articol din Gândirea (15 aprilie 1935), unde era denunţată, ca o crimă de neiertat, tocmai conformaţia iluministă a gândirii scriitorului – cât în solemnitatea fastidioasă cu care analizam ideile lui Panait Istrati, ca şi cum aş fi avut de-a face cu un gânditor ziaristic, calitate ce nu i se potrivea, între altele, şi datorită dezinteresului său afişat faţă de latura speculativă, teoretică a problemelor.

Să propovăduiască noua „religie" a socialismului. Afirmaţia nu trebuie să surprindă, se va vedea că, pe tot parcursul vieţii sale, îi va plăcea să-şi vadă încarnată propria condiţie umană în câte un mit stimulator. Cu privire la actuala ipostază a autoiluzionării sale, iată ce declară în Pagini de carnet intim: „Şi deodată m-a lovit un orgoliu nemăsurat: mă simţeam chemat să fiu apostol al acestei religii, poate chiar un martir, ca acel muncitor ucis în bătaie. Aveam să-mi răzbun mama umilită şi clasa din care mă trăgeam, deşi această clasă nu era decât mahalaua mea bârfitoare şi pe care o dispreţuiam." Sau: „Iată care avea să fie, de-acum încolo, noua mea religie, singurul meu dumnezeu". Istrati aspiră, într-un sens, să concilieze socialismul cu creştinismul primitiv. În articolul După grevă, în faţa spiritului de sacrificiu al greviştilor şi a solidarităţii lor colective, exclamă: „Iată-i pe destrăbălaţii de ieri deveniţi muncitori-conştienţi, iubindu-se şi ajutându-se între dânşii, întocmai ca creştinii de la începutul erei noastre".

Nu se trădează aici doar o înflăcărare temperamentală, ci şi un element important de viziune: Panait Istrati subapreciază, în fond, factorul concret social, punând pe primul plan factorul moral (pare chiar a-l considera pe primul drept un rezultat al ultimului). Chiar şi greva din 1910 l-a entuziasmat, în primul rând, pentru că a provocat acel moment când se manifestă „religiosul", elementul „sublim", fiinţa umană „uitând de materialismul prozaic ce o înconjoară şi de care e strâns legată..." (Totuşi, greva a avut ca scop îmbunătăţirea condiţiilor material-prozaice!) începem, aşadar, să înţelegem mai adânc configuraţia viziunii sale, care, după primele momente de euforie, de entuziasm 'nediferenţiat, încearcă să se precizeze, să se „individualizeze", acordând diferite concepţii – unele împrumutate, desigur, şi sub impresia evenimentelor timpului – cu structura sa psihologică.

Descoperim, fireşte, destulă naivitate în ardoarea cu care Panait Istrati reduce întregul complex de factori ai muncii revoluţionare la simpla acţiune de „lumânare" a maselor. Aspectul important este însă acesta: dacă totul depinde de acţiunea de „lumânare", atunci izbăvirea ţine de „luminători". Drept care se face cultul „făclierilor", al „barzilor adevărului şi binelui" care, „uzând de ceea ce natura i-a înzestrat – calităţile lor „sublime„, n.n. – propovăduiesc cuvântul sfânt".

În schimb, masele vor fi numite în unele articole „colos inert", atunci când la adresa lor nu se foloseşte un limbaj şi mai violent.

Să precizăm că asemenea polemici se justifică în perioada de atunci, când existau serioase diferenţieri între masele abrutizate de nişte condiţii de

trai subumane, ţinute într-o mare înapoiere spirituală, şi acele elemente avansate, posesoare ale luminilor „evangheliei" socialismului, dar esenţial rămâne cultul eroului, care nu este lipsit la rândul său de anumite determinante istorice dacă ţinem seama de rolul jucat de concepţiile narodnice în primele cercuri socialiste din România. Plehanov făcea următoarea observaţie pătrunzătoare: „Oricât de mult ar iubi eroul gloata, oricât de mare ar fi simpatia lui pentru mizeria ei seculară şi pentru suferinţele ei continue, el nu poate să n-o privească de sus în jos, să nu înţeleagă că totul depinde de el, eroul, în timp ce gloata este o masă lipsită de orice element creator, ceva în sensul unui mare număr de zerouri, care capătă importanţă binefăcătoare numai în cazul când în fruntea lor binevoieşte să se instaleze".

Ajungem astfel la originea acelui individualism anarhic de care s-a făcut mare caz totdeauna când s-a pomenit numele lui Istrati. Adevărul e că, în climatul ideologic al vremii, existau suficiente încurajări şi justificări teoretice în direcţia celui mai clasic anarhism. Nu încape însă discuţie că elementul determinant la Panait Istrati rămâne însuşi temperamentul său rebel, ostil oricărei discipline raţionale. După el, socialismul ar fi trebuit să ofere condiţiile unei libertăţi absolute, dincolo de însuşi modul de a fi al oricărei colectivităţi într-o societate modernă. Pentru Panait Istrati, în mişcarea socialistă n-ar trebui să existe, cum spunea cineva, nici oameni conduşi, nici conducători.

Nu e de mirare că, cercetate dintr-un punct de vedere riguros, „ortodox" al doctrinei socialiste, atitudinile lui Panait Istrati stârnesc obiecţii, declanşează unele discuţii în coloanele publicaţiei oficioase.

Chiar şi modul în care conduce greva din 1910 nu este absolvit de critici. Un articol din România muncitoare, comentând cele petrecute, apreciază că oameni ca Istrati sunt „tineri încă în pătrunderea afacerilor sociale".

Ni s-ar părea fastidioasă o discuţie care şi-ar propune să stabilească cu exactitate dacă Istrati a greşit sau nu. E un fapt cert că activitatea sa militantă de sindicalist ascunde mult diletantism.1 Spunând aceasta nu trebuie să subapreciem eforturile sufleteşti prin care Istrati încearcă să facă faţă contradicţiilor gândirii sale şi care apar cu atât mai acute, cu cât sunt uneori şi ale epocii (ne aflăm în anii când în mişcarea socialistă au putere de circulaţie cele mai diferite şi mai^ contradictorii teorii privind caracterul revoluţiei, strategia şi tactica proletariatului etc.). Important e că Panait Istrati trăieşte cu sinceritate dilemele existenţei sale, preocupat nu atât de caracterul politic al programelor, cât de sensul lor moral, sforţându-se să adopte o atitudine generală care să-i servească drept îndreptar etic. Să încercăm să privim mai îndeaproape acest aspect. Am spus că, în primele momente, el a cunoscut stări de avântat entuziasm. Adevărul e că activitatea socialistă îi satisface năzuinţele sale de a avea o viaţă plină de sens – şi pe care, până atunci, o descoperise în trăirea emoţiilor unui vagabondaj „eroic". A ţine discursuri incendiatoare la întruniri publice, a se erija, prin articolele sale, în neînfricat cavaler al Dreptăţii şi Adevărului – toate acestea îi canalizau, într-un sens plin de satisfacţii morale, sălbaticele, nepotolitele forţe, pasiunile devoratoare pe care le simte

clocotind înlăuntrul său. 2 în ce măsură caracterul mesianic, de apostol al activităţii socialiste îl stimula în această conduită şi cum anume constituia un puternic factor de autosugestie, predispunându-l la acte de exemplaritate umană, am arătat. Nu putem trece însă mai departe fără a menţiona un exemplu care prin radicalismul său etic îl onorează pe Istrati. Este vorba de conflictul

1 Este termenul pe care-l foloseşte autocritic chiar Istrati, în scrisoarea către Romain Rolland, din 22 martie 1923.

2 îşi va fi dat oare seama Panait Istrati că toate aceste forţe devoratoare din adâncul fiinţei sale se vor converti, odată, în planul operei de creaţie I Va fi fost el conştient de darurile sale literare şi va fi visat să le desăvârşească f Deocamdată, experienţa pe care o trăieşte în cadrul mişcării socialiste pare a-l satisface prin ea însăşi. Totuşi, unele articole trădează faptul că Istrati ştie deja ce înseamnă otrava plăcută a scrisului, chiar dacă totul se reduce la redactarea articolelor de ziar: „te munceşti ceasuri întregi la lumina lampei ca să-ţi concentrezi ideile asupra unui eveniment – de multe ori – începând târziu – să te apuce zorii zilei cu faţa palidă...” El simte nevoia unei comunicări mai ample şi mai eficiente cu publicul, declarând sec: totul e „să scrii la un ziar mare sau deloc”.

Cu Constantin Mille, prin care proaspătul neofit în mişcarea socialistă îşi ratează, fără ezitări şi cu superbie, posibilitatea de a-şi face o „situaţie”.

Împrejurările au fost următoarele: după ce a publicat articolele despre „lipitorile porturilor”, care au stârnit vâlvă, Istrati a fost numit corespondentul Adevărului la Brăila. Dar exercită această funcţiune numai câteva săptămâni. Cauza? Descoperind că un dascăl din Tulcea a violat o fetiţă de doisprezece ani, face să apară în Dimineaţa un reportaj-anchetă de felul celor analizate anterior. Dascălul este însă ginerele unui popă bogat din Brăila, care, vorbind cu episcopul Dunării-de-jos, iar respectivul cu Miile, afacerea se muşamalizează. Naivul corespondent, care nu ştie nimic, citind în celălalt număr al Dimineţii dezminţirea ştirii pe care o trimisese, face o nouă anchetă, se înarmează cu dovezi şi mai categorice, dar la telefon i se transmite că nu se mai poate scrie nimic despre această istorie, date fiind interesele politice ale ziarului. Istrati totuşi publică rezultatul noii sale anchete în România muncitoare (28 martie 1910) şi se consideră demis din postul de corespondent al ziarului condus de Miile.

Peste trei ani, la jubileul Adevărului – 25 de ani de la apariţie – publică în România muncitoare (3 noiembrie 1910) articolul O amintire banală. Pentru istoricul „Adevărului”, în care reaminteşte cele întâmplate şi notează cu amărăciune, dar şi cu mândrie: „pe când aceşti doi conducători de opinie publică (Miile şi episcopul Dunării-de-jos, n.n.) aranjau afacerea între cele două strângeri de mână, un nenorocit de corespondent, înghemuit ca un cotoi, străbătea în miez de noapte munţii Măcinului, să-şi facă datoria cu un ceas mai devreme. Ce virtuoasă deşertăciune!” întâlnim aici mai mult decât o simplă atitudine, şi anume proclamarea unei concepţii etice spre care aspiră.

Înflăcărat de propria-i himeră – un apostol al noii religii – Panait Istrati, vagabondul, adept al satisfacerii plăcerilor imediate, ajunge la îmbrăţişarea exigenţelor unui „ascetism noduros” – ca sa folosim expresia lui Engels referitoare la unele cercuri meşteşugăreşti germane – ale unui stoicism rigid moral, care-l împinge chiar la intoleranţă faţă de cei din jur.1

1 Ori de cite ori colegii din mişcarea socialista vor să-l folosească pe Istrati în vreo problemă cu caracter tactic, o vor face cu

Cine studiază această perioadă a biografiei lui Istrati observă că, nu o dată, el nutrea suspiciuni faţă de tovarăşii săi din mişcarea sindicală, bănuindu-i că ar urmări interese strict personale, că n-ar fi în stare de un devotament până la capăt, în slujba cauzei.

Spune multe, în acest sens, scrisoarea trimisă României muncitoare din Cairo (7 aprilie 1913) la vestea morţii lui Ştefan Grigoriu, cu care împărţise conducerea sindicatului muncitorilor portuari din Brăila. Vor fi fost motive speciale pentru a se simţi obligat să-şi facă mea culpa în mod public: „Şi dacă vreodată am crezut că dânsul are gânduri ascunse, timpul m-a dezminţit, şi în sufletul meu cer iertare moşneagului”.

Este de presupus că asemenea atitudini cunosc un regim de fluctuaţie, în funcţie de conjunctură, după cum, în timp, momentele de exaltare1 vor fi urmate de altele, de apatie, expresie a unei crize sufleteşti determinate de conflictul cu realitatea. Acest ultim aspect este explicat de însuşi Panait maximum de precauţie. Dinu Apostolache, un prieten al său, depănând amintiri din această perioadă, relatează cum cu ocazia unor alegeri, neexistând perspectiva impunerii unui deputat al muncitorilor, s-a căzut de acord ca Istrati să discute cu deputatul liberal Perieţeanu pentru ca voturile să fie date aceluia din opoziţie cu cele mai mari şanse de reuşită. Dinu a avut însă grijă ca mai înainte să-l prevină pe Perieţeanu să nu încerce cumva să-i câştige bunăvoinţa promiţându-i bani sau altceva, că va rata totul.

1 în legătură cu această ambiţie a reprimării simţămintelor „epicureice” în orientarea unor aspiraţii către ascetism, poate nu e lipsit de interes să amintesc că, în cadrul peregrinărilor sale prin Orient, Istrati, la un moment dat, luase hotărârea energică de a pleca în India şi a se face… „brahman sau fachir”. Motivarea acestei tentative (eşuate din pricina lipsei de mijloace materiale, precum şi datorită severei supravegheri a vapoarelor cu această destinaţie) o dă Istrati în prima scrisoare către Romain Rolland: „Istoria legendară a Prinţului care-şi părăseşte palatul la vârstă plăcerilor şi merge singur să se piardă în singurătatea pădurilor milenare pentru a medita la suferinţele Umanităţii şi la mijloacele de a le remedia, repurtând victoria asupra slăbiciunilor corpului şi cucerind Adevărul Etern pe care merge să-l predice pe jos fiecărei fiinţe umane în timp de aproape o jumătate de secol, mă fermecă până la punctul de a-mi pierde capul…”

(Profesorul Ovidiu Papadima, care a avut amabilitatea să-mi citească această nouă ediţie a monografiei, observa că, în fond, Istrati nu era atât de

îndrăgostit de exemplul „brahmanilor*, cât de cel rezultat din lectura cărţii populare Varlaam şi Ioasaf.)

Istrati, într-un articol scris după Congresul de înfiinţare al P. S. D. R. La început are loc „o uitare de sine", după care urmează trezirea: „încetul cu încetul, entuziasmul natural începe să scadă. Ca să fac o comparaţie – să zic aşa – întocmai ca după o nuntă: după ce a trecut beţia, te trezeşti a doua zi, îţi treci mâna prin păr (dacă ai păr) şi te uiţi împrejur să vezi ce ai de făcut". Alt articol reia problema conflictului dintre real şi ideal, la fel de sincer şi cu destulă pătrundere în analizarea procesului psihologic. Întrebarea e de ce momentele sublime, sărbătoreşti din viaţa oamenilor „nu pot să fie durabile, ca să nu zic nesfârşite". Cotidianul „îţi smulge cu cruzime toate frumoasele impresiuni ce le-ai avut, întreaga îmbrăcăminte diafană cu care imaginaţia ta învăluise anumite lucruri şi ţi le arată aşa cum sunt, cu părţile lor bune şi rele, cu calităţile şi defectele proprii. În închipuirea ta de vizionar ţi-l creezi pe om aşa cum ar trebui să fie, şi nu-l vezi la început aşa cum este! Şi prinzi fotografia atunci când s-a manifestat religiosul, fiinţa sublimă care se contopeşte cu aproapele său şi formează trunchiul de care tu îl crezi inseparabil, uitând că într-însul zace şi răutatea, care e inerentă omului. Iar când flacăra care izbucnise începe în urmă să pâlpâie, când entuziasmul face loc firii normale, iată-l pe om şi cu faţa lui cealaltă: rău, intrigant şi pervers."

Opoziţia este de ordin tipic romantic. Şi de acest romantism ţine, credem, substructura sa sufletească. Elogiul cunoaşterii „ştiinţifice" a lumii din atâtea articole este şi un efect de contagiune a ideilor predominante în epocă (deşi contagiunea va fi atât de puternică, încât în basmul iluminist al unui „imperiu al raţiunii" romanticul Istrati va crede şi îşi va lega de el nădejdi pe tot parcursul vieţii sale). Drept urmare, în forul său lăuntric se iscă conflicte, făcând să coabiteze gânduri şi dispoziţii sufleteşti contrarii. Pe de o parte, Istrati va reclama o devoţiune absolută, în care orice gând la persoana proprie înseamnă o maculare a idealului, iar pe de alta, în faţa principialităţii rigide, strict cerebrale, el nu va putea să nu ia apărarea „sentimentelor intime", care, cum spune el cu ocazia unei polemici, „pot fi egalate cu orice ideal, cât de măreţ ar fi el".1 Altruism moral absolutist, efor

1 în articolul din Omul liber (numărul 15-16, 1924), evocând această perioadă, el va reveni asupra problemei, plângându-se, fireşte, şi în nutul de identificare cu idealurile sociale ale omenirii, pe de o parte, pe de alta, sentimentul unicităţii, un organic egotism, iată polii a căror dinamică contradictorie schiţează încă deacum spectacolul unei perpetue şi, nu de puţine ori, dramatice căutări de sine.

Nu vom putea însă înţelege multiplele nuanţe, atât de schimbătoare, ale atitudinii lui Panait Istrati, dacă nu vom ţine seamă de firea lui uşor impresionabilă, de marea sa disponibilitate sufletească. Era teribil de sensibil la sugestia evenimentelor al căror martor era sau la puterea exemplului celor din jur. Astfel, la orientarea într-un sens just şi în forme radicale a revoltei sale instinctive, într-o mare măsură a contribuit prietenia lui cu Ştefan Gheorghiu,

care făcea parte din aripa de stânga a Partidului Muncitoresc Social-Democrat.1

? Nele experienţei acumulate între timp, că „luptătorul socialist e redus la rolul de maşină rotativă, care să sforăie discursuri sau să dea drumul la nesfârşite panglici ziaristice după un calapod anumit. Că acest luptător s-ar putea să aibă temperament propriu, sentimente şi zvâcniri ale unei inimi aprinse, care să-l abată de pe drumul uscat şi bătătorit al unor principii şovăielnice, asta e o nelegiuire."

1 Panait Istrati, aşa cum îl ştim, se ataşează profund de Ştefan Gheorghiu, mai ales că prietenia acestuia venea să umple un dureros gol lăsat de dispariţia lui Mihail.

La 20.1.1912, îi scria lui M. Gh. Bujor pe o ilustrată trimisă din Alexandria: „Am ajuns cu bine, dar e tare cald, aştept pe Ştefan să vie cu primul vapor din Arhipelag. Nu ştiu cum va suporta marea, căci era tare rău..." Şi, după unele mărturisiri personale sau referiri la evenimentele politice ale zilei („Adevărul s-a stricat cu noi după cum văd, de când cu „compensaţiile„, zău că a înnebunit Miile"), revine la starea sănătăţii prietenului său: „Gheorghiu e rău bolnav, ştii? Cred că se duce, săracul! Ce să-i fac... Eu am încercat să-l aduc şi anul acesta încoace, dar dacă-i prost!

Am să fac lucruri mari pe terenul mişcării – cât voi mai avea de trăit – îmi scrie. Iată, o să dea de dracul..."

Ştefan Gheorghiu, la insistenţele lui Istrati, va veni în Egipt. Vor locui împreună la Alexandria, trebuind să facă faţă unor condiţii de trai extrem de precare. După zece ani de la moartea prietenului său, Panait Istrati îşi va aminti cu o indignare neîmblânzită de trecerea timpului, stigmatizând indiferenţa celor din conducerea mişcării socialiste: „Nepăsarea condamnabilă a unor „şefi„ de atunci, şi în special a nababului nostru Gherea, a pricinuit moartea lui Ştefan. L-am văzut pe Gherea la Zurich şi i-am reproşat-o din nou. Mi-a răspuns că „boala era prea înaintată". Bineînţeles că era, fiindcă au lăsat-o să înainteze...

Într-o scrisoare trimisă Faclei (4 iunie 1925), Istrati va aminti cu emoţie de serile petrecute la Ploieşti, „cu bunul Ştefan Gheorghiu", în odaia unui pictor, Alexandru Vodă, mâncând brânză cu pâine, bând ceai şi discutând până la ore târzii din noapte.

Influenţa pe care a exercitat-o asupra sa acest remarcabil militant socialist este multiplă, afectând şi exerciţiul propriuzis al gazetăriei (publicistica lui Ştefan Gheorghiu producea un puternic efect în rândul sindicaliştilor prin patosu-i plebeian, ca şi printr-un umor bizuit pe anecdotică şi locuţiuni populare).

Istrati mărturiseşte că a scris reportajul Pe urmele capitalului având ca model anchetele publicate de Ştefan Gheorghiu. Este demn de relevat că în acest articol el se mişcă cu mai multă siguranţă în caracterizările sociale. Istrati descrie noua formă de sclavie în care intră un sat întreg, tăind piatră cu mijloace primitive şi primind un salariu de batjocură (este vorba de cariera de

piatră din Măcin). Dar, spune Istrati, folosind expresii ale vocabularului marxist, „oriunde s-ar ascunde şi opera capitalul, poartă cu el în spate germenul organizării”. Relatează apoi munca de organizare a tăietorilor în piatră, care veneau tocmai la Brăila să ia broşuri socialiste şi se furişau noaptea din casă în casă, pentru a le comenta. Istrati declară: „Dacă ei au de învăţat de la noi ce trebuie să facă, noi să învăţăm de la ei cum trebuie să fim”.

Curvele şi rafianii din Alexandria au fost mai mişcaţi de tragedia lui Ştefan şi au fac ut mai mult pentru el decât mişcarea socialistă, care i-a trimis în total... 70 de lei, în două luni. Aşa că, în loc să-l duc la Cairo, unde climatul e generos, ne-am înţepenit amândoi la Alexandria, unde ploua în toate zilele.

Reduşi la mizerie cu cei trei şilingi pe zi ce câştigam cu văruitul şi văzându-l cum murea în odăiţa din strada Hamamil, am fost atunci zguduit de una dintre acele crize sufleteşti care schimbă axa vieţii unui om.„ în timpul unui acces, când Ştefan Gheorghiu „stropea odaia cu sânge şi puroi„, Istrati şi-ar fi sfâşiat manuscrisele în care „proslăvea mişcarea muncitorească”.

Nu poate fi pusă la îndoială devoţiunea sinceră care a animat prietenia lui Istrati faţă de Ştefan Gheorghiu. Apare, de aceea, de neînţeles acuzaţia pe care i-o aduce M. Gh. Bujor în micromonografia Ştefan Gheorghiu şi epoca sa (Editura Politică, 1968), numindu-l pe Istrati „piază rea” şi afirmând că l-ar fi „târât” cu el, prosteşte, în peregrinările-i prin Extremul Orient.

S-a văzut că nu puţine sunt campaniile mişcării socialiste la care participă cu patos şi febrilitate Istrati. Din păcate, era ca o pulbere de puşcă, se aprindea repede şi zgomotos, dar efectul exploziei înceta brusc. Procesul psihologic al unor asemenea reacţii disproporţionate l-am explicat mai înainte. Aceasta a făcut ca activitatea lui Panait Istrati în mişcarea muncitorească să urmeze o linie sinuoasă: când participă cu elanuri pasionate, când are perioade de totală absenţă. Din articolul publicat la 3 iulie 1911 aflăm: „Sunt câteva luni de când, departe de orice activitate militantă în mişcarea noastră...” Nu va fi singurul caz.1 Dealtfel, în aceşti ani, Istrati nu-şi conteneşte peregrinările. În 1913, România muncitoare primeşte din Cairo, în afara articolului despre fostul său coleg, şi Note din Egipt pentru rubrica Însemnări de călătorie. În schimb, cu o jumătate de an înainte, îl găsim semnând în România muncitoare (12 august 1912) ca „Secretar al Cercului de Editură socialistă”. 2 Este o scrisoare deschisă, adresată lui I. C. Vissarion, care, în paginile Adevărului, se plânsese că Editura socialistă, al cărei colaborator fusese, nu s-ar pricepe să aprecieze valoarea creaţiilor sale, drept care solicită protecţia lui Miile. Istrati îl va contrazice pe cel care

1 Vor fi intervenit Însă şi motive de alt ordin: înrăutăţirea sănătăţii. În cartea ei, Monique Jutrin-Klener se arată neîncrezătoare faţă de afirmaţia lui Istrati că ar fi contractat tuberculoza în tinereţe, invocând lipsü unor dovezi certe (p. 27). Nu înţelegem raţiunea unor astfel de atitudini ale unui Toma necredinciosul. Documentele ni-l arată cu certitudine pe Istrati, la 3 noiembrie 1911, internat în „Sanatoriul Societăţii pentru profilaxia tuberculozii şi

asistenţa tuberculoşilor săraci”, de uride trimite României muncitoare articolul: Din Sanatoriu. Reflecţiile unui ofticos.

2 Din scrisoarea către Romain Rolland: „27-30 ans… Retour dans le pays. Le Congres socialiste de 1912, sous la proposition de Racovski, malgré que mauvais cotisant.

— Me nomme administrateur de VEditure Soc. Puis redacteur, puis secretaire au syndicat du port de Brăila (eroare! Ultima calitate este adăugată aici, uitând s-o menţioneze la perioada respectivă, n.n.), mais je passe par tous ces postes comme le chat dans Veau, et le 25 decembre 1919 je descends, enfin, dans ce Paris tânt désiré…”

Această trecere prin toate „ca pisica prin apă” nu are loc, totuşi, fără a-i stârni anumite frământări: începe să fie chinuit de gândul că se împrăştie inutil, că nu izbuteşte să concentreze în ceva calităţile pe care simte că le-ar avea… Scrisoarea către M. Gh. Bujor conţine în plus aceste precizări: „M-am făcut de ruşine faţă de nişte oameni care au vrut să mă ajute. Am văzut că nu fac nimic cu editura şi, ca să nu dau de ruşine – Egiptul, scăparea. Numai o muncă rodnică mă poate salva.” dăduse explicaţia că editura nu are bani să publice lucrări literare. „Nu, nu din cauza aceasta nu se editează Lvipii (piesa lui Vissarion, n.n.), ci din aceea că nu e nici dramă socială în 4 acte, nici dramă, şi nici măcar piesă.” Urmează o execuţie severă, care dovedeşte intuiţii juste în materie de literatură.

La sfârşitul anului 1913 şi începutul lui 1914, ajunsese în Franţa, la Paris. Mai înainte, după cum consemna Istrati în Trecut şi viitor, fusese redactor la România muncitoare, de unde plecase spre Franţa, plictisit de scrisul indescifrabil al colaboratorilor, de „peltelele” care-i picau pe cap din provincie.

Va reveni cu mai multă ardoare în liniile de luptă ale presei muncitoreşti, cu ocazia evenimentelor care premerg primul război mondial. Cel care condamnase războiul pentru că nimiceşte vieţi „folositoare progresului”, în aceste condiţii, când se pregătea „marele măcel”, îşi regăseşte verva pamfletară. Dispreţul de viaţa la literaţii noştri, Excese de imaginaţie, Regele păcii, Prostituaţii condeiului sunt articole care denunţă cu vehemenţă atentatele la adresa umanităţii. Prostituaţii condeiului (România muncitoare, 1 august 1913) este scris cu talentul publicistic de zile mari al lui Istrati. Alternând expresia pamfletară cu ironia vitriolantă, se demască măsura de nebunie cu care aşa-zisa presă democrată aţâţase „flagelul războiului”, când cu intervenţia României în războiul balcanic, şi care „nu era departe de a lua proporţii… indiferente unor prostituaţi ai condeiului”. Va polemiza şi cu un articol al lui T. Arghezi, apărut în Seara, şi cu o violenţă de limbaj… argheziană.1

1 O data cu radicalizarea atitudinilor sale antirăzboinice, lui Istrati începe sa i se duca vestea ca ar fi „stângist*, recalcitrant dispoziţiilor venite de la centru etc. În amintitul excurs autobiografic, găsim aceasta menţiune: „Et la grande guerre éclate. Je me brouille avec le Centre socialiste, me trouvant trop a gauche.”

Afirmaţia nu ascunde intenţii de bravada. Chiar aşa stau lucrurile. Dovada, între altele, cele doua scrisori trimise lui C. Dobrogeanu-Gkerea, la 10 mai 1915 şi la 2 martie 1916 (comunicate de Augustin 2. N. Pop, în Tânărul scriitor, nr. 12, 1956).

Adresând felicitări „dascălului mişcării* cu ocazia sărbătoririi sale (felicitări tardive, dat fiind ca banii destinaţi telegramei fuseseră cheltuiţi

O notă particulară înscrie în jurnalistica lui Istrati articolul Trimis din Franţa, despre cimitirul Pere Lachaise (. România muncitoare, 16 ianuarie 1914). Vizitarea zidului federaţiilor, unde fuseseră împuşcaţi douăzeci de mii de comunarzi, pe ceai şi pesmeţi), Istrati îl pune în tema în legătură cu acuzaţiile ce i se aduc: „Poate ştii şi d-ta că îndrăzneala de a fi spus unele adevăruri (după mine) şi de-a fi mărturisit cultul unor anumite sentimente cu prilejul împlinirii unui an de la moartea lui Ştefan Gheorghiu mi-a atras anatema Sfântului Sinod (expresia este a iubitului dispărut). Un act oficial adresat Uniunei de Transport spune că eu am bârfit pe mai mulţi membri al mişcării, iar tov. Dr. Racovski a adăugat că numărul comemorativ din Tribuna este un pamflet direct la adresa centrului”

Tribuna este Tribuna transporturilor care apărea la Brăila, iar numărul comemorativ poartă data de 6 martie 1915.

De acest număr ştiam mai de mult, dar nu reuşisem să-l citesc, lipsind din colecţiile Bibliotecii Academiei, ca şi ale altor instituţii publice. Am putut lua cunoştinţă de textul ca atare, graţie unei lucrări a lui N. N. Matheescu: Panait Istrati – ziarist şi pamfletar, citită în manuscris. N. N. Matheescu – vechi participant la luptele muncitoreşti din Brăila – primise, la rândul său, acest număr al Tribunei transporturilor de la Lucian Enescu, un brăilean posesor şi al altor documente preţioase legate de Istrati (pe unele le-a comunicat în buletinul Asociaţiei „Amis de Pandit Istrati”).

Articolul cu pricina (excelent sub raportul artei gazetăreşti, pe care şi-o însuşise, la acea dată, Istrati) nu şochează prin cine ştie ce erezii. Critici aduse conducătorilor mişcării socialiste pentru puţina grijă manifestată în cazul sănătăţii lui Ştefan Gheorghiu (dar mult mai puţin violente decât cele ce vor fi proferate în 1924), ironii cu adresă la imitarea servilă a tacticii socialiştilor germani (tactică total compromisă o dată cu izbucnirea războiului)… După cum se vede, atitudini deloc injuste. Este drept, concomitent cu expunerea de principii, în apărarea „sindicalismului revoluţionar” al lui Ştefan Gheorghiu, sunt citaţi cu nume unii dintre conducători, dar fără a întrece măsura, iar faţă de Dobrogeanu-Gkerea, cu grijă în nuanţarea punctului de vedere: „Nu sunt pornit pe gâlceavă şi mai ales am atâta bun-simţ să nu mă răţoiesc cu teorii de caporal la tov. Gherea, căruia îi păstrez anumite sentimente”.

Probabil de aceea îl va şi lua pe acesta drept martor al disculpării sale. El îi declară puţin spăsit şi speriat: „Iartă, iubite maestre, pe cei care ştiu să iubească prea mult, oricâte greşeli ar face aceştia, ei nu sunt dintre oamenii cărora d-ta nu le-ai mai putea întinde mâna”.

Scrisoarea se încheie cu asigurări absolute că în ziua revoluţiei „de pe înălţimea imenselor baricade vor trosni şi flintele noastre revoltate de lungimea acestor ani de doliu”.

Cealaltă scrisoare, dincolo de mobilul principal financiar – conţine o cerere de ajutor bănesc – nu poate să nu mărturisească iarăşi, fie chiar şi în treacăt, adânca-i amărăciune în faţa etichetării de „oportunist” cu care se vede calificat: „şi cred că nu mă vei lăsa pradă nevoiel, oricât de mare ar fi oportunismul (?) ce-l cultiv (?) la Brăila”.

Are efectul unui şoc electric asupra lui Istrati. Cuvintele vibrează sub tensiunea emoţiei, dovedind că cel care se specializase în a blestema poate să înalţe şi ode: „Care socialist înnăscut, care muncitor cu pieptul aprins de flacăra marii şi mult doritei libertăţi ar putea să rămână rece în faţa acestui zid mucegăit? Să nu se simtă zguduit, înduioşat şi mândru până la nebunie de acest petec de zid, care e al nostru. Douăzeci de paşi zidiţi nu cu piatră, nu cu cărămidă, ci cu inimile a douăzeci de mii de eroi, douăzeci de mii de sfinţi.”

Articolul, care va marca finalul activităţii sale în presa socialistă română de dinaintea primului război mondial – Epilogul unei lupte. Scene şi fapte de reţinut în urma grevei din Brăila (Lupta zilnică, 30 august şi 2 septembrie 1915) – se ocupă de ciocnirea sângeroasă ce a avut loc între poliţişti şi grevişti. Un articol care poartă caracterul unui epilog, al unei severe autoscopii sufleteşti. S-ar spune că Istrati vrea să-şi facă un bilanţ al vieţii de până acum, să preia tot ceea ce a fost mai bun pentru viitoarele lupte cu propriu-i destin. „Iată câteva pilde – declară el – desprinse din viitoarea luptei de aci şi dintre care unele trebuie să rămână nestinse din sufletele noastre, ca nişte talismane apărătoare de ceasul rău al îndoielii în victoria definitivă”.

CUM AM DEBUTAT EU

M-am lăsat antrenat într-o învestigare amănunţită a acestei etape biografice nu numai din dorinţa de a-l surprinde pe Panait Istrati într-o altă ipostază caracterologică, ci şi – urmând severul itinerariu pe care-l impun documentele – pentru a contribui la împrăştierea ceţii aproximaţiilor şi chiar a misterului ce înconjoară anii de dinaintea consacrării sale literare.

Proiectarea neaşteptată din anonimat în rândurile prozatorilor francezi de renume internaţional a unui vagabond care scria şi într-o altă limbă decât a ţării sale de obârşie era de natură să surprindă. Diverşi comentatori au folosit cuvântul „miracol”, ba câţiva au văzut în Panait Istrati travestirea unui cântăreţ de pe vremea lui Homer, ori, cum declara şi mai curajos un ziarist francez, a unui „povestitor născut din timpurile biblice, care nu cunoaşte gramatica pentru simplul motiv că… o precede cu secole”.

Noi am văzut însă că „povestitorul născut din timpurile biblice” nu era chiar aşa de străin de legile scrisului, lăsând în urma sa o prodigioasă activitate de gazetar în presa muncitorească din România şi pe o durată nu mai mică de nouă ani. Articolele sale, deşi de o factură diferită de a operei sale beletristice de mai târziu, atrăseseră atenţia prin o seamă de calităţi literare. Al. Constantinescu, în amintirile sale, menţionează activitatea publicistică de

atunci a lui Panait Istrati, care ilustra „un particular simţ de mânuitor al condeiului", iar Ion Pas, în prezentarea pe care i-o face autorului Chirei Chir alina, în Omul liber (1924), nu uita să amintească articolele din România muncitoare, remarcabile „prin turnura lor literară".

În acei ani, dealtfel, Panait Istrati abordează direct domeniul literaturii, publicând schiţele: Întâi Mai, Calul lui Bălan, Mântuitorul (Amintire de la un Crăciun), Nostra famiglia (Dintr-o scrisoare veche).

Citite după consacrarea literară a autorului, asupra bucăţilor a trecut ceva din strălucirea creaţiilor ulterioare (Cuvântul liber, republicând două dintre ele, în 1936, trimitea Calul lui Bălan la un moment din Crimă şi pedeapsă).

Realitatea e că aceste schiţe nu prevestesc farmecul povestirilor care vor impune numele lui Panait Istrati. Cordonul ombilical care le leagă de jurnalistică n-a fost rupt definitiv; ele transcriu, fără evidente eforturi de prelucrare poetkă, întâmplări reale. Despre Întâi Mai tot Cuvântul liber spune că „reprezintă o pagină autobiografică": pe malul Nilului, Istrati este smuls din euforia în care-l cufundase frumuseţea peisajului de un neamţ care plecase de la lucru şi băuse zdravăn, aflând că era ziua de Întâi mai. Vor organiza în doi, în acel loc pustiu, o manifestaţie, cântând fiecare în limba lui marşuri muncitoreşti şi bătând pasul ca la defilare. „Aleea răsuna parcă ne-am fi aflat sub o boltă de metal", notează Istrati, cu o uşoară intenţie de a hiperboliza semnificaţiile incidentului.

În Mântuitorul (Amintire de la un Crăciun), reîntâlnim figura muncitorului neamţ, socialist. (Schiţa n-a fost înregistrată de biografii lui Istrati, fiind publicată sub pseudonimul Istrian.) 1 în noaptea de Crăciun, fiul unui tinichigiu, într-un acces de filantropie, adună de pe străzile oraşului Bagdad inşi înfometaţi (dintre cei care nu mâncau decât de trei ori pe săptămână) şi într-o magazie îi îndoapă cu mâncare. Către sfârşit, într-o postură simbolică, apare neamţul cântând popeşte: „Primiţi-mă şi pe mine la masa voastră, porcilor şi orbilor! Căci, amin vă zic vouă! Veţi avea nevoie şi de Hans în ziua când Mântuitorul… cel mare vă va chema cu trâmbiţe de foc să cereţi celor sătui dreptul vostru la un culcuş mai bun decât paiele lui Hună şi la o masă mai ticnită decât cea de astăzi.

Amin vă lie vouă!

Niciunul n-a înţeles ce-a vrut să spună Hans" – termină Istrati.

Compunerea are destulă cursivitate în stil, şi câteodată scoate la iveală tablouri de un pitoresc nostim, ca această descripţie a vânzolelii înfometaţilor de diferite naţii din Bagdad: „în mijlocul acestei magazii era un banc mare, cu o minghine la una din laturi, şi-n minghine sta prinsă o lumânare de spermanţet, luminând spectrele a vreo 10-12 înfometaţi care începură să urle şi să gesticuleze în momentul apariţiei mele, de credeai că e curată babilonie:

— Încă unul! Încă unul! Bravos! Hans, unde-o fi Hans?! Hans neamţul mai lipseşte! O să facem un Crăciun care să ne ţie cald o săptămână. Hună! Îl mâncăm fript pe Hună, dacă ne lasă flămânzi.

Începură să danseze în jurul meu ca nişte draci; dar trebuie să fi fost tare flămânzi, căci li se scofâlcise obrajii şi nasurile le ieşiseră afară ca la nişte cucuvele. Mă întindeau de

1 Identificarea a făcut-o S. Semilian: Panait Istrati la „România muncitoare", Opinia liberă, 19 aprilie 1936.

Toate părţile şi nu ştiam ce să mai îngân: toate limbile din Europa se amestecau aici."

Schiţele n-au rezonanţe mai adânci, poate şi din pricina atmosferei puţin festiviste, talentul lui Istrati vibrând cu precădere în faţa subiectelor grave, care lasă să se întrevadă abisul suferinţelor umane.

Mai apropiate de tonalitatea creaţiilor de mai târziu sunt schiţele Calul lui Bălan şi Nostra famiglia.

Prima porneşte de la un fapt anodin – moartea unui cal – proiectat pe fundalul vieţii triste dintr-o mahala a Brăilei. Calul murise de foame. Stăpânul lui, disperat de mizerie, îşi luase lumea în cap, lăsându-şi în voia sorţii nevasta şi cei opt copii.

Autorul manifestă voinţa de a zugrăvi viaţa aşa cum e, fără a ocoli aspectele crude, dizgraţioase. Ne este descris stârvul calului: „Şira spinării părea o pânză de ferăstrău, şi coastele nişte vergele încovoiate" ş.a. în. D. La strigătele vecinilor îşi face apariţia femeia părăsită, care are această înfăţişare: „Capul, înfipt între doi umeri cocoşaţi, părea a fi al unei maimuţe ofticoase". Auzind că i-a murit calul, „rânjeşte ca o pisică" şi le spune oamenilor să-şi vadă de treabă. „Nu-i nimica… vedeţi-vă de treabă… de el tot e bine că a putut să moară… Noi… noi ce ne facem că… nici nu putem să murim."

S-ar putea vorbi de aplicarea preceptelor naturalismului daca n-ar fi evidentă prezenţa caldă a povestitorului, mergând până la gesturi de un sentimentalism exaltat. În faţa calului mort de foame, povestitorul ar fi vrut să cadă în genunchi, spre a se închina „ca în faţa unui adevărat mucenic". În cealaltă schiţă, Nostra famiglia, Istrati intercalează tirade umanitariste cu privire la „lumea flămândă", la „sfâşietorul geamăt al copiilor adormiţi şi îndureratul suspin al mamelor nemângâiate".

Cu un plus de violenţă în dezvăluirea mizeriei, aceste schiţe se încadrează în tradiţia literaturii promovate de presa socialistă din trecut, literatură plină de compasiune directă faţă de suferinţele „sărmanilor" şi „obidiţilor" societăţii.

Nostra famiglia, deşi e pomenită de toţi biografii lui Panait Istrati, avem impresia că a fost citită de puţini, nefiind publicată în România muncitoare, cum se crede, ci în Lumea nouă 1, cu pseudonimul care nu mai e folosit în altă parte, Andrei Scutaru.

Sub forma unei scrisori adresată lui M. (desigur Mihail), se înfăţişează antiteza care există între frumuseţea paradisiacă a naturii din Neapole şi viaţa abrutizată, de infern, a celor săraci. Totul serveşte drept cadru pentru întâmplarea care va fi povestită şi în vederea căreia autorul apelează la formulele clasice de naraţie, făcând anticipări menite să aţâţe curiozitatea, sau

prevenindu-l din capul locului pe interlocutor: „Aşază-te liniştit pe molceluşa-ţi canapea, aprinde o ţigară bună şi lasă pe fericitul tău prieten să-ţi povestească la ureche o întâmplare de toate zilele, un lucru de nimic, dar care, nu mai puţin, a fost primul văl negru ce s-a întins peste poezia din jurul lui”.

În peregrinările sale, la colţul unei străzi, a dat peste un bătrân cerşetor orb care cânta din vioară, în vreme ce un copil de 10-11 ani făcea acrobaţie cu doi clini. Împreună cu ei se afla şi o „fiinţă uscăţivă ce semăna a femeie”. Portretul trădează acelaşi gust al diformităţilor: „Picioarele desculţe şi subţiri ca nişte fuse ce ieşeau de sub rochie erau brăzdate de crăpături şi scorţoase ca un capac de broasca ţestoasă”. Faţa îi era acoperită de o basma trasă pe ochi, şi când povestitorul se apleacă s-o privească, sare ca ars. „Nenorocita avea faţa pungită de o arsură veche, un ochi închis de tot şi unul pe jumătate…”

Deznodământul este conceput în gustul prozei încărcate a unor romantici care iubesc contrastele violente, coincidenţele epatante etc. Pe când se înapoia, noaptea târziu, pe o stradelă întunecoasă, o femeie îi aţine calea. După cum se va dovedi mai apoi, era tocmai sluta, care îl duce într-o cameră dărăpănată, unde dormeau, de-a valma, bătrânul cerşetor, copilul şi câinii. Ea caută să-l liniştească, să nu se sperie, spunându-i că e… „nostra famiglia”.

Dincolo de exagerarea unor situaţii, rămâne lumina violentă proiectată asupra mizeriei umane, care ajunge să acapareze şi să degradeze nu numai domeniul socialului, ci şi al biologicului – trăsătură care va deveni una din coordonatele

1 Lumea nouă, nr. 5, 15 iulie 1911.

Principale ale operei lui Panait Istrati. (Nostra famiglia este singura bucată pe care scriitorul o va relua – eliminând episodul cu femeia desfigurată şi amplificând alte laturi – sub titlul Diretissimo.)

Aceste schiţe, aşadar, fără să constituie o etapă pregătitoare şi chiar fără să ofere semne certe care să anunţe viitoarea operă, nu sunt lipsite de unele trăsături ce vor fi încorporate în sinteza creaţiilor de mai târziu.

Ce a determinat însă explozia târzie a talentului poetic al lui Panait Istrati, încât a trebuit să treacă mai mult de un deceniu de la aceste experienţe, până să ia naştere povestirile care l-au făcut cunoscut în Franţa şi în alte ţări? (La vârsta de aproape 40 de ani!)

Incontestabil, un rol important se cuvine acordat întâmplării, ca şi condiţiilor nefavorabile scrisului, în care s-a zbătut tot timpul Panait Istrati. Au intervenit însă şi particularităţi ale talentului său. Panait Istrati în ceea ce va scrie va pleca totdeauna de la un material autobiografic. (Nu doar o singură dată a subliniat că e incapabil să nareze ceva ce n-a trăit, ce n-a cunoscut, fie chiar şi în linii generale.) Dar materialul brut recoltat nemijlocit din realitate, în pofida a ceea ce pretind adepţii poeticii naturaliste, ridică tot felul de obstacole (şi capcane) în calea receptării esenţialului poetic. Trebuie ca zgomotul produs de evenimentele reale să se atenueze, să dispară, pentru a se putea auzi vocea poeziei, sau, altfel spus, întâmplările trebuie uitate pentru ca amintirea lor să reînvie, căpătând forţa unei obsesii, îmbrăcând veşmântul ireal al unui vis…

Atragem atenţia asupra declaraţiilor făcute de Panait Istrati că povestirile şi le-a purtat mulţi ani de-a rândul în tainiţele inimii. Un exemplu semnificativ: imaginea Chirei Chiralina şi a hoţilor Brăilei îl interesase încă din 1914, după cum ne probează un articol publicat în acel an în România muncitoare, unde se fac referiri la „epoca” respectivă, „când negustorii de poveşti îngrozitoare descriau pe Chira Chiralina sau hoţii Brăilei…”

Vrem oare să dovedim că, până la vârsta de patruzeci de ani, Panait Istrati n-a făcut decât să rămână într-un stadiu de voluntar noviciat, întreprinzând eforturi laborioase, treptate şi tainice, neîncetate repetiţii înainte de a apărea pe scena literaturii? Ar fi total fals. Panait Istrati era, aşa cum îl ştim, lipsit de perseverenţă, capricios, rob al împrejurărilor imediate.1 Până la succesul cunoscut şi-a ignorat, propriu-zis, valoarea talentului. Răsunetul de care se bucura Chira Chiralina îi provoacă o sinceră uimire. „Aici toată presa franceză publică fragmente din Kyra – îi scrie lui Constantinescu. Măi, drăjia dracului! Am făcut dintr-un chiot simfonie?”

Să nu se uite că Panait Istrati se numără printre puţinii scriitori care au fost ignoraţi de muze în perioada adolescenţei. În articolul Cum am debutat eu, căutând antecedente mai vechi ale creaţiei sale, se vede silit să amintească scrisorile focoase, de amor, pe care le scria la cererea ibovnicilor mahalalei.

Schiţele pe care le-am analizat nu credem că le-ar fi scris dacă n-ar fi fost stimulat de activitatea sa de gazetar. Cât priveşte reîntoarcerea la uneltele scrisului, ea se datoreşte în mare măsură impulsului pe care i l-a dat lectura lui Jean Cristophe.2 Istrati s-a apucat să scrie literatură dorind să creeze, după modelul romanului lui Romain Rolland, un roman-fluviu autobiografic, în 10 volume, iar povestirile sale minunate le-a realizat, se poate spune, cu deplin temei, fără să vrea, împotriva planului iniţial, luat pe sus de forţa talentului. În literatură, ca şi în viaţa de toate zilele, Istrati a rămas un boem, care şi-a cheltuit talentul, ca şi banii, fără nici un calcul, la voia întâmplării.

Toate acestea nu trebuie să ne facă însă să credem că, de-a lungul vremii, involuntar, n-au putut să acţioneze procese de sublimare a amintirilor, de potenţare sau combinare a lor potrivit legilor secrete ale artei. Un proces mai îndelungat, cu curbe capricioase în cazul lui Panait Istrati, tocmai

1 Volumul lui Fernand Divoire: Les miracles de la volonté cuprinde acest răspuns al lui Istrati: miracolul voinţei lui a fost acela de a nu avea nici o voinţă. „M-am lăsat dus numai de ceea ce convenea firii mele, toată voinţa mea a fost să nu mă împotrivesc legilor care decideau, în orice împrejurare, ce trebuie şi ce nu trebuie să fac. Dacă prin voinţă se înţelege să asuzi tinzând către un ţel bine definit, atunci eu n-am nici un merit de a fi ajuns unde sunt, căci am trăit fără să mă încurc în ţeluri şi n-am asudat decât… descărcând lăzi. K

2 în realitate, lucrurile nu sunt atât de simple. A se vedea notele de subsol la capitolul „Naşterea unui scriitor”.

Pentru că lipsea efortul metodic, caracteristic literatului de profesie. Trebuia să apară doar prilejul fericit care să înteţească focul creaţiei şi la a

cărui temperatură iot acest material să ia chipul unor plăsmuiri poetice. Este sigur că şi depărtarea de patrie a contribuit la amplificarea vrajei pe care o exercitau asupra sa amintirile de pe meleagurile natale. 1

1 Nu cred ca e vorba doar de o sensibilizare poetica a amintirilor datorita depărtării de patrie, ci şi de rodul unei confruntări cu realitatea din Occident, care i-a impus o diferenţiere psihologica în forme acute. Ne putem întreba daca rămânând sa trăiască într-un mediu cvasipatriarhal, mai puţin cristalizat în forme de viaţă moderne, Istrati ar mai fi realizat opera sa, în proporţiile şi cu semnificaţiile cunoscute. (Este ceea ce s-a spus şi despre]. -]. Rousseau.)

Lumea de aici, stratificata riguros, subordonată unui mecanism social implacabil, îl supune pe sentimentalul „oriental* unui şoc, unei crize de adaptare (care-l împinge până la încercarea de sinucidere), într-un cuvânt, îl obligă la o opoziţie vehementă crelndu-i o stare de tensiune, de efervescenţă interioară. Dar acesta constituie climatul cel mai propice actului de creaţie la Panait Istrati, el reprezentându-se în ceea ce are caracteristic printr-un contrast activ cu ceva sau cu cineva.

Avem în vedere, bineînţeles, o opoziţie creatoare de valori specifice, particularităţile vieţii din Occident din faza aşa-numitului „capitalism finit” (expresia lui G. Lukâcs), cu conformismul social, cu depersonalizarea indivizilor ajutându-l să înţeleagă mai bine (citeşte: şi în forme mai expresive) comportările originale ale oamenilor de pe meleagurile natale care prelungeau atitudini şi stări de spirit caracteristice unei „vârste de aur” a umanităţii.

Faptul că are loc un proces sinuos, în cadrul căruia momentelor de avânt le urmează altele de acalmie şi chiar de renunţare te? Nporară, este ceea ce vor dovedi capitolele ce urmează.

ELVEŢIA, FRANŢA. „SINUCIGAŞUL” DE LA NISA

După ce, în primii ani ai tinereţii, Istrati se desfătase cu frumuseţea priveliştilor Orientului (atras aici şi prin obârşia tatălui şi prin vădite particularităţi de temperament), îi rămânea nedomolitului peregrin să investigheze orizonturile Occidentului (pe care-l va stigmatiza, în dese rânduri, acuzându-l, la modul romantic, că acolo oamenii sunt reci, lipsiţi de „stări sufleteşti”), şi unde totuşi legile capricioase ale destinului vor face să se realizeze ca scriitor.

Am menţionat în capitolul anterior, articolele trimise din Paris României muncitoare. Meritul de a-l „smulge din nisipurile Egiptului ca să-l trimită în lumea mai complicată a Occidentului” şi-l revendică Alecu Constantinescu (articolul: O lămurire necesară. Prietenia mea cu Panait Istrati). El, „după îndelungate insistenţe”, l-ar fi convins să plece în Franţa, dându-i o scrisoare de recomandaţie către un prieten, fost socialist, cizmarul Gheorghe Ionescu. „Acesta îl primeşte frăţeşte, dar nu întârzie să vadă că Istrati începe să devie o greutate imposibilă pentru punga lui, fapt ce l-a făcut să-i dea bani de drum şi să-l expedieze în ţară.” 1 Nu ştim de vor fi fost necesare atâtea stăruinţe în vederea provocării voiajului, fapt e că Istrati întreprinsese şi mai înainte tenta

1 Iată propria relatare a lui Istrati: Le 25 decembre 1913 je descends, enfin, dans ce Paris tânt désiré. Connaissance avec Ionesco, qui devient amitié dans trois jours. Paris visité dans quatre mois, je m'ennuie et je le quitte * (Scrisoarea către Romain Rolland, din 22 martie 1971) tiva de-a ajunge în Franţa, îmbarcându-se (clandestin), în 1907, pe un vapor cu destinaţia Marsilia, dar a fost dat jos la Neapoli. (Amănuntele acestei peripeţii sunt expuse uşor romanţat în schiţa Nostra famiglia, iar sub veşmântul direct al confesiunii, în povestirea, scrisă peste ani, Diretissimo.) 1 în martie 1916, Istrati părăseşte din nou ţara şi ajunge în Elveţia. Se pare că atunci când era în U. R. S. S. Îi plăcea să lege acest exod de unele motive politice. Al. Constantinescu, în articolul său, se vede obligat să precizeze că Istrati a plecat în Apus „de teama războiului, nu ca emigrant politic (cum credea Panait Istrati când era în Rusia) „.

Cine citeşte articolele sale scrise în perioada antebelică se convinge, într-adevăr, că apropierea cumplitei conflagraţii mondiale îi crea spaime. (în Scrisoarea deschisa unui om necăjit, expunând cu o falsă veselie mizeria în care trăia, el adăuga: „Ba, pe lângă toate astea, mă mai ameninţă şi afurisitul de război să mă trimită la mama dracului, să mor fără lumânare... ca un câine lângă uluci”.)

Contractând de la vârstă de 18 ani un început de tuberculoză, ajungând, în 1911, client al sanatoriului patronat de Societatea pentru profilaxia tuberculozei şi asistenţei tuberculoşilor săraci, Istrati va fi terorizat nu o dată de gândul morţii, care, mai ales în aceste condiţii, trebuie să-i fi stârnit temeri superstiţioase.

La hotărârea de a pleca în Elveţia au contribuit însă şi alte împrejurări ale existenţei sale, atât de bogată în cotituri.

Astfel, în aceşti ani, s-ar putea susţine că Istrati întreprinde tentativa de a urma sfaturile cuminţi ale mamei, de a intra „în rândul oamenilor”. Mai întâi, avem ştiri că s-a căsătorit. În articolul citat din Lupta zilnica mulţumeşte muncitorilor grevişti pentru intervenţia lor energică cu ocazia

1 Din aceeaşi scrisoare către Romain Rolland:„ Je me jette sans billet dans un băteau de Messageries Maritimes (Seghalin, ou Shagalin), pour aller a Marseille, mais suis découvert, couvert de honte devant 400 émigrés et jeté a Naples. Un mois de misere noire, quand je couche dehors et mange de la salade pendant six jours, mais je vois des musées Urmează ascunderea pe un vapor „luxueux et genereux„, „je suis découvert par le personnel, suis caché, nourri et transporté diretissimo da Napole a Alecsandria. Je leur laisse ma canne en souvenir, seul debrit sauvé du naufrage de Naples...„ ciocnirii cu poliţiştii, ceea ce ar fi salvat „viaţa femeii mele şi a preţioasei voastre tovarăşe de luptă”.

Este vorba de Janeta Maltus, o cunoscută agitatoare socialistă. (Editorialul României muncitoare din august 1911: Banditismele poliţieneşti din Brăila informează că aceasta era considerată de poliţie drept o periculoasă „anarhistă” şi supusă unor persecuţii revoltătoare.)

Nu ştim de vor fi fost la mijloc raţiuni sentimentale prea adinei1, adăugind la cele ce ştim despre firea lui Istrati unele informaţii, înclinăm să credem mai mult într-o exaltare de moment. În orice caz, la această dată, avea un motiv în plus ca, în articolele din România muncitoare, să se refere la „amănuntele zilnice ale unei vieţi de propagandist în mişcarea noastră”.

Totodată însă, abrupt şi paradoxal, îi vine gândui să-şi încerce norocul în negustorie, şi visătorul vagabond întreprinde o afacere cu creşterea porcilor. (Contradicţia dintre moduri diferite de alcătuire a existenţei subminează acordul conjugal.)

Asupra episodului negustoriei avem date care se contrazic.

În amintirile sale despre Brăila, Cocea afirmă că i-ar fi fost asociat. Dar firma pusă la cale nu era de natură să producă prosperitate şi „a trebuit să fie repede lichidată”. Istrati nu-l pomeneşte însă pe Cocea în niciuna din confesiunile sale referitoare la această istorie.2 în interviul pe care i-l ia

1 O notă informativă redactată de organele poliţieneşti din România, în urma debutului său în literatura franceză, cuprinde afirmaţia că Istrati ar fi luat-o în căsătorie de formă pe Janeta Maltus, deoarece aceasta urma să fie expulzată (Arhiva C. C. A P. C. R., dosar 5796, fond 95, fila 1). Nu ştim câtă crezare să dăm respectivei versiuni. Lucrurile se vor fi petrecut, oricum, ceva mai complicat (Janeta fusese soţia lui Ştefan Gheorghiu). Ceea ce pare a fi sigur e că actul căsătoriei nu s-a dovedit a fi rodul unei prea fericite inspiraţii. În 1920, într-o scrisoare trimisă unei doamne 2. Din Brăila, Istrati mărturisea: „După moartea primului meu prieten – un rus enigmatic, enciclopedist şi aventurier, am făcut boacăna cu Janeta, pe care o am pe conştiinţă. Am părăsit-o mişeleşte şi am venit în Elveţia

2 Cercetând valoroasa şi masiva ediţie: N. D. Cocea, Scrieri, I-II, E. P. L. Şi Editura Minerva, 1969 şi 1970 (text ales şi stabilit, studiu introductiv, note şi bibliografie de Virgiliu Ene), ne convingem că despre Panait Istrati nu este scris un rând până în clipa în care acesta îşi câştigă, la Paris, faima literară. În schimb, după 1925, N. D. Cocea va evoca, în câteva rânduri, personalitatea fostului său coleg din mişcarea sindicală.

Frédéric Lefevre, la 1 octombrie 1927, în Les Nouvelles Littéraires, declară că ar fi primit „capitalul de 200 lei” de la Gherea.1

Ceea ce e sigur e că Istrati a avut ocazia să-şi dovedească încă o dată că e lipsit de însuşiri în planul existenţei practice. Şi întrucât era iminentă intrarea României în război, iar, pe de altă parte, va fi voit să facă o cură poetică după o îndeletnicire atât de prozaică, a plecat în Elveţia 2, la Leysin.

A ales această localitate deoarece, după cum aflăm din bucata Civilizaţie. Autobiografie (România literară, nr. 74, 1933), acolo avea adresa unui brăilean, Pincu Schwartz, fostul

Bibliografia ediţiei citate menţionează şi confesiunile publicate în Rampa (23 martie 1931), care include între subtitluri şi pe acesta: „Crescător de porci cu Panait Istrati”.

1 În scrisoarea trimisă lui Gherea la 2 martie 1916, începe cu scuza că se vede silit să facă „din nou apel la filantropia d-tale atât de greu încercată”.

Pe scurt, el solicită un ajutor bănesc pentru a putea „să ies la ţară, lângă Brăila, cu nişte râmători, al căror număr, deşi redus astăzi, totuşi, ar mai putea forma un oarecare mijloc de trai, dacă aş avea ce trebuie”. Mărturiseşte că l-a bătut gândul să plece în Elveţia cu puţinele parale ce ar fi luat „pe restul de râmători ce mi-a mai rămas”, dar doctoriţa Arbore (desigur, Ecaterina Arbore, cunoscută socialistă) l-a sfătuit să nu se hazardeze într-o asemenea aventură. Drept argument decisiv pentru înduioşarea lui Gherea, Istrati afirmă: „Sunt bolnav, tuberculos – aşa cum o ştiam de mult – şi în neputinţă de-a începe campania de lucru a sezonului ce vine”.

Să fi dat Gherea curs acestei cereri? Cei 200 de lei au fost trimişi acum, sau cu prilejul actului filantropic anterior, pomenit de Istrati?

Peste 20 de zile, el primea paşaportul, iar la 30 martie părăsea ţara.

2 Referitor la întregul itinerariu al călătoriei în Elveţia, descoperim amănunte preţioase în excelentul documentar întocmit de George Macovescu, pe baza investigaţiilor făcute în arhiva Ministerului de Externe (Contemporanul, 8 martie 1968).

La 5 aprilie 1916, Consulatul din Bucureşti al Austro-Ungariei i-a acordat o viză de tranzit de zece zile – scopul călătoriei: „cauză de boală, Elveţia”. La 6 aprilie a primit viza de tranzit şi de la Consulatul Germaniei, cu aceeaşi motivaţie (tot la 6 aprilie, viza elveţiană).

Poliţia punctului de frontieră – Predeal – notează părăsirea teritoriului ţării la 30 martie. În schimb, ştampila vameşilor austro-ungari poartă data de 12 aprilie. George Macovescu lămureşte neconcordanţa de date: autorităţile româneşti se conduceau după calendarul gregorian, cele austro-ungare, după calendarul nou, iulian.

La 19 aprilie, Istrati trece frontiera elveţiană pe la Roschach, cu destinaţia Zurich (nota vameşului elveţian).

Depozitar al Adevărului, care-şi trata tuberculoza.1 Cunoscutul său se mutase însă la Brévannes, unde şi murise subit.

Istrati avea asupra lui banii rezultaţi din lichidarea afacerii cu porcii, care-i permit să trăiască, la Leysin, aproape trei luni ca un rentier, ocupându-se numai cu învăţarea limbii franceze după o metodă originală: citind operele clasice cu ajutorul dicţionarului lui Şăineanu. Lista cărţilor, pe care o va reproduce mai târziu, e aceasta: Les aventures de Télémaque, de Fénelon, apoi Rousseau, „în întregime”, Voltaire, „o bună parte”, Pascal, Montaigne, Malherbe, St. Augustin „şi alţi clasici francezi”. Lista e prea mare, nu credem s-o fi epuizat. Oricum, primele conversaţii pe care le susţine după ce, banii terminându-se, a trebuit să ia „bidineaua de coadă” 2, atrag observaţia că vorbeşte „ca în cărţi”.

1 D. Raydon în cartea sa afirmă: „Istrati se rend directement a Leysin, ou il entre dans un sanatorium”. Se dau chiar amănunte: „Son état de santé est serieux, mais le medicin-chef, a l'issue de l'examen medical d'entree, pense

qu'avec des soins imédiats il pourra guérir rapidement”. Panait Istrati, în articolul din România literară, dă o altă versiune a faptelor: „Eu nu eram pe-atunci un ofticos care inspiră serioase îngrijorări, dar aveam la Leysin un brăilean, Pincu Schwartz, depozitarul Adevărului. M-am hotărât să mă duc să-i ţin de urât atâta vreme cât m-au ţinut şi gologanii ce-i aveam. %t Când însă d. Raydon face afirmaţia că în sanatoriul din Leysin, în 1916, Istrati l-ar fi cunoscut pe Jousé Jéhouda n-avem nici o îndoială că la mijloc este vorba de o confuzie. Sanatoriul cu pricina este Sylvanne-sur-Lausanne şi internarea are loc mai târziu: la începutul anului 1919 (a se vedea confesiunea scriitorului: Les trois phases de „mon Romain Rolland„ „ inclusă în volumul Liber Amicorum Romain Rolland”, Zurich und Leipzig, Rotapfel-Verlag, 1926).

2 La 10123 noiembrie, Istrati e convocat la Legaţia Română din Berna pentru ca o comisie medicală să hotărască definitiv calitatea sa de „scutit militar”. Condiţiile invitaţiei – cheltuielile de drum pe propriile speze – îi inspiră această scrisoare care împrumută ceva din tonul drastic al foiletoanelor din România muncitoare: „Domnule ministru, Cu deosebit respect am onoarea a vă răspunde la scrisoarea dv. No. 3344, din 10/23 nov. 1916, că mă aflu în imposibilitate materială a mă prezenta la Berna în faţa comisiei indicate, şi aceasta din cauza obligaţiunei injuste ce-mi impuneţi că spesele de călătorie până la Berna cad fără discuţie în sarcina interesaţilor. Această obligaţiune – îmi iau îngăduirea de-a o vă spune – e unică în analele consulare, şi dacă pentru acest motiv voi fi dat ca dezertor, voi întreba autorităţile superioare române pe baza cărui nelegiuit articol de lege se dau ca dezertori oameni nevoiaşi, bolnavi, cari mor de foame şi de frig în străinătate, necum de a-şi permite luxul unei călătorii.

Va cutreiera localităţile învecinate însoţit de „o germană tare vrednică, dar rea foc, care avea poftă de ceartă cam în fiecare seară când ne găseam după o zi de muncă, nu de alta, ci numai aşa, ca să-mi spuie încă o dată că ea aparţine unei naţii „kolosale„„.

Evenimentul intrării României în război împotriva Germaniei era gata să le provoace despărţirea. În acea zi, Istrati, neştiind nimic, se întoarce de la lucru voios şi înarmat pentru pacea căminului cu o ciocolată care-i plăcea foarte consoartei. Când a ajuns acasă, „tovarăşa de necazuri” i-a strigat de la o fereastră a etajului I s-aştepte, să nu urce, după care i-a aruncat în cap papucii, cămaşa de noapte, peria de dinţi şi Secolul lui Ludovic al XIV-lea.

Au reuşit, nu fără scandal şi pasionate parlamentări, să încheie un armistiţiu, dar „din acea seară de august multe am îndurat de la Frieda, din cauza imprudenţei lui Ion Brătianu”.

Găsindu-se din ce în ce mai greu de lucru, după câteva săptămâni de şomaj1, Istrati i-ar fi oferit Friedei ultima piesă de cinci franci şi ar fi întrebat-o dacă mai e cazul să continue „a se adora”. Ea a răspuns că, până una-alta, se va duce să locuiască la o prietenă. Hotărârea nu-l va fi amărât prea tare pe Istrati, convenindu-i să suporte de unul singur mizeria. Neavând nici unde dormi, nici ce mânca, va apela la serviciile

Vă fac cunoscut că nu mă pot prezenta decât în urma primirii unui mandat echivalent cu costul drumului de dus şi întors Leysin-Berna, plus 10 fr. Întreţinere; iar în caz de plecare, cer să mi se plătească datoria de 60 fr. Familiei care mă întreţine şi la care am toate lucrurile amanetate. Nu pot pleca lăsând obiectele amanet ca un fugar; dealtfel, cred că acest lucru e o necinste chiar pentru Legaţiunea Română.

Primiţi, vă rog, domnule ministru, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Gh. Istrati, zis şi Panait."

(Istrati s-a prezentat totuşi în faţa comisiei, aşa cum dovedeşte scrisoarea din 4 februarie 1917, prin care roagă să fie trimis un act în franceză din care să reiasă „regularea poziţiunii militare – ceea ce am şi făcut în ziua de 30 noiembrie 1916 la Jusel – spital la Berna...")

1 O dramatică mărturisire a greutăţilor materiale care-i asaltează existenţa: scrisoarea adresată ministrului român de la Berna (Leysin, 9. IV! 1917): „Domnule ministru, Prin prezenta subsemnatul vine, în mod respectuos, a vă ruga să binevoiţi a-l ajuta cu ce veţi crede de cuviinţă spre a nu pieri de foame până va începe, în curând, dealtfel, sezonul muncii sale. Nu e obiceiul meu, stimate domnule ministru, a cere a) ut or material Legaţiunii ţării mele, ştiind că aceasta e o sarcină cu neputinţă de susţinut. Fac însă un umil şi călduros apel la sentimentele domniei-voastre de om..." azilului de noapte din Lausanne. S-a adăugat cozii solicitanţilor care aşteptau într-o tăcere morocănoasă. Intendentul le-a ridicat actele de identitate şi i-a obligat la un duş supărător pentru nişte înfometaţi în care vreme li s-au deparazitat hainele. A urmat o cină săracă şi culcarea într-un pat cu cearşafuri curate, croite în formă de sac, în care intrai până la ochi. A doua zi au primit un bon pentru o masă completă la una din ospătăriile comunale. Operaţia se repeta până la împlinirea a două zile de adăpost şi hrană, după care era interzisă revenirea timp de o săptămână.

Actele de identitate le-au primit la comisariatul circumscripţiei, înfrumuseţate cu ştampila Azilul de noapte din Lausanne. Abia acum Istrati a înţeles lipsa de bucurie a colegilor săi temporari, pentru că nicăieri nu va mai fi primit la lucru, această ştampilă legalizându-i calitatea de vagabond. O cunoştinţă de la azil, borfaş de meserie, îl va sfătui să meargă la Saint-Prez, un sat de pe malul lacului Leman, unde era o mare sticlărie şi unde, fiind nevoie de „muncă de tot felul, grea, silnică şi prost plătită", se angajau muncitori, fără să se ţină prea mult seama de legitimaţii.

Va începe^ o perioadă de cumplită mizerie, când Istrati, pentru a-şi asigura existenţa, e silit să îndeplinească tot felul de munci ocazionale. În Trecut şi viitor citim: „Râneam zăpada pe străzi, curăţăm patinoarele boierilor, plantam stâlpi de telegraf prin câmpii". Plantarea stâlpilor de telegraf se făcea în Vallée de l'Orbe, unde Istrati e angajat ca „hamal".

Duritatea condiţiilor de existenţă nu-l va cuminţi, dimpotrivă, îl va face şi mai netemperat, şi mai neordonat. Cu cât avea mai puţini bani, cu atât îi irosea

mai repede pe distracţii uşoare, care se întâlneau cu duiumul în această ţară neutră, rămasă ca o insulă în mijlocul incendiului general.

Într-o seară, după relatarea lui Ionescu (. Dialog sur Panait Istrati de Juliette Pary, Marianne, 24 aprilie 1935), Istrati intrase într-un restaurant-cafenea, având în buzunar costul hranei pentru următoarele două săptămâni. La început îşi va fi impus o comportare mai rezervată. Dar alcoolul, muzica, atmosfera localului îl aţâţau şi îmbătau. O cântăreaţă a repetat romanţa Quand on est jolie, jolie comme vous, trimiţând ocheade tânărului slăbănog, cu faţa suptă şi ochii în flăcări. (Romanţa n-o va uita, şi ani după aceea o sâcâia pe Martba

Ionescu să i-o cânte.) Pierzându-şi capul, se va arunca în vârtejul petrecerii cu o violenţă a simţurilor care ne dovedeşte că era plămădit din acelaşi aluat cu Moş Anghel şi Chira Chiralina. 1

Rezultatul a fost că Istrati şi-a cheltuit toţi banii cu cântăreaţa care, când l-a văzut lefter, l-a părăsit. Au urmat două săptămâni, timp în care nu s-a hrănit decât cu cartofi şi apă.

Ajunge şi la fabrica de obuze Picard Pictet. În Trecut şi viitor mărturiseşte că a fugit „pe poarta fabricii de nenorociri”, văzând „cu câtă uşurinţă un om poate avea braţul retezat pe când stă de vorbă cu tine”. A contribuit însă şi munca istovitoare. Din interviul apărut în Adevărul literar şi artistic (11 mai 1924), aflăm: „Trăgeam toată ziua de o frânghie care punea în mişcare un imens pilon. Munca era foarte istovitoare. Curând am avut mâinile umflate...”

A reluat, o vreme, munca de zugrav, dar fără succes, şi a fost nevoit să accepte lucrul pe un tractor american, tot timpul anului 1918 arând valea Ronului2, pentru fabricantul de coniacuri Naville.

1 Scurta corespondenţă pe care o va întreţine în anul 1920 (două scrisori) cu doamna 2. Din Brăila (probabil Zoe, soţia lui Dinu Apostolache) ne oferă un „compte-rendu* asupra vieţii lui erotice. „în prima tinereţe, n-am avut ceea ce se cheamă parte de femei plăcute.

Eram absorbit de lectură şi prietenie.*

Bilanţul aventurilor lui în Elveţia? „Prima o cunoşteam, la Leysin*, „o germană cochetă şi curată*, cu care trăise un an (1916-1917) şi „cunoscu înălţimi şi abisuri”. Motivul despărţirii va fi dat altul: „Doi oameni, în două certe (sic!), pierd viaţa pentru ea, şi atunci o părăsesc*, A doua – de care n-avem cunoştinţă – „găsită (şi căutată) de Dimitrie B'eraud (lecţio incerta, n.s.). (Mai ştii ceva de elf) fiindcă trăiam pustnic la Vevey cu maşina de arat, mă face să cunosc o viaţă mediocră de 4 luni. Era o neuchatelaise venită din Rusia bolşevică, unde fusese dăscăliţă la curtea ţarului.

Ne despărţim prieteneşte în primăvara lui 1919, ea plecând la Varşovia, unde avea proprietate*... (Istrati nu romanţează cu ceva biografia prietenei?)

Cealaltă scrisoare (prima în ordine cronologică) este şi mai directă în divulgarea notei extremiste care-şi punea pecetea şi asupra acestui domeniu strict privat: „Sărbătorile au venit mai blestemate ca oricând. Cu acest prilej fiinţe amabile, între care şi amica lui Béraud de la Berna, au venit şi m-au scos

din casă. O furie de destrăbălare mi-a secat şi bruma de putere ce-o mai aveam. Acum îmi privesc mina şi te rog să nu mă dispreţuieşti. Te mai rog să nu mă dai uitării. Nu te voi uita nici eu*

2 La 26. VI.1918, din Villeneuve, solicită Legaţiei reînnoirea paşaportului fără plata taxei legale, „căci, fiind de mai multe luni suferind şi

Mizeria necruţătoare, cât şi vâaţa dezordonată vor face ca, la începutul anului 1919, să fie internat, cu concursul Crucii Roşii americane, la Sanatoriul Sylvanne-sur-Lausanne.

Se va fi dezvoltat la Istrati un mod de a vedea viaţa în negru, pentru că, în mărturia sa cuprinsă în volumul Liber amicorum Romain Rolland, va spune: „Bolnav în sanatoriul Sylvanne-sur-Lausanne... descurajam puţin oamenii care voiau să-mi vorbească”. Nu însă într-atât încât să renunţe la obiceiul său de a căuta un partener de conversaţie şi confesiuni. Îl găseşte într-un soldat care în viaţa particulară era ziarist (Josué Jéhouda). Cu el s-ar fi întreţinut asupra literaturii, în cursul acestor discuţii a auzit, pentru prima oară, de Romain Rolland.1

Ieşind din sanatoriu şi angajându-se la garajul Peugeot din Geneva, Istrati va devora pur şi simplu opera lui Romain Rolland.

De mai multe ori a subliniat sprijinul moral pe care i l-a dat această lectură: „Opera lui Romain Rolland a fost pentru mine o revenire la viaţă, când eram mai deznădăjduit”.

Pentru a înţelege mărturisirea, să ţinem seama că, pe când citea impresionat scena morţii mamei lui Jean Christophe, care stârnea atâta învolburare sufletească eroului, primeşte vestea morţii Joiţei Istrati 2, pe care o iubea cu atât mai fierbinte, trăind din mica pensiune acordată de Comitet (e vorba de Comitetul pentru apărarea românilor din străinătate, n.n.), mă văd în neputinţă de a o plătic.

1 Pe când elaboram monografia, afilnd adresa lui Josué Jéhouda, la Geneva, i-am trimis o scrisoare, la care domnia-sa mi-a răspuns cu multă amabilitate. Precizări privind perioada sanatoriului. Discuţii în care Jéhouda şi convivul său atacau deopotrivă de înflăcăraţi literatura modernă, făcând cultul „sincerităţii absolute” în creaţie. Ar fi avut loc şi intime seri literare, în cadrul cărora Jéhouda ar fi citit fragmente din romanul la care lucra – Le royaume de Justice – auditori fiind Istrati şi „o sărmană vicontesă”.

În legătură cu recomandarea pe care i-a făcut-o de a citi opera lui Romain Rolland, iată ce-i scria Istrati, o dată cu regăsirea lor, după triumful literar al fostului „vagabond”: „Et ce nom, sur lequel je me suis précipité comme un affamé, en devorant son oeuvre complete en moins de trois mois, avait crée ce que tu vois, mais c'est a toi de t'en gonfler, mon vieux, c'est toi qui a le droit de dire:

— Istrati? C'est mon oeuvre.*

2 Iată telegrama trimisă de Istrati prietenului său Dinu Apostolache din Brăila: „Geneva. Te rog, prietene, intere se ază-te de cum o duce mama. Panait cu cât desele şi capricioasele lui peregrinări îl îndepărtaseră de atâtea ori de

căminul părintesc. A fost un moment de cumpănă în viaţa sa. Dintr-o dată, a descoperit cu spaimă cumplita lui însingurare. Ultima legătură cu mediul natal se rupsese. El se găseşte singur, ca primul om pe pământ, în mijlocul stihiilor universului. Fără nici un prieten, vegetând într-o existenţă câinoasă, neluminată de razele nici unei speranţe, îi va fi venit de pe acum gândul sinuciderii. În asemenea împrejurare, vitalitatea debordantă a romanului Jean Christophe va fi acţionat ca un tonic moral. Aflând din Tribune de Geneve că Romain Rolland îşi petrece vacanţa la hotelul Victoria d'Interlaken, îi trimite o scrisoare în care îl numeşte „salvatorul" său.

Istrati îi cere lui Rolland un singur rând scris de mâna sa „pentru mine, pentru durerea mea". Scrisoarea i s-a înapoiat însă cu specificaţia că persoana căutată plecase fără să-şi lase adresa.1 (Romain Rolland nu stătuse la Victoria

Răspuns; „Mama ta stă lângă a mea, a lui Sandu Aldea şi alte mame a). E celor cunoscuţi şi necunoscuţi ţie, sub pământ. Stă deci mai bine ca altele, eu şi tu."

Urmează această telegramă a lui Istrati, care este şi fără dată şi fără menţionarea locului: „Ai fost crud cu răspunsul; ai făcut Însă ce n-au făcut alţii, mi-ai făcut un bine însă, fiindcă m-ai scăpat de o întrebare chinuitoare cu franşitatea ta, păgubitoare ţie. Costul telegramelor îmi întrec puterile băneşti. Îţi voi scrie. Panait."

(Să notăm aici că Istrati a încercat, tot timpul războiului, să intre în corespondenţă cu mama. Pe când locuia la un zugrav – Martin – evocat mai târziu şi într-o scrisoare către Romain Rolland – a întrebat Legaţia dacă există vreun mijloc prin care „cetăţenii români din regiunile ocupate de inamic pot comunica prin scris cu familiile lor", deoarece el se vede „în. Dureroasa neputinţă de a schimba o singură scrisoare de aproape un an de zile".)

1 Se pare că Istrati ar fi intenţionat să repete tentativa, folosindu-l ca emisar pe lângă Romain Rolland pe]. Débrit, directorul gazetei genzveze La Feuille. La 5 septembrie 1919, acesta i se adresează exprimându-şi părerea despre scrisoare: „II n'est pas nécessaire, n'est pas, de vous dire que j'ai luş dsun bout a l'autre et qu'elle nia infiniment captivé". Este sigur că-l va interesa şi pe Romain Rolland: „Cela l'intéresserait certainement, surtout la premiere partie". Istrati nu precizase însă clar ce trebu'. E să facă Débrit cu scrisoarea, drept care acesta i-o returnează.

Mai mult ca sigur că acest dialog epistolar i-a deschis porţile gazetei La Feuille. Jean Débrit îl întreabă cum ar putea să-i fie util: „Etes vous assez bien pour travailler debout ou tout au moins dans un bureau, dtnterlaken decât 10 ore, figurând tot sezonul pe lista chiriaşilor de onoare din motive de reclamă ale hotelierului.)

Este interesant că tot acum are loc revenirea lui în câmpuî publicisticii. Ascultând o conferinţă a lui Paul Biriukov, care venise din U. R. S. S., în Istrati se trezeşte demonul gazetarului. Scrie articolul Tolstoi sau bolşevism, pe care-l trimite gazetei La Feuille, unde şi apare pe prima pagină, sub semnătura P.

Istr. În introducerea la cartea Vers Vautre flamme, va spune că aceste intervenţii în presă întruchipau adeziunea lui spontană şi categorică la bolşevism, şi asta „fără a ţine seamă că mă aflam în Elveţia şi că acest gest putea să mă coste scump". Va face totodată declaraţia: „Bolşevismul, după Zimmerwald şi Kienthal, mă subjuga prin fermitatea, siguranţa şi curajul lui". Nu am avut posibilitatea să cunoaştem aceste articole şi să verificăm adevărul spuselor lui Istrati.

La această gazetă el va primi postul de al doilea expeditor, ceea ce şi explică intensificarea colaborărilor. Între altele, ar fi publicat o scrisoare deschisă lui Henri Barbusse, „în chestia neîncrederii lucrătorilor faţă de intelectuali" (cf. Interviul din Adevărul literar şi artistic). Barbusse i-ar fi răspuns apărându-i pe muncitori „Mai mult ca mine". De asemenea, câteva foiletoane, unul semnat: „Un Canibal".

Dar activitatea gazetărească nu-l va captiva multă vreme

— Îi cunoscuse gustul în România. Iar, pe de altă parte, la Istrati, după valul de entuziasm pentru problemele sociale, urmează momente de apatie, de claustrare în perimetrul angoaselor propriului eu.1

Cunoaşte la un bal mascat o femeie care, îndrăgostindu-se foc de el, îşi părăseşte soţul, îşi vinde mobila şi cu banii obţinuţi, luându-şi cu ea mama, îl însoţeşte pe Istrati la Paris.

Panait o face cu plăcere pe ciceronele (amintindu-şi vizita din 1914). Le va conduce pe la diverse locuri şi monumente istorice (etalându-şi cunoştinţele), le va împărtăşi din volupté ne pouvez vous que prendre du travail a domicile, au lit f* Je ferai mon possible pour vous aider a vous tirer de ce mauvais pas ou vous etes şi injustement tombé*

1 Din aceeaşi scrisoare către 2. (Geneva, 8. V.1920): „Dar eu am un dor nebun de a umbla în zdrenţe, a fi plouat şi bătut de vânturi. Cum jurnalul va muri într-o lună sau doua din lipsă de fonduri, dorinţa asta nu-mi va fi greu de îndeplinit" tatea pariziană de a sta pe terasele cafenelelor celebre etc. Momente de beatitudine turistică, ce nu vor ţine prea mult, mama Yvonnei cerându-i să-şi găsească de lucru. O vreme, Istrati îşi va relua meseria de zugrav. Bineînţeles, îl revede pe Ionescu. Între Panait şi Yvonne survin momente de neînţelegere, chiar de ceartă violentă.1 în plus, timpul la Paris cont'nuă să fie urât, deprimant (ploi sâcâitoare, accentuând griul parizian, ş.a. în. D.). Este de ajuns o scrisoare a unui prieten, Basil – un român cunoscut în Elveţia şi reîntâlnit în anturajul lui Ionescu – care-i face propunerea de a veni la Nisa, existând perspective sigure de lucru, şi Istrati îşi părăseşte prietena, bucuros să revadă priveliştile mediteraneene, prea îndrăgite de el. Basil este interpret la un hotel. Istrati, după câteva zile de vagabondaj pur, doar pentru inima lui, începe să vândă ochelari de isoare pe Promenade des Anglais. Tentativa de comerţ ambulant nu reuşeşte. Împreună cu Basil, va lucra într-o librărie, la ambalaj de cărţi. Pierd şi acest serviciu. Cei doi prieteni se despart (în urma unui diferend). Basil îşi găseşte de lucru. Panait, nu. Momente de neagră mizerie. Este nevoit să-şi părăsească locuinţa şi să doarmă pe unde apucă.

Disperat, Panait îi cere telegrafic lui Ionescu 50 de franci. Răspunsul negativ e trimis de Martha Ionescu: „George e bolnav de câtăva vreme... Datoriile noastre sunt considerabile, nu ne este posibil să facem nimic pentru d-ta în acest moment.” 2 Un timp după aceea, lui Istrati îi plăcea să-şi amărască prietenul declarându-i că această scrisoare îl împinsese la gestul sinuciderii.

Adevărul e că Istrati trece printr-o gravă criză sufletească. Natura paradisiacă a locurilor face parcă şi mai atroce durerea însingurării, umbrele urâtului care-i invadează existenţa.

Printre puţinele documente care ne-au parvenit din această perioadă se numără şi cartea poştală primită de frizerul Constantinescu din Brăila: „Dragă Nicule,

1 Edouard Raydon: Istrati „ne contente pas de Vinvectiver, il la frappe. C'est Vatavisme qui une fois encore parle en lui.” (?!)

2 Apud Edouard Raydon (care valorifică amintirile depănate de Ionescu).

Sunt la Nisa. Ţi-am trimis în două rânduri cele ce mi-aî cerut. Nu ştiu de le vei fi primit. Dinu nu mi-a răspuns, deşi i-am scris. Eu o duc prost cu sănătatea şi cu moralul. Cred că ar fi mai bine să dispar. Deşi aici e un paradis pământesc, eu lâncezesc de urât. E rău când nu mai ai pe nimeni. Scrie-mi: P. Istrati, apartament Rondelli, 15 rue Morceau, Nice, Alpes Maritimes (France).”

Scrisoarea poartă ca dată: 28 noiembrie 1920.1 Iar peste aproape o lună şi jumătate, la 4 ianuarie 1921, un ziar din

1 Iată însă Ultimele cuvinte pe care le redactează la 1 ianuarie. După o noapte a revelionului, ne închipuim teribilă, Panait Istrati a luat hotărârea de a se sinucide. „Aujourd'hui commence Vannée 1921, mais pour les autres. Pour moi c'est le commencement de la fin...”

Prietenilor care vor crede că şi-a ridicat viaţa din pricina necazurilor materiale le spune că a avut, fireşte, motive „mai serioase”, între care intră „falimentul prieteniei”. Nu le face însă reproşuri, îşi potoleşte orice pornire vindicativă, declarându-le blând, atoateiertător şi cu o puternică notă de afecţiune: „Pourtant je pars sans vous garder rancune, je pars en vous aimant commue aux plus beaux de nos jours...”

Se sinucide însă cineva din pricina decepţiilor prieteniei? Istrati, rămânind totuşi la stadiul frazelor, încearcă să stabilească un întreg sistem al valorilor existenţei bazat pe principiul amiciţiei. „Primul din toate”, idealul ameliorării sociale, nu poate fi înfăptuit decât dacă militanţii sunt prieteni, „car ils ne le sont aujourd'hui que dans leurs articles de journal et pour les yeux de la foule, dans l'intimité ils sont des rivaux”. Artele „sans lesquels la vie ne serait qu'une triste nuit de cachot” – şi ele numai dacă sunt însufleţite de sentimentul generos al prieteniei ating cele mai inaccesibile culmi. Iubirea însăşi fără reazemul prieteniei capotează în zona „plăcerilor vertiginoase” strict fiziologice.

Ultimele cuvinte vor trece, pe parcursul amplei lor spovedanii, cu uşurinţă de la o dispoziţie sufletească la alta, de la o superioară detaşare la dureroase regrete şi de aici la neaşteptate momente de voioşie – pentru care Istrati îşi cere chiar scuze, amintind că este, la urma urmei, ultima bucurie ce

şi-o mai poate permite: „] e raconterai ici avec quelque joie, avec une derniere joie, de quelle façon il m'est arrivé une fois entre autres de payer la rançon de l'Art”. Urmează o povestire a modului în care a citit, în Alexandria, învierea, după o noapte petrecută în ploaie (banii pentru hotel îi dăduse pe carte): stând gol pe malul măriiveşmintele erau puse la uscat – tresărind de emoţie, dar şi de usturimile provocate de arşiţa soarelui.

Introducerea lui Istrati era aceasta: „Et puisque je me penche pour la derniere fois sur ma vie qui finiră demain, puisque mon passé se déroule vertigineusement en ce moment sous mes yeux et me gonfle le coeur de larmes, de regrets et de tendresse, je vais vous raconter encore une page...” etc. Neastâmpăratul demon al povestitorului? Regretul tainic că va dispare fără ca aceste clipe unice trăite să fi fost într-un fel comunicate? Filmul propriei vieţi care i se desfăşoară în faţa ochilor – nu

Nisa publică la „fapte diverse” această notiţă: „Supusul român Gherasim Istrati, în vârstă de 36 de ani, de meserie zugrav, domiciliat în str. Morceau 15, a încercat să se sinucidă, tăindu-şi beregata cu un brici. Nenorocitul s-a prăbuşit peste grilajul grădiniţei ce înconjoară monumentul. Din cauza rănii teribile, a pierdut sânge din abundenţă, suferind îngrozitor. Trecătorii, viu impresionaţi de acest gest tragic, s-au strâns în jurul nenorocitului. Unul dintre ei dădu fuga la poliţie, când ar fi fost mai simplu să urce sinucigaşul într-o maşină şi să-l ducă la spital. După o jumătate de oră a venit este aceasta o convenţie romantică în cazul tuturor sinucigaşilor?

— Capătă însă pe alocuri un caracter de invocaţie, de exorcizare, ca şi cum, scrutându-şi adâncurile biografiei, el ar spera să descopere un punct de sprijin sau să convingă o forţă ocultă să intervină, oprindu-l, în ultima clipă, de la actul disperat, oferindu-i un nou motiv de a rămâne în viaţă – pe ceure de atâtea ori a îmbrăţişat-o cu o fervoare senzuală pagina. Căci criza lui Panait Istrati este criza unui idealist căruia i s-au răpit toate posibilităţile de iluzionare. Mitul prieteniei nu-i mai încălzeşte existenţa (Mihail e mort demult). Cauzele sociale sunt departe de el – cu mizeria lui fizică şi pustiul său sufletesc. Arta, gândirea – idoli neînsufleţiţi în faţa recilor şi acutelor sale angoase. Istrati trăieşte în acel „Le temps de la détresse„, unde, cum spune Hölderlin, „Les dieux ne sont plus ou ils ne sont pas encore”.

A contribuit desigur şi subtila şi virulenta otravă pe care o conţine sentimentul ratării. El, care şi-a părăsit familia, care a refuzat să-şi întemeieze un cămin ca să-şi facă, pe căi obişnuite, o „situaţie”, nutrind permanent convingerea că-şi va croi un destin propriu aparte, îşi dă seama, dintr-o dată, că toate n-au fost decât iluzii, că s-a lăsat fermecat de nişte înşelătoare miraje. Mai ales acest punct este pentru Istrati deosebit de dureros: pentru nimic, pentru a ajunge un vagabond de rând, şi-a sacrificat el propria-i mamă – mama care-şi irosise tinereţea şi-şi zdruncinase sănătatea în munci istovitoare şi degradante pentru a-l îngriji pe el. Mânia îl copleşeşte – spulberând tot ce mai rămâne din beatitudinea sufletească de la început: upour vous j'ai sacrifié, non pas ma vie qui n'a jamais valu grande chose, mais celle de ma pauvre mere –

d'une mere qui allait jusqu'a la porte pour s'acheter pour deux sous de cerises, puis réfléchissait, rentrait dans la maison et mettait les deux soux sur les autres, en disant:

— Ce sera encore deux sous pour mon fils!

Je passais sur son corps lorsque, la valise a la main et pres de partir, elle se jetait a genoux a mes pieds en me priant de rester a la maison!„ Ultimele cuvinte sunt aşternute pe hârtie cu un scris tremurat. Remuşcările sunt cu atât mai cumplite, cu cât din pricina războiului el n-a mai putut să corespondeze cu mama sa în anii de dinaintea morţii> făcând-o poate să creadă că a fost părăsită pentru totdeauna de un fiu nerecunoscător. „Et comment peut-on pardonner a un homme de pareils crimes, strigă Istrati. „Je n'ai plus que du dégout envers moi. Une nuit de tristesse et de désolation tombe d'heure en heure sur mon esprit...” poliţia, care l-a transportat în grabă la spitalul St. Roche, unde i se dădură grabnice îngrijiri. Pierderea multă de sânge dă puţine şanse că va scăpa cu viaţă. Printre hârtiile sinucigaşului s-a găsit o scrisoare în care declară că se sinucide ca să scape de grijile morale şi materiale.”

S-a întâmplat însă că Panait Istrati a supravieţuit actului său disperat, care va semnifica pentru el sfârşitul unei vieţi şi inaugurarea alteia, noi.

În legătură cu acest moment şi cu metamorfozarea facilitată a intrat de-acum în legendă următoarea versiune: personalul spitalului St. Roche a găsit asupra sinucigaşului o scrisoare adresată lui Romain Rolland şi prin această mijlocire adresantul a fost în sfârşit găsit. Se ignoră însă fapte de tranziţie şi amănunte care-şi au importanţa lor. Din confruntarea mai multor documente, iată care e adevărul precizat: prietenul lui Panait, Basil, este cel care o face pe emisarul, adresându-se nu lui Romain Rolland, ci redacţiei UHumanité. Scrisoarea pe care o expediază, împreună cu câteva cuvinte explicative din partea sa, era, dealtfel, o „scrisoare deschisă” a lui Istrati către acest ziar. (Ne uimeşte această nevoie de exteriorizare a stărilor sale sufleteşti pe care o simte Istrati înaintea comiterii ireparabilului.) Pentru noi, destinaţia ultimelor rânduri înainte de moarte conţine un tâlc anume, legându-se de fosta sa activitate în cadrul mişcării muncitoreşti din România. Dealtfel el nu va omite, făcându-şi bilanţul vieţii, să se refere la ceea ce ar fi putut face pentru „cauză”, recunoscând cu totală sinceritate: „J'ai mis vingt ans silencieux pour culturir [sic!] des qualités visibles, prouvées et utiles a la cause, mais un manque total de souplesse et d'adaptation aux événements ainsi qu'une vie aventureuse et trop éprise de liberté et d'indépendence m'ont fait échouer”.

Istrati are din nou grijă să precizeze că nu lipsurile materiale constituie mobilul sinuciderii. Nu, mizeria l-a întovărăşit pe tot parcursul existenţei. E adevărat, a cunoscut în ultimul timp „privaţiuni inumane”, „umiliri atroce”, care l-au făcut odios „în propriii săi ochi”, dar ceea ce i-a făcut viaţa cu adevărat insuportabilă a fost „singurătatea şi izolarea involuntară” – maladii morale „mai penibile decât moartea”.

În încheiere, el trimite salutul său „au prolétariat français pour le pas courageux accompli par lui et enfin sa profonde admiration aux pionniers

Cachin et Prossard ainsi qu'a ses littérateurs préférés Henri Barbusse et Romain Rolland".1

Scrisoarea rămâne fără răspuns până la sfârşitul lunii ianuarie, când cade sub ochii lui Fernand Despres. Intre gazetarul de la U Humanité şi Istrati are loc un schimb de scrisori. Aflând despre tentativa sa de a-l aborda pe Romain Rolland, Fernand Despres îi promite că va face tot ce-i stă în putinţă pentru a le facilita cunoştinţa. Prin el Romain Rolland va primi scrisoarea lui Panait Istrati. Dar care scrisoare? Cea veche din 1919, iar nu Ultimele cuvinte, care-i vor parveni mult mai târziu. (La 16 iunie 1922, Istrati adăuga pe margi-

1 Oricât ar părea de neînţeles, tentativa de sinucidere a lui Panait Istrati a avut parte de interpretări care aproape ne îngrozesc prin totala lipsă de aderenţă la sensurile tragice ale întâmplării. Un articol din Revista de filologie romanică şi germanică (nr. 111969), pornind de la ideea deplasată că vagabondajul în Occident ar fi conţinut „în secret năzuinţi de afirmare sau îmbogăţire", ajungea să prezinte cele petrecute la Nisa drept „ultima posibilitate de a mai atrage atenţia asupra sa", subliniind: „Faptul de a fi încercat să se' sinucidă în plină zi, în locul cel mai frecventat din parcul public al oraşului, nu ni se pare din acest punct de vedere lipsit de semnificaţie".

Aceeaşi ignorare a dramei sufleteşti o întâlnim şi în reproşul pe care i-l face Alecu Constantine seu, care-i amintea lui Istrati că „nu găsea ceva mai bun de făcut la Nisa decât să-şi. Taie beregata, atunci când 4-5 armate albe încon) urau Rusia Sovietică".

În 1958, am avut ocazia de a trece prin Nisa. Fiind aşteptaţi la Menton, unde se ţinea festivitatea consacrată memoriei lui Panait Istrati, n-am putut decât să privim, în mare grabă, grădina Albert I. Îmi amintesc doar – într-o succesiune de instantanee – panoramicul vegetaţiei mediterayieene, gravat de o lumină difuză, venită concomitent din pânza străvezie a norilor şi din luciul depărtărilor marine – un decor exotic, în linii stilizate, decupat parcă din cadrele unei ilustrate. Aş fi vrut să dispun de mai mult timp, să mă fi aşezat tăcut pe grilajul care înconjoară monumentul Centenarului, acolo unde Istrati lăsase o băltoacă mare de sânge, ale cărei urme – îi va comunica lui Rolland – 20 de zile încă se mai puteau vedea, cu toate eforturile grădinarului şi ale ploilor. (Multă vreme mai târziu, Istrati continua să retrăiască dureros clipa când „înainte de a pierde cunoştinţa am simţit căldura sângelui care se prelingea de la falca mea dreaptă care se freca de nisip, în spasmele înăbuşirii, până la genunchii mei.") După „ieşirea forţată din spital* – probabil că e evacuat cu rana încă proaspătă, neavând cu ce să asigure pe mai departe costul întreţinerii, iar filantropia municipalităţii fiind limitată – i se întâmpla să mai audă comentariile maliţioase ale trecătorilor: „- Cest ici… Pourquoi a-t-il choisi précisément cet endroit du paradis? Curieux! Les suicidés sont des maniaques!„ nea unei epistole: „II y a chez Jouve une lettre de 27 pages qui vous est destinée, écrite a la veille de mon suicide. Je n'ai jamais osé vous l'envoyer. Elle est trop noire…")

Se cere, aşadar, restabilit rolul important pe care l-a jucat, cu această ocazie, Fernand Despres. El este cel care atrage atenţia marelui scriitor francez nu doar asupra dramei pe care o conţinea „cazul Istrati", dar chiar şi asupra calităţilor literare latente pe care le bănuie la „sinucigaş". Din scrisoarea datată 14 martie 1921: „J'avais remarqué sa puissance d'expression. Elle est d'autant plus admirabile qu'il écrit dans un langue qui n'est pas la sienne." Mai departe afirmă că dacă Istrati ar scrie „despre viaţa lui de luptă şi vagabondaj, de exaltare şi disperare" ar izbuti să dea „una dintre cele mai impresionante şi mai sumbre dintre toate literaturile". (în judecăţile lui Despres intră, desigur, ceva din sentimentalismul unui gazetar comunist aflat în faţa dramei unui „proletar".) El caută să precipite răspunsul lui Romain Rolland: „Une lettre de vous comblera ses voeux les plus chers". În scrisoarea din 19 martie, îşi imaginează bucuria care-l va cuprinde pe Istrati primind, pe neaşteptate, rândurile mult dorite. Pe neaşteptate, deoarece în corespondenţa lui cu nefericitul din Nisa, „Bien entendu, je n'ai pas fait la moindre allusion a vous. La surprise sera donc complete." Aşadar, puţină regie, pentru ca intervenţia lui Romain Rolland să dispună de o şi mai mare forţă de impresionare.

Şi, într-adevăr, la 15 martie, soseşte prima scrisoare a lui Romain Rolland prin care se începe o corespondenţă şi o prietenie care-l vor proiecta pe Panait Istrati pe un nou traiect al existenţei.

NAŞTEREA UNUI SCRIITOR.

ROMAIN ROLLAND – DEMIURG

Nu există un mit mai mult îndrăgit în cazul lui Panait Istrati decât acela referitor la spontanietatea, uşurinţa şi voioşia ce i-ar caracteriza travaliul creator. Naturii simple şi generoase a talentului său i se refuză din principiu orice complicaţie, nu numai romanticele chinuri cu mâzgălirea la infinit şi sfâşierea hârtiei, dar chiar obişnuitele oscilaţii ale febrei scrisului rămân în afara atotputernicei instantanee a creaţiei sale. „Istrati povesteşte precum vântul suflă şi floarea înfloreşte...", afirmă criticul italian Adriano Tilgher, rezumând respectiva impresie cu o formulă sugestivă.

Faptul că nu întâlnim la Istrati elaborări pretenţioase, un travaliu metodic, trecerea unui op printr-un alambic de prefaceri, cu consemnarea a numeroase variante sau „vârste" respective, iată un adevăr ce nu se mai cere demonstrat. Dar, în cadrul astfel precizat al unui stil de lucru capricios şi, mai exact spus, boem, subordonat temperamentului focos şi dezordonat al povestitorului putem crede oare în ignorarea absolută a unor „munci ale facerii" 1, a unor momente de

1 Manuscrisele ieşite la iveală, între timp, modifică sensibil imaginea pe care o aveam asupra începuturilor activităţii sale de creaţie. Nu, lucrurile nu se prezintă chiar atât de shnplu cum ar părea să rezulte din cele arătate până acum: a scris câteva schiţe în presa muncitorească antebelică, impulsionat de exerciţiul gazetăresc, apoi au jucat un rol démiurgie îndemnurile lui Romain Rolland de-a realiza „opera*. Căci iată: a aşternut pe hârtie, în anii grei ai războiului sau imediat după război, şi alte povestiri – unele ca Moş Popa

putând figura cu cinste alături de alte schiţe ale lui Istrati despre vagabonzi – ba chiar şi începutul unei căutare sau „aşteptare„ (până când „sensurile„ operei îşi găsesc „semnele” adecvate), cu corolarul respectiv al neliniştii şi chiar al disperării?

Scrisorile trimise lui Romain Rolland în perioada zămislirii primelor povestiri ce-l vor face vestit în Franţa şi în alte creaţii de mai mare anvergură, schiţând, totodată, planul unui ambiţios roman-ciclu (împărţit pe părţi şi capitole). Acest fapt ne pune în gardă, obligându-ne să luăm mai în serios unele mărturisiri ale sale privind „manuscrisele” ce le-ar fi comis. Bunăoară, relatând peripeţiile sale cu Ştefan Gheorghiu la Alexandria, notează că, la un moment dat, furios pe indiferenţa celor din Partidul Socialist care nu-l ajutau financiar mente pe prietenul său şi-ar fi sfâşiat „manuscrisele” în care „proslăvea mişcarea muncitorească”. Dar o mărturisire şi mai elocventă: lui Romain Rolland i se plânge că: „Toate hârtiile mele, toate notiţele luate de vreo douăzeci de ani încoace, toate mijloacele de care un om are nevoie pentru a scrie o carte adevărată s-au prăpădit în două dezastre: moartea maică-mi în 1919 şi cel al tentativei mele de dispariţie în 1921”.

Să se refere şi la manuscrisele pe care le avem la dispoziţie? Să fie vorba şi de alte „hârtii* şi cât de mare va fi fost lotul lor?

Chiar dacă Istrati va fi dorit să îngroaşe puţin adevărul pentru a lua ochii protectorului său, textele de faţă ne conving că el contractase de-acum fnorbul scrisului, că începuse să fie frământat în chip foarte concret de proiectul transgresării experienţei sale de viaţă în ramele creaţiei literare.

Manuscrisele, după cum am spus, par a fi scrise în perioada peregrinărilor în Elveţia (aşadar, completează locurile albe de pe harta tentativelor literare ale lui Istrati, tentative care păreau a fi cunoscut o perioadă de întrerupere, după debutul în revistele muncitoreşti din România şi căreia i-ar fi pus capăt doar explozia creaţiilor de după încercarea de sinucidere din Nisa). Povestirea Moş Popa începe prin a se referi la discuţiile avute cu prietenul său D. B. La Lausanne. Altă bucată: Evadatul de pe Rin narează peripeţiile unui român (oltean), luat prizonier de nemţi şi evadat din lagărul lor în Elveţia. S-ar părea că din aceeaşi perioadă e redactat şi fragmentul epic Fraţii săraci (vezi şi prezentarea lui Al. Talex, Manuscriptum, nr. 4 [21], 1975). Povestirea Două suflete incumbă o discuţie aparte. Nu sunt însă de acord cu nota ce-o însoţea în Manuscriptum (nr. 2 [7], 1971), care făcea trimiteri la schiţele din România muncitoare. O analiză chiar şi numai de conţinut o datează după primul război mondial, în orice caz, după moartea mamei lui Istrati, care-şi găseşte reflectarea în cuprinsul naraţiunii. Prin orientarea sa generală Două suflete se apropie de bucata trimisă lui Romain Rolland ca test al preocupărilor lui literare. Aceiaşi posedaţi ai dreptăţii sociale care în ura lor împotriva „răului” din lume ajung la crime. (Un ciudat amestec de influenţe hugoliene şi dostoievskiene.) Eroul din bucată, un vagabond, îl ucide pe proprietarul unui debit de tutun în care vede o personificare a spoliatorilor

celor săraci; în Două suflete, eroul, un militant socialist a cărui mamă moare subit aflând de arestarea sa, împlântă un cuţit în burta agentului de poliţie.

Ţări ne dau posibilitatea sa înţelegem mai în adâncime alchimia specifică a genezei creaţiei sale, să pătrundem în lumea subterană, de prefaceri geologice care premerg chiar şi o operă ce pare născută dintr-o dată, ca Pallas Atena din ţeasta jupiteriană.

Cu aceasta am schiţat un registru al tentativelor literare din perioada proto-ist oriei creaţiei istratiene. Istrati încearcă să creeze o literatură tezistă, născocind tot felul de situaţii şi întâmplări care amintesc de „romanul de groază” sau de romanele-foileton de tipul celor ale lui Eugene de Sue. Rezultatele sunt deplorabile, căzând uşor într-un schematism pueril, (în Două suflete mama află de arestarea fiului şi moare pe loc, ca-n filme: „căzu ca trăsnită la pământ; toată ziua şi noaptea aiură şi spre ziuă îşi dete sfârşitul”!)

Dacă aceste schiţe prezintă vreun interes e prin planul lor subadiacent, în care percepem clocotul surd al unei problematici tragice filtrate ulterior în scrisul său. Mă gândesc la ideea incomprehensiunii umane. Radu Ene – aşa se numeşte eroul – nu e înţeles de mamă în atitudinile lui sociale. Mai grav devine conflictul cu soţia, care-l iubeşte, dar, ne fiind „conştientă”, nu-şi poate tălmăci „taina” existenţei sale, drept care îi strigă cu disperare mamei: „El nu este om ca toţi oamenii”. O temă pe care Istrati o va relua într-un plan, fireşte, mai complex; bunăoară, în Chira Chiralina, singularizarea lui Stavru o va impune viciul datorită căruia el nu era un om normal. Dealtfel, aici găsim o primă creionare a Tincuţei – ea poartă chiar acest nume, nefericirea provocând-o faptul că era o fiinţă „nemăsurat de simţitoare”.

(Prefigurarea unor eroi istratieni o vom întâlni şi în celelalte manuscrise din aceşti ani. Fraţii săraci schiţează tipuri de care se va ocupa în mai toate creaţiile sale închinate vagabondajului prin Asia Mică, mai direct, în Familia Perimutter şi în lumea Mediteranei. Astfel încă de pe acum facem cunoştinţă cu Binder – numit Winder – cu Schimka, deghizat în Abesalom etc.)

Cel de-al doilea registru al încercărilor literare din aceşti ani ţine de consemnarea directă a celor văzute şi trăite în cursul furtunoasei sale existenţe. Moş Popa se subintitulează: Amintiri din Brăila. Fraţii săraci cuprinde secvenţe din vagabondajul „oriental” al lui Istrati etc.

Va fi devenit el conştient de potenţele adevărate ale talentului său? Atrage atenţia faptul că, în aceste manuscrise, îşi fac loc patetice şi destul de lucide meditaţii legate de formula de creaţie pe care ar trebui s-o ' adopte. Cititorii „caută emoţiuni, deosebitul, extraordinarul; iar poporul iubeşte extravagantul, supranaturalul”. El s-a convins însă că nu poate scrie aşa ceva. (Şi cu câtă amărăciune constată că n-are stofă de foiletonist de duzină!) Se şi întreabă: mai e cazul să continue a scrie: „Să spun şi eu un cuvânt, ori mai bine să tac? Dar ce să spun? Basme? Căci eu n-am întâlnit în viaţă ceea ce pretind literaţii, iar dacă am întllnit totuşi ceva deosebit apoi acesta e ceva prea omenesc pentru a fi numit literatură.” Până la urmă, din expunerea dilemei

transpare şi un orgoliu neşovăitor: nefiind în stare să inventeze ca alţii, va transcrie adevărul

Vor fi conţinut scrisorile „sinucigaşului” de la Nisa suficiente date care să trădeze prezenţa talentului? Oricum, siguranţa cu care Romain Rolland îi cere lui Panait Istrati, încă din prima scrisoare, să-şi exprime prin opere visurile, pasiunile, amintirile ne copleşeşte. Se pare că modul în care nud, iar daca aşa ceva nu e literar, ei bine, conform adagiului cunoscut, cu atât mai rău pentru literatură.

Aceeaşi povestire Moş Popa – de unde extragem citatele – emite crezul: „să te abţii de la orice intriga, orice împodobire, să descrii numai adevărul” (sublinierea lui P. I.). Cornițele orgoliului amintit ies la iveală când afirmă sentenţios: „Or, crezi tu că a făcut vreun scriitor aşa ceva până în zilele noastre? * Este drept, nesiguranţa îi muşcă inima, întrebându-se, totuşi, dacă „o asemenea descripţie se poate numi literatură”.

În spiritul eforturilor – şi chiar a ambiţiilor – de a deschide o pârtie nouă în domeniul creaţiei îl invocă pe Rousseau, cel din Confesiuni, rezumând astfel punctul de vedere al cetăţeanului din Geneva: să redai faptul din viaţă „aşa cum l-ai văzut cu ochii tăi, cu temperamentul tău, şi nu cu ochii şi temperamentul altora* (ceea ce nu e chiar exact, dar tălmăceşte propriile-i frământări).

Pe parcursul povestirii, ori de câte ori are prilejul, polemizează cu poncifele sau cu modul de tratare literară curentă. În legătură cu prezentarea lui moş Popa, avertizează de la început: „nu e poate tipul potrivit gustului literar de astăziK. Mai departe afirmă că omul nu se încadrează între parametrii unei psihologii livreşti, „aşa cum ar fi uşor unui scriitor să-l fabrice, mai ales că fiinţa asta închisă şi descurajată se preta de minune la o astfel de „creaţie literară”. Dar el nu era aşa şi nu vreau să-l schimbfiind vorba de un tip din lumea vagabonzilor, Istrati se va raporta şi la literatura rusă – dealtfel expresia utilizată mai sus „prea omeneseft este gorkiană. Introducând un alt personaj, G. 2., zis Boulanger, el notează: „Concepţiile lui despre lume şi viaţă şi felul lui de trai sunt un amestec de logică şi absurd, de bun-simţ şi de nerozie atât de extravagantă, încât, cu puţină fantezie, ar umple cadrul celui mai frumos roman rus (t.

Vrea el să meargă în direcţia acestei literaturi? Din contextul tuturor gândurilor sale de creaţie, reiese că Istrati nu doreşte să se lase impresionat de prestigiul nici unui exemplu literar, ci să exprime tot ceea ce a văzut sau a trăit în viaţă, cu o sinceritate neşovăitoare, radicală. Va fi aceasta literatura? Va avea vreo valoare? Iată ceea ce nu trebuie să-l intereseze. Fraţii săraci statuează acest principiu: „chipurile ne schimonosite de prejudecata vreunei cerinţe literare se vor înşirui de-a lungul paginilor ce vor urma, pagini care nu vor fi nicidecum acelea ale unui roman*. Un fel de neorealism avant la lettre.

Şi un alt început de clarificare: ce are Istrati de spus se revarsă peste cadrul riguros al unei specii anume, cum ar fi schiţa ori nuvela clasică (ceea ce americanii numesc short story). Drept care el apelează, în Moş Popa, la o

povestire cu o construcţie eseistică, „deschisă”, care-i permite să treacă de la opinii despre literatură la evocarea unor evenimente istorice, de la „interogarea” oamenilor întâlniţi întâmplător la şi-a scris corespondenţa Istrati facilita discuţia asupra virtualelor sale calităţi literare. Chiar în scrisoarea din ajunul sinuciderii îşi întrerupe de două ori litaniile pentru a istorisi două întâmplări din pitoreasca sa existenţă. Iar din lunga scrisoare din 1919, Rolland va reţine trei episoade: prima întâlnire cu Mihail, paginile de jale şi iubire născute din amintirea mamei sale şi un moment de reverie pe malul Dunării.

Răspunsul lui Romain Rolland îl aruncă pe Istrati într-o acută stare de exaltare. Aprecierile marelui scriitor francez privind vocaţia sa de literat îl îmbată, predispunându-l la nesfârşite confesiuni. O adevărată avalanşă epistolieră. La 19 martie, două scrisori (cea de-a doua precizând: „Mă simt silit să revin cu o nouă scrisoare…”). Peste o zi, încă două, una purtând menţiunea: „Le matin” ş.a. în. D. Abundă exclamaţiile, apostrofele poetice. Romain Rolland e numit „Dieu”, „Ame sublime”, încarnarea „Sufletului universal”. În finalul unei scrisori, el imploră să i se trimită volumul lui Martinet, dezvăluiri strict personale etc. Mai mult, se simte atras de orizonturi epice vaste, de o formă de evocare capabilă să îmbrăţişeze bogata şi tumultuoasa lui experienţă de viaţă: un tip de confesiune-fluviu. Ca dovadă ne stă proiectul schiţat în legătură cu Fraţii săraci, de o mare anvergură şi punctat cu destulă minuţie. Naraţiunea ar cuprinde trei secţiuni (folosim un termen neutru, pentru a nu spune volume). Prima secţiune conţine la rândul ei patru părţi, una Avesalom Dragomanul, care e şi redactată cu episoade din existenţa dusă de Istrati în Cairo. Secţiunea a doua se intitulează: Revoluţionarul. Din câte ne putem da seama, se vrea evocată prietenia cu Ştefan Gheorghiu şi probabil exodul lor în comun la Alexandria, căci foloseşte porecla de Gurghi dată acolo militantului român. Alte titluri – notate în stil de scenariu cinematografic – lasă să se întrevadă şi scene pitoreşti, zugrăvite, peste ani, de în lumea Mediteranei, dar şi aspecte legate de activitatea agitatorică socialistă, deşi într-o lumină nu prea optimistă. Bunăoară, partea a treia este rezumată astfel: „Sinucidere. (!) Manifestul. Întrunirea. Dezamăgire.”

Ultima secţiune poartă titulatura Artemiza (se va fi gândit oare la Artemia, o magiciană a binelui, care, la antipodul lui Circe, transformă animalele în oameni, piticii în uriaşi etc., patronând, totodată, artele nobileŞ). Sunt preconizate tot trei părţi, ultima sunând astfel: „Necunoscutul. Matei. Fuga.” Urmează la întreaga naraţiune un „Epilog”.

Dacă citim cu atenţie manuscrisele discutate aici – pe care le coroborăm cu alte mărturisiri de arhivă – observăm că Istrati este dezbinat lăuntric, ne ştiind dacă trebuie să opteze pentru povestiri de tipul lui Moş Popa sau pentru naraţiuni vaste, ca Fraţii săraci. Sunt de fapt cei doi poli între care el va pendula, capricios, de-a lungul întregii sale existenţe.

Care conţine fotografia binefăcătorului, recunoscându-se idolatru: „Iubesc icoanele mele. Sunt un religios.”

La 20 martie vrea „să lichideze imediat” o problemă, „e cert delicată, dar simplă ca bună ziua pentru mine”, ce poate tulbura şi jena, câtă vreme „nimic nu trebuie să fie tulburat şi jenant în ceea ce vreau să vă spunfC. El se adresează după cum urmează lui Romain Rolland: „Dites, mon cher, cher ami et Dieu (c'est fini, pardonnez-moi!), dites şi je n'ai pas le droit de vous dire de belles choses, de vous caresser, de rendre justice a ce hazard qui vous a accordé la sensibilité şi rare, la perception şi fine, la compréhension şi haute et l'expression şi juste, de rendre surtout ce que l'Humanité este redevable a tout etre qui brule et éclaire en meme temps, et qui se consume, en créant, dans ses souffrances tres peu connues, tres peu connues? Dites, dois-je etre privé de ce plaisir, de ce droit, de ce devoir, seulement parce que d'autres, voulant vous rendre cet hommage, n'on fait que de la flatterie?”

Istrati declară că este gata să moară încă o dată, şi acum de-a adevăratelea, dacă „o umbră de îndoială v-ar face să suspectaţi puritatea fericirii mele”. Cum, se întreabă Istrati, o dată şi încă o dată, cum poate fi obligat să păstreze în sine ceea ce simte, el care se consideră „o parte din sufletul vostru” – „moi que vous porte dans le coeur depuis ma naissance et qui vous cherche a travers les espaces depuis une éternité”?

Este uşor să surprinzi excesele retorice, clamoarea gesturilor, chiar sărituri peste cal, cu atât mai mult, cu cât scrisorile sunt redactate dintr-o răsuflare, fără un control prea mare al frazelor. (O scrisoare se termină cu această scuză: „Excusez ce griffonnage. Je n'ai pas le temps de transcrire et je n'y tiens pas.”)

Mai important e însă să percepem, dincolo de tumultul verbal, fiorul sincerităţii, emoţia năvalnică – şi al cărei şoc, să recunoaştem, ar fi clătinat temperamente perfect echilibrate, necum unul agitat ca al lui Istrati.

Să ne amintim şi de condiţia sa afectivă, particulară, prietenia unui scriitor de prestigiul lui Romain Rolland i se oferă cuiva care încercase să-şi pună capăt vieţii din pricina că sentimentul prieteniei nu-i mai lumina existenţa. (Moartea îi răpise pe rând pe Mihail şi pe Ştefan Gheorghiu.) Mai mult: în scrisorile lui Romain Rolland, sobre, dar iradiind de înţele gere şi compasiune, Istrati regăseşte acea afecţiune caldă care-i evocă ambianţa familială – şi aceasta dispărută prin moartea mamei. În prima scrisoare, el îşi va cere îngăduinţa de a repeta faţă de interlocutor gesturile mamei care atunci când revenea după îndelungate peregrinări îl privea îndelung şi-şi trecea apoi degetele pe obrazul sau... O lectură a corespondenţei ne informează cu privire la adâncul sentiment al dragostei filiale – în sensul cel mai propriu al cuvântului – pe care o nutreşte Istrati faţă de protectorul jău, cu explicabile rezonanţe în substructura lui sufletească, dacă ţinem seama de faptul că el a fost lipsit de afecţiunile unui părinte. O va mărturisi la modul său tranşant, subliniind că este copleşit de scrisorile primite de la Romain Rolland nu pentru cuvintele amabile referitoare la disponibilităţile lui literare sau simplu umane, ci pentru „devotamentul patern pe care nu l-am cunoscut şi pe care mi-l

arătaţi”. El îşi încheie scrisorile: „îmbrăţişându-i mâinile” şi semnând cutremurat de emoţie: „votre fils”.

Rolland va căuta să-i tempereze larma gesticulaţiei afective, sfătuindu-l să nu irosească zadarnic focul pasiunii, ci să-l concentreze şi valorifice într-o operă votivă.

„Nu ştiu ce se va întâmpla cu forţa asta care e în dumneata. Poate că ceea ce e mai bun în ea să se fi ars – să se ardă în patimi. Dar există în dumneata. Trebuie concentrată şi exprimată într-o operă votivă, în amintirea celor dragi ai dumitale.” 1

1 Un îndemn care nu, trezeşte prea mult entuziasm. La temerea şi avertismentul lui Rolland ca nu cumva ceea ce era mai bun în el să se fi ars, să se ardă inutil în patimi, el răspunde pasiv: „C'est douloureusement vrai. L'élan n'y est plus celui qui faisait parler les pirres autrefois.” Realizarea operelor care să facă să supravieţuiască visurile, vieţile dragi dispărute f „Cela dépand davantage de quelques bonnes volontés que de mes forces. Réduit a ce que je suis, je ne peux que sombrer… glorieusement.” Neîncredere în propriile-i forţe? Ezitări în a primi paharul pe care i-l întinde destinul f Sau, ca şi în alte situaţii, Istrati ar dori ca totul să treacă pe seama împrejurărilor, şi nu a propriilor eforturi (beneficiind de momentele de sărbătoare, şi nu de cele ale calendarului monoton şi arid cotidian)? Să observăm că deşi, de mai mulţi ani, nutreşte gândul realizării unor opere „votive”, Istrati nu mitizează actul creaţiei până într-atât încât acesta să devină unica sursă de satisfacţii în viaţă. Un vagabondaj pasionat în tovărăşia unui prieten sau o activitate înflăcărată pe tărâm social par a valora pentru el tot atât de mult cât şi înfăptuirea operei. Este ceea ce îi şi declară lui Romain Rolland: „De la vraie lit téAmbiţia lui Istrati va fi fost aţâţată, din moment ce numai peste două săptămâni Romain Rolland certifică primirea, unei povestiri din care laudă „micile pagini„ dedicate unei visări însorite în mijlocul câmpiilor şi sentimentul de dragoste faţă de univers, de contopire cu natura. Restul – marele scriitor francez nu se sfieşte s-o spună – „e mai puţin izbitor, mai puţin personal”.

Romain Rolland se sforţează să pătrundă secretul proceselor incerte care se petrec în laboratorul creaţiei lui Istrati. Astfel, aduce observaţia fundamentală că cele mai bune amintiri sunt cele care cuprind ceea ce a simţit autorul, şi nu ceea ce a văzut. De această calitate trebuie să fie conştient, pentru a nu rătăci pe cărări străine talentului său. De asemenea, îi. Atrage atenţia că în „sacul său de amintiri” se află „o grămadă de lucruri interesante, dar de o valoare diferită – mai puţin bune şi mai bune, bune şi foarte bune”; esenţial e „ca dintre zece ori douăzeci de subiecte să fie ales acelea care ţi se impune cel mai mult prin profunzimea umană” şi care îi este mai apropiat.

Romain Rolland caută să-i insufle încredere în posibilităţile-i scriitoriceşti. Declară că şi aşa cum e, povestirea ar putea fi publicată într-un ziar sau o revistă de gândire liberă. Iar în încheiere: „în orice caz, poţi avea încredere. Vocaţia dumitale de artist este evidentă.” (Povestirea cuprinzând întâmplări din Algeria, R. Rolland îl întreabă dacă poate folosi şi acolo

denumirea de felah.) Bucata 1 nu ne este cu totul necunoscută, nucleul ei faptic fiind reluat, sub titulatura Autobiografie, în România literara din 1933.

Rature? Mais voici, je la fais ici, avec vous, et celia me suffit…„ în altă scrisoare, de mai târziu, el va mărturisi sincer: unicul stimulent de a scrie, în prezent, îl constituie gândul că e singura cale de a câştiga şi reţine stima şi afecţiunea lui Romain Rolland. Ne mai rămâne să constatăm că Istrati caută în acelaşi timp să găsească un reazim în afară pentru a birui o seamă de dificultăţi reale şi deloc agreabile pe care le descoperă acum când, sub Îndemnurile severe ale maestrului, tinde să-şi materializeze proiectele literare. Fraza care clama că dialogul prin corespondenţă cu Romain Rolland îi ţine loc de cea mai adevărată literatură, continuă cu remarca: „surtout quand on a le verbe şi pauvre et le vocabulaire şi restreint”.

1 Vezi Manuscriptum, nr. 4(5), 1971, unde povestirea, având un pertinent comentariu, apare pentru prima oară în traducerea lui Al. Talex.

Momente din existenţa aventuroasă şi precară dusă de Istrati în Elveţia în timpul primului război mondial. În centru: ospitalitatea, cu urmări neplăcute, la „Azilul de noapte” din Laussane, care acuză filantropismul civilizaţiei burgheze. {Povestirea din România literară se va intitula: Civilizaţie. Autobiografie.) Povestirea de faţă se vrea, în chip expres, ilustrarea unei teze sociale, amintindu-ne prin această orientare de schiţele sale mai vechi. Naraţiunea cuprinde şi descrierea unui tip pitoresc de vagabond, cunoscut în azil, care e obsedat – într-o manieră acut personală – de acte justiţiare. A încercat să-şi ucidă fratele, în Algeria, pentru că se comporta samavolnic cu cei din categorii sociale inferioare, în Elveţia, o crimă: victima este proprietarul unui debit de tutun, un ins urât şi meschin, care când mânca părea că înfulecă toată pâinea orfanilor. Neînsuşindu-şi banii tutungiului (ci rupându-i în bucăţi), va fi condamnat numai la patru ani închisoare. Cu toate aceste antecedente, personajul arde în sinea lui de dorinţa de a deveni un… apostol. Îl iscodeşte pe Istrati cum anume s-ar putea instrui într-o asemenea misie, {în Civilizaţie. Autobiografie, lucrurile vor fi privite printr-o prismă mai terestră şi mai convingătoare: respectivul individ se dovedeşte un simplu borfaş, el îşi ia adio de la tovarăşul său de azil furând o bicicletă şi dispărând cu ea.)

Fabulaţia povestirii dezvăluie, e cert, şi naivităţi romaneşti. Partea ei rezistentă stă însă în altceva: în substratu-i confesiv, în posesiunea şi, de fapt, în voluptatea cu care autorul îmbrăţişează splendorile naturii.

Istrati îşi dă seama de imperfecţiunile povestirii. Scrisoarea din 31. III: acceptă obiecţiile lui Romain Rolland. El îşi reproşează greşeala „de a suda două cazuri şi două fapte diferite într-unul singur”. „Me voyant encombré, je me suis dégouté. Mettez-le de côté. On utilisera la description (la partie bonne), et l'idée que je poursuivais la-bas, autrefois.” „Je vous en écrirai d'autres – avec les memes parties bonnes que vous avez remarquées et qui ne courent pas le danger que vous me signalez…” întrebarea cu privire la întrebuinţarea cuvântului „felah” în Algeria nu-l tulbură prea mult pe Istrati, care răspunde

simplu: „am auzit nişte algerieni zicându-şi „felah„ în discuţiile dintre ei” şi adaugă neglijent: „Dar consultaţi Grand Larousse”.

Din această etapă n-a parvenit să apară decât o singură bucată literară, publicată cu concursul lui Romain Rolland, în VHumanité, la 27 martie 1921, Nicolae Tziganou (care, dintr-o greşeală de tipar, a apărut Tziganov).

Se povesteşte o întâmplare de pe vremea grevei hamalilor din Brăila, când, în împrejurări confuze şi care ilustrează din nou anarhismul lui Istrati, acest Nicolae Ţiganu, cu ceata sa, pune capăt acţiunilor păgubitoare ale sindicatului „galben” (?!).

Povestirea nu se prezintă cu particularităţi în plus faţă de schiţele analizate anterior, este însă preţioasă prin aceea că ne încunoştiinţează de lupta pe care o ducea Panait Istrati la această dată, pentru dominarea şi fasonarea materialului de viaţă brut. Nicolae Ţiganu este, de fapt, o primă schiţă a caracterului lui Codin. Iată fişa personală a eroului, intercalată în povestire: „El era dintre muncitorii din port cel mai puternic băutor, cel mai orgolios şi cel mai violent. Avea mai multe crime la activul său şi şi-ar fi petrecut toată viaţa la ocnă, dacă mamă-sa, din teamă pentru un asemenea fiu, n-ar fi vândut cele două proprietăţi pe care le avea, plătind avocaţi influenţi.” (în ultima versiune, teama nu va mai provoca generozitatea maternă, de aici sfârşitul tragic al eroului.) Câtă distanţă între această primă ciornă1 şi nuvela

1 Apariţia povestirii în L'Humanité se pare că nu l-a încântat totuşi prea mult pe Istrati, între altele şi pentru că i-a stârnit complexe necunoscute până atunci: „Publicarea în l'Humanité a povestirii mele a avut un efect contrar celui aşteptat, şi aceasta ridică o problemă ce-ar putea să-mi fie fatală, Nu voi accepta niciodată să mi se publice povestirile aşa cum ies ele de sub pana mea, şi l-am rugat pe Despres ca o mină franceză să aibă grijă dé povestirea mea gândită şi scrisă în româneşte. * În continuare, o critică destul de ascuţită privind acurateţea stilistică şi chiar grafică a textului tipărit: „Că n-a avut timp, înţeleg; totuşi povestirea mea n-a păstrat nici măcar bruma de îngrijire pe care o pusesem în manuscris. Până şi titlul, clar şi uşor de descifrat, e anapoda (Tziganov, în loc de Tziganou), şi în felul acesta are un iz rusesc, în loc de unul românesc. Cât priveşte ortografia şi cuvintele sărite – ce să mai vorbim! Mi-a fost ruşine de oamenii de aici, care m-aii cunoscut sub pseudonim

Nemulţumirea este totuşi mai adâncă, ea transpare chiar din această fermă profesiune de credinţă, care acuză o lipsă de modestie mărturisită: „O literatură ca asta, puteam scrie volume până azi, dacă aş fi ţinut cu orice preţ să fiu un zgârie-hârtie. Numai că (am început să pierd orice modestie), în toate actele mele, am ţintit totdeauna către perfecţiune, toată perfecţiunea posibilă, totul sau nimic.”

Codin de mai târziu, care va fi considerată una dintre cele mai bune opere ale lui Panait Istrati! Şi, totodată, un argument redutabil că şi acest scriitor care scrie cu uşurinţă a cunoscut chinurile căutării, până la aflarea formei adevărate.

În scrisoarea din 17 aprilie 1921, Romain Rolland comentează o nouă povestire trimisă de Istrati (Pendant la traversée) şi care în paginile ei cele mai bune aminteşte pe Rousseau din Confesiuni. Dar e inegală. Rolland îl învaţă să stăpânească materia vie, palpitantă a creaţiei, să-şi disciplineze izbucnirile spontane. Laudă episoadele de la început, singurătatea populată cu imagini din amintiri, „bucuria dumitale de viţeluş alergând prin noapte", apoi schimbarea bruscă de dispoziţie, neliniştea, lacrimile, toate „pline de graţie şi tandreţe poetică". Nu-i place continuarea – descrierea unui concert – ca şi încheierea „puţin naivă (iartă-mă) şi nu se leagă prea bine". De asemenea, unele tendinţe către o simbolistică puerilă. „E poate cam mult să vorbeşti de bunătate şi dragoste în sufletul omenesc în legătură cu apelul cronometric al turnului Eiffel." 1

Iar irai departe, această pasiune a cizelării cuvântului care ne spune multe cu privire la veşmântul artistic al viitoarelor sale povestiri: „Arta e de origină divină şi trebuie înconjurată de respectul nostru. În limba maternă sunt sclavul cuvântului cizelat şi al virgulei care nu trebuie să lipsească de la locul ei, chiar dacă nu moare nimeni din cauza asta. Doresc acelaşi lucru şi în franţuzeşte, şi dacă nu există nimeni care să mă ajute, să vrea să colaboreze cu mine, ei bine, atunci renunţ."

Aşadar, Panait Istrati se gândeşte la o colaborare cu un autor francez (nu cumva chiar cu Romain Rolland)? Aceleaşi ezitări în a înfrunta „chinurile creaţiei" – de unde dorinţa că dacă nu sunt eludate, să fie măcar împărtăşite, să treacă şi pe seama altcuiva, mai de meserie? Adevărul e că intervin şi dificultăţile reale, de natură să demobilizeze, ale exprimării într-o limbă străină, cu tainele ei specifice, ca şi un întreg complex de frământări ţinând de puţinătatea mijloacelor artistice de care dispune, ca urmare a unei educaţii incomplete, de autodidact. Este primul care înţelege aceasta: „Opera mea nu s-ar putea ridica mult deasupra mediocrităţii, pentru că lumea şi pasiunile mele nu mi-au dat răgaz să-mi cultiv ogorul, să-mi îmbogăţesc terenul, şi nimic nu e mai trist ca spectacolul unui artist ignorant, chiar dacă e artist în suflet..." Dilema vine de aici: „Dorinţa mea e prea puternică, iar mijloacele mele, neputincioase".

1 Povestirea cuprinde o evocare a primei nopţi petrecute pe vaporul care-l duce în cea dintâi escapadă spre Orient. Este într-adevăr bine redată trecerea bruscă – sub şocul fluidului capricios al memoriei afective – între dispoziţii sufleteşti contrarii, bucuria exuberantă de „viţeluş" ori spaima realizând distanţa care se interpune între el şi mamă şi poate pentru totdeauna.

În scrisorile către Romain Rolland îşi etalează acest vis utopic: să trăiască undeva izolat, proprietar al unei cabane şi al unui hectar de pământ – totul fără drept de moştenire – în care să cultive legumele necesare nutriţiei şi să trăiască aşa cum vrea, delectându-se cu „aprofundarea literelor".

Dincolo de continua sa disponibilitate spre un plan himeric, fantast, al existenţei, simţim anumite accente mai reale, mai grave. Pentru prima dată, Panait Istrati pare a fi preocupat mai serios de problema condiţiilor materiale

care să-i îngăduie valorificarea capacităţilor lui literare, pentru prima oară intuieşte şi trăieşte primejdia de a rămâne toată viaţa un ratat. Vina de a nu se fi realizat până acum o aruncă total pe seama împrejurărilor nefavorabile, a lipsei de timp (mai târziu va înţelege că lucrurile sunt ceva mai complicate, că timpul obişnuit, mecanic, obiectiv nu corespunde automat cu cel de creaţie, subiectiv, situat oarecum în afara timpului). Iar soluţia nu se gândeşte s-o caute în eforturi conştiincioase, treptate – aşa ceva îi repugnă din capul locului – ci, în felul său predilect, cu mijloace bruşte şi spectaculoase.

Într-un rând, vrea să ceară ajutor pecuniar lui Romain Rolland (se gândeşte chiar la 3-4 ani de existenţă asigurată). Din fericire, realizează nedelicateţea gestului, şi scrisoarea cu pricina rămâne neexpediată.

Probabil însă că Romain Rolland va fi simţit din ce în ce mai grea sarcina de a ţine piept nesfârşitelor şi pateticelor confesiuni ale lui Istrati, pentru că în corespondenţa sa face referiri discrete la lipsa de timp, la sănătatea sa şubredă, la munca grea de creaţie etc. La un moment dat, temându-se de impulsivitatea vulcanică a interlocutorului, îi spune deschis: „Când ai să-mi scrii, dacă nu-ţi răspund, nu blestema cerul şi pământul! Gândeşte-te că...” urmează un şir de justificări. Mai târziu, Istrati va recunoaşte că dacă la început dorise numai un rând scris de mâna lui Rolland, acum voia să-i înAccentele lirice imprimă o tensiune emoţională textului narativ.

Povestirea este însă grevată de un apel prea insistent la mijloace retorice: „O, noapte de neuitat! Şi voi, clipe trăite!” etc. Finalul, nu încape discuţie, este cu totul parazitar, într-un stil emfatic şi didacticist: „Ducându-mă la culcare, îmi scosei pălăria şi strigai înspre bezna populată cu mii de fiinţe nevăzute ce mă înconjurau: „Trăiască Solidaritatea Universală a lumii de mâine„.” haţe mâna întreagă, pentru a justifica proverbul romanesc: pe cine nu laşi să moară, nu te lasă să trăieşti. Iar dacă în primul moment scrisorile sale vor fi avut un ton de veneraţie religioasă, îşi va fi făcut loc familiaritatea agresivă, începând să-şi judece în fel şi chip binefăcătorul, cu suspiciunea şi intoleranţa îndrăgostitului, când ridicându-l la înălţimea unui Dumnezeu, când aducându-i imputări şi acuzaţii brutale. Scriitorul francez observă cusurul psihologic al lui Istrati, anume bovarismul, ca un corolar al subiectivismului, pe care-l descrie cu mult spirit de pătrundere: „Dumneata eşti un om teribil, mult prea plin de propriile-ţi pasiuni, pentru a vedea bine şi celelalte suflete, şi care aştepţi de la lume tot ceea ce proiectezi asupra ei din propria-ţi dorinţă”.

Suferinţele materiale continuă să-l urmărească cu încăpăţânare pe Istrati. După ce iese din spital, are norocul să întâlnească un fotograf, care, cunoscându-i drama, îl ia de asociat, iniţiindu-l în tainele meseriei. Istrati ajunge să-şi cumpere un aparat fotografic cu care lucrează pe cont propriu pe renumita Promenade des Anglais. (Lucrările nu vor fi totdeauna executate cu suficientă îndemânare. Fotografia unui portughez, din cauza neatenţiei la developare, reţinuse numai borul pălăriei. Altădată, a trebuit să expedieze unor tineri căsătoriţi din Stockholm copiile a 40 de fotografii pentru identificare,

deoarece amestecase etichetele cu numele clienţilor.) Neavând autorizaţie legală, a avut de furcă cu poliţia.1

Scrisoarea din 9 mai. Istrati se află la Nisa. „Je suis noyé dans la banalité qui m'entoure… Je n'aime plus Nice, tout me

1 Yvonne află de încercările dureroase prin care a trecut Panait şi, înduioşată, vine alături de el, la Nisa. Convieţuiesc timp de câteva luni, fireşte nu totdeauna în modul cel mai armonios. Până la urmă, hotărăsc, de comun acord, să se despartă. (Yvonne se va întoarce în Elveţia, unde primeşte iertarea soţului generos.)

Aceste informaţii, comunicate şi de cartea lui Edouard Raydon, sunt întărite de amintirile lui Aid o Mazzanti, fiul unui vestit fotograf din Nisa, care a fost prieten cu Istrati. „Parc-o văd şi acum pe Yvonne, o elveţiancă simpatică, cu părul blond, buclat, mult mai tânără ca el… Colindau împreună târgurile şi bâlciurile din împrejurimile Nişei în căutarea clienţilor dornici să se fotografieze. Duceau o viaţă de boemă. Şi de câte ori Panait nu s-a lăsat prins de poliţie ca să-şi asigure un pat cald şi o bucată de pâine.tt (Conform articolelor publicate într-o pagină din Amfiteatru, martie 1966.) semble sec comme le coeur de ses passants” (cărora le oferă serviciile sale de fotograf).

Un asalt al „monştrilor” (expresia e a lui Panait Istrati), singurătăţii şi plictisului, nu fără legătură cu eforturile sale de a face faţă tenebrelor creaţiei. Merită a fi citat în întregime acest pasaj: „Pourquoi, tout a coup, ce sentiment de solitude, d'isolement, chez moi?

— Oh, je le sais bien! C'est l'idée nette que j'ai de ma faillite. Avant, avec l'insouciance de l'homme de peuple, je laissais tout pour l'avenir: ça viendra! Mais voici queçane vient pas, ou ça vient, s'approche un instant, pour s'éloigner davantage. Et je deviens gris, et je perds les forces, et mon étoile s'en va! A vrai dire, je me suis fichu de cette étoile… J'ai vécu…„ înainte, pierdut în masa truditorilor anonimi, Istrati păstra o încredere neşovăitoare în posibilităţile sale, deoarece eluda de fiecare dată prezentul, ataşându-se unui viitor intangibil. Iată-l însă acum pus să-şi înfăptuiască proiectele şi descoperind că totuşi arta este altceva decât viaţa (el care credea că e suficient să „trăieşti„ cu intensitate „clipe unice” şi să te spovedeşti ca să realizezi o mare operă), mai precis, o altă viaţă, cu legile ei proprii, cu luptele şi aventurile ei specifice. Nălucile se apropie o clipă pentru a se îndepărta şi mai mult. Tu poţi să scrii plin de însufleţire, dar rezultatul să fie cenuşiu, mediocru… O muncă grea, chinuitoare, din care nu lipsesc momente de dezolant plictis (nu mai puţine ca în meseria de fotograf).

Istrati se lamentează neputincios, lăsându-se, în schimb, cu vădită plăcere, atras spre povestirea – în lungi scrisori – a diverselor peripeţii din cariera sa de vagabond. (Scrisoarea de faţă relatează viaţa boemă petrecută în Vallorbe, alături de patronul său, zugravul A.)

22 decembrie. O pauză neaşteptată în filmul corespondenţei. Să-i fi prins bine sfaturile şi reproşurile adresate de Romain Rolland de a nu amâna termenele realizării operei? Ambiţionat brusc, Istrati a părăsit Nisa cu hotărârea mare de a reveni într-o zi „avec quelques enfants bien lavés, peignés

et endimanchés”. A călătorit prin satele din Alpii Maritimi şi şi-a notat „mes sentiments, mes pensées, mes joies et mes chagrins, toujours en parlant avec vous. II doit y avoir ladedans bien de sottises, certainement, mais du coeur aussi, a coup sur, car c'est de moi.”

Dacă a revenit mai întâi cu o scrisoare – aşa cum n-ar fi vrut, dar „a quelle époque de ma vie ma volonté a-t-elle compté pour quelque chose?” – nu e pentru a-l copleşi din nou cu lamentaţii. „Non. Je veux seulement avoir de vous, a l'occasion de Noël, un mot de soulagement, comme la forte aspiration d'air que le scaphandrier absorbe avant de plonger de nouveau...” (Apropierea Crăciunului îi accentuează sentimentul de restrişte, amintindu-i fericitele sărtbători tradiţionale din anii copilăriei, reînviindu-i chipul mamei.)

23 decembrie. Se hotărăşte brusc să-i trimită lui Romain Rolland ceea ce a scris: „je me décide subitement ce matin de vous envoyer la tout, tel quel. Dans ma hâte, je trouve que beaucoup de papiers se sont perdus, d'autres manquent de suite, et partout désordre et incohérence. N'importe...” Un puternic caracter de „inachevé”, în consonanţă şi cu specificul talentului său. Istrati sfârşeşte acolo unde alţii abia încep. Prin excelenţă spontan (şi febricitar), el se consumă integral în momentul azvârlirii pe hârtie a ceea ce simte şi gândeşte. Şi-apoi îi este teamă să recitească. Nu cunoaşte voluptatea altora, care, o dată materialul creaţiei turnat într-o formă, de-abia se îndrăgostesc de lucrul lor, îl trec prin mai multe variante (şi filtre), îl şlefuiesc etc., într-un cuvânt, dau drumul în lume unor copii „bien lavés, peignés et endimanchés”.

Promite că, odată sezonul fotografiatului trecut, „je me metreat (sic!) au printemps a continuer mes écrits abandonnés”... Peste o altă săptămână, altă epistolă (în 23 decembrie expediase în plus vechea scrisoare în care cerea un ajutor pecuniar şi pe care o reţinuse până atunci, pentru a nu comite un sacrilegiu la adresa prieteniei).

Adevărul e că entuziasmul lui Istrati pentru scris n-a ţinut mult. Munca de scriitor îi apare aşa cum e, aridă, cerând eforturi constante, de salahor. În el sălăşluiau însă stări de moment imprecise, impulsuri şi dorinţi contradictorii. Avea o fire prea neliniştită, prea febrilă, prea schimbătoare pentru a se putea menţine într-o continuă concentrare, pentru a-şi păstra mereu viu entuziasmul.

Romain Rolland îl mustră de câteva ori pe Istrati pentru lamentările sale că i-ar fi pierit elanul. „Nu, nu – îi scrie hotărât mentorul său – nu consimt la această renunţare la operă, la care zici că ai ajuns”. Istrati căzuse în acea perioadă în mania scrisorilor. Căutând să amâne mereu obligaţia severă a scrisului, se năpusteşte asupra lui Rolland cu câteva scrisori pe zi, în care-şi strigă afecţiunea, face neîncetate destăinuiri, exercitându-şi din plin plăcerea de a tăifăsui.

După ce încearcă de câteva ori să-l abată de pe acest drum, cu aluzii fine, deducând că altfel trebuie discutat cu acest sentimental „oriental”, Rolland îi trimite următorul răspuns scurt şi vehement: „Dragul meu Istrati, Te înşeli în

privinţa mea, cum te-ai înşelat şi asupra altora. Cunosc preţul afecţiunilor sincere, dar eu nu caut afecţiunile (tempi passati), caut operele. Nu aştept de la dumneata scrisori exaltate, aştept opera. Noi suntem făcuţi pentru a crea. Realizează o operă mai durabilă, mai profundă decât dumneata, al cărei purtător eşti. Restul, cum spune Shakespeare (care a dat exemplul), restul este tăcere...”

Aceste cuvinte l-au rănit adânc pe Istrati. În nota pe care o face la ediţia în limba română a lui Sotiry îşi aminteşte astfel respectiva întâmplare: „Am plâns, cu capul în pernă, ca să înăbuş hohotele, m-am recules şi am scris: dumneata eşti ca dumnezeul creştinilor: fără inimă”.

Răspunsul său nu este chiar atât de belicos, trădează mai mult o spaimă, dealtfel mărturisită: „Mon ami, Votre derniere lettre m-a fait plus de peur au premier coup d'oeil qu'apres l'avoir lue...”, obişnuit fiind cu lungi conciliabule. Nu ezită, desigur, să răspundă punct cu punct afirmaţiilor cuprinse în scrisoarea lui Romain Rolland. În privinţa căutării afecţiunilor: „vous devez avoir raison de me dire que vous ne cherchez pas les affections: le Dieu des croyants ne les cherche pas non plus, il est immatériel”.

Va face apropo şi la efortul demobilizant pe care-l poate avea asupra lui scrisoarea, zvârlindu-l din nou în oceanul anonimilor: Opere? Dar el face ce poate. „Je tâcherai de faire davantage maintenant quand, avec une bonne secousse, vous me remettez debout!”

Treptat, tonul scrisorii se înmoaie, căpătând, până la urmă, accentele calde şi persuasive ale unei rugăciuni: „Mais ne m'oubliez pas. Şi vous saviez avec quels monstres je lutte. Quand on le saura je n'y serai plus...” Şi, din nou: „Ne m'oubliez pas, Romain Rolland. Je travaillerai. C<

Un post scriptum cere stângaci să fie menţionat numele unui biograf al lui Balzac. Dorinţa de a găsi un pretext, pentru ca firul corespondenţei să nu se rupă cu totul, este evidentă: „Tard, quand vous serez şi bon de m'envoyer un mot, mentionnez cela. Merci.”

Dar morbul setei de a crea, incitat o dată, devine mai activ. În minte încep să i se învolbureze figuri şi scene din nesfârşite povestiri. Tocmai atunci intervine gestul samaritean al lui Ionescu. Arătându-i scrisorile lui Romain Rolland, care conţineau aprecieri optimiste asupra bucăţilor literare primite de la Istrati, Ionescu se entuziasmează şi se angajează să-i asigure pensiunea la un cunoscut, ce avea o casă lângă Paris. Vara anului 1922 o va petrece în PHoutil, scriind. O dată cu toamna se va muta în subsolul casei lui Ionescu, un subsol sărăcăcios, împodobit doar cu desenele lui Frans Masereel – „o leacă obscene”, se va scuza el pe dosul unei fotografii trimise lui Constantinescu. Istrati va experimenta un stil de viaţă neobişnuit, pentru el, ordonat, tenace, sculându-se la ora 7 dimineaţa şi lucrând, fără a auzi nimic din zgomotele din jur, întrerupându-se numai pentru a căuta un cuvânt în Larousse sau pentru a cere explicaţii gramaticale asupra limbii franceze Marthei Ionescu. Când era chemat la masă, înjura zgomotos cerând să fie lăsat în pace, tocmai în acel moment fiind pe punctul de a „ticlui o frază”. O fanfaronadă sinceră, menită să-

i sublinieze importanţa, dar care-l stimula într-o muncă euforică şi „în asalt”. (Pe pereţii camerei sale avea prinse... proiectele viitoarelor sale cărţi.)

După o trecere de o jumătate de an, este reluată corespondenţa cu Romain Rolland. Prima scrisoare, din 30 iunie (neexpediată), face referiri la manuscrisul său, precizând: „N'ayant jamais abordé de sujet şi vaste”. La 4 septembrie: vestea că i-a expediat un volum de 406 pagini.

„Am scris (volumul, n.n.) în patru luni frământate şi trăite în trecut. Timpul dintre aprilie şi septembrie – adică toată vara – nici nu ştiu când a trecut: cu mici oaze ale prezentului, când cei care mă iubeau îşi făceau apariţia, duminicile, într-o vacanţă, având cărţile dumneavoastră în mâini, îmboldiţi de suflul dumneavoastră, să-mi spună un bună-ziua şi un cuvânt de încurajare, mai necesar lor decât mie, căci eu eram purtat de un torent necunoscut, nebănuit vreodată, irezistibil, care mă ţinea cu el într-un mod de care habar nu aveam până atunci. Cât de teribil e să evoci trecutul!

Dar şi câte obstacole blestemate în drumul acestui torent! De zece ori într-o zi aruncam tocul din mână, plângând de furie, gata să mă las păgubaş! Să lupţi cu o limbă atât de imperfect stăpânită, să-ţi laşi tocul jos în plină fantezie pentru un mizerabil de accent grav, care ar putea să fie şi circumflex, pentru un r sau un l, care sunt, poate, duble; să cauţi, să scotoceşti în dicţionare enorme pentru a găsi verbul conjugat la timpul la care-ţi trebuie – şi, pe urmă, după ce ai găsit sau, de cele mai multe ori n-ai găsit blestemăţia de care aveai nevoie – să-ţi dai seama că ai pierdut ideea – spune, scumpul meu prieten, nu crezi că aş avea de ce să-mi pierd minţile şi să fiu bun de dus la balamuc?”

Este satisfăcut de ceea ce a realizat? „Habar n-am! Vă jur că o puteţi arunca pe foc, iar dacă merită, s-o trimiteţi la tipografie, atât într-un caz, cât şi în celălalt, am încredere în priceperea dumneavoastră. Tot ceea ce pot asigura e că am vrut să fiu sincer, şi cred că am fost, de nenumărate ori, sincer: dar s-ar putea să mă înşel: n-ar fi nici prima, nici ultima oară.”

Neliniştile pe care le încearcă ţin de compoziţia cărţii: „Plecând cu brişcă lui Adrian, la trap, la începutul cărţii, mi-am pus în cap (partea întâi, capitolul trei) să fac o plimbare prin locurile trecutului – având în vedere marea anvergură a cărţii pe care o plănuiam la Paris – şi să găsesc o posibilitate de a mă întoarce la timp, spre sfârşitul primului volum. Dar lovitura de bici a fost atât de bine dată, încât caii au cam luat-o razna şi am ajuns la a 400-a pagină dintr-o lucrare care mai are nevoie de încă cel puţin patru sute ca să iasă din trecutul adolescenţei şi să continuie să... alerge din nou într-un trecut mai puţin îndepărtat pentru mine şi prezent pentru cititor.”

De reţinut efortul silit de a nu se îndepărta de proiectul iniţial, un roman-ciclu în genul lui Jean Christophe şi, tot odată, manifestările de insubordonare ale talentului, care, nărăvaş, face ce^ face şi o ia razna pe cărările labirintice ale unui trecut poetic.

„ Peaurmăj ^dacă nu mor şi dacă verdictul dumneavoastră va fi cât de cât favorabil, vor urma: Adrian şi Miha.il> încercarea, Theodora, Copilăria

noastră, Mamele noastre, Nori grei, Intre vis şi realitate, Dezastrul unei credinţe şi, în sfârşit, Din nou Facla! O poveste din această materie trăită scriind-o în colaborare cu Ionescu, care are, mai mult decât mine, documentaţia necesară.”

Sfânta candoare! Lui Istrati i se pare că, dacă Ionescu dispune de o documentaţie mai mare în legătură cu vreun subiect, e de la sine înţeles că poate să-i fie coasociat, ba chiar cu drepturi primordiale. În aceeaşi scrisoare se văicăreşte că n-a avut „nici o posibilitate” de a se „documenta”, lipsă care în ochii lui trebuia să apară capitală: „Tous mes papiers, toutes mes notations faites depuis un vingtaine d'années, toutes les resources qu'un [sic! În loc de dont] un homme a besoin pour écrirç un livre vrai, sont engloutis dans deux désastres: la môrt de ma mere en 1919, et celui de ma tentative de dispârâătre en 1921, Ah! Şi j'avais pu prévoir que j'entendrai un jour, votre parole directe!” în cea mai docilă tradiţie a concepţiilor naturaliste, Panait Istrati are mistica „documentaţiei”, crezând că, în măsura în care este mai exactă, opera e mai „adevărată”.

Dincolo însă de unele bâjbâieli în încercarea de organizare a materialului creaţiei, de neliniştea j: u care aşteaptă verdictul lui Romain Rolland, Istrati este înflăcărat de rezultatele muncii sale, crede de-acum în steaua sa: „a fost o vreme când am vrut să mor şi am încercat să mă sinucid. Timpul acela s-a dus, şi acum am motive să vreau să trăiesc, motive pe care înainte nu le aveam.”

Un post-scriptum îl arată chiar gata să se apuce ^ de munca dificilă neplăcută (pentru el) a refacerilor, a rescrierii opului: „Dacă răspunsul dumneavoastră nu e prea^ negativ binelui pe care îl urez acestui manuscris, atunci voi fi gata să pun din nou pe nicovală ce n-a fost încă destul de bine făurit”.

Aceste creaţii au asupra lui Rolland un efect zguduitor, îl fac să vibreze de satisfacţie şi entuziasm. ^ Scrisoarea de^la sfârşitul lunii septembrie începe aşa: „Previziunile mele sunt confirmate. În unele din aceste povestiri există calităţi din cele mai remarcabile de viaţă şi artă. Unele dintre ele au, ţine-te bine, valoarea celor mai bune povestiri ale lui Gorki sau chiar ale povestirilor populare ale lui Tolstoi.”

Dar Rolland nu uită să fie circumspect, ca nu cumva laudele să-l ameţească pe impresionabilul interlocutor şi să-l coboare iar într-o stare de dulce lenevie şi de vorbărie goală. El adaugă obiecţii pătrunzătoare, declarând că diferitele capitole „au o valoare artistică foarte inegală”. Rolland îi atrage atenţia şi asupra infiltraţiilor naturaliste. Nu trebuie niciodată, spune el, să te fereşti de adevărul crud, cu condiţia de a avea totdeauna caracter, de a nu te lăsa sedus de „la tranche de vie”, care a fost odinioară la modă în lumea literară, dar pe care adevăraţii artişti nu o vor accepta niciodată, căci: „... o parte nu constituie niciodată viaţa”. Mărturiseşte însă că dacă ar avea o revistă – revista Europe se afla încă în faza discuţiilor – i-ar publica imediat oâteva capitole care au o valoare de sine stătătoare, ca nişte nuvele.

La sfârşit, entuziasmul izbucneşte din nou; severul îndrumător îşi îngăduie să spună cu un sentiment de neascunsă mândrie: „Sunt mulţumit de

a fi fost unul dintre primii care au văzut născându-se o mare operă”. El vrea să biciuiască ambiţia lui Istrati, să-i trezească spiritul de răspundere pe care trebuie să-l aibă în faţa operei. „în dumneata este o vitalitate admirabilă şi porţi în amintiri comori de umanitate. Profită de ora care trece, aşterne pe hârtie tot ceea ce porţi în această lume care se frământă în adâncul spiritului dumitale. Profită, profită acum când demonul vieţii te stăpâneşte.

Dacă ceea ce urmează este la înălţimea unora din capitolele lui Adrian Zograffi, te asigur că greşelile nu vor avea nici o însemnătate, această operă se va impune – şi poate nu în Franţa, sau prin Franţa mai întâi, dar cu siguranţă în Europa.”

La 2 noiembrie 1922, în viaţa lui Panait Istrati survine un moment de mare emoţie: întâlnirea, pentru prima oară, cu Romain Rolland.

Ar fi intrat în vila Olga din Villeneuve, calm, cu spiritul limpede, relaxat, ca atunci când intri într-o catedrală, la ceasul când preotul este prins de ocupaţii domestice, nesacerdotale

(Liber amicorum Romain Rolland, Zürich und Leipzig, Rotapfel-Verlag, 1926).

Scrisoarea din 2 noiembrie comunică o altă stare de spirit: „vous m'avez fait vibrer ce matin d'une émotion unique jusqu'a ce jour de ma vie…” (Cu acest prilej îşi dă din nou frâu liber sentimentelor sale, numindu-l ca în prima fază a corespondenţei lor: „Mon ami, mon Dieu”, şi ridicându-se la cele mai înalte note ale diapazonului sufletesc: „Je suis a vos genoux, celui que vous aime sans limites” ş.a.)

O altă scrisoare (11 decembrie) mărturiseşte că vizita la Villeneuve a oferit dese prilejuri pentru ca Panait Istrati să se piardă cu Gheorghe Ionescu în vreun bistrou parizian, bând şi discutând ore în şir despre marele binefăcător.

Capitolele noi, pe care le trimite, cu Stavru, nu micşorează entuziasmul maestrului. „E mereu acelaşi talent, acelaşi dar de a povesti.” Faptul că reuşeşte să trateze acest subiect „periculos” – e vorba de pederastia lui Stavru – nu numai „acceptabil”, dar şi „tragic”, îi pare o dovadă a măiestriei sale înnăscute.

Scrisoarea din 11 decembrie 1922. Continuă febra scrisului. Pentru a nu-şi slăbi elanul, executând toaleta noilor „capitole”, s-a hotărât să le trimită pe măsură ce le termină („fără a le revedea şi fără a le copia”). În câteva zile va expedia un al doilea capitol, „Stavru salepgiul”, iar în ajunul Crăciunului, Chira Chiralina. Aşezat acum la lucru, îşi precizează diferite planuri ale operei, caută un titlu general: Credinţe şi sentimente ale vieţii mele. În rugămintea sa de a nu grăbi demersurile pentru publicarea primului volum şi mai ales ca Romain Rolland să nu scrie prefaţa până nu va cunoaşte şi volumul în curs de realizare, transpare un anumit orgoliu scriitoricesc, constituirea unor certitudini în privinţa valorii eforturilor sale.

Dar conflictul intim între voinţa de a realiza un roman autobiografic şi tentativele materialului de a se organiza în povestiri de sine stătătoare continuă

să-l frământe. Istrati se plânge: „sunt depăşit de un material care îmi dă toate planurile peste cap". Astfel, Stavru şi sora lui, Chira Chiralina, „s-au prezentat revendicându-şi locul (100 de pagini), cu toate că-i amânam pentru mai târziu, când Adrian, înconjurat de flăcări din toate părţile şi izolat de orice prietenie, se va asfixia şi va muri, după ce va fi aşternut pe un petec de hârtie amintirile disparate ale Copilăriei, Mamei şi Theodor, pe care un prieten, mai cu scaun la cap decât el, le va găsi în odaia lui şi, plecând în România cu ele, spre a le publica, va fi decepţionat de revoluţie şi va porni din nou în lume, strigându-şi deznădejdea. Va fi sfârşitul volumului Credinţe şi sentimente ale vieţii mele."

Mai mult, unul din motivele pentru care se grăbeşte să-i expedieze lui Romain Rolland capitolele de îndată ce apucă să le termine este şi acesta: „prezenţa lor mă înspăimântă şi sunt obsedat de ideea că fac rău scriind. Am impresia că voi fi luat drept plăsmuitor de poveşti – şi acest lucru nu e adevărat."

Panait Istrati scrie, aşadar, aceste povestiri cu un acut sentiment al vinovăţiei, simţindu-se complice al manifestărilor insurgente ale talentului, pe care le blamează, dar nu le poate reprima (întocmai ca cel care s-a obişnuit cu o otravă şi continuă s-o ia, deşi ştie că face un act nepermis).

Ce forme exagerate poate îmbrăca acest conflict interior ne putem da seama dintr-o altă scrisoare (22 decembrie 1922), în care, comunicând că e preocupat de capitolele „Moartea lui Anghel", „Cosma" şi „Dragomir", se scuză, precizând că respectivele povestiri – unele dintre cele mai frumoase din întreaga operă istratiană – „le păstrez ca rezervă, în cazul când Adrian vă va stârni mila, cu lumea lui banală, lipsită de ideal şi pasiune".

Nici acum însă Rolland nu pregetă să dezvăluie cusururile noilor capitole. Critică manifestările de egotism. Îl sfătuieşte pe Istrati să şteargă toate cuvintele care se referă la eul propriu. Din această pricină nu-i place nici titlul pe care şi-l alesese Istrati pentru cartea sa: Fois et sentiments de ma vie (adăugându-se şi interpretările dezagreabile la care se preta pluralul „fois"). Îi sugerează Odiseea prieteniei sau Tragedia prietenilor.

De asemenea, îi reaminteşte ca o lozincă ce trebuie să fie gravată pe masa de lucru a lui Panait Istrati: „Concentrează povestirile dumitale, dialogurile dumitale… Arta merge mai repede decât viaţa." 1

1 Obiecţii ţaţă de care Panait Istrati are, din capul locului, o atitudine receptivă, în privinţa semnificaţiilor unora dintre eroii săi – în special Stavru – nu cedează uşor, atenuându-şi rezervele prin fraze

Şi, în sfârşit, iată cuvintele cu care Romain Rolland întâmpină capitolul despre Chira Chiralina (la 23 decembrie 1922): „Nu mai pot aştepta să-mi găsesc timpul necesar să răspund… Nu mai pot aştepta după ce am devorat Chira Chiralina în toiul nopţii… Trebuie să-ţi spun numaidecât: e formidabil! Nu există nimic în literatura de azi care să aibă tăria aceasta." După cum relatează Ionescu, scrisoarea l-a adus pe Istrati într-o stare de neobişnuită surescitare, ţipa, se agita frenetic şi întreba pe cei din jur dacă nu cumva e victima unui vis halucinant. A cumpărat o sticlă de Cinzano şi a băut cu ochii

scânteietori, îmbrăţişându-i pe toţi şi făcând fiecăruia promisiuni măreţe. (Aceasta va şi determina mai târziu cearta cu familia Ionescu, deoarece nu va îndeplini tot ceea ce promisese în clipele sale de nestăvilită însufleţire.)

Romain Rolland se va zbate să găsească mijlocul prin care să introducă în viaţa literară povestirile lui Istrati. Ideea unei biblioteci mondiale ce urma să apară în Elveţia cade. El capătă promisiunea în scris a directorului revistei Europe că va tipări capitolul cu Chira Chiralina.1 protocolare de felul: „iertaţi-mă pentru îndrăzneală, marele meu prieten şi protector”y sau: „Dacă această interpretare nu e plauzibilă, îmi însuşesc cu plăcere punctul dumneavoastră de vedere”. Când criticile afectează însă concret planul tehnicii literare, atitudinea e de aprobare imediată: „Cât priveşte critica pe care mi-o faceţi, ea e, ca totdeauna, justă: simţeam slăbiciunea cărţii3 dovadă că Chira nu are decât o singură pagină introductivă. Cât priveşte dialogurile> fac şi eu ce pot; voi face mai mult data viitoare şi încă voi rămâne sub dorinţele noastre.

Aveţi dreptate în ceea ce priveşte titlul. (...) Nici eu n-am fost prea încântat de descoperirea mea, am făcut pur şi simplu o prostie. Nu va fi ultima.”

Cu precădere sfaturile de a tăia „cordonul ombilical”y de a ascunde „eul” său ating un punct sensibil de care Istrati e conştient. „Cred că s-ar greşi dacă mi s-ar atribui un gând potrivnic celui al dumneavoastră...” Drept dovadă, proiectul care-l urmăreşte de a înfiinţa o cooperativă, „Cărţile stupului”, „ai cărui autori să nu semneze. În felul ace$ta egoismul ar fi mai bine îndiguit...”

Că la unele lecţii estetice continuă să mediteze o dovedeşte altă scrisoare (9 februarie 1923), în care declară că mai are câte ceva de făcut la primul volum, cu deosebire retuşuri „acolo unde urechile mele ies prea mult în afară.”

1 Vestea că Romain Rolland doreşte să-l prezinte în Europe l-a „mişcat până la lacrimi”. Se serveşte însă de sensurile echivoce ale cuvântului „capuchon” pentru ca prin haz să pună surdină sentimentului exultat de bucurie. Istrati se întreabă „şi jamais homme serait plus fier que

Simţindu-se însă obosit de scris – şi presat de veşnicile nevoi materiale – după elogiile primite pentru Chira, survin perioade de vid interior, de insatisfacţie şi chiar de violente suspiciuni. Nu cumva aprecierile pozitive ale lui Romain Rolland sunt un efect al literaturizării cazului său? „Je n'ai qu'un regret: c'est de voir l'art s'y meler et m'attribuer un intéret que je n'ai point car j'aurais voulu etre pour vous ce qu'une belle femme sans parure est pour l'amant de haute envergure sensuelle.” De unde întrebarea neliniştită: „Ditesmoi, mon ami, şi je n'avais pas ce néfaste collier que vous me jetez aimablement autour du cou, ne resterait-il plus rien de moi? Oh, comme cela m'est douloureux de le supçonner!”

Cauzele imediate ale acestor angoase: existenţa dublă a lui Panait Istrati, care trebuie să se perpelească în chinurile creaţiei şi, în acelaşi timp, să se ocupe şi de operaţiile destul de trudnice şi sâcâitoare ale meseriei de fotograf. „J'avoue que je me suis trompé: j'ai cru pouvoir faire de l'art et rester libre a ma façon d'autrefois. Je ne me reconnais plus. La lutte entre ces deux démons me

fera sauter, car chacun demande toute la place.” Pus să aleagă între unul dintre cei doi demoni sau Dumnezei, Panait Istrati este gata să renunţe la artă: „eh, bien, je mettrai celui qui est le moins humain et qui est tres rarement confondu avec l'humanité: je renonce a l'art. Ou, mieux dit, je me défendrai contre son obsession, je le soumettrais a la loi de mon dilettantisme de toujours. Je reprends ma liberté. Je tâcherai d'oublier cette amante sans coeur.” Nostalgie după vechea şi simpla existenţă de vagabond, sau dorinţa de a epata, scandalizându-l pe Romain Rolland că, acum, după ce a arătat ce poate cu Chira, renunţă la literatură? Protectorul său este avertizat cu destul aplomb: şi el dacă nu-i va scrie decât cu scopul de „a-i otrăvi viaţa”, atunci, „eh, bien, vous ne m'écrirez plus!”

Observaţiile făcute pe marginea ultimelor manuscrise sunt discutate la un mod degajat. Pierderea firului narativ legat de biografia lui Adrian? Şi el a sesizat-o. „Et je ne m'en fais pas.” în curând acest traiect compoziţional se va îndepărta şi mai mult „şi atunci cu adevărat nu voi mai scrie moi d'etre… coiffé par Vhomme de bien que vous etes, meme dans le cas ou le „capuchon„ contiendrait les épines!” decât după fantezia mea şi numai ce mi-o plăcea şi când îmi va plăcea”.

Cât priveşte soarta manuscriselor de până acum: „Donnez donc a ces manuscrits amorphes la forme que vous voudrez, et şi vous ne voulez extraire que des fragments, faites-le. Je ne tiens a rien et déja je les déteste. Heureusement qu'ils ne sont pas dans mes mains… Je leur ferais une belle toilette!”

Aşadar, survine şi cunoscutul sentiment de insatisfacţie şi înstrăinare al autorului faţă de opul recent zămislit, un sentiment de înstrăinare, cu atât mai mare, cu cât – prin excelenţă un febricitar – Istrati compusese în frigurile unei intense emoţii, ale unei reale surescitări.

Adresa din Nisa nefiind sigură, roagă ca scrisorile să-i fie trimise pe adresa lui Ionescu, adăugind în paranteză, sfios: „M'écrirez-vous encore?”

14 martie. Două zile n-a îndrăznit să desfacă scrisoarea lui Romain Rolland. Se aştepta la reeditarea unei vechi epistole, cu sentimente glaciale şi sentinţe definitive. Dimpotrivă: tonul este cât se poate de amical şi prevenitor (ajungând să-l cunoască mai bine, Romain Rolland nu s-a formalizat de oscilaţiile dispoziţiilor sufleteşti ale interlocutorului). Istrati, fericit, îl pune la curent cu unele detalii ale existenţei sale, iar în privinţa manuscriselor, ei bine, a revenit la sentimente mai bune declarând că o dată cu ele „j'avais mis ma vie entre vos mains”.

Momentul apariţiei Chir ei Chiralina în Europe (la 15 august 1923), cu prezentarea lui Romain Rolland, îl va povesti în articolul Cum am debutat eu (Trecut şi viitor) şi în altul, Acum 11 ani la Saint Malo, publicat în 1934, de revista Cinci lei.

Era însoţit de o croitoreasă alsaciană – Ana Munsch – cu care se va căsători, cunoscută în trenul de Nisa, cu ocazia voiajului făcut în februarie 1923, în compania familiei Ionescu. (Scrisoarea trimisă din Nisa – 15 aprilie

1923 – unei prietene a Anei Munsch ne informează în legătură cu modul oricum ieşit din comun, „istratian”, în care a debutat acest nou amor.)1 Vor vagabonda prin ţinuturile învecinate cu

1 Referitor la Ana Munsch îi comunică lui Romain Rolland (scrisoarea din 4 iunie): a întâlnit” prima femeie-prieten, pe care am răpit-o, la Nisa, de la bărbatul ei, cu mare greutate şi riscându-mi zilelea.

Nisa. Mai întâi, la Bagnoles de l'Orne, apoi la muntele Saint Michel şi, în sfârşit, la Saint Malo. Acolo locuiau în magazia unui fost corsar, şi numai noaptea, aşa era contractul. Încăperea era atât de mică, încât, cum spunea prietena lui Istrati, dacă proprietarului i-ar fi venit chef să povestească toate aventurile pirantereşti ale strămoşilor săi, ei ar fi murit asfixiaţi.

Între diversele articole care vor evoca, mai târziu, acest moment, există unele contradicţii de amănunte. Toate coincid însă în descrierea mizeriei sordide. În Cum am debutat eu citim: „Fotografia mergea prost. Nu mai aveam bani cu ce cumipăra furnituri, nici cu ce ipidoa. Nevasta plângea.” (Ultimul amănunt va fi modificat în articolul din 1934, Istrati mărturisind că „femeia” îi fugise de câteva ori de acasă.) în ziua de 15 august: o furtună groaznică gonise ultimii clienţi, întunecând şi mai mult perspectivele existenţei.

Atunci, Istrati ar fi găsit la un chioşc numărul din Europe 1 cu numele lui Rolland şi al său pe copertă, l-ar fi

1 Scrisoare trimisa lui Romain Rolland din Saint Malo, la 17 august

1923. Numărul cu pricina din Europe îl primeşte post-re st ante, la 16 august (rugămintea o adresase mai înainte redacţiei, motivând că nu dispune de suma necesară abonamentului).

Aceeaşi descriere a mizeriei care se face simţită în forme atroce în ziua când apare Chira Chiralina: „în seara celei mai frumoase zi din viaţa mea, câinii adăpostiţi la Grand Hotel din Saint Malo erau mai bine găzduiţi şi mai bine hrăniţi decât două fiinţe umane care-şi făcuseră întreaga lor datorie în timpul zilei pe plaje, de unde reveneam disperaţi, arşi, jupuiţi la piele de un soare şi el nemilos”. Seara el şi Ana se culcă flămânzi. (Evenimentul coincidea în mare cu aniversarea a 39 de ani.) A doua zi, descoperea la post-restante revista.

Menţionează cadrul în care are loc lectura prefeţei lui Romain Rollandnici în aer liber, pe uriaşele metereze zidite de Vauban, nici într-o cafenea de lux, ci: într-o cameră îngustă, „un culoar-debara, unde nu aveam dreptul, pentru 10 franci şi 75 de centime pe seară, decât să dormim, eu citeam prefaţa dv. Vărsând din abundenţă lacrimi pentru o bucurie neaşteptată, în vreme ce însoţitoarea mea, care nu se îndoia de nimic, îmi făcea reproşuri amare pentru a fi făcut-o să părăsească Parisul şi cusătoria ei, aruncând-o în mizerie

Adânca emoţie pe care i-o produce prefaţa lui Romain Rolland – a vărsat lacrimi din abundenţă – nu este exprimată zgomotos, în nesfârşite declaraţii sentimentale (de prea multe ori fuseseră sancţionate izbucnirile patetice), Istrati se mulţumeşte să constate sobru că prefaţa „a depăşit cu mult aşteptarea mea”. Şi, în loc de manifestări exaltate ale sentimentului cumpărat şi l-ar fi citit „plî-ngând cu (hohote pe meterezurile uriaşe zidite de Vauban”.

Articolul Acum 11 ani la Saint Malo aduce corectura că lectura „dumnezeieştei” recomandări a lui Rolland ar fi făcut-o într-o cafenea de lux, unde ar fi comandat „filtru şi ţigări scumpe” şi ar fi „vărsat lacrimi fierbinţi”.

Recunoştinţei, angajamentul luat solemn – ca un jurământ – în faţa lui Romain Rolland de a lupta: „Nu mă mărginesc la mulţumiri. Vă promit şi mă angajez în faţa dv. Să lupt.”

MODERN ŞI PATRIARHAL

O impresie de-acum comună în faţa povestirilor istratiene acuză exotismul, oricum pitorescul accentuat ori irealitatea de basm oriental. Indiscutabil, această aură a facilitat succesul lor de public în diverse ţări. Vagabonzi obsedaţi de năluci sau de idealuri intangibile, experimentând toate formele mizeriei umane (pe fundalul unor decoruri paradisiace din Orientul apropiat) haiduci, cavaleri ai adevărului şi binelui, descinşi din eposul folcloric; hetaire senzuale ori păuniţe ale codrului; ţărani viguroşi de pe malul Dunării, care vorbesc într-o franceză semi-românească, introducând numeroase cuvinte autohtone – „Tzouika”, „mămăligă”, „borche”, „itzari” etc.

— Proverbe şi chiar înjurături – toate acestea vor fi incitat gustul pentru senzaţional, făcând ca operele lui Istrati să fie asociate atâtor altele ale căror acţiuni se petrec în Africa, Malaezia, Tibet sau Groenlanda. Este dealtfel semnificativ că diverse istorii literare1 trec simplu povestirile istratiene în compartimentul literaturii exotice şi de aventuri, sau al romanelor „de l'Univers”.

Cititorii străini ar fi însă foarte surprinşi dacă ar afla măsura în care aceste opere, de o incontestabilă factură bizară şi pitorească, de atâtea ori puse sub semnul celor O mie şi una de nopţi, au o valoare de confesiune autobiografică, evocă oameni şi întâmplări reale.

1 Vezi, între altele: Histoire de la littérature française contemporaine. Du symbolisme a nos jours de H. Clouard, sau Le roman français depuis 1900 de René Lalou.

Este ceea ce Panait Istrati niciodată n-a obosit să afirme, în scrisoarea către Romain Rolland din 4 septembrie 1922, el îi explică mentorului său: „m-am apărat cât am putut mai bine având în vedere că totul e calchiat pe adevărul amintirilor mele, adevărate sunt până şi numele personajelor mele”.

Am mai pomenit pretenţia lui Istrati că, „pe departe”, el s-ar înrudi cu Chira Chiralina1. Indubitabil e că, în Chira Chiralina, palpită amintirile legate de crepusculul Brăilei

1 Ni se pare interesant să cercetăm mai îndeaproape această manie a scriitorului de a se înrudi cu proprii săi eroi literari.

Lui Romain Rolland îi configurează chiar arborele genealogic, care ar cuprinde şi familia Chirei Chiralina: „Au trecut zece ani de când sunt obsedat de Stavru şi de familia lui, care e pe departe şi a mea (bunica lui Stavru, mama mamei sale, sclava romancă a turcului, a fost mătuşa bunicii mele, mama mamei mele)” în scrisoarea deschisă către Nicolae Iorga va fi mai evaziv, asigurându-l pe oponentul său că mulţi ţărani din jurul Brăilei se pretind

descendenţi ai Chirei şi că la fel ar fi susţinut şi bunicul său. În sfârşit, în Musa, cum se vede, prezintă drept prototip al lui Stavru un tânăr, Sandu (fără a mai preciza dacă era sau nu rudă cu el), şi, totodată, recunoaşte că periplul lui Dragomir prin Asia mică îl copiază pe al lui însuşi – ceea ce complică lucrurile sau, mai bine spus, conferă problemei (de atelier artistic) complexitatea necesară.

Aceeaşi situaţie o vom întâlni şi în cazul haiducilor. La 8 ianuarie

1924, tot Romain R.olland este martor al confesiunii că el nu va deveni rob al reprezentărilor livreşti vehiculate în legătură cu aceşti eroi naţionali, deoarece îi cunoaşte prea bine:„ vu que notre famille compte un ancetre réel: Cosma”. Obişnuita înflăcărare (chiar mitomanie) a povestitorului care pentru a convinge total auditoriul afirmă că a văzut el, cu ochii lui, cele narate? O autoiluzionare generata de dorinţa lui de a crea o operă de confesiune, iar nu de pură invenţie – simţind că nu poate izbândi în scris decât dacă porneşte de la ceva trăit nemijlocit, de unde această tehnică a subiectivizării temelor, a transgresării lor în planul existenţei autobiografice?

Discutăm, fireşte, din punctul de vedere al autorului, pentru că un cercetător, confruntând biografia cu opera, este atras de alte corespondenţe, pe o arie mai largă şi cu reflexe mai complicate. Este cert, astfel, că în interesul manifestat faţă de haiduci îşi spune cuvântul fascinaţia secretă pe care va fi exercitat-o asupra copilului aventurile de contrabandist ale tatălui său – cu aura lor, îngroşată de alte „istorii” auzite în cârciuma lui Moş – Anghel. (în Cosma s-ar putea să fie proiectate unele din trăsăturile acestuia, inclusiv donjuanismul său.) Dar frumoasa Joita – pentru care în Moş Anghel se băteau toţi bărbaţii – nu-i va fi inoculat, în inconştient, imboldul de a zugravi cu atâta căldură şi forţă poetică şirul de personaje feminine care debutează cu mama Chirei?

Pitoreşti de altădată, care-l fermecase, în perioada copilăriei, pe viitorul ei cântăreţ.

Într-un pasaj intercalat ediţiei franţuzeşti a povestirii autobiografice La stăpân citim: „De aici am luat, încă din copilărie, toate acele impresii voluptuoase care m-au ajutat mai târziu să compun cadrul şi atmosfera Chirei Chiralina. În acest cartier (e vorba de Karakioi, n.n.) sau al Cetăţuiei, unde turcii sunt majoritatea, alunga mahalaua Brăilei pe orice tânără îndrăgostită care se arăta prea neastâmpărată.

— La Karakioi, la Cetăţuie, paceauro, dacă ai mâncărimi! I se spunea.

Acestea sunt cele două cartiere cu îndrăgostiţi focoşi din oraşul meu.”

Cât priveşte peripeţiile lui Dragomir în Extremul Orient, şi care trebuie să fi întărit impresia de „exotism oriental”, în paginile Vieţii româneşti, numărul din noiembrie 1925, am descoperit însemnările intitulate Musa, ce conţin mărturii edificatoare.

Povestind câteva dintre întâmplările sale din Egipt şi Liban, care vor intra modificate în ultima carte, În lumea Mediteranei, Istrati ne oferă direct cheia unora din personajele cărora le dăduse viaţă în Chira Chiralina. În privinţa lui

Barba-Iani, care a reuşit „să mişte până şi pe recii angloamericani, de la care primesc scrisori entuziaste referitoare la „umanul salepgiu„ „, punctul de plecare l-ar fi constituit un evreu, tovarăş de-al său în prima călătorie în Egipt, dar, se grăbeşte să adauge Istrati, „am cunoscut un grec cu numele acesta, un bătrân orb, fost salepgiu, cu care am locuit, de la vârsta de 15 ani, în aceeaşi curte de pe faimoasa stradă a Unirii din Brăila, în parte, strada prostituatelor".

Pentru crearea figurii eroului principal, Stavru – i-ar fi servit ca prototip un tânăr, Sandu, care fugise în Egipt cu fiica ovreiului: „Sandu era un meşteşugar de mâna întâi, dar grozav de leneş şi supărăcios. Totuşi, foarte simpatic. Era ceea ce francezul numeşte un pince-sans-rire. Avea ceva din Stavru al meu, care e un personaj pe jumătate adevărat."

Descoperim, însă, că, în cazul acestui erou, Istrati ar fi folosit şi elemente autobiografice. Astfel, momentul când Stavru, locuind la Gazir, îşi face visuri cu privire la căsătoria sa cu o fiică a gazdei – ajunsă negustoreasă de bijuterii în

Venezuela – s-a petrecut aidoma, numai că visătorul fusese chiar Istrati, care, cu credulitatea anilor de-atunci, se şi vedea aducându-şi mama din România şi trăind amândoi fericiţi în decorul feeric al naturii din Liban. „Castelul de cărţi se dărâmă, după cum se ştie din Dragomir, şi realitatea cu ochi de gheaţă îşi încrucişă încă o dată braţele în faţa noastră."

Numai printr-o eroare, aşadar, literatura lui Panait Istrati a putut fi privită ca o expresie a imaginaţiei pure. El apropie povestirea de realitate până la un amestec direct, zugrăvind cu exactitate peisaje, introducând portretele unor oameni cu stare civilă în viaţa de toate zilele etc. Creaţiile sale n-au, aşadar, numai valoare de povestiri, ci şi de mărturie. Reportaj? Nicidecum. Scenele primesc nu ştim ce contur ireal, de vis, ca şi cum realitatea însăşi n-ar avea o existenţă obiectivă, ci ar fi descoperită de narator în adâncul lumilor sale de fantasme şi plăsmuiri poetice.

În diverse povestiri, locurile unde se consumă întâmplările ne rămân în minte nu pentru că sunt fixate de observaţiile ascuţite ale unui scriitor „obiectiv", ci evocate – în aspecte halucinant de reale – de cineva care le-a receptat înfăţişarea prin antenele sufletului.

Din această cauză, pasajele pur descriptive din opera sa, lipsite de notaţii pregnante, apar corecte, uneori sugestive, dar numai atât. Primele povestiri ale lui Istrati vor debuta cu pagini de relatare neutrală a unor momente din viaţa sa şi care, în absenţa calităţilor discutate, nu interesează, ba chiar fac să ne poticnim la lectură, cu atât mai mult, cu cât nu se beneficiază de o paletă de culori, autorul nefiind un poet al descriptivului. Aceasta numai până când, înfierbântându-se, Panait Istrati intervine direct, povestind el sau punând pe altcineva să povestească. Se dezleagă atunci aripile creaţiei, materialul cules din realitate e incendiat şi dă naştere unor adevărate proiecţii poetice. Povestirea Moş Anghel, bunăoară, începe cu descrierea vizitei pe care o face Adrian şi cu maicăsa la Baldovineşti, cu ocazia sărbătorilor Paştelui. Suntem informaţi asupra relaţiilor cu rubedeniile din sat, asupra orei când trece expresul (cu un zgomot surd) etc. Mai departe, în cuprinsul povestirii, suntem

obligaţi să traversăm şi alte locuri aride, până când unchiul lui Adrian începe să povestească, şi atunci scenele se luminează, spaţiul epic se lărgeşte.1 Panait Istrati are pur şi simplu halucinaţia unor întâmplări de altădată din satele de lângă Dunăre. Amintim forţa cu care este înfăţişată în Moş Anghel scena chefului, sau, cum o

1 Aprecierea era făcută fără a ţine seama de procesul genetic al povestirilor. Aceste descripţii prozaice n-au rolul unei simple „motivări" a confesiunilor eroului, ci, de fapt, sunt pagini ale romanului-ciclu autobiografic în cadrul căruia urma să se însereze şi „istoria" nenorocirilor lui Anghel (reclamă, prin urinare, aplicarea altor exigenţe de ordin artistic).

Romain Rolland fusese informat la timpul respectiv că intenţionase să întreprindă, la începutul cărţii, „o plimbare prin locurile trecutului – având în vedere marea anvergură a cărţii pe care o plănuisem la Paris..." în continuare, se plângea că lovitura de bici a fost „prea bine dată" şi după 400 de pagini simte că mai are nevoie de încă 400 pentru a ieşi „din trecutul adolescenţei" şi a ajunge „într-un trecut apropiat mie şi prezent pentru cititor".

Nici vorbă, nimeni nu ne opreşte să discutăm în sine şi rezultatul unei astfel de escapade „ecvestre", dar confruntarea intenţiilor primare ale autorului cu bucăţile realizate ne permite o înţelegere mai exactă a proceselor sale de creaţie.

Un exemplu în plus ni-l oferă începutul Chirei Chiralina. Autoarea eseului Panait Istrati analizează cu toată gravitatea faptul că „introducerea e foarte lungă, iar punerea în scenă complicată", sau că „Istrati permite personajului său Stavru să-şi înceapă povestirea abia după douăzeci de pagini", şi, deşi „naraţiunea e scrisă la persoana a treia", în „primele două pagini, mai ales, autorul pare omniscient". Perfect adevărat. Numai că dacă ţinem seama de mărturiile autorului din epoca în care scria la acest „capitol", înţelegem uşor că n-avem de-a face cu experimentarea unei tehnici anume privind „punerea în scenă" a istoriei lui Stavru, ci pur şi simplu cu deschiderea cadrului obişnuit cerut de vastul roman autobiografic – trecerea de la omniscienţă la adoptarea perspectivei lui Adrian Zograffi şi apoi la intercalarea „povestirii directe" a lui Stavru se explică sub acest unghi în chip firesc.

La Muzeul literaturii române se găsesc file dintr-un manuscris (nedatat), purtând ca titlu: Adrian Zograffi şi menţiunea: „Tome premier Pe coperta de gardă citim: „Premiere partie„. Paginile – unele conţinând începuturi de fraze care se reiau, altele realizând o unitate stilistică – îl înfăţişează pe Adrian adolescent la prima sa escapadă în Bucureşti, în compania lui Mihail. Schiţa unor momente autobiografice care vor fi evocate, mai târziu, în Biroul de plasare – dar într-o redactare care aminteşte prima fază de creaţie. Începutul este dominat de imaginea mamei, Îndurerată că nu poate înţelege firea fiului ei şi nu acceptă prieteniile acestuia – cam în genul primelor pagini din Chira Chiralina. Dealtfel, romanul se voia dedicat Joiţei, specificând: „A la mémoire de ma mere".

O variantă a romanului autobiografic conceput? (într-o scrisoare către mentorul său el se referă, la un moment dat, cu tandreţe, la ciclul său epic Adrian.) caracteriza Mihail Sadoveanu, o „petrecere homerică”, „un formidabil chef ţărănesc”. Descrierea este făcută cu un penel gros, ca în picturile flamande, dar în acelaşi timp şi cu un acut simţ al dramaticului, fiind vorba de ţăranii brăileni, care, tot Mihail Sadoveanu spune, erau „oameni de margine, aprigi, îndrăzneţi, violenţi, tari la chef şi la pumni…”

De asemenea, poate fi menţionată atmosfera de „între vis şi realitate” din Chira Chiralina. Iată detaliile notate de autor în legătură cu modul în care se gătesc Chira Chiralina şi mama ei. N-avem de-a face deloc cu un tablou pictural realist. Pentru că, reţineţi: îşi făceau genele cu chinoros muiat în untdelemn, sprâncenele, cu un tăciune de lemn de busuioc, îşi frăgezeau faţa cu abur de lapte etc. Deja suntem transportaţi deasupra realului, într-o uşoară atmosferă de basm.

Dealtfel, în modul în care se schiţează portretele eroinelor, se simte influenţa unor procedee din folclor. Nu sunt date prea multe amănunte, iar cele care există sunt mai ales de

Să ne amintim de avertismentul pe care l-l adresează Romain Rolland la 22 februarie 1923: „Dar te previn că ar fi cuminte ca, între voinţa dumitale care urmăreşte realizarea unul roman în zece volume şi instinctul care te face să creezi povestiri complete prin ele înseşi, fiecare luată în parte, să asculţi instinctul. Natura face bine ce face.”

Nu încape nici o îndoială, sfaturile scriitorului francez vor da aripi izbucnirilor insurgente ale demonului povestitorului, dar nu fără frământări interioare şi fără a se ajunge la o capitulare imediată. Se cere să citim cu toată luarea-aminte scrisoarea din noiembrie 1923 în care Istrati se opune categoric ca „bucăţile” realizate să fie considerate „nuvele independente”, ci ca părţi ce vor trebui cândva integrate „ciclului Adrian”, „la care nu renunţ”.

Este semnificativ că numai primele sale două povestiri au astfel de începuturi ambigue, celelalte – când autorul pare a se împăca, într-un fel, cu soarta scrisului său – beneficiază de o altă tonalitate. (Vom vedea mai departe că această perioadă eroică a „genezei” îşi pune pecetea şi asupra structurii lor compoziţionale.)

Încă o dată: nimeni nu-i interzice unui critic dreptul de a comenta povestirile în forma în care au fost tipărite, cunoaşterea genezei lor îmbogăţeşte însă cu înţelesuri noi istoria accidentată şi chiar dramatică a creaţiei acestui autor. Căci, toată viaţa, Istrati va visa la romanul iniţial, va face ce va face şi se va reîntoarce la proiectul său, ca la o Meca mult jinduită.

Şi aşa cum pe tot parcursul existenţei sale va pendula între postulate sufleteşti ireconciliabile, tot astfel, pe tărâmul creaţiei, va fi dezbinat continuu între atracţia spre orizonturile magice ale povestirii şi obligaţia mărturisirii experienţelor sale biografice într-un vast cadru romanesc.

Ordin general1, ca să lase loc imaginaţiei lectorului sau ascultătorului şi prin sugestie să mărească impresia de frumuseţe nemaiîntâlnită.

Este interesant să urmărim şi cum a folosit Istrati modelul folcloric. Balada eponimă a Brăilei o înfăţişează pe Chira Chiralina crâşmăriţă. Într-o variantă aflăm că arapul care descarcă „Tot nouă sandale, /Nouă galioane, /De fir ibrişin, /Blană de samur”:

Vin de unde bea?

Tot de la Chira, Chira Chiralina, Floare de grădină, Ca o rosmalină, Frumoasă copilă...

Arapul o momeşte pe Chira să fugă cu el, promiţându-i că-i va face aşternut numai din „galbeni venetici, /Tot de cei de cinci”. În varianta amintită se va lăuda chiar cu puteri vrăjitoreşti, jurându-se că-i va dărui „un palat/pe sub pământ, /De nimeni ştiut”.

Sau:

Şi eu mi te-oi duce, Că ai gură dulce, Pe-un buhaz de mare, Aproape de soare.

1 O lectură mai atentă a povestirii îmi dovedeşte că exageram puţin, obsedat fiind de comparaţia cu basmul popular. Descrierea celor două eroine este mai amplă, cuprinzând trăsături pe cât de amănunţitei pe atât de picante, după cum se poate vedea din continuarea citatelor: „Rochia le strângea talia de le-ai fi trecut-o prin inel. Sânii rotunzi ca doi pepenaşi. Părul resfirat din belşug pe spate şi pe umerii goi. Fruntea încercuită de o panglică roşie aprinsă şi genele lungi clipind drăceşte parcă pentru a aţâţa para flăcărilor din ochii aprinşi de patimi.” Sau iată un portret al Chirei, nici vorbă, potrivit nu atât unei zâne, cât unei leliţe drăcoase dintr-o mahala a Brăilei: „nebunatecă, şireată, cu năsuşorul cam încovoiat, cu bărbia ascuţită, cu două gropiţe în care jarul dragostei pictase două aluniţe aproape simetrice...” etc., etc. Dacă trebuie să facem o trimitere, atunci aceasta e la O mie şi una de nopţi – prin nota de senzualitate aprinsă (inocentă şi în acelaşi timp rafinată), prin efectul exotic produs de acustica denumirilor (elemente de cosmetică: chinoros, cârmâz; instrumente muzicale: manea, tamburine ş.a. în. D.).

După unele variante, Chira se lasă ademenită, după altele, e furată. „Sandalul” va fi ajuns pe Dunăre de „fraţii Chirei”, „hoţii Brăilei”, care-l omoară pe arap şi-şi eliberează surioara, în privinţa finalului, textele consultate din nou diferă. Cele mai multe au un sfârşit fericit! Chira ajunge acasă şi e măritată pe loc cu un voinic pământean. Există însă o variantă a baladei în care Chira e pedepsită groaznic de fraţii săi, fiind arsă de vie.

Istrati a folosit foarte puţin exemplul baladei populare, propriu-zis a luat doar sentimentul tragic din acele variante care vizează culpabilitatea Chirei. În rest, a procedat, am zice, prin „resemantizare” realistă. Figura principală va fi: mama Chirei, ale cărei aventuri se desfăşoară în cadrul vechiului cartier brăilean, Cetăţuia, înfăţişat cu o anumita concreteţe. Soţul ei e stăpânul unui vestit atelier de fierărie. Chira Chiralina va fi răpită, dar nu de un „harap” descing din basme, ci de un iscusit şi depravat negustor, care caută băieţi pentru poftele sale şi fete pentru haremurile beilorturci.

Am subliniat însă mai sus câteva aspecte care dovedesc că, „prozaizând”, dezromantizând balada, Istrati, în acelaşi; timp, am spune, a repoetizat într-un mod specific tipurile canonice.

Povestirile se prezintă de aceea cu caracteristici surprinzătoare: pe de o parte, oferă icoana realităţii celei mai precise, iar pe de alta, se înalţă până la o atmosferă suavă de vis, în jurul acestor particularităţi artistice ale primelor povestiri ale lui Istrati, în presa românească s-au purtat discuţii zgomotoase. H. Sanielevici s-a grăbit să-i consacre lui Istrati un studiu în care-l învestea ca reprezentant al „clasicismului proletariatului”. Polemica s-a orientat mai întâi, bineînţeles „către probleme de conţinut (diferenţa dintre vagabond şi proletar), dar n-a ocolit nici terenul pur artistic. Mihail Ralea se întreba: „Dar e, în adevăr, d. Panait Istrati un clasic? Atmosfera, personajele şi atitudinea autorului sunt cele ale unui veritabil romantic.”

Astăzi, încercarea de a subsuma particularităţile artei lui Istrati unei formule anume ne apare prezumţioasă. (într-un articol din Universul literar – numărul 40, 1924 – Mircea Eliade, nemulţumit de etichetele aplicate, se afla în căutarea unei caracterizări mai largi: „Dacă am găsi o formulă operei lui Istrati, apoi nu i-am spune clasică, ci vitală”.1)

Eroii lui Panait Istrati, prin apologia reacţiilor naturale, împotriva convenţiilor societăţii civilizate, prin setea de absolut, prin refugiul în lumea naturii, sunt, fără discuţie, romantici. Dar împrejurările în care aceştia acţionează sunt riguros realiste.

Autorul – ca şi eroii săi – este un romantic (preeminenţa sensibilităţii, divagaţiile lirice, elogiul naturii naturans împotriva naturii nat urate etc.), dar am zice un romanticclasic. Anumite aspiraţii sau angoase tipice confraţilor întru

1 O altă sursă a controverselor incitate de primele povestiri ale lui Istrati – în special de Chira Chiralina – a constituit-o „orientalismul” lor. Eugen Lovinescu este cel care declara apodictic: „nici haiducul naţional, nici vagabondul rus nu constituie elementul esenţial al literaturii lui Istrati, ci firul legăturii spirituale ce urcă către povestirea orientală a celor O mie şi una de nopţi, literatură de aventuri, fără preocupări psihologice şi etice, pătrunsă de ataraxie universală, fatalistă deci”.

Ibrăileanu, în recenzia la Chira Chiralina, refuză epitetul de „oriental” (preţuind „materialul naţional” al povestirii): „D. Istrati, om din Orient, nu e un „oriental„. Un scriitor din Brăila, al cărui tată a fost grec şi care povesteşte lucruri din Asia fireşte că te ispiteşte să-l tratezi de „oriental„ şi să-i găseşti analogii în literaturile orientale. E foarte comod… Dar ceea ce trece prin toată opera lui, ceea ce se zbate în ea este lupta – chiar împotriva fatalităţii. Orientul nu luptă, se resemnează şi face filosofie – mai ales acel „Orient„ pe care-l au în vedere cei care găsesc în d. Istrati un „oriental”. În opera d-lui Istrati e o tensiune de voinţă de la început până la sfârşit.tt

Fără a nega adevărul disocierilor făcutey nu putem să nu observăm că discuţia se poartă totuşi la un mod prea general şi are în vedere, propriu-zisy o viziune livrescă asupra noţiunii de oriental.

Cronica din Convorbiri literare (iulie-august 1924), sub semnătura lui C. Gane, respinge în termeni categorici comparaţia cu O mie şi una de nopţi: „Prin pătrunderea în adâncul mizeriei omeneşti, s-ar putea compara cu Gorki. Dar cu O mie şi una de nopţi, după cum s-a spus, nu! Acolo totul este fantezie şi aici totul este adevăr. Acolo zbori cu gândul în lumea închipuirii, aici trăieşti cu oameni care trăiesc, suferi cu ei...”

Realizăm faptul căy în mai toate cazurile, disputa porneşte de la ideea unei opoziţii între elementele autohtone sau de veridicitate umană şi influenţele orientale, reţinându-se sau absolutizându-se, când unul, când altul dintre factorii selectaţi. Mai târziu, după ce vor apare şi alte creaţii ale lui Istrati, aprecierea va fi mai echilibrată şi mai sintetizatoare, astfel încât Pompiliu Constantinescu îl va putea elogia pe povestitor pentru că „înnoieşte tradiţia populară (românească, n.n.), din lotul basmului, cu noi altoiuriy tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale...” (Viaţa literară, 3 noiembrie, 1928.) romantism îi sunt necunoscute sau indiferente. A fost străin, bunăoară, de spaimele „metafizice” ce au răscolit sufletele atâtor romantici. Istrati nu agreează zonele ceţoase: pentru aceasta era prea simplu. Există şi la el jocuri de lumină şi umbră, o anume bizarerie, dar care se apropie mult de factura naratorului popular.

Să mai amintim limba operelor lui Panait Istrati, care beneficiază de un incontestabil pitoresc, dar e clădită pe o structură clasică, fără alambicări artificioase (ceea ce ne aminteşte că scriitorul a învăţat franţuzeşte citind Le siecle de Louis XIV şi Télémaque).

Mai pot fi înşirate şi alte aspecte care se opun încorsetării sub o formulă uniliniară. Bunăoară, subiectele creaţiilor sale dezvăluie contingenţe fireşti cu lumea baladelor populare, dar, în acelaşi timp (analiza concretă o va dovedi), ele sunt impregnate de spiritul creaţiei moderne. Sau această particularitate, care-ţi sare în ochi din primul moment al lecturii: povestirile istratiene cultivă poezia cea mai suavă, dar totodată se coboară la un realism de o cruditate care i-ar face să pălească de invidie pe cei mai înveteraţi naturalişti. Cel care dovedise că ştie să aprecieze liniile pure, cu frăgezimi a la Botticelli, arată totodată că e capabil să compună şi în spiritul acelor viziuni de coşmar din pânzele lui Goya. (Se poate, de pildă, uita tabloul înspăimântător, aproape monstruos, al lui Anghel mâncat de viu de viermi?)

Pentru a înţelege însă dialectica profundă a acestei simbioze uneori paradoxale, ceea ce uneşte elementele structurale antinomice, e necesară o referire mai amănunţită la nucleul problematic al povestirilor.

MOŞ ANGHEL

Se poate afirma că sunt puţini scriitori ca Panait Istrati a căror operă să ridice atâtea dificultăţi şi chiar vicleşuguri în calea perceperii valorilor interioare judecate în relaţiile lor semnificative cu problematica epocii.

Lectura unor articole critice din trecut ne-ar îndreptăţi chiar să credem că o asemenea operaţie în cazul povestirilor sale (să nu uităm de o poezie ireală, cu irizări stranii de feerie orientală) este de-a dreptul improprie, sau oricum ineficace. Cu atât mai mult la creaţiile din această perioadă la care elementele transistorice par a fi asigurate prin simpla lor apropiere de producţiile folclorice. Să repetăm: este vorba de receptarea semnificaţiilor interioare. Condiţiile sociale concrete, cu referiri la o epocă precisă, nu ne sunt comunicate aici direct, ci într-un mod sublimat, prin concluzii identificabile uneori doar în imaginea de ansamblu, altfel spus, toate par dezintegrate prin forţa de şoc a imaginaţiei şi absorbite de atmosfera poetică a operelor. '

Ceea ce explică eroarea atâtor false acuzç aduse operei lui Panait Istrati rezidă tocmai în rămânerea la suprafaţă, în ignorarea structurii specifice a povestirilor. Căci dacă nu mergem mai departe de aspectele pur circumstanţiale, ce este altceva Chira Chiralina decât romanţarea peripeţiilor unei cocote? Iar despre Moş Anghel nu s-ar putea afirma, cum s-a făcut, că reprezintă povestea nenorocirilor unui cârciumar chiabur? 1

Pentru a descifra sensurile interioare ale unei opere, de o mare importanţă este analizarea acelui nucleu problematic care-şi trimite ramificaţiile în toate creaţiile, indiferent de varietatea subiectelor, un nucleu problematic prin intermediul căruia putem să relevăm relaţiile dialectice dintre „structu-

1 în cazul lui Panait Istrati se evidenţiază în chipul cel mai grăitor falimentul acelei viziuni mecaniciste asupra raportului dintre operă şi mediul social (opera fiind înţeleasă ca un simplu produs, iar nu, pentru a folosi expresia lui Roland Barthes, sensul unui dincolo de ea însăşi). Un exemplu de-a dreptul caricatural al acestui tip de eroare l-a constituit articolul lui Eugen Luc a, Apologetica (Contemporanul, nr. 2911957), unde Moş Anghel era decretat cârciumar chiabur. Scriitorul era admonestat pentru că „prezintă în culori luminoase pe Moş Anghel, cârciumarul chiabur”. Argumentaţia se reduce la aceasta: „întreaga nuvelă are un caracter idilic, deoarece în această operă pe care, considerând-o de căpătâi, a tradus-o în româneşte, el nu arată cauzele reale ale urii ţăranilor împotriva chiaburului, încearcă să-l justifice pe Anghel în conflictul cu fratele său Dumitru, ţăran sărac, şi îl pune pe acesta din urmă să-i ceară iertare într-un mod umilitor şi se arată încântat că M°l: Anghel îşi face feciorul ofiţer* etc.

Rile textuale„ şi cele „extratextuale” – pentru a ne exprima într-un limbaj structuralist.

Vom începe prin a propune cercetarea acestui motiv-cheie al povestirilor lui Panait Istrati: personajele sale sunt eroi de baladă obligaţi să acţioneze ca actori pe scena unor tragedii moderne. Să intrăm în mediaş res.

O lectură atentă descoperă, în întreaga operă a lui Panait Istrati, prezenţa unei duble valenţe a timpului: trecutul zugrăvit în culori luminoase şi prezentul căruia îi sunt dedicate caracterizările cele mai aspre şi tonurile cele mai întunecate.

În Moş Anghel, „altădată”, oamenii erau „întregi”, de o vigoare care ne aminteşte de eroii eponimi. Anghel declară că, „pe atunci”, „sângele meu în fierbere mă făcea să trăiesc o sută de vieţi deodată. Nimic din ce se petrecea în jurul meu nu-mi era străin, bucurie ori durere.”

Voinicii erau „neînvinşi la muncă şi la nuntă, la poarcă şi la bătaie”. „Dacă i-am pune faţă în faţă cu stârpiturile de azi, am avea dreptul să-i numim lei pe straşnicii flăcăi din tinereţea mea.” Concluzia se impune: în timpurile mai noi, oamenii ajung devitalizaţi, micşoraţi nu numai moral, dar chiar şi biologic. „Astăzi... Ah! Adriane... Scuipă tu pentru mine, că eu nu mai pot scuipa! Astăzi nu mai vezi decât pocitanii, care se sperie de umbra lor şi se lasă bătuţi de neveste!”

H. Sanielevici observase această caracteristică din moment ce, în introducerea la studiul său, invită pe cititorii din ţările apusene „să se întoarcă cu mintea cel puţin cu vreo două-trei veacuri înapoi... când simţurile omului erau mai simple, dar neasemănat mai puternice decât sunt azi”.

Dealtfel, imaginea din trecut a satului lui Moş Anghel se prezintă cu evidente trăsături ale unui mod de viaţă patriarhal. De sărbători, petrec împreună toate „neamurile” din sat. În capul mesei este aşezată persoana cea mai în vârstă, căreia i se acordă toată consideraţia. (Să nu uităm că în democraţia primitivă a comunităţilor rurale „moşii” erau priviţi cu respect, îndeplinind roluri importante în conducerea treburilor obştii.) în povestirea lui Istrati mai apare şi un preot care, ajuns la vârsta de optzeci de ani, „aducea mari foloase consătenilor săi, ţinându-le loc de judecător şi sfătuitor înţelept”. Acesta se adăpa mai puţin din înţelepciunea dogmelor bisericii, cât din cea a credinţelor populare. (Mustrându-l pe cineva că şi-a lovit fratele, îi ţine o astfel de predică: „Ai uitat sfânta credinţă a părinţilor noştri care spune că acela care va lovi pe fratele său mai mare îl va purta în cârcă pe lumea cealaltă... ba chiar credeau că le şi văd umbrele în luna plină”.) Nu ne mirăm că acest preot trăieşte amestecat cu sătenii, luând parte activă la toate evenimentele vieţii publice. Când era mai tânăr, era primul la ospăţurile populare, de unde pleca „scăldat în sudori”, după ce ajuta să se isprăvească un bagatel de ospăţ alcătuit dintr-un „butoiaş de zece vedre de vin, şase claponi graşi şi tot atâţia purcei de lapte” ş.a. în. D. Într-un cuvânt, unul dintre acei popi care, în balade, schimbă uşor cădelniţa cu puşca şi îngroaşe rândurile haiducilor.

Trebuie observat că în această epocă şi alţi scriitori români se orientează către formele de viaţă de altădată, în cadrul cărora fuseseră posibile independenţa, vitalitatea şi superbia actelor umane, cu scopul de a formula sui-generis un protest umanist împotriva cortegiului de nedreptăţi şi anomalii care însoţeau dezvoltarea civilizaţiei burgheze.

Există, în acest sens, incontestabile apropieri între opera lui Mihail Sadoveanu şi cea a lui Panait Istrati. Dar şi deosebiri. Astfel, eroii lui Mihail Sadoveanu vieţuiesc departe de acţiunea legilor civilizaţiei, în pustietatea munţilor, în sihlele codrilor sau sălbăticia apelor, cu alte cuvinte, acolo unde

sunt mai puţin primejduite şi pot dăinui timp mai îndelungat simplitatea, nobleţea şi armonia vechii vieţi ţărăneşti.

Cu totul altele sunt împrejurările în care sunt forţaţi să acţioneze eroii lui Panait Istrati. Trăind în satele din câmpia Dunării şi în imediata apropiere a portului Brăilei, respectivii eroi trec dintr-o dată din mijlocul unor rânduieli cu caracter patriarhal sau semipatriarhal în clocotul vieţii moderne. În aceasta şi constă esenţa tragediei lor, deoarece n-au avut când să-şi formeze însuşirile necesare noilor condiţii de existenţă. Se găsesc neînarmaţi, cu o enormă doză de naivitate, în faţa lumii viclene şi brutale.

Trebuie reţinută contradicţia de bază care-l defineşte pe Anghel: prin profesia sa de cârciumar, într-o perioadă de pătrundere vijelioasă a capitalismului la sate, se încadra între exponenţii vremurilor noi, dar mentalitatea îi era aceea a unui ins „vechi", care acceptă şi se conformează normelor morale consfinţite de vechile tradiţii omeneşti.

H. Sanielevici, după ce constata că eroul e „lipsit de calcule reci şi egoiste", conchidea: „Cârciumarul Anghel ne apare ca un adevărat aristocrat al inimii".

Întors de la oraş, unde adunase bani slugărind zece ani, Anghel „se îndrăgosti cu patimă de cea mai săracă fată din cătun" şi, fără măcar să-i vină în gând socoteli de ordin material privind zestrea (închipuiţi-vă ce mai cârciumar), „se căsători cu ea pe loc".

După dezamăgirea din viaţa de familie – nevastă-sa se dovedise o leneşă nemaipomenită – Anghel „părăsi avutul în voia sorţii", arătând că nu pune mare preţ pe latura materială a existenţei. Apoi, după incendiul (provocat) care are loc, Anghel „continuă timp de câţiva ani să lase în părăsire o locuinţă nestrăjuită". Singurul stimulent în exercitarea profesiei de cârciumar îi sunt copiii, cărora vrea să le lase o bunăstare materială. După ce fetele îi mor înecate în Dunăre, „băiatul îi rămâne ultima flacără care să-i lumineze noaptea creierului său". Pierind şi el, Anghel nu mai vede raţiunea pentru care ar continua să mai fie cârciumar şi-şi închide prăvălia. Acest cârciumar e complet străin de sentimentul avariţiei, nu ştie ce înseamnă tezaurizarea banului, avuţia în afara satisfacerii unor nevoi precise – întocmai ca în economia naturală – nu-l interesează.

Secretul nenorocirilor sale constă în faptul că Anghel e un „inadaptabil" – termen destul de vag, în general, dar exact şi plin de conţinut în acest caz.

În amplificarea poetică a dimensiunilor eroului, un rol important îl are, ca procedeu, şi reprezentarea nenominală, abstractă a forţelor sociale a căror victimă este. Anghel se războieşte cu un duşman nevăzut. Condiţiile adverse ale existenţei nu sunt descrise în aspectele lor concrete şi obişnuite. Anghel trebuie să înfrunte o forţă extraindividuală, care se joacă, pur şi simplu, cu existenţa oamenilor. Drept care avea motive să creadă că tragedia vieţii sale are un caracter predestinat, că e urmărit de „mâna neagră a sorţii".

În reeditarea, în forme moderne, a luptei pe care o dăduseră eroii antici cu destinul, vedem explicaţia acelui caracter „epopeic" al figurii eroului,

menţionat de unii critici de prestigiu. 1 Opunându-se societăţii moderne care apare în asemenea travestiri, era firesc ca eroul să capete dimensiuni epice ample peste limita obişnuitului.

Dacă ne gândim bine, Moş Anghel trăieşte, în povestire, două vieţi: una de haiduc şi alta de ţăran declasat, trăsătura de unire constituind-o aceeaşi răzvrătire în forme anarhice.

Prin aceasta devine mai subtilă, mai complexă şi mai adevărată ideea de bază a povestirii, care este întreţinută de antiteza poetică dintre trecut şi prezent.

Capătă o semnificaţie capitală scena în care Anghel este adus în mijlocul rudelor sale pentru a fi ajutat să redevină om. Eroului îi sună ca ceva straniu, deşi cunoscut cândva, tot ceremonialul tradiţional al sărbătorii. Alături de Anghel, e prezentată figura (în contratimp) a popii Ştefan, care în virtutea celor optzeci de ani ai săi reprezintă credinţele şi eresurile vechii lumi.

Anghel expune un crez ateist, după cum se arată frământat de unele aspecte tulburi ale teoriei cunoaşterii: „Nu mai cred în znoave, poveşti... nu mai am credinţă în Dumnezeu.

Nimic nu e adevărat în povestea asta. Dar adevărul trebuie să fie undeva. Unde? Nu ştiu. Ce ştiu e că trăim, suferim şi murim prosteşte, fără să ştim nici DE CE, nici CUM... ff Un ţăran care se arată frământat de antinomia din

1 Este însă vorba şi de anumite sugestii de mit pe care le degajă destinul lui Moş Anghel. Nu există un motiv de îndoială, povestirea dă o replică mitului biblic al lui Iov. (După ce i se iroseşte avutul şi îi mor copiii şi nevasta, popa Ştefan îi spune lui Anghel: „Anghele, aminteşte-ţi de Iov. Nenorocirea lui a fost cel puţin tot atât de mare cât a ta, dar el a rămas neclintit în credinţa lui.<e Urmează o dispută violentă în jurul parabolei, Anghel făcând figura unui raţionalist şi sceptic modern.) Dar trebuie observat imediat această particularitate: spre deosebire de autorii moderni, care tratează în chip sistematic schemele vechilor mituri apelând la diverse artificii de tehnică artistică, totul la Istrati se petrece în modul cel mai spontan, aproape cu o nobilă inconştienţă (ca şi cum n-ar fi vorba decât de o simplă coincidenţă de motive). Şi mai exact: Istrati nu porneşte de la ideea mitului la materialul cărţii, ci dezvoltând subiectul povestirii i se impune şi acceptă comparaţia cu mitul, referirea la parabola biblică pentru el relevând nu o valoare în sine, ci una ajutătoare, aceea de a sublinia haloul poetic al destinului tragic reprezentat de personaj. O caracteristică pe care o vom întâlni şi la alte creaţii ale sale din această perioadă.

Tre spirit şi materie, care perorează asupra libertăţii morale 1. Anghel este unul dintre primii ţărani moderni din literatura română. Se poate spune că, în urma peripeţiilor sale, el s-a desprins de pământ şi de natură, a luat mai deplin cunoştinţă de sine, a trecut printr-un proces de „individualizare" modernă, care, în condiţiile istorice cunoscute, debutează inevitabil prin astfel de contradicţii.

Surpriza cercetătorului va fi cu atât mai mare, cu cât va identifica la Moş Anghel – cel din a doua fază a existenţei sale – anumite trăsături care-l apropie cumva de prototipul „eroului absurdului”, aşa cum îl va concepe, mai târziu, Camus. În faţa surorii sale care-i aminteşte că toate nenorocirile lui sunt în acelaşi timp şi nenorocirile ei, el respinge hotărât ideea valabilităţii legăturilor consanguinare, ca şi, în general, posibilitatea osmozei sufleteşti dintre indivizi diferiţi. Nu este aceasta atitudinea unui „străin”, a unui „exilat”?

Pentru Anghel, singurul lucru cert, care nu poate fi pus la îndoială, este acela că omul trăieşte într-un haos guvernat de hazard („le hazard roi”): „Ce ştim e că trăim, suferim şi murim prosteşte, fără să pricepem de ce, nici cum. Mai ştim că cea mai mare greşeală a noastră e că prea mult alergăm după fericire, pe când viaţa rămâne nepăsătoare la dorinţele noastre: de suntem fericiţi, e din întâmplare; şi de suntem nenorociţi – asta-i tot din întâmplare...” în ultima întâlnire a lui Anghel cu nepotul său, violenţa cu care el înfierează carnea („Inima-i nelegiuită”), plăcerile materiale ale existenţei, făcând elogiul vieţii spirituale sterilizate de orice contingenţă impură ne face să ne întrebăm dacă nu se contravine astfel codului etic al eroului absurdului potrivit căruia nu există o scară valorică între experienţe. Dar

1 Recenzia din Convorbiri literare (ianuarie, 1925) caută să ia apărarea povestirii împotriva acelora care obiectau „că un atare ţel de a se exprima nu seamănă cu al ţăranilor”. Argumentele sunt excesiv de simple: „Dar mai întâi Moş Anghel e un ţăran cu carte, care fusese fruntaş, care citise, în zilele începutului nenorocirii sale, Biblia de trei ori şi pe Eclesiast, de la care învăţase că totul este deşertăciune, numai deşertăciune. Şi apoi, în vorbele lui Moş Anghel nu e doar erudiţiune, ci numai cuminţenie. Cine nu ştie cât de cuminte poate vorbi ţăranul nostru n-are decât să mai citească pe Ispirescu...” această atitudine ar putea fi interpretată şi ca o revoltă la adresa „sclaviei deghizate” pe care o reprezintă supunerea oarbă în faţa ambiţiilor şi dorinţelor deşarte stimulate de mediul înconjurător. „Să-ţi frângi dorinţele trufaşe...”, e sfatul dat lui Adrian. Goana după o bunăstare materială, după pornirile carnale? „Numai şi numai închipuiri! Patimile şi simţurile fac o zarvă mult prea mare pentru câtă fericire ne pot aduce.” Modul de a fi al eroului absurdului implică acest refuz net dat elanurilor către un scop anume, forţei amăgitoare a unor speranţe. Adrian va fi instruit cu privire la această regulă de viaţă fundamentală: „Tu nu trebuie să nădăjduieşti nimic, n-ai voie să aştepţi nimic de la viaţă...” Şi numai escaladând piscul ascuţit al acestor atitudini poate fi cunoscută voluptatea „libertăţii”, aşa cum o experimentează Anghel: „Eu sunt mort de trei ani... Dar liber nu sunt decât de şase luni, din ziua în care pleoapele mele mi-au încremenit deschise asupra veşniciei... Asta-i tot ce-am putut să fac să dăinuie la mine... De-i zi, de-i noapte, puţin îmi pasă... Sunt peste tot, văd tot, simt tot şi nimic nu mă atinge...” Nu e vorba de renunţare, deoarece această clarviziune unită cu indiferenţă („Nimic nu mă atinge”) de abia îi creează eroului posibilitatea – care, fie spus, atentează la atributele divinităţii – de a fi peste tot, de a vedea tot, de a simţi tot. Înţelegem mândria cu care

Anghel îi răspunde lui Adrian, când acesta, acoperindu-şi ochii cu mâna în faţa spectacolului ce i se înfăţişează, îl compătimeşte, considerându-i viaţa îngrozitoare: „... îngrozitoare, zici, nepoate? Îngrozitoare? Poate... Dar e cum trebuie să fie, e potrivită cu soarta mea...” Căci pentru eroul absurdului, „vivre une expérience, un destin, c'est l'accepter pleinement...” „Trei ierni, trei primăveri, tot atâtea veri şi tot atâtea toamne de când zac culcat pe spate şi mă uit la tavanul ăsta înnegrit. Dar niciodată n-am trăit mai din plin în toată viaţa mea ca în timpul ăsta”, va spune Anghel. Şi cine ar putea pretinde că şi-a acceptat mai din plin destinul ca acest erou care se lasă, perfect lucid, să fie mâncat de viu de viermi pentru a nu trăi altă soartă decât aceea ce i-a fost hărăzită? „Nu-l cheamă oare Anghel pe omul care n-a voit să-şi impună o altă viaţă decât ce i-a fost hărăzită?” îi strigă el nepotului.

Fireşte, discuţia în jurul faptului dacă Anghel, în a doua ipostază a existenţei sale, întruchipează ori nu destinul eroului absurdului rămâne deschisă. Nu aceasta ne interesează în mod special, ci să subliniem măsura în care respectivul erou abia ieşit din cadrele istoriei patriarhale contractează, la modul surprinzător, cel mai modern rău moral al secolului nostru, reprezentat de conştiinţa absurdului...

Dincolo de unele aspecte aride sau cu caracter discursiv, care îngreuează lectura, povestirea impresionează prin această acumulare aproape monografică a multiplelor nenorociri care se pot abate asupra unui om şi care capătă proporţiile unui destin implacabil, a unor fatalităţi proiectate de pe un plan social-uman pe unul universal, cosmic. 1

1 Să completăm dosarul critic al povestirii.

Buletinul Institutului de literatură (de sub patronajul lui Mihail Dragomirescu), din anii 1924-1925, expune tezele unui referat care-i uneşte ca victime pe H. Sanielevici şi Panait Istrati. „Sanielevici s-a servit de Istrati pentru a dovedi că numai eroii creaţi de un scriitor de ţelul lui Panait Istrati sunt adevărate întruchipări de poezie...” Şi această apreciere dată eroului: „Bătrânul Anghel nu este un erou care să merite admiraţia noastră”. Motivul: Anghel „o viaţă s-a zbătut zadarnic contra sorţii vitrege, uită de D-zeu, scuipă soarta din pragul uşii...” etc., etc.

Într-un articol din Salonul literar, scriitorul D. Nanu, altfel amabil cu literatura lui Istrati, impută şi el sensul ateu şi nihilist pe care-l degajează destinul eroului.

Printre apărătorii povestirii: M. Sadoveanu. Se apreciază faptul că în Moş Anghel „Pretutindeni pulsează viaţa acestui pământ”, a pământului românesc. Notele de lectură scot în evidenţă „ramurile copilăriei”, „aspecte ale pământului şi-ale Dunării, ale zărilor familiare ş-ale cerului unic”. În continuare, se analizează pe larg forţa realizării unor episoade precum acea „petrecere omerică” de „altădată”.

M. Ralea (recenzia din Viaţa românească, nr. 111925) îşi explicitează punctul de vedere, antinomic opiniilor lui H. Sanielevici, privind romantismul lui Panait Istrati, „D. Istrati nu iubeşte oamenii moi, leneşii, lipsiţi de orgoliu,

aceia care au fost făcuţi să fie servitori. El admiră viaţa eroică, revolta sufletească impetuoasă, caracterul dârz... Acel ce caută veşnic indignarea şi revolta şi abia mult mai târziu, înţelegerea şi iertarea, se defineşte cu prisos prin aceasta, ca un romantic prin excelenţă."

Cât priveşte ecoul pozitiv de care s-a bucurat povestirea în Franţa, ne mulţumim să cităm această înflăcărată mărturisire a lui Henri Barbusse: „Cartea strălucea ca un meteor în mijlocul bizantismului scriitorilor noştri la modă. Pătrundea în Casa Literelor, odată cu ea adevărata culoare a sângelui, simţeai adevăratul suflu al eternelor năzuinţe şi rugăciuni omeneşti."

Povestirea mai întâi publicată şi care a făcut cunoscut, ca atare, numele lui Panait Istrati e Chira Chiralina. Pentru mulţi dintre cititori numele scriitorului este indestructibil legat de titlul acestei povestiri – nu poate fi rostit unul fără a nu veni pe limbă şi celălalt. Chira Chiralina este, se poate spune, cartea de vizită a lui Panait Istrati.

Şi această creaţie se prezintă cu adevăruri inaccesibile cercetătorilor de suprafaţă, servind drept capcană pentru recenzenţii grăbiţi sau pentru cei care, din pricina diverselor aprehensiuni, nu puteau percepe complexitatea mesajului ei.

Pentru N. Iorga1, „lumea legendei poetice (e vorba de balada Chira Chiralina, n.n.), îmbălsămată de trecutul nobil al unui neam onest", a devenit firma „unei adunături de incidente fioroase". Povestirea era astfel rezumată: „Un tată asasin, care rupe în bătăi şi desfigurează o mamă deprinsă a primi noaptea fel de fel de oaspeţi, o soră de aceeaşi calitate, un unchi care practică pederastia" etc., etc.

Ovid Densusianu, deşi adept al unor orientări poetice noi, nu se lăsa, totuşi, mai prejos: „te întrebi cum de au putut primi (paginile povestirii, n.n.) cerneala tiparului". Şi pentru el, conţinutul Chirei Chiralina se reducea la: „bestialităţi şi sminteli orientale". 2

Chiar şi atunci când astfel de caracterizări nu constituiau capete de acuzare, aprecierea fiind binevoitoare, esenţa judecăţii critice nu se modifica. Astfel, Mihail Dragomirescu, refuzând din capul locului să privească povestirea prin alt unghi decât cel al particularităţilor formale – „Toată chestia de umanitarism, declara el solemn, scoasă din cartea sau din scrisorile sale, nu ne interesează" – aderă la aceeaşi imagine asupra Chirei Chiralina, ca şi unii dintre adversarii săi înverşunaţi. Ironizându-l pe Sanielevici pentru studiul închinat „clasicismului proletariatului", întreba cu titlul de amuzament: „Ce plăcere poate să găsească proletariatul în

1 Ramuri, nr. 14-15, 1924.

2 Viaţă nouă, august-septembne 1924.

Viţiile decadente şi scârboase în care a căzut Stavru, sau în viaţa de femeie pierdută pentru negustorii cu bani ai mumei Chirei Chiralina şi în descrierea vieţii din seraiurile turceşti din Constantinopol şi aiurea?" 1

Interesant e că însuşi Sanielevici, când ajunge, în exegeza sa, la Chira Chiralina, pierde din fermitatea tonului apologetic, ezită, e cuprins dintr-o dată

de bănuieli şi, până la urmă, cel care-l acuzase pe Sadoveanu de naturalism, cu faimosul său tablou sinoptic, nu poate să nu facă următoarea trimitere în subsolul paginii: „Totuşi, m-am întrebat dacă e bine ca atâta MURDĂRIE (sic!) să fie expusă într-o carte, care, prin chiar talentul şi reputaţia scriitorului, trebuie să ajungă în mâinile tineretului, MURDĂRIND SUFLETELE (nu corupându-le)... Şi m-am mai întrebat dacă, fără voia autorului, Kira nu alimentează curiozitatea bolnavă a putregaiului parizian.”

Dacă vrem să descoperim observaţii exacte, în direcţia cărora să îndreptăm cercetarea noastră, atunci trebuie să ne adresăm paginilor unor reviste ca Viaţa românească. Aici, într-o miscellanea (nr. 6/1924), se reţinea cu profundă justeţe „acea simpatie pentru dezmoşteniţii sorţii, ca şi pentru viţiile oamenilor, care sunt mai puţin ale lor ca ale societăţii”. 2

Chira Chiralina trebuie să fie discutată nu izolat, ci în strânsă legătură cu alte povestiri. La un moment dat, mama Chirei se autodefineşte: „Dumnezeu vede bine că nu-l contrazic: rămân cum m-a făcut... Ascult, supusă, strigătele şi poruncile inimii mele.” Iar în altă parte: „M-am jurat să mă omor dacă cumva puterea omenească m-ar sili să trăiesc o altă viaţă decât aceea pe care eu o simt clocotind în sângele meu.” Sunt confesiuni care ne amintesc de absolutismul etic al eroului din povestirea anterioară. Propriu-zis, mama Chirei Chiralina este un Anghel în fustă.

Furia pasiunilor erotice ale mamei Chirei este înţeleasă mai bine dacă îi reconstituim biografia. Fraţii ei erau vestiţi

1 Buletinul Institutului de literatură, anul 1924-1925.

2 Contribuţia cea mai însemnată o înscrie, de fapt, în paginile Vieţii româneşti, cronica lui Tudor Vianu (nr. 1011924). În privinţa „eretocraţiei” povestirii, el observă că cele două eroine ne apar „simpatice şi demne de compătimit pentru că viaţa neregulată pe care o duc porneşte din spontaneitatea incorijibilă a naturii lor. Senzualitatea lor naivă, lipsită de orice perversitate, are graţia şi seninătatea unei înclinări fireşti.” ' contrabandişti, iar ea, de foarte tânără, vrusese să-i urmeze. Şi tocmai această fiinţă, cu o fire excesiv de independentă, ajunge într-o situaţie de înrobire pe viaţă! Tatăl ei o mărită cu forţa şi, cunoscându-i năravurile, îi lasă o parte importantă din avere, cu condiţia expresă de a rămâne măritată. Ea îi propune soţului să-i acorde libertatea în schimbul unei bune părţi din drepturile de moştenire, dar acesta, un ins despotic, refuză, pentru a-i plăti „dezonoarea ce-i făcuse”.

Eroina se simte ca un haiduc închis pentru totdeauna în dosul zăbrelelor temniţei şi acţionează haiduceşte. Cu cât este mai iminent pericolul răzbunării soţului, cu o atât mai mare patimă se vor dezlănţui petrecerile zgomotoase în casa de pe Cetăţuie. Ziua se găteşte, împreună cu fiică-sa, după un ceremonial descris în poveştile din Orient, făcându-şi genele cu chinoros, pe buze, pe obraji, ca şi pe unghii îşi dă cu roşu de cârmâz – iar după chindie, până la miezul nopţii, dansează nebuneşte în răpăitul castanietelor şi tamburinelor, ori ascultă languroasele manele turceşti şi pastoralele greceşti, cântate de curtezani, care erau aleşi numai dintre cei „frumoşi şi delicaţi”.1

Urmează bătăile şi maltratările sălbatice din partea bărbatului şi a feciorului cel mare, care locuiesc în celălalt capăt al oraşului, de unde vin numai în expediţii punitive. Dar aceste represalii periodice nu au alt rezultat decât că o fac pe eroină să se arunce în vârtejurile unei vieţi dezordonate „cu o patimă înzecită, spre a face pe tiran şi mai furios”. Mama Chirei este plămădită din acelaşi aluat cu Anghel, nu se pretează la nici un fel de compromis, nu ia nici cea mai mică măsură de prevedere, dimpotrivă, cu cât primejdiile devin mai ameninţătoare, cu atât se înverşunează să le înfrunte cu o semeţie necugetată. Când va fi desfigurată de soţ – îi este strivit un ochi – mama Chirei respectă jurământul pe care şi-l făcuse şi se omoară.

1 O înflăcărată (chiar exaltată) apărare a eroinei şi a dreptului ei la „libertinaj* o găsim în foiletoanele Sărinei Casvan din Dimineaţa (nr. Din 16 şi din 23 ianuarie 1925), cu titlul Femeia în opera lui Istrati. Mama Chirei „este un suflet eroic„. Desfătările erotice? Dreptul sfânt la „libertate„ al celui oprimat: „Nu poate evada din închisoarea ei, astfel că libertinajul la care se dedă constituie dreptul la viaţă şi la sfânta răzbunare al unui suflet năpăstuit”.

Povestirea fiind analizată sub unghiul strict al baladei populare, n-a putut fi observat caracterul evident modern al unora dintre concepţiile morale ale eroinei. Ea se va adresa odraslelor cu aceste îndemnuri pe care le vom întâlni destul de des la personajele-lumpen de mai târziu: „Tu, Chiro, dacă, după cum bănuiesc, nu ţi-e dat să trăieşti în acea curăţenie care vine de la Dumnezeu şi aduce mulţumire, să nu fii o cinstită făţarnică, să nu joci pe virtuoasa. Nu-ţi bate joc de Dumnezeu, ci fii ce te-a lăsat el; trăieşte-ţi viaţa aşa cum o simţi, fii chiar destrăbălată, dar o destrăbălată de inimă! E mai bine aşa!

Şi tu, Dragomir, dacă nu poţi ajunge un om de treabă, fii ca soră-ta şi ca maică-ta, fă-te hoţ, dar un hoţ cu suflet, căci omul fără suflet, dragii mei, e un mort care împiedică lumea să trăiască.„ Concluzia se desprinde uşor: numai ceea ce e aproape de „canoanele firii„, de natură, e adevărat, firesc şi pe deplin legitim. Şi, dimpotrivă, tot ceea ce îngrădeşte manifestarea „naturalului„ intră în categoria artificialului, a anormalului şi, ca atare, a antiumanului. (Un „rousseauism„ pe care Istrati îl teoretizase nu o dată în articolele sale din România muncitoare, proslăvind „căsătoria liberă„, deoarece în „libertatea” relaţiilor dintre bărbat şi femeie el vedea semnul unei emancipări îndreptate împotriva ipocriziei şi convenţionalismului moravurilor burgheze…)

Este adevărat însă că dintre toate povestirile lui Istrati, Chira Chiralina se adresează perioadei istorice celei mai îndepărtate. Mamei Chirei îi este încă necunoscută existenţa prozaică, goală şi meschină din societatea modernă. Din acest punct de vedere este mai neştiutoare, mai neevoluată ca Moş Anghel. Drama ei se desfăşoară pe un singur plan: împotrivirea la orice restricţie despotică a pornirilor erotice. Am ajuns însă la acele aspecte ale Chirei Chiralina care au îngrozit pe unii critici cu sufletul angelic, umplându-i de spaima că va fi coruptă, murdărită, pângărită conştiinţa tineretului.1

1 De asemenea proporţii şi atât de categorice au fost aceste superstiţii şi false unghiuri de vedere asupra povestirii, Incit chiar şi unii foşti prieteni ai lui

Istrati din mişcarea muncitorească nu s-au putut sustrage de sub influenţa lor (adăugându-se în plus puritanismul de tip... socialist), Alecu Constantine seu, în articolul său din Deşteptarea. Détroit. U. S. A., considerând Chira Chiralina din punctul de vedere al artei „o capodoperă din punct de vedere al conţinutului, o caracterizează astfel: „Chira ChiDar Chira Chiralina se face, în fond, expresia acelei „naturale şi robuste senzualităţi şi voluptăţi” pe care Engels o admira la Homer şi Platon, la Horaţiu şi Juvenal, la Vechiul T estament.1 ralina e o cocota clasică, care îşi prostitua fiica în familie şi-şi transforma băiatul în paznic al desfrâului ei. Asta e, în esenţă, toată Chira: o cocotă fără perdea.„ în schimb, îoan Slavici, cu cunoscute convingeri eticiste, se arată mult mai ponderat, situând Chira Chiralina într-o genealogie exactă, cea a povestirilor orientale: „Se vorbeşte azi mult despre Kyra Kyralina a lui Panait Istrati şi mulţi sunt supăraţi de conţinutul romanului. Nu se vor fi potrivind cele spuse în Kyra Kyralina nici cu vederile mele, dar am rămas încântat de forma, de stilul desăvârşit în care povesteşte dl. Panait Istrati. În privinţa aceasta, Ion al d-lui Liviu Rebreanu e mai dezbrăcat, mai fără perdea decât Kyra Kyralina, care foarte adeseori ne reaminteşte – ca fel de a povesti – poveştile orientale din O mie şi una de nopţi.” (Interviu publicat în Rampa, 27 octombrie 1924.)

1 Pentru a înţelege mai bine lucrurile se cere a reveni asupra comparaţiei cu balada populară. A afirma că povestirea lui Istrati nu se suprapune decât vag schemei epice – Chira şi fratele ei sunt ademeniţi pe o corabie – înseamnă a rămâne la stadiul unui adevăr banal. Important -e să înţelegem schimbarea de accent şi „resementizarea” fabulei tradiţionale.

Monique] utrin-Klener, descriind, pentru publicul francez, balada Chirei Chiralina, menţionează şi varianta tragică din culegerea lui Alecsandri care vizează culpabilitatea eroinei, dar numai sub beneficiu de inventar., căci o sancţionează astfel: „Accueillons avec méfiance cette derniere version, peut-etre marquée par un exces d'ardeur patriotique!”

Nu acordăm importanţă excesului de maliţiozitate, ci mefienţei nejustificate care o văduveşte pe comentatoare de un posibil punct de reper pentru o analiză mai adâncă decât conspectarea didactică a subiectului naraţiunii.

Tot M. J. K., cu superioritatea celei care beneficiase de consultarea unui material documentar românesc, îi acuză pe criticii francezi de „ignoranţă”, întrucât aceştia „decelaseră” o altă filiaţie a povestirii lui Istrati, „celle du conte oriental et du Mille et une nuits”. Or, notează M. J. K., „Istrati ne les découvrit qu'en 1933, chez son ami de Y ong”. Vom discuta în altă parte esenţa problemei şi inexactitatea afirmaţiei făcute în legătură cu „descoperirea” lui Istrati. Mă mulţumesc doar – fără a mă considera specialist în domeniul folclorului – să emit părerea că ar putea fi găsite unele atingeri între balada populară românească şi motivul răpirii unei fete, tratat şi în O mie şi una de nopţi. Am făcut această afirmaţie pentru a ajunge la modul în care fabula este repovestită de Boccaccio. Aşa după cum demonstrează Viktor Şklovski într-un pertinent –

şi amuzant – comentariu, schema tradiţională se baza pe „minunea” că, „trecând prin mai multe mâini”, fecioara rămâne neprihănită, pe când la Boccaccio nu numai că eroina cunoaşte desfătările dragostei cu mai mulţi bărbaţi, dar îşi mai permite să facă şi pozne, ironizând prea cucernica fidelitate a antecesoarei ei. „Senzualitatea apare ne disimulată” -

Această caracteristică n-a scăpat neobservată de unii cercetători. Bunăoară, criticul italian Adriano Tilgher (articolul Un narratore rumeno-jrancese: Panait Istrati, La cultura, 15 decembrie, 1927) observă că eroii lui Panait Istrati „se lasă în voia patimilor într-o inocentă şi sfântă imoralitate”.

Într-adevăr, în dezlănţuirea furtunatică a simţurilor eroinei nu se află nici un fel de complicaţie sau artificiu. Există o transparenţă a relaţiilor de ordin erotic, o inocenţă a cărnii, ce-ţi aminteşte de firescul cu care se săvârşesc fenomenele naturii. Mama Chirei nu poate fi acuzată de imoralitate pentru simplul motiv că ignoră cu totul caracterul nepermis al actelor ei. Eroina declară cu candoare, fără să ascundă nimic: „Dumnezeu m-a făcut pentru plăcerile trupului, aşa cum pe cârtiţă a făcut-o să trăiască departe de lumina soarelui.”

Mama Chirei nu s-a desprins încă prea mult de lumea în care guvernează strict legile naturii, nu cunoaşte un proces de interiorizare mai adânc, contradicţia legiferată de epoca modernă dintre instinct şi conştiinţă îi este străină, pe scurt, n-a evoluat într-atât încât „sexul” să-i ridice probleme „moobservă Victor Şklovski, subliniind că: „O nouă atitudine, o altă morală…” dă unitate poetică naraţiunii.

Ei bine, Istrati adoptă o atitudine boccacciană chiar dacă ceea ce la marele scriitor al Renaşterii era luat în răspăr el tratează cu gravitate: este vorba de etalarea voluptăţii erotice ca o expresie a „libertăţii” femeii. De aici resementizarea realistă a sensurilor baladei. El creează o altă Chiră – care e mama Chirei Chiralina, dar putea fi foarte bine şi sora ei, care nu pierde timpul în a fi „o destrăbălată de inimă”, aşa cum „a făcut-o D-zeu”. Şi oare escapadele curtezanilor care, la vestea venirii soţului, sar pe fereastră la vale, unii schiopându-se, nu ne introduc, cumva, într-o atmosferă boccacciană? Fraţii eroinei nu se răzbună pe „răpitori”, ci pe soţul care, având de partea lui legile societăţii, o pedepseşte pentru desele şi mărturisitele ei infidelităţi.

Avea, în fond, dreptate N. Iorga să fie scandalizat de felul în care Istrati „recrease” balada populară. Nu pentru că, aşa cum crede Monique Jutrin-Klener, el făcea parte dintre „criticii naţionalişti români” (se pare că M. J. K. Are fixaţiile ei ideologice), ci deoarece, cu adevărat, povestitorul brăilean nu respectase fabula în varianta ei pură, tradiţională. Va fi pornit Istrati de la unele variante mai „noi” – nu numai cea de tipul cunoscut de Alecsandri, dar poate şi mai „deocheate”, care vor fi circulat în mahalalele Brăilei? Iată ceea ce numai un studiu avizat poate să clarifice. În orice caz, povestitorul, în scrisoarea deschisă către Iorga, îşi permite să-l acuze pe marele cărturar de ignoranţă: „Dac-ai şti d-ta de ce hoţomani ordinari e vorba acolo, de ce basme cu cocoşul roşu, de ce acţiune prostească şi înjositoare, apoi ai vedea că eu am

făcut dintr-un chiot simfonie.” râie„. Aici rezidă şi explicaţia faptului că eroina în lupta ei cu bărbatul nu dă dovadă de fariseism, de duplicitate – ca atâtea dintre surorile ei de mai târziu. Dimpotrivă, mama Chirei îşi strigă faptele chiar cu o anumită fanfaronadă, dovedindu-se neînarmată cu însuşirile potrivite noului mod de viaţă, „defectul” caracterului ei fiind unul istoric, care ţine de structura vechilor moravuri.

Analiza noastră a lăsat în afară, până acum, pe Chira Chiralina, eroina de fapt a baladei populare de la care a pornit Panait Istrati. Am fost însă nevoiţi să procedăm aşa, ţinând seama de realitatea artistică a povestirii, întrucât mama reprezintă personajul care iradiază cel mai mult viaţă şi care sub raportul semnificaţiei omeneşti ocupă locul cel mai important. Chira Chiralina are în povestire valoarea unei simple fulguraţii poetice. Lui Dragomir – şi el în afara fabulaţiei tradiţionale – i se acordă un rol însemnat, dar multă vreme acesta se împărtăşeşte din strălucirea şi poezia pe care le degajă faptele mamei sale, şi, de îndată ce acţionează de unul singur, dezvăluie un profil comun. Semnificaţia problematicii eroului se află în raport invers proporţional cu evoluţia istorică, adică, odată cu îndepărtarea în trecut a condiţiilor care favorizează gesturi de independenţă şi superbie. Pe Dragomir îl vom întâlni sub numele de Stavru, ca vânzător ambulant şi victimă a viciului pederastiei, surpat sufleteşte, o epavă umană, într-o Brăilă de-acum modernă. Aşadar, aceeaşi fundamentală antinomie descoperită şi în Moş Anghel.

Întrucât Dragomir constituie firul de legătură între povestirile ce se întrunesc sub numele Chirei Chiralina, să încercăm o reconstituire sumară a avatarurilor vieţii sale.

După o copilărie uşoară în casa de pe Cetăţuie, în urma dispariţiei mamei şi a surorii, el se trezeşte în mijlocul unei realităţi despre care nu are nici cea mai neînsemnată conştiinţă practică. Ducându-se în port şi dorind să se plimbe pe Dunăre cu barca, află pentru întâia oară de funcţia banilor. „De unde eram să ştiu eu ce-i aceea să ai parale la tine şi să… plăteşti? Barcagiul mă făcu prost şi-mi tălmăci că el câştigă pâinea purtând oamenii pe apă.”

Acest băieţandru pare coborât nu numai dintr-un paradis al copilăriei, ferit de vânturile aspre ale vieţii, dar şi dintr-o stare anterioară a societăţii. Dezarmat în faţa realităţii – ca şi cum ar fi descălecat dintr-o altă eră – va deveni uşor victima pasiunilor lubrice ale bogătaşilor turci. Unul dintre aceştia, Mustafa-bei, când eroul va cerşi libertatea, îi va semnala cusurul fundamental: „Ce-ai să faci dacă ai să te duci de aici? Ba, mai ai nenorocirea să fii tânăr şi frumos, două calităţi cu care în Turcia nu izbuteşti decât dacă eşti şiret, şi tu 11-ai arma asta.”

Viaţa din casa de pe Cetăţuie i-a transmis însă şi ceva din setea de independenţă a mamei sale. Dragomir nu se poate obişnui în colivia de aur a beilor turci, încearcă în diferite rânduri să evadeze. Izbuteşte să scape – desigur, printr-un concurs favorabil de împrejurări, pentru că, după cum am spus, eroul nu are nici un fel de relaţii cu viaţa practică. Dragomir reconstituie până la un punct peripeţiile lui Candid, numai că, spre deosebire de eroul lui

Voltaire, el are o naivitate nativă, şi nu una grefată după preceptele filosofiei lui Pangloss.

Înşelat în atâtea rânduri, este de ajuns un gest, în aparenţă samaritean, pentru ca Dragomir să-şi facă iarăşi visuri în legătură cu bunătatea şi generozitatea celor din jur şi, bineînţeles, să cunoască din nou amarul deziluziei.

După asemenea experienţe, Dragomir va ajunge la concepţii şi gesturi asemănătoare cu cele ale lui Anghel – drama este, în esenţă, aceeaşi: inaderenţă la normele actuale ale vieţii. În mijlocul unui peisaj dezolant de lângă Damasc – cadrul adecvat sfâşierilor lăuntrice ale eroului – el dă nenorocirilor sale explicaţii de ordin fatalist: tot acel calvar al vieţii s-ar datora răzbunării divine pentru că dorise moartea despoticului său tată.

Trebuie să recunoaştem însă că nu există treaptă a mizeriei umane pe care acest erou să nu fi coborât. La şirul întâmplărilor relatate trebuie s-o adăugăm şi pe aceasta: în căutarea surorii, eroul încearcă să pătrundă într-un harem, dar este prins şi zvârlit într-o închisoare, unde devine obiectul poftelor celor mai depravate specimene ale societăţii. Moartea la care se gândise nu o dată îi apare ca singura şi definitiva salvare dintr-o lume infernală.

Dar Panait Istrati nu ajunge la viziunea unilaterală, pesimistă a unor scriitori naturalişti. O şi mărturiseşte: „Operele creaţiunii sunt infinit mai complexe şi mai variate” şi „miile de patimi îndurate nu ne dau dreptul să scuipăm asupra întregii lumi.” De aici, lumina discretă, difuză, care se simte în acest ocean de întuneric. Mai întâi, datorită scăpărării mirifice a peisajelor. În faţa frumuseţii de vis a Bosforului, Dragomir uită de toate nenorocirile: „Privirea mea aţintită asupra apei liniştite absoarbe setoasă vedenii de poveşti orientale: umbrele palatelor şi chiparoşilor pe care soarele în apus le culca pe luciul întunecat al Bosforului, iar mai încolo, cât cuprindeai cu ochiul, era o perindare nesfârşită de culori aprinse, pete de aur şi de aramă, limbi de foc, mistuindu-se în depărtări, frânte de colinele cu dâmburi liliachii, răsturnate de oglindirea mării.

Cum, atât de frumos e pământul?”

Şi nu-i vorba numai de poezia locurilor. În faţa răutăţii şi perversiunii celor din jur, a mizeriei sordide, eroul găseşte sprijin în tot ceea ce e apropiat de starea naturii. Iar oamenii care-l vor ajuta în momentele grele trăiesc la periferia societăţii, ca bătrânul vânzător ambulant din Constantinopol, sau salepgiul grec Barba-Iani: „Să plecăm: pământul e plin de frumuseţi”.

Privite din punct de vedere artistic, povestirile îşi relevă partea lor cea mai consistentă în evocarea sorţii tragice a mamei Chirei. Aici irumpe nestingherită şi impetuoasă întreaga forţă de povestitor a lui Panait Istrati.

Într-una din scrisorile sale, Romain Rolland, recunoscând că episoadele cu fratele Chirei Chiralina nu se ridică la nivelul celorlalte, le laudă totuşi, deoarece aici Istrati reuşeşte să trateze un subiect „periculos” – e vorba de pederastia lui Stavru – nu numai „acceptabil”, dar şi „tragic”- într-adevăr, Panait Istrati, ca un bun povestitor, a ştiut să nu se oprească la „descrierea”

unor aspecte prozaice sau vulgare, ci să dezvăluie „tainele” umane care stau îndărătul lor. Dragomir, devenit Stavru, este zugrăvit în ultima sa ipostază ca pretext pentru a ne istorisi drama pe care o suferă când se întoarce pe locurile copilăriei, sperând să recâştige ceea ce pierduse, dar este împins şi mai mult la fund de neînţelegerea oamenilor. Peregrinările prin Orientul apropiat, pe de altă parte, conţin un sens poetic ascuns. Eroul vagabondează mereu, căutându-şi sora răpită. Într-un rând, i se pare că a zărit-o. Chira Chiralina primeşte, până la urmă, semnificaţia unei năluci, a unei Fata Morgana, simbolizând visul de altădată al copilăriei din Cetatea de pe Dunăre.

În cărţile despre haiduci, Panait Istrati va trăi o nouă şi semnificativă experienţă nu numai pe plan artistic, dar şi moral.

Adresându-i-se lui Romain Rolland (8 ianuarie 1924), el explică astfel conţinutul acestui cuvânt: „Cuvântul Haiduc (litera H se pronunţă ca în limba germană) nu are corespondent în limba franceză. S-ar putea spune bandit sau brigand, dar nu e acelaşi lucru. Haiducii au fost, în România, pe timpul ocupaţiei turceşti şi greceşti, nişte tineri răzvrătiţi împotriva asupririi. Îşi părăseau satele, se ascundeau în păduri, înarmaţi, aprovizionaţi şi încurajaţi de întreaga populaţie. De acolo se năpusteau asupra împilătorilor – fie ei oameni ai stăpânirii, exploatatori sau satrapi – pe care îi căsăpeau şi-i jefuiau. Banii erau împărţiţi poporului: dar aceşti răzbunători naţionali erau deseori trimişi la spânzurătoare sau mureau în lupte cu poterele – o armată de mercenari care-i urmăreau pe haiduci...”

Cântecele epice populare româneşti sunt dominate de figura şi isprăvile lor.

Ne grăbim să avertizăm însă asupra greşelii care s-ar săvârşi considerându-se că haiducii lui Panait Istrati sunt aidoma haiducilor din baladă. Eroii literaturii populare apar într-o lumină ideală, oferă cumuluri de virtuţi, sunt infailibili în acţiunile lor, în vreme ce haiducii lui Istrati suferă de adânci defecte omeneşti, ba, mai mult, sunt puşi să facă faţă unor contradicţii morale specifice timpurilor moderne. Paradoxal e următorul fapt: fugind în lumea codrului şi într-o perioadă istorică îndepărtată în timp, aceşti eroi, dincolo de unele aparenţe, nu numai că nu ajung la un echilibru sufletesc, dar îşi adâncesc dezbinările interioare (apropiindu-se de starea naturală, ei intră într-un proces şi mai violent de singularizare).

În acest mod ei se diferenţiază şi de eroii cu o stare civilă asemănătoare din operele lui Mihail Sadoveanu.

Haiducii sadovenieni oferă o seninătate maiestuoasă, o gravitate decantată, pe când cei ai lui Istrati sunt încrâncenaţi, arşi înlăuntrul lor: primii par descinşi din eposul homeric, ceilalţi, din infernul lui Dante. Una din explicaţii constă, fireşte, în aceea că Sadoveanu cunoaşte umanitatea patriarhală retrasă în locuri sălbatice, pe când Istrati o cunoaşte numai pe cea contaminată deja de molimele civilizaţiei.

În aceeaşi scrisoare către Romain Rolland, Istrati îşi mărturiseşte intenţia iniţială de a proiecta asupra figurii lui Cosma o lumină optimistă, oricum

stenică: „Cosma mă va ajuta să alung pâclele mohorâte ale lui Moş Anghel şi să creez un echilibru cu explozia unei vieţi ce va justifica, dar şi va condamna pesimismul marelui alcoolic mâncat de viu de viermi”.

Dar asemenea proorocului Bileam, care, vrând să profere cele mai năprasnice blesteme, din gura lui nu ieşeau decât suave binecuvântări, şi Istrati chiar şi atunci când se forţează să capteze explozia radioasă a vieţii ajunge tot la o viziune tragică.

În articolul Trecut şi viitor, autorul – de-acum în cunoştinţă perfectă de cauză – îşi caracterizează astfel eroul: „frate bun cu cele două Chire, nu ascultă decât vocea sângelui său clocotitor, trăieşte după legea lui şi cade răpus de această legert*

Travestit în călugăr, Cosma va ţine o „cazanie” din care aflăm că sucul strugurelui, carnea berbecului, rodul pomului şi umbra lui, crângurile cu pini şi mândrele ciobăniţe, cu sânii împietriţi de vânturi şi cu dorinţele nemăsurate, toate acestea există numai pentru a desfăta voinicii, deoarece: „O singură dată trăieşte omul pe pământ”.

Chemat să pedepsească nelegiuirile unui boier, el întâlneşte o „diavoliţă”, care-l roagă să cruţe viaţa stăpânului, întrucât se arătase bun cu ea, şi să-l omoare numai pe vătaf, care voia s-o necinstească. Cosma o ascultă, iar când ţăranul care le păzea caii îl mustră: „- Crezi că ţi-ai făcut datoria?”, el răspunde semeţ: „- N-am nici o datorie; mărinimoşii nu datoresc nimic şi nimănui”.

Istrati demonstrează (era cel mai în măsură s-o facă) ideea că „volniţa” haiducească se potrivea cum nu se putea mai bine răzvrătirilor de natură individualistă. Cosma va face această mărturisire, care ne aminteşte de cea a lumpenilor: „îmi bat joc de ce e drept şi de ce e nedrept… Pieptul meu e toată viaţa. Ce vrea el, o vreau cu preţul vieţii.”

Eroul acesta, dealtfel, a ajuns să practice haiducia nu determinat de cauze sociale, ci, am spune, temperamentale. Trăind numai la nivelul simţurilor şi cu o teribilă impulsivitate, el se află într-o continuă răzvrătire împotriva a toţi şi a toate.

N-avem însă de-a face cu manifestarea unui simplu hedonism. Cosma – pe care Istrati îl trece între eroii săi cei mai bine realizaţi – are structura morală specifică fiinţelor romantice. El nu poate fi mulţumit cu ceva ce e mijlociu, vrea totul sau nimic.1

1 Dacă istoria avatarurilor lui Anghel este raportată direct la parabola biblică, dacă povestirea Chira Chiralina porneşte de la unele elemente ale baladei populare, paginile dedicate lui Cosma pot revendica şi ele comparaţia cu un vechi mit: cel al lui Don Juan. Un Don Juan-Haiduc, iată performanţa şi contribuţia originală realizată (fără a-şi da seama, în chip ne programatic) de către Panait Istrati.

Ca şi Don Juan, Cosma merge din femeie în femeie, pe toate iubindu-le cu aceeaşi ardoare, într-o continuă repetiţie a unui spectacol care-şi schimbă doar decorurile. „Auzi ce spune femeii ăştia?

— Îi explică Ilie lui Ieremia. Ei bine, sunt droaie femeile cărora l-am auzit spunându-le acelaşi lucru. Şi să mă bată Dumnezeu dac-a minţit vreodată sau dac-a vorbit vreodată drept. Da, pe toate le-a iubit, şi a fost drăgăstos şi gingaş ca un porumbel, darnic ca ploaia care scaldă ţarina arsă de soare. Cu toate astea, a fost nerecunoscător ca un cotoi şi nepăsător ca moartea la lacrimile lor." Aceleaşi cuvinte spuse femeilor, dar nu s-au indignat atâţia că Don Juan se serveşte de aceeaşi frază în exerciţiile sale de seducere? (Ceea ce-l face pe Camus să replice: „Le mots du passé qui ont fait leurs preuves, a quoi bon les compliquer „?)

Ca şi în cazul arhetipului său, nestatornicia lui Cosma are explicaţii mai adânci decât simpla conformaţie biologică sau morală, vizând incapacitatea umană de a se adapta şi de a se integra în armonia legilor universului. Drept care va fi un răzvrătit şi un blasfemator, înfruntând, pe urmele antecesorului său, divinitatea.

Ilie i se adresează cucernic:

— Să ne supunem, prieteni, legilor care nu-s făcute de mâna omului...

Cosma se răsti:

— Nu mă supun!

—... şi să le primim ca neclintite...

— Nu primesc nimic!"

Dacă ţinem seama că, în cunoscutul său eseu, Camus include între personificările ideilor sale şi ipostaza don juanismului, am putea descoperi şi la Cosma unele dintre trăsăturile „eroului absurdului". Acelaşi adânc sentiment al înstrăinării, în numele căruia se neagă valoarea relaţiilor afective chiar de ordin consanguinar: „Frate, fiu, sunt cuvinte fără înţeles, ca şi tată, mamă, soră. Se-ntreabă cineva vreodată care-i fiul unui câne sau care-i tată-său? Venim pe lume Dumnezeu ştie cum, şi asta-i tot..." Acelaşi haos, aceeaşi noapte polară a existenţei în care hazardul e rege: „Dar răul, ca şi binele sunt două feţe ale aceleiaşi vieţi, şi viaţa

Dar nu mimai formele de organizare socială, ci şi viaţa în general refuză exclusivismul violent, nu se orânduieşte după dorinţele fiecăruia, ci, conform unor ordine şi tipare obiective. De aceea, departe de complicaţiile şi constrângerile societăţii, Cosma continuă să fie un inadaptabil, nonconformismul eroilor din categoria sa având un caracter absolut.

Având ca adversar înseşi legile firii, Cosma va ajunge la o atitudine de negare totală, nihilistă, ca şi Moş Anghel, ale cărui gesturi nu o dată le imită. (Şi comportarea finală va fi asemănătoare. Ca o supremă sfidare a sorţii lui predestinate, Cosma se complace într-o pasivitate care le facilitează oamenilor stăpânirii posibilitatea de a-l omorî.) prea puţin se sinchiseşte de ce gândim noi sau de ce ne place. Pentru ea, durerea şi bucuria sunt două părţi din care bate acelaşi vânt orb. Mlnă-ţi barca aşa cum poţi, trăieşte şi mori." (Aşadar, iată şi ipostaza de homoviator.)

La o analiză strângentă, comparaţia cu eroul absurdului ne relevă însă destule nepotriviri. În primul şi în ultimul rând, datorită aprinsului spirit

participativ care acuză toate actele eroului istratian. Temporar, ca un paliativ, acesta îşi poate impune o atitudine egală, detaşată în faţa accidentelor existenţei, dar structura fiinţei sale care, până la urmă, va ieşi triumfătoare la iveală este aceea a unui răzvrătit luciferic, a unui militarist în căutare perpetuă de războaie (chiar dacă totdeauna pierdute).

Iar dacă există analogii, explicaţia o dă faptul că eroul absurdului duce, propriu-zis, mai departe, stări de spirit caracteristice eroului romantic.

Această problemă, atinsă tangenţial şi în capitolele anterioare, se cere a fi bine precizată. Pierre-Andre Rieben, care, în prefaţa la Les chardons du Bărăgan, este primul care emite ideea comparaţiilor cu „eroul absurdului”, tinde să-l integreze acestei tipologii umane pe scriitor însuşi. Ipoteză temerară. Se poate, într-adevăr, vorbi la Panait Istrati de un obscur sentiment al absurdului, fără însă ca în preceptele unei etici avant la lettre camusiene el să găsească mijlocul de conciliere a contradicţiilor sufleteşti. Ca şi eroii săi, scriitorul este un pasionat, dăruindu-se integral clipei', lăsându-se vrăjit de zarea oricărui miraj, un veşnic cavaler în căutare de cruciade.

Cât priveşte opera, aici lucrurile devin cu totul clare: ea pune problema absurdului, fără a se încadra într-o literatură a absurdului.

Panait Istrati va opune concepţiilor citate ale lui Cosma crezurile altor eroi (aşa după cum, în Moş Anghel, Adrian nu acceptă „filosofia practică” predicată de unchiul său).

S-ar putea ca aceste distincţii să apară fastidioase; ele ne ajută însă să înţelegem că povestirile lui Istrati nu sunt chiar atât de simple în semnificaţiile lor, cum s-a crezut, dezvăluind o viziune a vieţii mai complexă, care încearcă să-l înfăţişeze pe om într-o confruntare mai generală, chiar cu limitele de ordin ontologic ale existenţei.

Spre deosebire de Moş Anghel ori Chira Chiralina, în povestirea de faţă, Istrati dezvăluie o altă treaptă, mai avansată, a concepţiilor sale asupra lumii. Lui Cosma, care trăieşte la nivelul simţurilor şi care nu e preocupat decât de satisfacerea dorinţelor sale, îi este opus Ilie, înţeleptul cetei de haiduci, care nu acţionează decât la comanda raţiunii şi care nu trăieşte decât pentru a alina suferinţele aproapelui. De partea lui Ilie trece şi Florica – deocamdată cu o fizionomie incertă – care-l învinuieşte pe Cosma, spunându-i: „Nedreptatea te răzvrăteşte numai când te loveşte pe tine, şi ca să-ţi îndeplineşti una din poftele tale ai prăpădi pământul”. Tot ea declară: „Nu mai vreau toată fericirea numai pentru mine singură”.

Şi mai edificatoare este scena chefului din final. Cu bărdăcuţa de ţuică în mână, Cosma strigă fârtaţilor: „Noi n-am cerut să venim pe lume, deci nu datorăm nimănui nimic. O singură datorie avem… să mâncăm bine, să bem bine…”, şi atunci apare un călugăr misterios „cu fruntea senină”, care, spre bucuria lui Ilie şi a Floricăi, replică, apreciind această urare ca o jignire adusă fiinţei umane, iar datoria pe care o acceptase Cosma, ca o „datorie de porc!”: „Sunt mâhnit. Norodul vede în voi pe mântuitorii lui, şi dacă nu sunteţi puşi în furcă dintr-o zi pe alta, aceasta se datoreşte ajutorului său prietenesc. El nu vă

oprește nici să mâncați, nici să beți ca niște viteji, dar dacă totul se oprește aici, zău mă îndoiesc că sunteți altceva decât niște boieri."

Aici stă cheia de boltă a povestirii, aceasta este dilema modernă care mistuie lăuntric pe haiducii lui Panait Istrati.

În fața unor condiții și norme de existență care strivesc personalitatea individului, îl înstrăinează de simțămintele lui firești, acești eroi ard cu toată intensitatea în vâlvătaia dorințelor lor. Dar o astfel de existență rămâne prea îngustă, egoistă. Atunci, ca un termen opus, apar haiduci ca Ilie care slujesc unei evidente morale ascetice. Pe el, spune autorul, „inima nu-l sâcâie prea mult". Era „înțelept mai presus de însăși libertatea lui, această întâie comoară a contrabandistului". Cum poate cineva să se îngrijească de nevoile sale și să nu uite suferința aproapelui? Cum poți să trăiești viața, cu o pasiune arzătoare, senzorială, dar să respecți și să aplici și preceptele abstracte ale rațiunii?

Iată contradicțiile în fața cărora se opresc, fără a le rezolva, nu numai eroii în cauză, dar și creatorul lor.

Tot în articolul Trecut și viitor, Panait Istrati își anunță astfel volumul Prezentarea haiducilor: „Dar iată că mâine năvălesc Haiducii. Simțirilor omenești de totdeauna (și cărora le fuseseră robiți Anghel, cele două Chire, Cosma, n.n.) li se adaugă revolta de totdeauna a luptătorului pentru dreptate. Patimi oarbe și năzuinți sunt închise în același cuptor și arse până la topire. Aci, nedreptatea veșnică a omului e luată de piept și țintuită în văzul tuturor." în noua lui carte, într-adevăr, lupta pentru răzbunarea celor asupriți devine principala linie a subiectului.

Spilca a devenit haiduc ucigând logofătul care-i necinstise logodnica; Movilă, vătaful, este mânat tot de porniri vindicative: părinții și cei opt frați ai săi au fost uciși de boier, întâmplările ca atare nu se impun prin ineditul lor, în genere cunoscute dintr-o întreagă literatură de acest gen în România. Cu totul neobișnuite și chiar șocante sunt crezurile sociale profesate de acești haiduci. Astfel, ei nu vor să se mulțumească cu mici și firești acte de răzbunare, ci urmăresc să doboare pe cei care sunt „mari" și care stau „neclintiți" în picioare, și asta pentru a nu se mai întâmpla „ca Stan să fie Domn, iar Vlad să tragă la jug". O concepție care trădează certe înrâuriri ale propagandei socialiste. Același haiduc va ști ce e naționalismul, pe care-l respinge cu vehemență, cerând să se lupte nu numai contra boierilor greci și turci, ci și a celor români.

În altă povestire, chiar Groza, o proiecție literară a aspirațiilor de haiducie, proclamă un asemenea deziderat: „întreg acest mândru pământ, în lărgime și în lungime, trebuie să fie al nostru, al tuturor, căci noi venim pe lume goi, și el ni se dă să-l lucrăm și să ne bucurăm de roadele lui. Nu-i al nostru? Trebuie să fie. Trebuie să-l smulgem din mâinile celor Care-l țin fără să-l lucreze." Nu se poate să nu convenim că acest apel ca pământul să fie smuls din mâinile celor care nu-l lucrează și dat celor care vin pe lume „goi" putea să aparțină mai mult cuiva care se „frecase" de socialiști (cum era cazul lui Panait Istrati și mai puțin al haiducilor săi). Fără îndoială, povestirile nu vizează o perioadă pierdută în clarobscurul istoriei, ci una foarte recentă, mai

precis, contemporană autorului. 1 Eroii lui Istrati vor, la urma urmei, cu mijloace haiduceşti, să realizeze unele puncte din programul socialiştilor.

Nu este însă greu de detectat echivalentul social al acestor haiduci. Dacă eroii principali din Moş Anghel şi Chira Chiralina erau nişte haiduci, haiducii lui Panait Istrati nu sunt altceva decât nişte lumpeni travestiţi.

Întreaga fizionomie morală a lui Ieremia constituie o dovadă. În povestirea peripeţiilor sale, el înalţă osanele omului care s-a născut liber. Se laudă că atunci când căzuse în mâiniâe arhontelui Samurakis ar fi vrut să-i răscoale pe robii acestuia, deşi ştia că sunt „mişei", pornind însă de la convingerea că atunci „când se pune în fruntea lor un cap şi-i îndeamnă, vor merge". Tentativa n-ar fi reuşit datorită „minţii de rob din naştere". Indiferenţa totală faţă de preocupările care nu satisfac gusturile „eului" său, pornirile egoiste sunt susţinute făţiş: „Eu sunt haiduc pentru mine, nicidecum pentru semenii mei. Aceştia n-au decât să se facă, dacă nu sunt născuţi haiduci." „Şi dacă vă îndeamnă inima, haiduci, tocmiţi-vă cu ziua la ăl care nu vrea să se scarpine în cap

1 Aceste rezonanţe actuale ale istoriilor cu haiducii au asigurat din principiu elogiile înflăcărate din paginile presei militante. N. D. Cocea nota în Facla (24 aug. 1925) aceste impresii degajate din lectura Prezentării haiducilor: „am călătorit ani şi ani de-a rândul, prin locuri necunoscute, pline de freamătul frunzelor şi de fiorul faptelor mari: am cunoscut oameni dârzi, dintr-o bucată, care ştiau să vorbească – ceea ce urmaşii lor au uitat de mult – cu inima în palmă şi cu fruntea sus; am simţit trecând în sfârşit printre filele întoarse sub ochii mei ca o furtună şi în sufletul eroilor evocaţi de Istrati setea nepotolită de viaţă, voinţa nestrămutată de justiţie şi dorul aprig de libertate, care îndreptau paşii strămoşilor noştri pe potecile haiduciei…!"

Iar Henri Barbusse, după ce, într-un articol, semnalase fragmentele din Haiducii ca aducând „un realism simplu, greoi şi vast", o dată cu „un suflu de reînnoire socială", revenea (L'Humanite, 22 mai 1927), servindu-se de povestirile „istorice" ale lui Istrati pentru a sublinia adevărul că: „Toate magiile, toate peripeţiile din istoria de ieri ne-ar lăsa aproape indiferenţi dacă ele n-ar avea o semnificaţie ascuţită pentru istoria de azi şi, bineînţeles, pentru cea de mâine".

And îl mănâncă. Poate că voî sunteţi mucenici. Eu n-am nici o poftă să fiu."

Dar, ca şi în Cosma, şi în cartea de faţă crezurilor individualiste li se opun profesiuni de credinţă cu caracter umanitarist. Împotriva părerilor lui Ieremia se înscrie un haiduc fără nume – învestit deci cu puteri de simbol – care ia apărarea mulţimii, explicând defectele ei prin aceea că de veacuri trăieşte cu frica-n sân, de veacuri fiind veşnic bătută, oprimată. El solicită însă mila haiducilor, menirea lor fiind să ajute robii.

Din aceeaşi „tabără" fac parte Florica, devenită căpitanul cetei de haiduci, şi Ilie.

Se pare însă că aceste elemente, care ilustrează setea de altruism social a lui Panait Istrati, nu contribuie în chip pozitiv la realizarea artistică a figurilor. Surprinde că tocmai personajele cu misiuni umanitariste sunt lipsite de vlagă – în sensul forţei poetice – şi, oricum, nu întruchipează acea realitate palpitând de viaţă pe care o simţi atât la mama Chirei, cât şi la Cosma. S-a văzut că autorul recurge la figuri cu caracter abstract simbolic. (Nu există dealtfel personaj „pozitiv" căruia să nu-i lipsească un epitet sau un cognomen graţios şi simbolic. Florica va fi chemată „Floarea codrilor", Ilie va fi însoţit de titulatura „înţeleptul" etc.) în ceea ce o priveşte pe Florica, aceasta, din momentul în care încetează de a mai fi femeia drăcoasă care sucea minţile bărbaţilor şi devine o preoteasă a idealului umanitarist, nu mai trăieşte ca personaj literar, devine o simplă schemă.

Aceste insuficienţe şi goluri artistice explică luptele interioare din conştiinţa scriitorului, contradicţiile din cleştele cărora el nu găseşte o ieşire adevărată. Este necesar, pentru a înţelege calea prin care Istrati încearcă să soluţioneze dilema, să ne referim la destăinuirile pe care le face soborului de haiduci Ilie „înţeleptul", în mare măsură portvocea autorului: cu atât mai mult, cu cât divulgă amănunte revelatorii despre unii dintre eroii discutaţi mai înainte.

Chira are patima gătelii cu tot felul de mătăsuri, iar Cosma, pe acela de „armăsar". Ei dezvăluie porniri mărinimoase şi înduioşări în faţa suferinţei, dar având de îngrijit acute nevoi proprii, altruismul lor nu ţine mult. Cosma îşi scutură buzunarul cu generozitate în mâinile tremurătoare ale nevoiaşului, dar uită totul apoi, alergând după fuste, iar Chira plânge ascultând jelania vreunui nenorocit, dar „necazul de a-şi vedea faţa stricată era tot pe-atâta ca cel pricinuit de calicia nevolnicului".

Povestitorul ajunge la această concluzie: „Nu, nu se poate cineva prinde de suferinţa altora, când singur are suferinţe de îngrijit".

Drept care, Istrati, pentru a-şi satisface aspiraţiile către un ideal generos, creează figura lui Ilie „înţeleptul", care tocmai pentru că nu are nici o suferinţă de îngrijit se pune în serviciul tuturor, numai în lepădarea de interesele proprii, scriitorul găsind calea către un altruism integral.

Nu trebuie să se creadă însă că avem de-a face cu contradicţii pur subiective din concepţia despre lume a lui Panait Istrati. El n-a făcut decât să recunoască în povestirile sale cu sinceritate dureroasă conflictele morale care dedublează conştiinţa oamenilor din societatea capitalistă.

Ne referim la acele moduri de „înstrăinare" a omului care provoacă, bunăoară, straniile separări între individ ca persoană şi individ ca element component al unei colectivităţi sociale. (într-o scrisoare către prietenul său Léon Bazalgette, Istrati, dovedind că stă pe picior de egalitate cu eroii săi, se plânge de „cele două ghiulele pe care fiecare om al acestui timp le are atârnate de picioare: idealul său propriu şi idealul epocii sale".)

La tipuri umane ca lumpenii, asemenea anomalii sunt şi mai acute, deoarece, datorită izolării lor de o activitate socială, interesele generale ale colectivităţii le apar cu atât mai mult abstracte şi străine.

Totuşi, însuşi faptul că Istrati a formulat cu pasiune contradicţiile arătate îl situează în planai înalt al aspiraţiilor către omul întreg, cu o structură sufletească armonios dezvoltată. În povestirile sale, patimi oarfoe şi năzuinţi conştiente, robia cărnii şi elevaţia spiritului, păgânism şi ascetism, răzvrătirea romantică individualistă şi umanitarismul ajung să fie „închise în acelaşi cuptor şi arse până la topire", fără să reuşească însă fuzionarea într-un aliaj veritabil şi trainic.

Domniţa din Snagov se vrea un roman în care figurile legendare să se amestece îndrăzneţ cu personaje dintr-o perioadă apropiată în timp. Alături de Florica, devenită, după moartea lui Cosma, căpitanul cetei de haiduci, sunt convocaţi – mai mult în conferinţe, decât în acţiuni vitejeşti – cunoscuţi eroi ai baladelor populare, ca Iancu Jianu, precum şi un tot atât de vestit hoţ de drumul mare, Codreanu.

Toţi sunt aduşi în perioada unirii Principatelor Române. Dintre personajele cu existenţă în manualele de istorie, apare Alexandru Ioan Cuza şi un hatman, Miron – în care nu-i greu să-l ghicim pe Mihail Kogălniceanu. Va fi evocat – vădind ambiţia unei reconstituiri istorice cât mai fidele – şi ajutorul primit de Ţările Române pe plan diplomatic din partea Franţei.

În ansamblu, cartea lasă impresia unei compuneri artificioase, hibride. N-au lipsit totuşi complimentările facile. Camil Baltazar, în articolul său despre Panait Istrati, din volumul Scriitor şi om, apreciază Domniţa din Snagov ca fiind „cea mai aleasă şi mai cuceritoare dintre povestirile lui Adrian Zografi".1

Elogiul este însă fără acoperire şi probabil a fost formulat sub sugestia celorlalte cărţi haiduceşti ale lui Istrati.

Insuccesul era de aşteptat. Istrati n-are simţul istoriei îndepărtate, în sensul că nu poate să perceapă graiul trecutului din întâmplări pe care nu le-a cunoscut ca participant direct. Se încearcă, e drept, valorificarea materialului cules din călătoriile de „documentare", întreprinse cu ocazia întoarcerii în ţară. Dintr-o scrisoare către Aida Vrioni, aflăm că a vizitat împreună cu ea Snagovul. 2

1 Criticul francez René Lamarre se arată şi el încântat. După ce îi recomandă pe haiduci ca pe nişte „outlowers* în gustul nordicilor, dar cu „obiceiurile zaporojenilor lui Gogoltt, elogiază Domniţa din Snagov ca fiind „un roman foarte mişcător, un scenariu istoric gen Alexandre Dumas-pere, dar cu atât mai puternic, mai plin de viaţă şi de culori'.

2 O altă scrisoare adresată lui Constantine seu preciza că, unul dintre scopurile venirii sale în România era şi acesta de a căuta „un cadru de desfăşurare" volumului următor din Les Haidoucs".

Dar Istrati nu e în stare ca, pe baza câtorva date cunoscute turistic, să plăsmuiască întâmplări fabuloase, poezia eposului său ţâşneşte totdeauna dintr-o prea plină şi amară experienţă de viaţă.1 în Domniţa din Snagov

descrierea curge fără elan poetic. Faptele istorice sunt introduse în forma lor brută ori cu neînsemnate retuşuri. O baladă populară luată din colecţia lui Gh. Dem. Teodorescu este tradusă în proză.

Romain Rolland, într-o scrisoare trimisă la 18 iulie 1926, semnalează defectul principal când îi mărturiseşte: „Nu-ţi pot ascunde, nimic nu mi se pare că egalează marile bucăţi

1 Din fişarea articolelor închinate Domniţei din Snagov mi-a scăpat, în prima ediţie a monografiei, cel al lui Şerb an Cioculescu, din Viaţa literară (2 octombrie 1926). Mă grăbesc să completez lacuna semnalată de un coleg – cu atât mai mult, cu cât nici unde ca aici verdictul critic în privinţa acestei cărţi a lui Istrati n-a fost dat cu atâta justeţe.

Concluzia cronicii era rostită fără echivoc: „Domnitza de Snagov nu este la nivelul celorlalte opere ale lui Panait Istrati”. Această nereuşită este situată într-un context mai larg, făcându-se referiri şi la scăderile volumului anterior: Présentation des haâdoucs, unde, „în parte, o povestire era mai interesantă sau mai puţin interesantă. În tot, nimic nu subsistă* Obiecţii se aduceau şi „decorului teatral„ în care fiecare erou îşi deapănă confesiunea (un procedeu totuşi frecvent în tehnica prozei romantice). Cât priveşte Domniţa din Snagov, aceasta „epuizează temele haiduceşti şi lasă o impresie de oboseală„. Cronicarul nu neagă existenţa unor scene frumoase: „Scene frumoase nu lipsesc, dar un roman este un tot şi sub acest unghi opera se destramă„. Criticile sunt emise totuşi cu o anumită circumspecţie, dată fiind furia contestărilor de care beneficia în acea perioadă Panait Istrati, pe considerente mai mult politice decât estetice (vezi istoria cu prefaţa şi interzicerea cărţii Domniţa din SnagovJ. Ceea ce-l obligă pe cronicar să se delimiteze hotărât de detractori şi să facă declaraţia de principiu: „Nu, nu poate fi tăgăduit talentul autorului lui Kyra Kyralina şi al lui Oncle Anghel„. Urmau consideraţii elogioase la adresa povestirilor istratiene consacrate, care erau privite ca „fragmente dintr-un acelaşi ciclu, conceput în acelaşi spirit de gravitate înaintea destinului”.

Şi-atunci care ar fi explicaţia insuccesului repurtat cu ultima carte? (Ş. Cioculescu discută despre „slăbiciunea relativă a ultimelor două cărţi”.) „Credem în întrebuinţarea greşită a facultăţilor sale. D. Panait Istrati este un mare povestitor al celor văzute şi auzite. Idealul său social, complement al idealului său de bunătate şi amiciţie, l-a călăuzit în ultimele sale romane, şi poate să fie numai o impresie – imaginaţia pură îl slujeşte mai puţin decât imaginaţia care se trage din realitate şi o întregeşte...” Şerban Cioculescu nu va uita, ca un corolar firesc al tezei sale, să sublinieze că scriitorul dispune de o experienţă de viaţă uriaşă, care-l scuteşte de experienţa „operelor de imaginaţie”, văzând, din acest punct de vedere, în Trecut şi viitor „programul său pentru mulţi ani”.

Din volumele precedente. Amestecul de istorie (şi încă din cea mai modernă) cu povestirea legendară este extrem de greu de realizat; lasă o impresie nesigură, puţin hibridă, istoria interesează mintea, dar răceşte

emoţia.” Iar dacă pe cititorii francezi episoadele istorice s-ar fi putut să-i mai intereseze, pe cititorii români, cu atât mai puţin.

Să fi acţionat aici, într-un mod negativ, ambiţia de a realiza, cum se menţionează pe coperta cărţii, un „roman”? E interesant amănuntul că, numai atunci când uită să „descrie”, ci doar „povesteşte”, se realizează episoade vii – ca şi cum Istrati, în aceste cazuri, ar regăsi temporar bagheta vrăjită cu care ne fermecase în cărţile anterioare.

În aceeaşi scrisoare, Romain Rolland mai adaugă o observaţie importantă: „În povestire, după părerea mea, principalul defect vine din modul în care este realizat caracterul principal – frumoasa tâlhăroaică – pe care ai văzut-o cu ochi de îndrăgostit (zic îndrăgostit, nu zic amant, două specii diferite). Ai îndrăgit-o prea mult: umbrele sunt împinse pe planul al doilea; nu are realitatea caldă şi plină a Kirei şi a neuitatei sale mame.”

Obiecţia e pe deplin fundată. Panait Istrati îşi idealizează aici eroii, potrivit tezei utopice pe care vrea s-o demonstreze. Domniţa din Snagov este un roman tezist, şi tocmai pentru că se sileşte să-şi expună cu tot dinadinsul ideile, se abate de la modalitatea povestirii, pe care se sprijinea latura puternică a talentului istratian, ceea ce duce la înţesarea cărţii cu tot felul de discursuri şi descripţii aride.

Trebuie să înţelegem însă lucrurile mai adânc şi sub latura lor dramatică. Panait Istrati mărturiseşte, în prefaţă, că a scris cartea fără entuziasm. Dar în scrisoarea citată, adresată Aidei Vrioni, amintea cu înflăcărare de „Domniţa noastră din Snagov”, de unde putem înţelege că, pe când fusese în România, discuţiile lor se învârtiseră în jurul acestui subiect, Istrati expunând cu încântare idei şi scene din romanul proiectat. Între cele două mărturisiri se fixează o perioadă care trebuie să fi fost agitată, cu elanuri şi cu renunţări neaşteptate, cu reveniri sârguincioase şi cu sentimentul, din ce în ce mai dominant, al zădărniciei; Panait Istrati a încercat în această carte, fără să izbândească, să rezolve în favoarea unui umanitarism larg, generos, contradicţiile care-i dezbinau moral eroii din creaţiile de până atunci.

În Domniţa din Snagov se face apologia „oamenilorecouff – cum spune autorul – în sufletul cărora se amplifică, cu o gravă rezonanţă, suferinţele maselor oprimate. În „Conferinţa„ de la Tazlău, Floricica condamnă celelalte cete de haiduci, care se mărginesc la „asasinate individuale„, la răzbunări mărunte, cerând iniţierea de acţiuni comune, ale tuturor, pentru a „smulge” şi apăra dreptatea oamenilor de jos.

Este evident că Panait Istrati caută să iasă din cadrul vag care domină povestirile despre haiduci şi să dea un sens mai concret acţiunilor acestora, sugerând o finalitate superioară cunoscutelor isprăvi tradiţionale.

În consecinţă, se alege un cadru istoric precis, perioada de dinaintea Unirii Principatelor. Iată care erau ţelurile pe care Floricica le propune „confreriei” haiducilor: „întoarcerea pământului ţăranilor (propoziţia are un accent radical modern, n.n.), secularizarea averilor bisericeşti, abolirea sclaviei

ţiganilor şi a pedepsei cu moartea, unirea principatelor, garanţii constituţionale”.

Se valorifică aici concepţiile „iluministe” ale autorului, formate la începutul mişcării muncitoreşti, când programele cercurilor socialiste nu depăşeau limita revendicărilor larg democratice.

Din păcate, însă, de îndată ce se trece la înfăţişarea acţiunilor concrete întreprinse pentru slujirea acestor ţeluri, iese la iveală sărăcia gândirii scriitorului. Ce anume vor face haiducii având mână liberă să realizeze ideile lui Istrati? Florica va organiza petreceri după petreceri în castelul de lângă Snagov, folosindu-şi frumuseţea pentru a câştiga simpatia boierilor „generoşi” şi sprijinul reprezentantului diplomatic al Franţei. Iar haiducii, ei bine, haiducii fac negoţ, pentru ca în cărăuşiile lor să „lumineze” masele. Ultima acţiune ne aminteşte de coborârea narodnicilor în mijlocul poporului, şi nu ştim dacă, inconştient, Panait Istrati n-a avut în vedere exemplul acestora.

Dar întrucât negustoria reprezenta o îndeletnicire destul de prozaică, haiducii lui Panait Istrati vor căuta să se autosugestioneze cu privire la măreţia misiunii lor, a „martirajului” pe care-l acceptau, acordându-şi aura misioneratului. „Noi plecasem la cucerirea maselor cu credinţa misionarului” – declară un haiduc. Devotamentul în slujirea credinţei lor „nu ceda cu nimic aceluia a iluminatului cucernic” etc.

În contact cu realitatea, exaltarea semireligioasă se va dovedi însă fără implicaţii mai adânci, mai mult o poză. Puşi să experimenteze această ciudată împerechere între negustor şi misionar, haiducii vor simţi un vid al acţiunii lor. Panait Istrati, care în această perioadă exprimă cu sinceritate dilemele contractate, nu va şovăi să dea cuvântul lui Ieremia

— Prototipul haiducului anarhist – care, lăsând la o parte frazele frumoase, indică situaţia reală. El vorbeşte despre un devotament „forţat”, „impus”. „Amară ca fierea fu existenţa haiducului în timpul acestor zile de devotament impus.”

Şi, într-adevăr, la o analiză atentă, descoperim că acţiunile haiducilor au caracterul unor gesturi filantropice înfăptuite voit, din dorinţa de a satisface cerinţele unui „eu” umanitarist. Nu percepem în actele generoase ale eroilor lui Panait Istrati trăsătura firească, plină de naturaleţă, pe care o au revoluţionarii adevăraţi, ale căror gânduri şi sentimente sunt orientate armonios de structura şi substructura lor sufletească. Se află, cum am mai spus, la eroii lui Istrati, ceva făcut, ceva impus din afară, expresie, s-ar spune, a contradicţiilor dintre raţiunea care tinde să fie altruistă şi simţirea care e individualistă.

Să nu ne închipuim însă că Istrati ar fi fost satisfăcut cumva de construcţiile sale din Domniţa din Snagov. El simte cu nelinişte că n-a depăşit decât în aparenţă contradicţiile expuse în operele sale anterioare, că situaţiile şi personajele din cartea sa nu îmbracă cu totul haina adevărului. De aici lipsa de entuziasm, mărturisită, lipsa bucuriei intense care-l ameţeşte pe creator în timpul plăsmuirii imaginilor. 1 Este grăitor faptul că după această experienţă a

1 Nu pot trece însă mai departe fără a menţiona că prefaţa la Domniţa din Snagov se înscrie printre cele mai impresionante momente ale activităţii sale publicistice. Numai o raportare la acea tradiţie strălucită înscrisă în aria literaturii române de gazetăria eminesciană ne poate ajuta să înţelegem amestecul original între inflexiunile calde, patetice ale dragostei de ţară şi accentele corosive, sumbre, erupţia pamfletară la adresa crimelor săvârşite de clasele posedante.

Romain Rolland declară că pe aceste pagini ar fi gata să dea tot ceea ce a scris Istrati.

Se cunoaşte vacarmul îngrozitor stârnit de prefaţă în rândul cercurilor oficioase din România (şi măsurile drastice luate împotriva cărţii). În renunţat să-şi mai realizeze vastele planuri de creaţie, proiectate în legătură cu haiducii. (Anunţase astfel un roman închinat lui Groza.) De abia în 1932, împins de necesităţi materiale, el scrie un scenariu de film Haiducii, folosind însă elemente din Cosma şi Domniţa din Snagov.

O „EPOPEE POPULARĂ MODERNA”

Receptarea creaţiilor din această perioadă a impus dezbaterii şi unele aspecte ale artei povestitorului, drept care ne vedem obligaţi să facem, încă de-acum, unele aproximări, anticipând consideraţiile concluzive ce vor avea în vedere, fireşte, tabloul global al operei istratiene.

Povestirile cu haiducii i-au încurajat pe diferiţi critici să treacă scrierile acestui autor în compartimentul literaturii de aventuri. Unii, cu maliţiozitate, explicau chiar succesul de public al povestirilor sale prin aceea că erau „istorii poliţiste” ale isprăvilor haiduceşti. În fapt, se comiteau exagerări, confundându-se mitul aventurii (care domină, într-adevăr, creaţia lui Panait Istrati) cu literatura de aventuri. Aşa după cum se ştie, eroul literaturii de aventuri este un ins întreprinzător, dinamic, ingenios, care ştie să se descurce în cele mai grele situaţii, totdeauna învingător (de aici capacitatea sa de a intra, fără a osteni, în combinaţia unor intrigi teribil de încurcate şi care se pot prelungi la infinit). Eroii lui Panait Istrati suferă însă tocmai de pe urma incapacităţii lor de a cronica citată, Şerban Cioculescu ţinea să remarce ironic că volumul fusese „tardiv şi ineficace lovit la noi de rigorile legilor de excepţie, datorită unei prefeţe cunoscute de public din extrase publicate în jurnale...”

Dar nu numai la noi. O evidentă stingherească în faţa radicalismului ideilor din prefaţă se observă şi din partea presei oficiale franceze. Acelaşi comentator francez, René Lamarre, notifica: „în Domniţa din Snagov există două pagini care sunt admirabile şi care au fost cu grijă trecute sub tăcere la apariţia volumului”.

Se adapta realităţii, sunt lipsiţi de simţul practic şi, prin aceasta, aprioric nişte învinşi. Gama reacţiilor lor în faţa vieţii va fi de aceea destul de limitată, acuzând nu o singură dată monotonia sau previzibilitatea. Se pot identifica unele situaţii conflictuale care sunt reluate – variante pe aceeaşi temă – în diverse povestiri. După cum putem releva anumite „personaje-mamă”, arhetipuri din care se desprind celelalte figuri ce populează opera.

Apoi, creaţiile lui Istrati sunt departe de a prezenta o construcţie acută a subiectului (ca operele care fac apel la nervi, de tipul „fais-mois peur” sau „tue-le”). Povestirile istratiene ignoră, de regulă, principiile compoziţionale sanctificate, acţiunea lor învolburându-se când nu te aştepţi – mai precis, explodând patetic – şi alteori trenând inexplicabil, complăcându-se în desenarea arabescului unor nesfârşite meandre, pierzându-se în tot felul de digresiuni laterale – ca fluviul său drag Dunărea la vărsarea în mare.

Dar cu toate aceste caracteristici (şi limitări), creaţiile lui Panait Istrati sunt cu adevărat acaparatoare la lectură, ele posedă arta de a tăia respiraţia cititorului. N. D. Cocea, într-un articol-recenzie la Haiducii, se jura că dacă pe stradă vânzătorii de ziare ar fi trâmbiţat chiar căderea guvernului, prăbuşirea orânduirii burgheze, şi tot n-ar fi putut lăsa din mână cartea. Să cităm însă dintr-un critic care nu se lasă uşor antrenat pe panta aprecierilor înflăcărate: Mihail Ralea. Recenzia la Moş Anghel, din Viaţa românească: „Am citit această carte pe nerăsuflate, cu acelaşi interes febril, aproape cu aceeaşi credulitate lipsită de îndoială, ca pe vremea copilăriei, când devoram viaţa lui Iancu Jianu. Şi cred că această mărturisire nu e un mediocru omagiu, când vine la vârsta lecturilor celor mai pretenţioase.”

Explicaţia ţine, fără doar şi poate, de acel farmec practic inanalizabil pe care-l degajă arta lui Panait Istrati şi în componenţa căruia intră, cu un rol covârşitor, darul de povestitor. Creaţiile sale prezintă două realităţi inseparabile, concentrice: aceea a lumii din naraţiune şi aceea a povestitorului, care nu e numai martor, ci şi actor. Transcrise la persoana a III-a, povestirile istratiene ar fi lipsite esenţial de nota originală, de coloritul viu pe care-l conferă umoarea verbală, tonul şi gesticulaţia celui ce narează. Uneori firul acţiunii este extrem de simplu, chiar naiv, trebuie să se per ceapă însă realitatea caldă a povestitorului, care dă relief întâmplărilor, care ştie să câştige interesul ascultătorilor, aţâţând-u-le neîncetat curiozitatea, întrerupându-se şi – potrivit tradiţiei orale – purtând discuţii cu auditoriul, tărăgănând deznodământul, desfăşurând o întreagă ştiinţă a ceremonialului. Numai printr-o eroare aceste povestiri pot fi separate de felul cum sunt spuse, ca şi de întreaga ceremonie a debitării lor.

Panait Istrati, ca orice bun povestitor, nu uită că se adresează unui auditoriu cu care trebuie să se afle într-o continuă şi directă comunicare. De aceea acordă toată importanţa gesticulaţiei povestitorului.

În Prezentarea haiducilor, Florica se va adresa lui Spilca solemn şi patetic, ca şi cum i-ar da dezlegarea să destăinuie secretul existenţei sale: „îţi dau cuvântul, Spilca. Ridică voalul care te ascunde ochilor noştri, deschide inima ta...” Acesta nu se va grăbi. Mai întâi va scoate nişte sunete nearticulate. Cu o asemenea introducere, atenţia ascultătorilor e asigurată. Dealtfel, totdeauna atârnă greu în cumpănă persoana celui care povesteşte. Când i se cere lui Movilă vătaful să vorbească, haiducii scot exclamaţii de mulţumire, îşi aruncă în sus căciulile şi se apropie grăbiţi, deoarece respectivul, taciturn, cu

privirea totdeauna gravă, ca şi cum s-ar gândi numai la potere şi la răzbunări, le dă certitudinea că „nu va vorbi în vântfC.

Trebuie să remarcăm ca o trăsătură generală a eroilor lui Panait Istrati pofta lor de vorbă. În Prezentarea haiducilor abia au ajuns la Valea Oarbă, nu şi-au orânduit bagajele şi s-au şi apucat de povestit. Dar ce să ne mirăm? Anghel e pe patul de moarte, dar sporovăie cu o plăcere de om sănătos despre aventurile lui din tinereţe. Şi nu moare până când nu capătă asigurarea fermă că nepotului său i se vor povesti imediat păţaniile lui Cosma. Ceea ce Ieremia face, fără să se sinchisească deloc că alături e un mort.

Este interesantă întâmplarea care a avut loc în perioada când Istrati lucra la Prezentarea haiducilor. El s-a întâlnit cu literatul francez Jean Pierre Jouve. Au vorbit un timp, apoi au tăcut. Dar Istrati a început să şoptească şi să facă semne, ca şi cum ar desemna locul pe care trebuie să-l ocupe cineva:

— Ce faci! Îl întrebă Jouve.

— Doi haiduci stau în inima nopţii singuri, suiţi într-un stejar. Şi vorbesc, vorbesc, vorbesc…

— Ei, şi ce înseamnă asta?

— Viitorul meu roman, care se va numi Prezentarea haiducilor „

Şi, în fond, care sunt isprăvile vitejeşti săvârşite de ceata de haiduci adunată sub comanda Floricicăi? Pentru a spune adevărul, haiducii de fapt se tot întâlnesc în lungi conciliabule, în care-şi satisfac pofta de limbuţie, istorisind lucruri întâmplate, auzite ori inventate, şi totul pe îndelete, cu întreg dichisul, ca şi cum s-ar afla la una dintre clăcile populare, şi nu în codru, cu intenţii războinice, şi neîncetat hărţuiţi de potere.

Este necesar însă ca şi acest punct de vedere, în dezvoltarea lui, să cunoască o „aproximare”. Pentru opera lui Panait Istrati, important este şi ceea ce se arată, nu numai modul în care e spusă naraţiunea. Sunt creaţii al căror conţinut obiectiv apare fără însemnătate, valoarea acestora asigurând-o în exclusivitate talentul dramatic al povestitorului care monologhează, gestul său verbal. Nu acelaşi lucru se întâmplă în cazul scriitorului nostru. Istrati rămâne un povestitor romantic. Talentul său nu se dezlănţuie, el nu ştie, pur şi simplu, să povestească decât pe marginea întâmplărilor care i se impun prin ineditul, chiar bizareria şi caracterul lor dramatic. Dacă vrem să ne apropiem şi mai mult de specificul artei lui Istrati, vom spune că între povestitor şi lumea cuprinsă în naraţiunile sale există relaţii de bună convieţuire, în cazul altor opere, cititorii ajung să se identifice fie cu un personaj care e învestit cu drepturi supreme, fie, cel mai adesea, privesc prin prisma conştiinţei demiurgice a naratorului. În opera lui Istrati, povestitorul, personajele, locurile unde se petrec întâmplările par a se situa pe acelaşi plan, se percep ca o unică realitate. S-ar spune că se mai prelungesc condiţiile primare şi idilice când nu se făcuse separarea propriu-zisă dintre subiectiv şi obiectiv, când genurile continuau să se afle amestecate sau să coexiste în chipul cel mai paşnic…

Autorul nu adoptă o atitudine de distanţare superioară faţă de materialul operei, ca unii scriitori picareşti din vremea noastră, care înşiră aventurile

eroilor, „făcând cu ochiul” cititorului, invitându-l să ia totul în jderâdere. Istrati abordează o anume gravitate, neşovăind să recunoască faptul că el ia pe deplin în serios ceea ce se întâmplă în creaţiile sale. (într-o scrisoare către Nicolae Iorga afirma în chip programatic: „Eu cred în creaţiile mele”.) Lui Thomas Mann i s-a reproşat – exagerându-se – că forţa de iluzionare a romanului său Doctor Faustus ar fi ştirbită din pricină că autorul, însuşi, nu crede în diavolul pe care-l întâlneşte eroul său. Iată o obiecţie care nu poate fi adusă lui Panait Istrati. Numai povestitorul popular va mai trăi cu atâta înflăcărare şi convingere alături de eroii săi.

Dar nu trebuie uitat că Panait Istrati reprezintă un moment literar de tranziţie, de unde structura bipolară a operei sale. Povestirile dezvăluie atât trăsături ale unei literaturi mai vechi, propagată altădată de trubaduri şi rapsozi – de aici uşurinţa identificării lor cu baladele populare – cât şi particularităţi ale unei arte mai noi – de aici legitimitatea „selectării” lor într-o epocă modernă.

Ar fi greu de imaginat că autorul Haiducilor poate să reproducă întocmai şi automat vechea poezie epică. Se împotriveşte la aceasta însuşi materialul de viaţă tratat, care – s-a văzut – e adesea contradictoriu, cu fisuri interioare şi răsuciri stranii, eroii oscilând între cer şi iad. În adnotările – cu ambiţii de program teoretic – la scenariul de film scris în 1935: Haiducii sau Domniţa din Snagov, Istrati amendează o seamă de aspecte ale eposului popular cerând: „o prezentare modernă a faptelor; să umanizăm această dramă, să dăm la o parte orice eroism umflat peste măsură, să temperăm donquijotismul acţiunii, să învestim pe eroi cu slăbiciuni şi defecte omeneşti (povestitorul popular anonim îi vede totdeauna plini de virtuţi, implacabili, negreşind niciodată şi mereu victorioşi).” „Tocmai aceasta am încercat să fac în cărţile mele”, declară Istrati denumindu-şi opera drept: „o epopee populară modernă”.

Apar, desigur, probleme dificile de creaţie, care atacă egalitatea şi seninătatea stilului epic de altădată, provocând perturbaţii şi discordanţe în scrisul lui Istrati. Povestiri elogiate pentru curgerea lor de la sine dovedesc la o ultimă analiză preocupări de tehnică literară.1 (Nu mai întâlnim vechea desfăşurare liberă, dar liniară, a naraţiunii, cu episoade alăturate egal, ca un şirag de mărgele.) în povestirile analizate, cititorul este plasat într-un prezent „patetic”, care, datorită hazardului, suscită redarea unor întâmplări din trecut. Figura Chirei este evocată de Stavru, vânzătorul ambulant, cu care adolescentul Adrian colindă pe la bâlciurile de prin părţile Brăilei. Luptele haiducilor le află acelaşi Adrian

— Care se întorsese dintr-un vagabondaj prin Egipt – cu ocazia morţii unchiului său din Baldovineşti. Prologurile povestirilor capătă, aşadar, valoarea unor mărturii autobiografice. În felul acesta, se câştigă un plus de verosimilitate.

Singura bucată mai „clasică” din punct de vedere compoziţional, în care istoria vieţii personajului se desfăşoară într-o ordine cu adevărat cronologică, este Cosma. Dar şi aici autorul caută să comprime timpul, modifică „durata”

povestirii. Ieremia relatează amintirile sale de pe când era băieţandru, ceea ce presupune o cernere, reţinerea întâmplărilor celor mai semnificative. Forma de expunere este aceea a secvenţelor cinematografice. Chiar stilul este de scenariu, eliptic, într-o

1 Nu vom obosi sa amendăm viziunea acelor comentatori care, pornind de la punctul de vedere că Panait Istrati este un vagabond, un ins neinstruit culturaliceşte (sau, trecând pe versantul poeziei, un povestitor din rândul naratorilor anonimi, populari), îi refuză cunoaşterea celor mai elementare noţiuni ale meseriei scrisului.

Faptul că n-avem de-a face la Panait Istrati cu adoptarea, în chip programatic, a unei tehnici literare, că acest autor nu e preocupat să obţină efecte artistice sau, şi mai direct spus, că uneori, după exemplul d-lui Jourdain, aplică principii ale artei moderne fără să ştie – nu există nici un motiv de îndoială. S-a văzut însă, în capitolul dedicat genezei primelor povestiri, că nu de puţine ori el este forţat să facă faţă unor angoase, frământări, insatisfacţii generate tocmai de necesitatea de a da o formă unui material de creaţie mai mult sau mai puţin rebel (pe măsura complexităţii relaţiilor sociale).

Alchimia operelor sale este, aşadar, ceva mai complicată, incluzând şi elemente insolite, distilând şi otrava unor temporare eşecuri, după cum relaţiile dintre elementul laborios şi cel spontan pot cunoaşte uneori forme comice, ca bunăoară, în cazul povestirii Cosma, aşa cum atestă o scrisoare a autorului către Aida Vrioni (redactată, nici vorbă, cu o cochetărie voită): „Ei bine, Cosma, considerat chef d'oeuvre (...), m-a omorât timp de 9 luni; îl vedeam cum trebuie să fie, şi tâlharul nu voia să se prezinte, aşa cum îi ceream. Am aşteptat, am avut dureri până şi în pântece, ca femeia gravidă, şi deodată a dat năvală de nu mai ştiam cum să prididesc.” formă de flashes. În plus, în cadrul povestirii sunt intercalate şi alte povestiri, aparţinând altor personaje (vezi cea a lui Ilie „înţeleptul”), ceea ce măreşte impresia unei evocări directe, „văzute”, am spune din nou, cinematografic.

În celelalte povestiri în care haiducii apar pe un plan secundar, efortul de stăpânire a materialului este şi mai evident. Bunăoară, în Chira Chiralina, formula compoziţională pare împrumutată de la autori din timpurile noastre. Povestirea începe cu sfârşitul, continuă cu întâmplări care, cronologic, se petrecuseră la început şi se încheie cu episoadele de mijloc. Fiecare parte se constituie ca o povestire de sine stătătoare, axată pe momentele extreme din lupta eroilor, cu destinul lor tragic şi având caracterul unor „explozii” în lanţ...

În Prezentarea haiducilor, dăm tot peste o construcţie strângentă, deşi tema s-ar părea că asigură oarecum de la sine „vioiciunea” naraţiunii. Unii comentatori, pornind de la faptul că în carte au întâlnit o reuniune de povestiri, s-au grăbit să facă trimiteri la Decameronul sau Halima. Comparaţia nu este pe deplin motivată. În Prezentarea haiducilor, accentul nu cade în exclusivitate pe valoarea episodului (ca în povestea sau nuvela veche), ciclul de povestiri reprezentând o succesiune de faţete care abia în final află încheierea deplină şi încoronarea. Romain Rolland îi scria la 2 august 1925: „Această suită de nuvele

câştigă prin faptul că este legată într-un mănunchi (şi aceasta e noutatea în cărţile dumitale, în care uneori spicul era mai frumos decât mănunchiul), ele formează o puternică unitate, iar finalul (geneza şi replica sa) – neaşteptat (neaşteptat prin logica sa), e o lovitură de geniu, zguduitoare şi tragică”. Expresia ultimă se leagă de admiraţia nelimitată pe care i-a stârnit-o lui Romain Rolland Prezentarea haiducilor. În aceeaşi scrisoare afirma: „Este o nouă capodoperă, şi eşti un geniu înnăscut. N-aş vrea să-ţi sucesc capul şi să-ţi insuflu dorinţa de a abuza de prodigioasa dumitale virtuozitate, dar, fie că mă înşel, sau nu, trebuie să spun ceea ce gândesc: eşti singurul geniu al povestirii, al frumoasei povestiri, al nuvelei, al prozei artistice, pe care-l recunosc în literatura actuală…” în ceea ce ne priveşte, împărtăşim părerea lui Georg Brandes, care scria: „Haiducii reprezintă o carte mai puţin bogată şi mai puţin surprinzătoare decât Chira Chiralina”.

Nu-mi recul, în liniile lor esenţiale, cele demonstrate în acest capitol, mă încearcă totuşi o insatisfacţie, analiza evoluează într-un plan prea general, nu supune unei discuţii mai la obiect „morfologiaee povestirilor. Din acest punct de vedere, lucrările mai noi, axate cu precădere pe studiul operei şi, în acelaşi timp, beneficiind de discuţiile recente purtate în jurul textelor „formaliştilor ruşic< – în special ale lui Viktor Sklovski dedicate structurii povestirii – ating probleme de un interes real şi în înţelegerea specificului creaţiei lui Panait Istrati. Ceea ce mă indispune însă la aceste tentative e un mod prea didactic în care sunt aplicate scheme universal valabile privind funcţia personajului narator, motivarea, amânarea etc. Exerciţii care aplicate prea conştiincios pot suna ironic în cazul unui autor al cărui spirit boem îl scoate adesea de pe drumurile comune ale artei.

Să ne explicităm mai limpede punctul de vedere prin referiri concrete la Moş Anghel şi Chira Chiralina. Există în aceste creaţii o deschidere mai largă a imaginilor-simbol (încorporând ideea de destin), o densitate şi o complexitate a discursului narativ care par a disloca articulaţiile obişnuite unei specii literare, apărându-ne mai mult ca nişte mici romane decât ca nişte obişnuite povestiri. Să fie aceasta şi o urmare a „decupării f lor dintr-un vast tablou romanesc? În orice caz, aşa cum am arătat mai înainte, nu putem ignora pur şi simplu intenţiile autorului. Adrian Zografi – alter ego-ul lui Istrati – nu este numai un ascultător sau un colecţionar de „întâmplăriK, ci şi un personaj literar cu toate prerogativele necesare, care, fără a ocupa scena principală, apare ca parte implicată în procesele umane dezbătute în cadrul naraţiunii. În Chira Chiralina, Stavru atentează asupra castităţii morale a adolescentului, încercând să-l atragă în mrejele viciului, tot ceea ce urmează capătă semnificaţia gravă a unei judecăţi, el trebuind, în faţa lui Adrian şi a lui Mihail, să se disculpe, să-şi pledeze caracterul de victimă a unor situaţii, a unor oameni sau a societăţii în general.

În Moş Anghel lucrurile sunt şi mai evidente. Adrian, pe baia creditului sentimental de care se bucură în faţa unchiului său, primeşte misiunea de a-l scoate pentru prima oară din vizuină şi a-l aduce în mijlocul familiei, în scopul

redresării sale umane. În cea de-a doua parte, moşul este cel care cere să-l vadă, auzind de unele pozne ale sale – tinereşti – şi dorind ca, înainte de moarte, să-i ofere, ca îndreptar moral, exemplul propriei vieţi. Caracterul moralist nu se cere a mai fi subliniat, povestirile însăilate aici urmăresc, în fond, un ţel educativ, Istrati tinzând să realizeze prin filmul lor un alt Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister (chiar dacă nu acest exemplu a avut el în vedere, ci pe Jean Christophe, dar în latura sa de Bildungsroman).

Să urmărim cum influenţează aceste ţeluri programatice structura povestirilor.

Compoziţia Chirei Chiralina n-a primit din partea criticii decât elogii. Ultimele cărţi dedicate lui Istrati nu fac excepţie. Maria-Luiza Pinte a discută despre „ingeniozitatea tehnicii sale narative", Monique] utrin-Klener apreciază şi ea „gradaţia subtilă" a dezvăluirii enigmelor din Chira Chiralina. Cât priveşte „gradaţia subtilă", considerăm că Romain Rolland nu greşeşte atunci când îi atrage atenţia lui Istrati: „Este păcat că a doua parte a nuvelei nu se află la înălţimea restului… faptul că apoi fratele şi sora sunt răpiţi de turc şi duşi la Istanbul constituie o altă istorie, care ne interesează mai puţin. Aici primeşti o lecţie de ceea ce înseamnă legea progresiunii mijloacelor artistice."

Obiecţia scriitorului francez pare a fi formulată în numele exigenţelor unei nuvele clasice cu o intrigă psihologică unitară, cu o progresiune strictă a episoadelor, dar constatarea în sine e adevărată. Dacă ar fi să ţinem seama de distincţia făcută de unul dintre „formaliştii" ruşi (B. Eikhenbaum *), conform căreia finalul unei nuvele coincide cu punctul culminant al acţiunii, în vreme ce în roman punctul culminant devansează cu câţiva paşi sfârşitul – nuvela fiind comparată cu escaladarea unei coline, iar romanul cu o lungă plimbare prin locuri diferite şi încheiată de o întoarcere liniştită – atunci am spune că naraţiunea lui Istrati, prin diagrama

1 B. Eikhenbaum, Sur la théorie de la prose (volumul: Théorie de la littérature, Editions du Seuil, 1965).

Episoadelor ei, se revendică mai mult de la construcţia romanului decât la cea a nuvelei.

Să fie vorba de o „ingeniozitate a tehnicii narative"? Nu facem parte dintre cei ce exaltă spontaneitatea scrisului lui Panait Istrati, dar credem că trebuie să înţelegem punctul de plecare al autorului, care nu este acela de experimentare a unei tehnici literare, ci de amplificare a impresiei de autenticitate. Ne amintim spaima cu care i se confesa lui Romain Rolland că va fi luat „drept plăsmuitor de poveşti – şi acest lucru nu e adevărat"

Cum se explică ordinea episoadelor din Chira Chiralina? Ei, bine, din punctul de vedere al autorului, aceasta este cea mai firească cu putinţă. Am afirmat că Stavru trebuie să pledeze în propriu-i proces. Nu era logic atunci să înceapă prin a se „prezenta", înfăţişând nenorocirea căreia i-a devenit victimă, încercările eşuate de a redeveni om normal – ratarea căsătoriei ş.a. în. D.? Pentru a fi însă pe deplin convingător, trebuia să descrie şi epoca de dinaintea deprinderii viciului – viaţa fericită a copilăriei din Cetăţuie şi răpirea de către

un pederast. (Caracterul „regresiv” pe care-l vom întâlni şi la alte povestiri istratiene.) Partea a treia? Este un epilog care devenea posibil numai dacă, în faţa celor doi, el a câştigat procesul; numai după ce îşi asigură înţelegerea şi compasiunea auditorilor (recte şi a cititorilor) interesează odiseea sa prin Asia mică. Tot în corespondenţa cu Romain Rolland, Istrati mărturiseşte că ani de zile l-a urmărit figura lui Stavru, dar avea ezitări în abordarea literară, neştiind cum să facă „acceptabir viciul său – aceasta era problema care-l frământa şi care a impus, credem, şi „arhitectura” povestirii. Se respectă, fireşte, nu atât o logică raţională, exterioară, cât una afectivă, dictată de legile nescrise ale adevărului sufletesc. S-o spunem apăsat: rostirea acestor adevăruri îl interesează pe Istrati, şi nu obţinerea unor efecte literare, chiar dacă talentul îl ajută – cum vom arăta mai încolo – ca iluzia realistă să fie dobândită tocmai prin implicarea exigenţelor artistice.

În legătură cu compoziţia lui Moş Anghel s-au exprimat anumite rezerve. Monique Jutrin-Klener opinează: „Istrati a voulu rapprocher deux existences tragiques, celles d9Anghel et de Cosma; mais pour le lecteur, Vintroduction de Cosma a la suite des deux premiers chapitres ne se justifie pas clairement”.

Pentru a ne putea pronunţa în cunoştinţă de cauză, vom relua o observaţie emisă mai înainte: în aceste povestiri n-avem de-a face doar cu dezvăluirea „tainelor” unor existenţe umane, ci şi cu o dezbatere în jurul motivelor care au provocat eşuarea acelor fiinţe. Cine poartă vina? Lată întrebarea chinuitoare care stăruie în paginile povestirii, astfel încât povestitorul romantic cedează câteodată locul unui anchetator modern. Prima parte din Moş Anghel conţine relatarea unei prime „înfăţişări judiciare”: Anghel este confruntat cu familia sa ca şi cu opinia satului, reprezentată de popa Ştefan, vărul lui. Demersurile nu dau rezultatul scontat, dar sunt revelatorii: experimentând până la capăt destinul unui Iov modern, eroul evoluează pe alte sfere, a pierdut posibilitatea de comunicare cu lumea „de altă dată”. Partea a doua va să împingă şi mai departe investigaţiile, anexându-i şi planul interior, Anghel se va spovedi – face mărturisiri complete, dezvăluind momente dintr-o existenţă anterioară. Asistăm la rularea filmului unor momente ale biografiei lui Anghel, dublat de propriul comentariu al personajului în dialog cu opiniile tânărului Adrian.

Şi de ce a avut nevoie Istrati de povestirea lui leremia? Pentru simplul motiv că dezbaterea n-a fost pe deplin concludentă, n-a clarificat până la capăt toate necunoscutele ecuaţiei propuse. Pledoaria lui Anghel este contradictorie şi, ca atare, ne convingătoare. Eroul nu-şi câştigă procesul. Adrian îi spune de-a dreptul că el nu face altceva decât să urască acum ceea ce i-a plăcut altădată.

Înţelegem că Istrati – cel care luase apărarea liberei manifestări a pornirilor carnale în Chira Chiralina – nu se putea împăca uşor cu elogiul necondiţionat, absolut al trăirii într-un plan pur spiritual. Dar necesitatea ca omul să nu se mulţumească doar cu satisfacerea unor plăceri egoiste, ci să-şi lege existenţa de un scop mai înalt, mai altruist, continua să-l frământe pe autor – drept care, cu candoarea ce-l caracterizează, a prelungit dezbaterea,

adăugind o altă povestire şi dublând exemplul vieţii lui Anghel cu cel al destinului lui Cosma. Aici discuţiile se puteau purta şi mai uşor, uzanţele haiduceşti permiţându-i să ocolească descripţia accidentată şi prozaică a vieţii sociale moderne – a se observa şi curgerea lină a secvenţelor, în cea mai strictă ordine cronologică – după cum autorul întăreşte partea civilă din proces, introducând mai multe persoane „conştiente". Faptul că, până la urmă, contradicţiile nu pot fi conciliate reprezintă un eşec în planul concepţiei de viaţă, nu şi în cel artistic, întrucât, desfăşurată pe acest plan dublu, naraţiunea capătă adâncime, dezvăluie mai amplu caracterul de literatviră-investigaţie.

Şi pentru că am ajuns la acest aspect, să subliniem rolul dialogurilor, care nu reprezintă, cum afirm în capitol, simplă poftă de vorbă, plăcere gratuită a conversaţiei, ci au rolul unei analize, întreprinsă cu mijloace retorice – şi care, după Viktor Sklovski[1], ţine locul analizei psihologice din romanul modern. Să ne amintim că, în partea a treia a Chirei Chiralina, semnificaţiile întâmplărilor sunt discutate şi disecate – de alţi eroi şi de Dragomir – care, cum just arăta un recenzent francez, joacă rolul unui Candid hrănit cu învăţătvira unui Tolstoi.

În Moş Anghel aceste dialoguri-analiză ocupă un loc şi mai mare – n-avem decât să ne gândim la „întrunirea" familială la care este invitat Anghel sau la discuţiile dintre Adrian şi unchiul său Dimi şi apoi dintre Adrian şi Anghel (discuţii în jurul adevărului cărţilor sfinte, a absurdului existenţei etc.), în sfârşit, în Cosma, dialogurile dintre haiduc şi fratele său, Ilie – care e un fel de Sancho Panza, dar trecut parcă prin şcoala retorică a întrunirilor socialiste! De altminteri, din momentul apariţiei Floricicăi sfatul haiducilor se transformă subit într-o şedinţă în toată regula, în care se dă pe rând cuvântul fiecăruia, se trag concluzii etc.

Să schiţăm o comparaţie între Moş Anghel şi Prezentarea haiducilor. Ultimul volum oferă exemple care pot fi ataşate mai direct tradiţiei prozei narative. Adunarea haiducilor într-o grotă şi depănarea, pe rând, a întâmplărilor vieţii a şase haiduci ne trimite imediat la exemplele consacrate. O succesiune de şase „povestiri directe", cu particularităţile amintite

1 Viktor Sklovski, Despre proză, Editura Univers, 1975.

De mai toţi comentatorii. Oricine a studiat calitatea de povestitor a lui Istrati şi-a ilustrat opiniile cu citate din acest volum.

O analiză atentă descoperă însă anumite derogări de la tehnica obişnuită a naraţiunii epice. Ion Vlad [1], analizând în chip exhaustiv destinul povestirii în contextul literaturii române, nu poate, ajungând la volumul lui Istrati, să nu încerce unele contrarietăţi. Astfel, amintind invitaţia directă (<aproape cu caracter de somaţie), adresată câte unui haiduc, pentru a-şi „povesti viaţa", observă: „invitaţia directă la confesiune pare o anume derogare de la spiritul cunoscut al relatărilor treptat pregătite". Pentru a înţelege mai bine observaţia să comparăm volumul lui Istrati cu Hanul Ancuţei (care va fi publicat peste trei ani, unele bucăţi văzând însă lumina tiparului mai dinainte, începând din 1921). Dincolo de unele diferenţieri de temperament – Istrati ca muntean e mai nervos, mai precipitat – explicaţia priveşte măsura mai mare în care

povestitorul moldovean îşi însuşeşte intonaţia şi respiraţia naratorului epic tradiţional.

Aspectul cel mai concludent îl prezintă, desigur, cum s-a remarcat şi în cursul capitolului, structura de ansamblu a cărţii, povestirile, deşi cu o valoare autonomă, sunt orientate într-o direcţie anume, accentul nu cade pe combinarea în tine de motive şi situaţii, ci pe o demonstraţie de idei, astfel ineât ultimul vorbitor practic nici nu mai narează, ci ţine un scurt discurs menit să sintetizeze o concluzie.

Paradoxal, Moş Anghel, mai departe, din punct de vedere strict formal, de structura clasică a unei povestiri, dovedeşte, în alcătuirea interioară, o asimilare mai profundă a unor reguli de aur – secrete – ale artei narative populare. Aş menţiona, în primul rând, forţa cu care acţionează principiul paralelismului poetic. N-am în vedere numai dublarea destinului lui Anghel cu cel al lui Cosma, ci şi folosirea schemei cuplurilor: Anghel îl va însoţi în escapadele sale erotice pe leremia, după cum Cosma îl are ca adjutant în întreprinderile-i haiduceşti care sunt, totodată, amoroase, pe Ilie etc. Altă schemă: doi frali şi o soră o găsim şi în Moş Anghel (Anghel, Dumitru,

1 Ion Vlad, Povestirea. Destinul unei structuri epice, Editura Minerva, 1972.

Joiţa) şi în Cosma (Cosma, Ilie, mama Chirei) etc. Daca vom mai adăuga că şi nenorocirile lui Anghel şi sfârşitul tragic al lui Cosma sunt prevestite – procedeu clasic privind „complicarea” naraţiunii – vom realiza mai bine forţa cu care acţionează instinctul poetic al lui Istrati (tot sforţându-se să înregistreze cu fidelitate maximă realitatea, se trezeşte recreând-o şi combinând elementele ei, după toate legile adevărului estetic).

UN NOU MESIA?

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR

Devenit scriitor de notorietate publică, Panait Istrati trăieşte cea mai surprinzătoare şi mai fericită aventură din senzaţionala sa carieră de vagabond. Ca într-una din isprăvile legendarului calif din Bagdad, el se trezeşte peste noapte în centrul atenţiei tuturor, admirat şi disputat. Personalităţi dintre cele mai marcante din domeniul literelor se mărturisesc ca admiratori ai săi. Unul dintre directorii cunoscutei reviste Les Nouvelles Littéraires, Maurice Martin du Gard, publică un entuziast articol în care, citând exemple ilustre de scriitori care au făcut gloria altor ţări decât cea natală, ise întreba: „Franţa se va expune unei aventuri la fel de fericite cu acest român, care ne aduce în dar povestirile sale populare?” Iar Jean Richard Bloch folosea următoarele cuvinte la adresa lui Panait Istrati: „Europe mi-a adus primul eşantion al artei sale. Nu e posibilă nici o ezitare. Conţine toate trăsăturile măreţiei.” Ziare şi reviste dintre cele mai diferite popularizează „cazul” său1, uneori nedându-se înapoi să speculeze excesiv

1 Chiar revistele sau ziarele ce în faţa zgomotului publicitar de care se bucura debutul lui Panait Istrati adoptă, iniţial, o atitudine mai rezervată, sfârşesc, ca Liberte (nr. Din 25. VI.1924), să aprecieze „accentul sălbatic”, ca şi

„fermitatea şi plenitudinea extraordinară” a stilului acestui „povestitor pasionant”.

Ca o completare a unui ipotetic dosar al reacţiilor elogioase care marchează apariţia lui Istrati în cimpul literaturii franceze, voi menţiona că şi Action Française (nr. Din X. 1923), delimitându-se de ideile umanitare profesate de Europe, nu poate să nu însăileze aceste aprecieri la adresa Chirei Chiralina: „Iată de ce cu plăcere vom semnala frumuseţea unei datele puţin obişnuite ale debutului acestui literat-vagabond sau chiar să le mistifice. (Petit Parisien îl prezenta, bunăoară, pe Panait Istrati ca pe un fost client al poliţiei, afirmând că, „înainte de a deveni celebru, n-a figurat decât în registrele poliţiei”.)

Favorizat şi de larga arie de circulaţie a limbii în care scrisese, numele său începe să devină cunoscut şi dincolo de hotarele Franţei. Un critic de reputaţia lui Georg Brandes se grăbeşte să-şi exprime, într-o scrisoare, admiraţia pe care i-o provocase lectura Chirei Chiralina. Veştile ajung până la Maxim Gorki, care, de câteva ori, cere, informaţii cunoscuţilor săi din Apus despre acest „vagabond-scriitor”.

Să trecem însă de la un asemenea plan festiv la stabilirea calendarului existenţei cotidiene din aceşti ani, a scriitorului, cu inevitabile prozaisme.1 După apariţia Chirei în Europe, teribile povestiri publicată în Europe. Ea ar ţi perfectă dacă n-ar fi grevată de un argou inutil. Este intitulată Kyra Kyralina. Zugrăveşte Orientul, nebunia unei nebune, împrăştierea şi nenorocirea copiilor ei. Autorul este un român elenizat (sic!) care scrie în franceză. Se numeşte Panait Istrati. El va face în mod cert să se mai vorbească de el…”

1 Trecerea lui Panait Istrati în categoria scriitorilor nu se petrece chiar ca în basme: o dată apărută Kyra Kyralina, în Europe, cu recomandarea lui Romain Rolland, nu i se deschid automat porţile de aur ale literaturii (arcuri de triumf, covoare cu flori etc.).

Scrisoarea din 28 august 1923 ni-l arată destul de complexat de situaţia sa ambiguă, de ciudata împerechere între existenţa de literat şi cea de zugrav: „sunt zece zile de când m-am întors la Paris şi cu toate că oamenii stimabili nu contenesc să mă felicite, eu nu încetez ca în flecare zi, de cite zece ori, să urc pe o schelă de opt metri pentru a spoi zidurile liceului St. Louis din B-dul Saint-Michel, 44, totul pentru 32 franci şi 50 centime, şi asta fără ca tovarăşii mei de lucru să se îndoiască de dubla mea piele”. (Muncitorii de pe şantier îi aruncă priviri dispreţuitoare pentru că, odată etichetat „mare povestitor oriental”, el continuă să împartă cu ei o ciorbă chioară şi o friptură – care, spune Istrati, e de vacă turbată, şi, îngurgitând-o, el trăieşte starea de spirit a unui şarpe-boa care a înghiţit un crocodil.)

Cum merge cu scrisul? În nici un fel, „în momentul de faţă, sunt zugrav, de la 10 februarie n-am mai scris un rând”.

Cu 12 zile mai înainte, el i se plânsese, dealtfel, lui Romain Rolland, direct, că visurile sale nu se realizează, el îşi închipuise că e deajuns ca marele scriitor francez să-i semnaleze cazul, pentru ca lumea întreagă, înmărmurită,

să sară în ajutorul unei opere pe cale să sucombe: „Vai, încă o iluzie pierdută!” Abia la 16 octombrie, Rieder îi va da un avans de 1.500 franci, sumă totuşi nu într-atât de suficientă încât să nu mai aibă nevoie să mai facă apel la „mecenatul” lui Ionescu (ceea ce face ca în str. Colissee să curgă „lacrimi otrăvite”).

Cu succesul el răsunător, problema editării povestirilor istratiene este de la sine facilitată. Un timp se agită ideea editorului lui Romain Rolland, Hollendorf, pentru ca, până la urmă, sa se ia în consideraţie propunerile celor de la Rieder. Istrati îl împuterniceşte pe Romain Rolland să discute condiţiile contractuale. (Cremieux şi Jean Richard Bloch vor face o vizită, în acest scop, la Villeneuve.) Până la urmă, pe Istrati nu-l rabdă inima să nu intervină.

La 19 octombrie, un mesaj precipitat (îi e teamă să nu fi ajuns la Romain Rolland reprezentanţii editurii). Şi-a aruncat şi el ochii peste contract şi are de formulat obiecţii categorice – care nu-l arată deloc ageamiu în problemă. Articolul 8 dă drept editurii să publice fragmente din opera lui în orice publicaţie, fără a-l consulta. (Astfel, spune Istrati, se va trezi apărând şi într-un ziar ca Figaro.) Articolul 9 – aceleaşi drepturi absolute peste capul său, în problema traducerilor ş.a. în. D.

Ne reţine atenţia obiecţia la articolul 12 – obligaţia ca autorul să nu aducă „nici o modificare de text”. „E dureros – exclamă Istrati. N-am obiceiul să caut purici în text, dar dacă o frază nu-mi place, trebuie s-o pot oricând modifica.” Interdicţia e cu atât mai gravă, cu cât el este conştient că tiparului îi vor fi încredinţate „pagini calde încă” (aşadar şi acest autor spontan prin excelenţă ştie ce înseamnă distanţarea de material, efectele răcirii magmei incandescente a creaţiei). În schimb, la 6 decembrie, atitudinea e cu totul docilă şi conciliantă. Romain Rolland este informat că Istrati a acceptat toate condiţiile puse de cei de la Rieder, cedând chiar şi în privinţa clauzei respinsă cu hotărâre de mentorul său: numărul de 6 volume stipulat a fi realizat la fiecare doi ani.

Editura are dreptul de a hotărî singură în problema traducerilor „în afara României, unde voi fi consultat”. Aşijderea în ceea ce priveşte realizarea ediţiilor de lux ş.a. în. D. Motivul docilităţii: renunţarea de către editură la articolul 5, care prevedea socotirea drepturilor de autor numai în ziua epuizării tirajului.

Căutându-şi scuze, el evocă, spăsit, faptul că nu-i e îngăduit să uite condiţia-i de autor debutant, el nu e nici Romain Rolland, nici Anatole France.

Şi, în plus, acest argument, care clarifică o dată pentru totdeauna o problemă ce-i afectează în chip deosebit pe admiratorii lui Istrati, convinşi că autorul Chirei Chiralina stăpânea, de la început, şi în chip absolut, tainele limbii franceze: manuscrisele isale „încă mulţi ani de aci înainte vor fi imperfecte din punctul de vedere al limbii” şi nu va găsi atât de uşor, la o altă editură, un corector „binevoitor ca Bloch… ct

Aşadar, Panait Istrati va înceta de a mai fi zugrav de case, devenind zugrav de oameni (alter-egoul său literar se va numi Zograffi-grafos însemnând zugrav, desenator, după propria-i explicaţie, iar zoo: animal).

Mai continuă, un timp, să exercite meseria de fotograf ambulant. Astfel va cunoaşte, la Nisa, pe Stelian Popescu, care nu va pierde prilejul să se laude în presa română, cum că, plimbându-se cu consoarta pe Promenade des Anglais, a întâlnit pe unul Istrati, botezat de Romain Rolland ca mare scriitor şi căruia i-a împrumutat o sumă de bani.1 Panait Istrati se căsătoreşte cu Anne Munsch (la 8. VII.1924). Martor le e Pierre Jean Jouve. Va părăsi Parisul stabilindu-se un timp în locurile natale ale soţiei: Massevaux (Alsacia). Aceasta va fi localitatea de unde vor fi expediate scrisorile către prietenii de aiurea, precum şi acele articole din presa română care-l vor azvârli în larma polemicilor.

Să cercetăm însă, mai întâi, modul în care au fost receptate povestirile lui Panait Istrati în ţara lui de obârşie (şi care ne va permite să reconstituim climatul literar predominant pe atunci).

De unele judecăţi am luat cunoştinţă cu ocazia discutării Chirei Chiralina. S-a văzut cum i-a negat valoarea talentului, cu gesturi aprige, Nicolae Iorga, considerând povestirea drept „memoriile unui om care câtuşi de puţin nu are respectul fiinţei omeneşti” (15 iulie – 1 august 1924).

1 Istrati îi relatează lui Romain Rolland întâlnirea cu Stelian Popescu, pe care-l recomandă „fost ministru, directorul celui mai mare cotidian din Bucureşti: Universul”. Locul întâlnirii: Promenade des Anglais. Manifestând neîncredere faţă de titulatura pe care şi-o aroga fotograful, Istrati i-a pus sub nas un număr din Europe, cu prefaţa lui Romain Rolland. A urmat o convorbire, în cursul căreia Stelian Popescu îi propune postul de corespondent, la Paris, al Universului. Istrati îi declară mentorului său că a refuzat hotărât, nedorind să-şi aservească în vreun fel conştiinţa. Altă scrisoare comunică însă că ar fi acceptat totuşi oferta, Părându-i-se prea puţin, criticul revine în Ramuri, 1 pentru a depista sensurile funeste pe care le reprezintă apariţia unei asemenea povestiri. În numărul din 15 octombrie – 1 noiembrie 1924, publică textul unei conferinţe ţinută la Craiova: Clase şi curente literare, în care descoperă cu sinceră tulburare că scrierile lui Panait Istrati se leagă de naşterea unei noi „clase”: „Portul internaţional”, „cu elemente aduse de vânt, trăind în vulgaritatea cârciumilor şi lupanarelor, în tovărăşiile cele mai pierzătoare, veştejind sufletul pe o viaţă întreagă. Aceşti oameni n-au nici un simţ pentru morala practică şi cu atât mai puţin pentru acea superioară etică, fără care orice literatură nu e decât produsul efemer al unui suflet bolnav sau rătăcit...”

În încheiere, Nicolae Iorga profetiza: „E o nouă fază adusă de înălţarea unei noi clase. Kira Kiralina, cu aventurile ei chefalonite şi scârbăriile de bordel levantin, o anunţă.”

Ca să se înţeleagă avalanşa de critici, acuzaţii şi insinuări care se abăteau asupra autorului Chirei Chiralina, trebuie observat că interveneau nu numai considerente de ordin estetic – contrarierea orientării de cenaclu sau curent literarci şi motive politice, Panait Istrati fiind prezentat drept o creaţie a „democraţiei internaţionale”.

În Viitoruly oficiosul Brătienilor, fusese publicat sub semnătura lui Al. Cazaban articolul Un Gorki căruia îi zice Istrati ÇViitorul, 18 iunie 1924).

Scriitorul, improvizat în chip nefericit critic, se oprea la elementele de suprafaţă ale „cazului” şi declara în numele unei nemulţumiri cam prea personale că pentru „a se îmbulzi la tine editorii” nu e nevoie „să fii om de cultură şi lăudat de critici”, ci numai să cutreieri lumea, îndeplinind profesii de hamal în port sau mecanic, să ai „o dragoste nefericită” (?!), să încerci a te sinucide şi să cerşeşti apoi ocrotirea unei persoane ilustre.

Unele din întrebările pe care şi le pune autorul articolului sunt de-a dreptul comice prin naivitatea lor nedorită. „Dar de la insistenţa celor din anturajul său. Nu ştim cum vor fi decurs lucrurile: până la urmă, acest proiectat mariaj cu Universul nu are loc.

1 Se poate spune că Istrati devine în aceşti ani, pentru Iorgay un fel de „chat noir”, invectivându-l cu orice prilej. Iată-l şi în Rampa (12 noiembrie 1924) declarând, în cadrul unui interviu: „Eu nu-i găsesc absolut nici o calitate. Am spus: avem de-a face cu un hamal din portul unde a răsărit acest scriitor năzdrăvan, care a reuşit să treacă graniţa, aşa de pe nesimţite, încât nu a prins de veste niciunul din criticii noştri literari?” în final, Al. Cazaban se năpusteşte asupra bucăţii Pescuitorul de bureţi, apărută în Adevărul literar şi artistic şi care face parte dintre primele zvâcniri crude ale talentului lui Istrati, susţinând că „această păţanie a lui Adrian Zograffi putea s-o povestească cu acelaşi haz şi talent şi domnul Batzaria de la Dimineaţa copiilor”. Recunoaşte însă, maliţios1, că pentru un hamal care încercase să se sinucidă din amor e totuşi ceva, care nu-l face totuşi să devină un Gorki balcanic.

Renunţăm să ne referim la o puzderie de articole prin care gazetari obscuri căutau să epateze, admonestându-l pe cel ce devenise mare scriitor pe malurile Senei. 2

Adeziunile avuseseră la rândul lor un caracter absolut. Lui Dem. Teodorescu, Panait Istrati i se revelase ca un geniu.

Cât îl priveşte pe H. Sanielevici, se ştie că acesta vrusese să şteargă celelalte nume de pe harta literaturii române, pentru a-l trece pe cel al autorului lui Moş Anghel. „Istrati

— Încheia el definitiv – este cel mai bun prozator pe care l-a avut România până acum.„ dunărean. * Hazul cel mare e că, strâns cu uşa de interviator, el recunoaşte: „Am încercat s-o citesc (Chira Chiralina, n.n.), dar am fost nevoit să arunc cartea imediat; asemenea lucruri nu se pot citiK.

1 Intervenţia lui Al. Cazaban a suscitat comentarii ironice ca, bunăoară, acesta din Clipa: „Cazaban nu s-a entuziasmat, ci a conchis cu o duioasă seninătate că nu-i atâta scofală de Istrati, care foarte bine s-ar fi putut numi şi… CazabanK.

2 Un tablou sugestiv al acuzaţiilor şi furioaselor invectivări de care are parte Panait Istrati îl găsim într-un articol din L'Orient (publicaţie redactată în franceză la Bucureşti), semnat de Arion: Nul n'est prophete…: „Mai întâi că e socialist.

Apoi, că nu a frecventat Capşa şi deci nu face parte din nici o gaşcă literară.

Că nu are talent.

Că habar n-are de înseşi elementele limbii franceze de care se serveşte.

Că e un pornograf ignobil.

Că a blasferr.at pe Eminescu şi pe alte glorii naţionale, y compris, domnul Iorga.

Ceea ce i se reproşează mai ales şi ceea ce nu i-o vor ierta niciodată este faptul de a fi reuşit, el, simplu om din popor, acolo unde aceşti pretinşi literaţi intelectuali au eşuat lamentabil.*

Alături de studiul lui Sanielevici sau precedându-l, în Adevărul literar şi artistic, apăruseră şi alte articole, tot atât de entuziaste. Dealtfel, această revistă se grăbise să-l prezinte pe Istrati cu fervoare, aproape revendicându-l.1 Explicaţia rezidă desigur şi în datele senzaţionale ale consacrării scriitorului nostru, care constituiau un subiect cu valoare comercială.

Publicaţiile de stânga, şi sub impresia fostei sale activităţi în mişcarea socialistă, l-au întâmpinat pe Panait Istrati cu entuziasm. Omul liber (nr. 12, 1924-1925) saluta debutul scriitorului brăilean, publicând câteva fragmente din Chira Chiralina, cu un scurt cuvânt introductiv al lui Ion Pas, care amintea perioada când Istrati fusese „luptător socialist şi ziarist la gazetele muncitoreşti săptămânale sau la fiţuicile de breaslă”. Facla lui Cocea va publica în foileton povestirea Codin, sub titlul Pe marginea Dunării. În paginile celor două reviste, Istrati va semna mai multe articole trimise din Franţa.

(în atitudinea pe care o adoptau faţă de el unele publicaţii de stânga acţionau şi o seamă de iluzii favorizate de antecedentele biografice şi pe baza cărora autorul Chirei Chiralina era văzut ca un mesager recunoscut al maselor exploatate. George Mihail Zamfirescu formula un asemenea elogiu: „Panait Istrati vorbeşte în numele atâtor generaţii nedreptăţite, ţinute în întuneric, oprimate, în numele mulţimilor de „dincolo de ziduri” şi a credinţelor ce le-au dat putere să îndure şi să nădăjduiască.

În Panait Istrati critica oficială căuta să lovească robii, generaţiile oprimate, mulţimile...” (Clipa, 5 octombrie 1924).

Este un prilej de bucurie pentru noi să constatăm că cei mai de seamă reprezentanţi ai literaturii române au dovedit,

1 Romain Rolland primeşte în mod regulat un raport al succeselor lui Istrati în România: „mi se consacră pagini întregi, mai ales după sosirea cărţii şi apariţia unei povestiri inedite în româneşte Pescuitorul de bureţi, publicată de curând în Adevărul literar”. Sau: „Să vedeţi însă presa română! Ionescu se cufundă în ea, ca un rus într-o baie de aburi” Cât priveşte comentariile nefavorabile, Istrati cată a le supralicita semnificaţia politică, văzând peste tot mina neagră a reacţiunii. Chiar şi obiecţiile de care are parte studiul cam prăpăstios al lui Sanielevici sunt tălmăcite într-o asemenea manieră: „acest studiu a dezlănţuit o furtună în rândurile forţelor reacţionare agresive, care au

atins paroxismul în această biată ţărişoară...” în această împrejurare, înalte calităţi morale, întinzându-i o mână frăţească pribeagului.

Mihail Sadoveanu, mâhnit de ieşirea cuiva de la revista ieşană Lumea, simţise de datoria lui să răspundă, revendicându-l pe Istrati „ca pe un frate al meu şi fiu al acestui pământ”.

Şi, în fraze domoale, de o cunoscută euritmie, îi evoca înstrăinatului ţinuturile natale: „C-o salutare frăţească îi voi aduce aminte că pe plaiurile noastre a venit iarăşi iarna, cu sărbătorile cele vechi şi bătrâneşti.

Copiii ies cu săniuţa la costişă ziua, ori se dau pe gheaţă, iar seara se pregătesc cu buhaie şi harapnice pentru uraturile de Sfântu Vasile.

În unele zile ninge şi-i linişte albă pe câmpiile adormite – pe unde trecea el într-un început de martie – şi copii cu steaua trec pe întinderea curată, în spre un cătun nins, deasupra căruia se ridică clopotniţa bisericii. Aici, lângă Dunăre, a rămas pentru totdeauna ceva din copilul de altădată. Aici a rămas mormântul mamei nobile, care a transmis un suflet deosebit pribeagului.”

Tudor Arghezi – deşi ezita în prognosticarea viitorului acestui scriitor – intervenea în discuţie, întrucât: „L-am citit înjurat pe bietul băiat chiar în ziarul la care lucrez”.

Spre deosebire de Sadoveanu, care pledase cu suavul şi melodiosu-i verb, Arghezi se folosea de biciul năpraznic al satirei sale (împletit din şerpi). Supărările şi antipatiile de care a avut parte Panait Istrati provin de acolo că el „nu s-a ivit din cenaclu, din concubinajul Universităţii cu Critica, din amorul tragic al Finanţei cu editura. Nici un părinte nu i-a împrumutat sexul artistic ca să-l ouă, nici măcar blajinul Făt-Frumos cu târtiţa creatoare, d. Brătescu-Voineşti, care a scos de curând un boboc de raţă dramatic.

Iritarea multora vine de acolo că d. Panait Istrati dovedea în ziua înfăţişării la rampa literaturii că existase dincolo de cuiburi şi în afară de parlamentul literar. Criticii, care păzesc cu galoane şi sculare în picioare porţile literaturii în Bucureşti, au rămas, într-adevăr, neplăcut impresionaţi. Ignoranţa acuză întotdeauna obiectul iscat pe neaşteptate de nedelicateţe.„ în aceste discuţii participa cu ardoare şi scriitorul însuşi. Din corespondenţa sa ne putem da seama cât de sensibil era la tot ceea ce se scria despre el. La 16 iunie 1924, i se adresa, pe un ton repezit frizerului Constantinescu din Brăila: „Ce vrei să spui de Iorga? Colecţionează şi trimite-mi ce vezi scriindu-se asupra volumului şi autorului.”

Drept rezultat, presa română a fost literalmente asaltată de scrisorile lui Istrati către cititorii români sau, cu adresă exactă, către Cazaban, către Iorga, către Nanu, către Mehedinţi etc.

— Scrisori gălăgioase, în care scriitorul îşi lua singur apărarea operelor, adesea cu o infatuare puerilă. Ca să ia ochii interlocutorului, Istrati nu se ruşina să-şi enumere pe larg succesele. Dăm în extenso această autoprezentare, pentru a dovedi dezinvoltura absolută cu care-şi exprima satisfacţia de a fi ajuns cineva: „Societatea Academică de Istorie Universală (care se făleşte cu 15 prinţi şi capete încoronate şi în fruntea cărora figurează

regina Maria a României) îmi trimite statutul, invitându-mă să-i fiu membru onorific, şi prin secretarul ei, dl. H. Laumonnerie, ofiţer al Instrucţiunii publice, îmi cere „documentarea necesară şi un portret în vederea unui studiu„ ce vrea să-mi consacre; renumiţi critici de artă de aci, din Italia, Suedia şi din alte ţări îmi trimit studiile lor, unde pretind că „repet„ în Franţa cazul lui Joseph Conrad şi emit părerea unei noi şcoli; judiciosul critic al casei Rieder, Jean Richard-Bloch (acela care trimite sute de manuscrise „înapoi la autor„), pronunţându-se asupra lui Cosma din volumul ce va apare la toamnă, spune că se află în faţa acestui erou român ca în faţa unui mare stejar şi declară că asemenea personagii „numai un Kipling şi un Gorki le pot crea în vremea noastră„; fostul profesor de istorie la Sorbona, amicul meu, Romain Rolland, îmi scrie: „Nu cunosc un succes aşa de imediat universal ca al d-tale"; saloane şi cluburi literare (Salon Vérité, Club du Faubourg, cuprinzând: muncitori, studenţi, oameni de litere, academicieni, generali) mă cheamă la Paris pe spezele lor şi mă... tămâie! Un Wells îmi va face cinstea la iarnă să se plimbe cu mine pe Promenade des Anglais la Nisa, când voi fi iarăşi fotograf ambulant.

Iar dacă toate aceste feţe nu vă spun mare lucru, apoi aflaţi că oficialităţile româneşti: consul, cancelar de legaţie, membri ai misiunilor militare şi economice, m-au poftit cu drag să le fiu oaspete şi m-au acoperit cu cuvinte măgulitoare. Că cutare bun român şi om de ştiinţă, al cărui nume nu vreau să-l divulg, dar care e învestit cu titlu de ministru, mi-a făcut cinstea de-a mă chema să cinez în familia lui; că însăşi Şcoala Română de la Fontenay-aux-Roses „... m-a avut o noapte întreagă", până la ziua albă, în chioşcul ei, unde ne-am ospătat, ciorovăit şi sărutat... „frăţeşte" la despărţire."

Totuşi, zgomotul stârnit de aceste scrisori în presa românească se explică şi prin adevărurile brutale pe care Istrati nu s-a sfiit să le spună societăţii.

Fostul gazetar socialist se consideră un mandatar – şi mai mult, un răzbunător al celor împilaţi. În paginile combativei reviste Facla, va declara că îşi categoriseşte izbânda literară ca o „reparaţie individuală", care nu afectează „universalele nedreptăţi". „Noi avem datoria sentimentală... care trebuie să devie istorică în luptele proletariatului de-a respinge orice reparaţie individuală a universalei nedreptăţi şi de-a ne considera toţi învinşi, atâta timp cât fraţi de-ai noştri gem în lanţuri, ori în întuneric, ori sunt nevoiţi să se prostitueze." împotriva artei indiferente şi flasce, a „artei-biftec – denumirea o ia de la Brâncuşi – el propovăduieşte arta pusă la modul direct şi pasionat în slujba unor înalte crezuri sociale.

Înţelegem cât de incendiare vor fi apărut aceste articole în care Istrati, într-o perioadă când Partidul Comunist Român era interzis, ridică în slăvi ideile socialiste şi comuniste. „Se tem toţi, spune el, de ideea socialistă ori comunistă, dar nu e om politic care să nu afirme că luptă pentru dreptate." Şi, cu atât mai mult, atunci când Istrati nu va şovăi să incite direct la răsturnarea regimului (cu mijloace, fireşte, anarhice): „Ar trebui o mână de oameni de care să se cutremure Brătienii şi care să nu se dea îndărăt în faţa unei lovituri de stat".

Programul său radical e acesta: „Brătienii să fie înlăturaţi, averile lor confiscate de stat, partidul liberal desfiinţat".

Lumea cultă fusese şi ea scandalizată de o zgomotoasă intervenţie în problema Eminescu. Fără ocolişuri isteţe sau perifraze elegante, Panait Istrati se ridică împotriva idolatrizării celui mai mare poet român, aducându-i, între altele, învinuirea că n-a fost… socialist.

Nu mai enumerăm răspunsurile vehemente primite în coloanele presei. Chiar şi unii confraţi români, care altfel îl preţuiesc ca scriitor, îşi exprimă dezaprobarea, aşteptându-se la un mod mai nuanţat de exprimare a ideilor.

Istrati va polemiza în dreapta şi în stânga, răspunzând la lovituri cu lovituri, făcând încă o dată dovada talentului său înnăscut de pamfletar (şi atât de diferit de cel al marelui plăsmuitor de feerii!). Istrati declară că anumiţi scriitori nu simt ca cei de jos „păduchii acestei societăţi". „Eu însă

— Declară el – în numele şi cu dreptul pe care mi-l dă elita celor care sunt condamnaţi la aceeaşi suferinţă, eu am să lovesc cu brutalitate atât în cei care pot să aştepte din ghiftuială, cât şi în cei care o fac din nesimţire."

Se întrevede ţinuta aspră a pamfletarului, care nu-şi alege expresiile, neşovăind să coboare la ocară şi vulgaritate. În alt loc, revoltat de „puzderia umană, care nu vede aceste adevăruri", rămânând un material docil în mâinile criminalilor guvernanţi, Istrati îşi iese din fire şi strigă că doreşte să vină „hotentoţii sălbatici şi cruzi, care să-i vâre cu băţul prin şezut ceea ce ochii ei orbi nu pot să perceapă".

Vulgaritatea frazei este salvată de un indiscutabil patos al sincerităţii. Căci satira lui Panait Istrati nu foloseşte maniere de salon, acea răutate distilată, onctuoasă, care-şi varsă veninul prin fine înţepături. El spune ce are de spus de-a dreptul, spumegător, în chip plebeian. (în Facla întâlnim o nimerită caracterizare a lui Istrati ca polemist: „E un polemist-proletar, care azvârle cuvântul ca pe o granată, fără eleganţă de arene, fără poză, fără stil. Ci astfel cum se aruncă granata în luptă: la ţintă şi nimic mai mult.")

Impetuozitatea polemicilor, 1 gesturile plebeiene ale lui Istrati, ameninţările furibunde la adresa „oligarhiei" naţio

1 Cât de mult au putut indispune gălăgioasele şi infatuatele intervenţii polemice ale scriitorului ne putem da seama mai ales după reacţiile unor spirite care promovează cultul discreţiei artistului, al reculegerii în liniştea travaliului creator. E. Lovinescu, bunăoară – se ştie: partizan al teoriei impasibilităţii artistului – inserând în Rampa (4 octombrie 1924) câteva observaţii pertinente în marginea literaturii lui Panait Istrati, nu scapă prilejul să deplângă faptul că talentatul povestitor „oriental" s-a lăsat „ademenit" de demonul polemicii. Sfaturile sunt date pe un ton destul de dur, amintindu-i-se lui Istrati că „pentru creaţie are nevoie de cu totul altă reculegere şi atitudine sufletească decât lăudăroşenia puerilă, familiaritatea agresivă şi confesiunea necerută".

Nale, proclamarea – cum puţini alţii o făceau – că tot ce nu e artă pusă în slujba maselor e fără valoare, toate acestea nu trebuie să ne ia ochii într-atât încât să nu observăm că succesul literar nu l-a eliberat pe Panait Istrati de toţi

demonii interiori (dilemele sale continuându-se, chiar dacă uneori în alţi termeni).

Istrati nu va întârzia să-i răspundă, tot în Rampa (24 octombrie 1924), dary spre deosebire de disputele de aiurea, cu o vădită deferenţă. Începe prin a pretinde că în tinereţe ar fi citit „toate scrierile lui E. Lovinescu". (Fireşte, simple amabilităţi de circumstanţă.) în special, teza despre obligativitatea abstragerii creatorului din tumultul cetăţii i se pare lui Istrati inacceptabilă, mergând până la a-l numi pe critic adept al recluziunii în turnul de fildeş: „Cinstit convins cum eşti că scriitorul, artistul, trebuie să se ţie închis în turnul lui de fildeş, îndepărtarea mea de literatură pentru a mă lăsa ademenit de publicistică ţi-a părut nelegiuire soră cu lipsa de pudoare..."

Ca şi în alte cazuri, sensibil la subînţelesurile cu caracter moral, el se leapădă vehement de presupunerea că niscaiva interese personale ar fi constituit miza polemicilor sale: „nu dorul de popularitate arivistă, nu pentru a câştiga bani, sau de a mă arăta straşnic polemist m-au împins pe mine spre „publicistica ademenitoare„. Ademenitor a fost pentru mine numai armăsarul năzdrăvan pe care amicul meu din strada Sărindar mi l-a oferit ca să dau o raită prin ţară şi să spun tuturor oamenilor de bine, cari pot fi înşelaţi de „critică„, că: eu, Panait Istrati, hamalul de la Brăila, vreau să fiu nu scriitor de basme cu reputaţie universală, ci PRIETEN şi CETĂŢEAN cu reputaţie indestructibilă... că eu sunt un revoltat înnăscut, iar nu făcut, a cărui revoltă nu poate fi răscumpărată nici cu bani, nici cu glorie, şi că toţi banii şi toată gloria îi voi depune în serviciul idealului de DREPTATE..."

Istrati are desigur dreptate, el se simte atras spre polemică de însuşi temperamentul său militantist şi de aspiraţiile justiţiare – de multe ori războiul pentru o idee eclipsează în ochii săi satisfacţiile realizării unui op literar. Dialogul început cu masele de cititori din România reprezintă, spune Istrati, „izbucnirea unui foc care mocnea, un triumf, singurul de care sunt mândru şi pe lângă care bietul triumf al Chirei rămâne o ciupercă friptă". Este pomenit numărul mare de scrisori primit din ţară, „o adevărată CONSULTAŢIE NAŢIONALA", şi care-i dau dreptul să se pronunţe fără multe fasoane în cazul unor critici care o iau alăturea cu adevărul. În legătură cu lipsa de maniere de care ar fi dat dovadă în polemica sa cu Iorga, Istrati i se adresează astfel lui Lovinescu (cu o impetuozitate cuceritoare, de cea mai pură esenţă plebee): „Vai de mine, d-le Lovinescu – critic iubit de ieri, confrate de azi – te stimez aşa cum ştie s-o facă numai un om care a plătit scump bruma de cultură ce-o are, dar iertare: n-am timp să te ascult, după cum n-am timp să-mi pun mânuşi albe când vorbesc unui domn Iorga necuviincios, faţă de care d-ta însă ceri „cuviinţă, stilizare şi atitudine sufletească„. Cu critici de-ăştia, eu o iau ca la Brăila; le dau una cu opinca acolo unde nu se cuvine şi-mi întorc faţa spre armata pe care o am în spate."

Astfel, Istrati are grijă încă din prima scrisoare adresată „cititorilor din România" să se delimiteze de foştii săi tovarăşi din mişcarea sindicală: „Prietenilor vechi, însă, care au umplut puşcăriile naţionale şi cu care am

suferit, aş vrea să le spun că niciodată drumul lor n-a fost cu totul al meu, nici predilecţiile lor, cu totul ale mele. Că niciodată n-am putut să mă împac cu un partid; că nu e în firea mea să mă supun unei hotărâri când această hotărâre nu-mi convine.” Şi, mai departe, dincolo de motivele de temperament şi unele de concepţie: „Aş vrea să le mai spun că dacă pentru ei lumea e împărţită numai în săraci şi bogaţi, să mi se îngăduiască să cred că pentru mine lumea mai e împărţită şi în oameni ce se nasc liberi şi oameni ce se nasc robi. Robul sărac rămâne rob şi atunci când se îmbogăţeşte…”

Criteriului social i se substituie cel moral. (Parafrazând caracterizarea dată unui filosof francez, putem spune că pentru Panait Istrati problemele sociale devin probleme morale.) Un material documentar preţios ne oferă corespondenţa sa din anii respectivi cu Georg Brandes. Într-o scrisoare din 12 august 1925, întâlnim declaraţia formulată în termeni mai deschişi decât în articolele de ziar: „Iată pentru ce nu cred

El va continua în acelaşi stil dezinvolt, „fără perdea” şi îmbălsămat cu toate mirosurile tari, crude ale limbajului semiurban: „crede-mă că părerea criticilor mă lasă rece, cum rece mă lasă şi laudele pe care nu le merit, deşi cred că merit toate laudele. Eu mă uit cu înfrigurare să găsesc energii ţâşnind din adâncurile vieţii, aşa cum mi se pare că e una această zvăpăiată Simona Basarab, de care habar n-am cine este şi a cărei virilitate m-ar face să mă-ndoiesc că poartă fustă dacă n-aş şti că din pântecul femeii ies toate minunile *

Lăudăroşenie puerilă? Nu încape discuţie, dar Istrati, nefiind o fiinţă reflexivă, ci una spontană, ceea ce la altcineva ar da impresie de făcut, calculat, la el respiră o candoare nativă salvatoare.

Cu câteva luni înainte, lui Nicu Constantinescu, care se crezuse obligat să-i ceară să se mai potolească şi să nu mai provoace atâtea scandaluri în presă, li răspunde cu o nedezminţită ingenuitate: „Măi dragă Nicule, De ce mă mustri că mă iau de piept cu nebunii? Vrei mai bine să mă urc în nori, ca drăguţul tău de Anatole France? Sau crezi poate că-mi face rău să mai răsuflu din când în când, ocărându-mă cu duşmanii ca la uşa cortului?

Fii liniştit! În ceea ce tu şi alţi prieteni vedeţi o coborâre a mea nu e decât nevoia răfuielii care-mi clocoteşte în vine şi, cine ştie, poate şi niţel spirit comercial: ta? N-tamul face să se vândă cărţile la proşti şi la indiferenţi, la cari eu nu ţin deloc, dar ţine editorul.„ în clase, nici în salvarea omenirii prin efortul unei clase, ci în generozitatea omului prieten, conştient de menirea sa”.

Mai departe citim: „Spuneţi că nu iubiţi umanitatea, să nu credeţi că Romain Rolland o iubeşte mai mult decât d-voastră, şi nici eu. Dar noi trebuie să ne ridicăm deasupra aversiunii pe care ne-o inspiră, căci niciodată, niciodată o societate organizată n-a vrut să se ocupe de ea cu dragoste şi dezinteres.”

Deci, în rezumat: omenirea stârneşte aversiuni care trebuie totuşi învinse, deoarece nu societatea o va salva, ci indivizii izolaţi, „generoşi”, cu un înalt grad de „superioritate idealistă”.

Panait Istrati se învârteşte, de fapt, în jurul aceleiaşi probleme a raportului dintre erou şi mase, masa rămânând pentru el o continuă enigmă, faţă de care adoptă atitudinile cele mai diferite.

Ca fost socialist şi fost secretar al unui sindicat muncitoresc, nu poate să nu facă apel la bunăvoinţă sentimentală sau să trăiască momente de intensă emoţie, autoflagelându-se atunci când masele relevă calităţi morale ascunse. (La 6.1.1927, îi scrie lui Romain Rolland, venind entuziasmat de la un miting pe care-l prezidase: „Totuşi, cât de buni sunt parizienii ăştia! Cât de brav e poporul acesta. Ce oameni sunt aceştia, care, iubindu-te, uită de sănătatea lor şi ies din uzină pentru a veni în grupuri compacte ca să te asculte! Nu, nu se poate face nici o comparaţie între popor şi noi… Noi suntem nişte bieţi diavoli – ei, nişte eroi!”) Dar, ca un romantic sadea, depreciază masa, aducându-i acuzaţia că nu are darul „de a cugeta”, adesea atribuindu-i defectele morale ale micii burghezii.

Unii dintre scriitorii legaţi de mişcarea muncitorească au sesizat limitele concepţiilor lui Panait Istrati1 şi le-au dat

1 Să recunoaştem că problemele complexe de ordin ideologic care caracterizează perioada postbelică stimulează întrebări ce-l pun, nu doar o singură dată, în grea cumpănă pe Panait Istrati. Faptul nu poate să nu se repercuteze şi în schimbul de scrisori cu Romain Rolland (acest sensibil seismograf al vieţii sale interioare). La un moment dat, Istrati mărturiseşte, disperat, că în faţa multiplelor şi dedalicelor faţete ale epocii nu poate „găsi drumul”.

Romain Rolland caută să-i ridice moralul, alarmat că ezitările ar putea privi domeniul scrisului. Istrati revine cu precizări, neputinţa deîncă de atunci riposta cuvenită. Ion Pas, în Omul liber (nr. 7-8, 1925), iscălea o scrisoare deschisă către autorul Chirei Chiralina. Mai întâi, el dezvăluie speranţa pe care au avut-o mulţi că izbânzile literare ale fostului activist sindical se vor răsfrânge asupra mulţimii care-l revendica şi-l socotea „portcuvântul năzuinţelor ei”. Ion Pas dă o apreciere pozitivă acelor articole în care Istrati face rechizitoriul claselor stăpânitoare, dar, totodată, el observă că unele lovituri sunt date muncitorilor ce voiau să-l îmbrăţişeze. Şi, oprindu-se asupra acestui aspect, spune: „Mulţimea e incultă, refractară emancipării, gata oricând să zvârle prima piatră în capul apostolilor ei? Perfect! Să nu uiţi, însă, că mulţimea aceasta e rezultanta împrejurărilor economice şi politice, victima opresiunii sociale, şi să nu se uite – mai cu seamă dumneata aveai această datorie – că adevăratul eroism e să priveşti mulţimea aşa cum e, să-i înţelegi defectele, să le ierţi, s-o iubeşti.”

Ion Pas îl sfătuieşte să termine cu „articolele de polemică personală, cu emfatice şi confuze declaraţii umanitariste şi anarhiste” şi să purceadă, în sfârşit, la deschiderea acelor „dosare” contra burgheziei româneşti cu care ameninţa într-una.

Clarată n-are a face cu opera sa, „pe care o văd limpede, o simt cu toată certitudinea”. Despre altceva e vorba, despre adevărul social pe care-l discerne

foarte greu „în vălmăşagul oamenilor epocii mele”. Iată câteva aspecte. „Scârba pe care mi-o inspiră mai-marii lumii nici nu poate fi pusă la îndoială.” în acelaşi timp, nu poate ţi de acord nici cu „idealizarea victimelor societăţii”. „Ştiu că nu există o cale de mijloc între cele două forţe oarbe care se înfruntă în clipa de faţă. Atunci? Ce pot face? Cum să trăiesc? E destul de trist pentru gândirea şi sufletul meu.”

Panait Istrati este, în forul său lăuntric, pentru formule tranşante, absolute, iar realitatea, prin „viclenia” formelor ei caleidoscopice, îl pune în derută (accentuându-i sentimentul însingurării, sentimentul că e o cioară albă, un dezrădăcinat).

La 9 iulie (1925), problema este dezbătută din nou. E satisfăcut că opiniile lui Romain Rolland „asupra dilemei care-mi otrăveşte viaţa” confirmă „în întregime, din plin propriile mele gânduri: eu văd exact ca voi confuzia socială şi o voi spune în opera românească”. Atitudinea sa procomunistă este însă aici afirmată mai deschis: „Totodată, aş avea multă dorinţă să ajut comunismul în îndeplinirea sarcinilor sale, cu condiţia de a accepta ca reale toate defectele pe care eu le cunosc la muncitor şi ţăran şi de a nu-mi cere să ies din independenţa mea...”

Referitor Ja tonul polemicilor, Ion Pas constata că floarea discreţiei străluceşte la cheotoarea hainei lui Gorki, Knut Hamsun, Joseph Conrad, dar mai puţin la a autorului Chirei.

Ar merita să fie privită mai îndeaproape această latură a caracterului lui Panait Istrati.

Adevărul e că brusca ascensiune de la starea de vagabond la cea de scriitor cu reputaţie europeană l-a ameţit. Gesturile sale acuză grandomania. În articolul Trecut şi viitor el se întreabă când se va naşte artistul-Mesia, a cărui operă de artă „să răstoarne fundamentele unei alcătuiri bazate pe cruzime şi care să întroneze dreptatea pe pământ”? Dar poate oare un artist prin opera lui să răstoarne o alcătuire socială şi să întroneze dreptatea pe pământ? Se pare că Panait Istrati împărtăşeşte această credinţă, pentru că, în aliniatul următor, mutând verbul de la viitor la prezent, anunţă: „Acestei suferinţe, însă, a noroadelor, eu, care am pornit de la opincă şi am pătimit mai mult decât Christ, îi voi închina toate forţele mele ca să contribui la micşorarea ei”. Să spunem lucrurilor pe nume? Panait Istrati, la această dată, se crede un fel de Mesia. Am văzut că el suferă de un anumit bovarism, că nu vede realitatea aşa cum e, ci cum se proiectează în plăsmuirile minţii sale. Este un autoiluzionat. În perioada activităţii în mişcarea socialistă, în momentele de exaltare, Istrati îşi imagina că ar fi un apostol care propovăduieşte noroadelor noua evanghelie a lumii. Acum, în noile condiţii, s-a ridicat de la treapta de simplu discipol la aceea de Mesia, de la propovăduitorul unei noi forţe care va izbăvi lumea, la rangul de izbăvitor.

Pentru a nu fi acuzaţi că literaturizăm, forţând datele reale, trimitem la opiniile unor scriitori, contemporani şi prieteni ai lui Istrati. Mihail Sadoveanu, în Poveştile de la Bradu-Strâmb, pomeneşte „himera cu două capete” care l-a

îmbiat pe Istrati „să creadă că atitudinile naive de copii răzvrătiţi ale artiştilor pot aduce schimbări imediate în iarmarocul vicleniilor şi răutăţilor timpului". Ori, şi mai direct, Victor Eftimiu, în Amintiri şi polemici, dând acelaşi citat din Trecut şi viitor, divulgă „mesianismul" lui Panait Istrati, afirmând că autorul povestirilor feerice „a căzut în propria-i cursă".

Să reconstituim mai concret împrejurările de atunci. Cărţile lui Panait Istrati aduceau, în toate ţările unde erau traduse, strigătul său de revoltă împotriva multiplelor suferinţe ale omului1, provocând o avalanşă de scrisori din partea acelora care-l considerau un învins al vieţii devenit învingător. În interviul din Facla declară că primeşte scrisori atât din temniţele lui Mussolini ori Rivera, cât şi din România. (Din ţară aminteşte scrisoarea unui student despre „operaţiile" antisemite din universităţi.) în corespondenţa sa cu Aida Vrioni se plânge că tot timpul i-ar fi acaparat de epistolele care îi sunt trimise. Relatează şi un episod hazliu: era mereu „bombardat" de scrisorile unei profesoare din Fălticeni. Într-un răspuns, i-a scăpat o vorbă mai „liberă", numind-o – închipuiţi-vă ce violenţă de limbaj! – „zvăpăiată", drept care interlocutoarea, vexată, îl numise „nebun". Istrati era gata să mulţumească tuturor zeilor că a scăpat de o năpastă, când, după un timp, se trezeşte cu un teanc şi mai mare de scrisori şi cu... o fotografie, scoasă evident de cel mai bun fotograf din Fălticeni şi retuşată după toate regulile artei.

Într-un interviu din Les Nouvelles Littéraires (1 octombrie 1927), notează ca un detaliu pitoresc scrisoarea unui ţăran din adâncul Carpaţilor, care-i solicita... un alambic.

Această ipostază de mare scriitor care primeşte din toate colţurile pământului cereri de ajutor a favorizat, desigur, mirajul psihologic pomenit.

În afara declaraţiilor patetice din articolele de ziar, Panait Istrati se aruncă, cu toată sinceritatea, în proiectarea diferi

1 Să consemnăm şi alte atitudini ale lui Panait Istrati în faţa tumultului mereu crescând stârnit de calul său literar.

La 16. VI.1924 el i se adresa lui Romain Rolland: „Da, într-adevăr, am reuşit să provocăm rumoare! Care se înteţeşte din ce în ce mai mult. E o vâlvă care, dacă la început mi-a plăcut, va sfârşi prin a mă scârbi, dacă mai continuă." Nu există însă deocamdată pericolul acestei saţietăţi, adânca satisfacţie irupând din fiecare rând al scrisorii.

În alte rânduri se lamentează de potopul de scrisori cărora nu mai prididește să răspundă: „Sunt un sclav care scrie răspunsuri de dimineaţa până seara" (26.6.1924). Sau: „un curier din ce în ce mai voluminos mă absoarbe în întregime* (8. IX.1924). Nu va uita însă să-l ţină la curent pe Romain Rolland cu orice nou succes al carierei sale de scriitor – chiar dacă o face pe un ton voit indiferent sau blazat. La 23 ianuarie 1925, câteva rânduri pe o carte poştală: notează, între altele: „Aţi văzut ce zgomot cu le Prix sans nom, ca şi cu Ordre Universal du Merite Humain?„ (Le Prix sans nomonorific, fără retribuţii materiale – fusese decernat volumului Oncle Anghel. Jtelor acţiuni utopice. Acelaşi interviu din Facla anunţă triumfal că e „pe drum de a

porni o acţiune de dezrobire atât a cititorilor, cât şi a scriitorilor„. Dintr-o scrisoare către Aida Vrioni, aflăm despre ce era vorba: voia ca împreună cu tinerii artişti să întocmească „o cooperativă de imprimerie, ca să-i smulg tutelei editorilor-câini (pardon, nu câini, oameni) „. Adaugă însă că totul e un vis, deoarece i-ar trebui 5 milioane de franci.1

Gesturile vizează altruismul lui Panait Istrati. În faţa suferinţei oamenilor, inima lui se deschide dureros. Nu puţine sunt cazurile, în aceşti ani, când cei care i se adresează sunt ajutaţi cu înflăcărare.

1 în ce anume vor fi constat proiectele lui Istrati? La 10 martie 1925, el încheie o „convenţie" cu I. Rosenthal, autentificată de ambasada română din Paris (document aflat în arhiva Ministerului de Externe, dosar 366, fond Paris – comunicat nouă de I. Stăvăruş). Din cele 14 puncte subscrise, reţinem cedarea drepturilor de editare în româneşte a tuturor lucrărilor sale casei de editură a lui Rosenthal, ce urma să ia fiinţă în Bucureşti, o casă de editură cu planuri vaste, între altele propunându-şi scoaterea de reviste şi alte „publicaţii periodice ori cotidiene".

La 20 iunie, acelaşi an, Istrati primeşte o scrisoare de la Mihail Sadoveanu, care apare în postura unui coasociat. „Am stat cu Rosenthal de vorbă şi despre editură şi revistă. Cum mi-aş putea oare închipui că la baza unei asemenea întreprinderi stau motivele editorilor obişnuiţi? Cuvintele editură prietenească cu care d-ta caracterizezi afacerea le-am înţeles şi-n lămuririle pe care mi le-a dat Rosenthal. Aşa încât bine ai făcut să mă socoteşti şi acum alături de d-ta." M. Sadoveanu dovedeşte însă că stă cu picioarele pe pământ, discutând, cu multă circumspecţie, partea practică a realizării proiectului. În primul rând, problema revistei ce urma să fie scoasă în aceste condiţii: „D-ta în Franţa, eu la Iaşi – şi revista apare la Bucureşti*. Atitudinea lui circumspectă are însă în vedere întregul plan al „tovărăşiei„, M. Sadoveanu ferindu-se să se angajeze concret cu ceva, până nu ajung să se întâlnească şi să se cunoască, bănuind (şi pe bună dreptate) mari deosebiri între felul de a fi al fiecăruia: „Mai ales de asta sunt bucuros: că vei veni în ţară. Stând faţă în faţă, ne vom cunoaşte desăvârşit. În starea în care au ajuns legăturile noastre – tovărăşie, editură etc.

— Aceasta este absolut necesar. Vei fi înţeles şi d-ta că suntem temperamente cu totul deosebite. Asta nu înseamnă că nu ne putem pune de acord. Sentimentul care ne leagă nu vreau să fie tulburat prin nimic: de-aceia mă bucur că vii."

Se ştie că, în 1925, editura „Renaşterea" îşi semnează actul de înfiinţare, tipărind volumul lui Panait Istrati Trecut şi viitor şi Moş Anghel (în tălmăcirea românească a autorului).

Dar numai peste un an (la 5 mai 1926), Rosenthal dă o declaraţie

— Localizată: Franţa, Menton, Hotelul „Les sapins" – prin care anulează „convenţia cunoscută, editura încetând de a mai exista".

Sunt semnificative relaţiile sale cu rudele de la Baldovineşti. La 30 decembrie 1925, Moş Dumitru primeşte 2000 lei din Nisa pentru a-şi cumpăra

un cojoc. Unei verişoare, care lucra la direcţia tramvaielor din Galaţi, Istrati îi trimite alţi 2000 lei, deoarece aceasta îi spusese ca are o mare supărare din amor, despre care îi va povesti cu altă ocazie. Când Mariţa, o fată a lui moş Dumitru, se îmbolnăveşte, el îi scrie pe un ton imperial frizerului Constantinescu: „Am dat ordin băncii mele de la Nisa (Credit Lyonais) să trimită 4000 lei noi".

Ne reţine atenţia scrisoarea trimisă unchiului Dimi la 2 decembrie 1926. Istrati anunţă că se află în celebrul Curhaus Victoria, sanatoriu unde plăteşte (nu uită să spună) câte 1000 de franci pe zi „şi e îndopat ca un curcan". Despre munca sa literară se exprimă în modul acesta: „Scrisul meu merge strună. După ce m-au omorât până la 40 de ani, acum îmi dau boierii bani şi spun că lelea Joiţa a făcut un pui de lele straşnic."

Şi acum nu uită să declare altruismul său: „Eu ştiu ce e necazul şi ajut cât pot, neam, prieten, ba şi pe străin, căci nevoia e nevoie pentru toată lumea". Îi spune unchiului că o să primească suma de 5000 lei, cu care să-şi cumpere cele ce-i trebuiesc. „N-am nici un fel de avere, cheltuiesc tot ce câştig şi ajut cât pot." 1

Istrati se convinge repede că planurile sale utopice ori acţiunile sale filantropice nu pot să aline suferinţele unui mare număr de oameni. El nu avea în faţa refuzului realităţii încăpăţânarea obtuză a oamenilor cu idei fixe. Era numai un visător sentimental.

În interviul din Les Nouvelles Littéraires, recunoscând spulberarea iluziilor pe care le-a avut despre puterea artiştilor, se plânge că a devenit un simplu „industriaş de cărţi".

Făcând un inventar a ceea ce i-a adus izbânda literară, admite că a fost săltat deasupra mizeriei, dar în acelaşi timp constată că a contractat tot felul de angoase şi dezbinări

1 E adevărat. Firea de boem nu se dezminte. Întrebat de Brandes dacă îşi are asigurată fără dificultăţi existenţa, răspunde: „... eu nu am câştigat cu cele 5 cărţi franceze ale mele, traduse în 12 limbi, ceea ce câştigă un Clement Vautel. Ziarele au făcut să se creadă că am fi devenit (el şi Ionescu, n.n.) milionari, pe când nouă ni se măresc datoriile văzând cu ochii" lăuntrice, ducând dorul vieţii de vagabond, când putea să se bucure în voie şi simplu de frumuseţea drumurilor prăfuite, a crângurilor luminoase, de aer şi soare. Nu e o poză. Adaptându-se unei activităţi sociale – munca literară – el suferă efectele morale ale diviziunii muncii, specifice în capitalism, care-l obligă să fie numai scriitor, şi nimic altceva. În planurile lui Istrati, un punct important îl va constitui născocirea de măsuri pentru degajarea artistului din acest determinism tiranic. Expunerea de motive din scrisoarea către Aida Vrioni privind „cooperaţia" tinerilor artişti sublinia concluziv: „Atunci, muncind, fiecare va face ce va voi. Eu... pământ, cartofi, găini."

Problema îl preocupă. Şi în scrisoarea deschisă către Cazaban (Adevărul literar şi artistic, 3 august 1924), se ridică împotriva transformării vocaţiei artistului într-o meserie obişnuită, Istrati visând un asemenea mod de trai:

fiecare face ce vrea – el îşi descoperise o pasiune secretă pentru cultivarea de cartofi – şi creează numai când sufletul e „opresat” de imagini, deci sub imperiul unor necesităţi interioare, şi nu exterioare, pentru asigurarea existenţei sau în numele unor cerinţe ale pieţii literare.

Desigur, toate acestea sunt deziderate subiective, prin care Istrati îşi exprimă revolta împotriva profesionalizării excesive a scrisului, în cadrul căreia el simte că se înăbuşe. O scrisoare către moş Binder, din 18 iulie 1929, asupra căreia vom reveni, cuprinde mărturia: „Şi m-am scârbit de scris pentru bani… Parisul prezintă aspectul unui bâlci: literaţii strigă ca plăcintării.

— La mine, măi, e plăcintă.

— Ba, măi, la mine e plăcinta mai bună decât alături. Nu. Eu nu-s făcut pentru taraba asta. M-am săturat.” Şi regretă că a supravieţuit întâmplării tragice de la Nisa.

Dacă vom cerceta lucrurile mai atent, vom descoperi că şi în perioadele de mari succese literare el nu poate anihila otrava unor dispoziţii de spleen, de pustiu sufletesc. Să-şi asigure noi contracte editoriale, să ţină piept concurenţei de pe piaţa literară, să depună eforturi de a fi mereu nou, de a surprinde cu ceva epatant… Ei şi? La ce bun? 1 Merită

1 Corespondenţa sa din primii ani de afirmare scriitoricească conţine hotărârea dârză de a termina ce are de spus în literatură şi de a depune toate acestea să consume întreaga existenţă a unui om? Căci ori de câte ori, în neîncetatul conflict cu angrenajul – alcătuit din mii şi mii de rotiţe – al cotidianului, se atenuează forţa fascinatorie a unor idealuri, reapare copleşitor, amar, incurabil, sentimentul absurdului existenţei umane.

În corespondenţa cu Romain Rolland, de câteva ori, el se întreabă, neliniştit, dacă merită să trăieşti o asemenea viaţă, grevată de atâtea insatisfacţii şi amărăciuni, şi chiar, îngroşând lucrurile, mărturiseşte că-l bate din nou gândul sinuciderii. Romain Rolland îi va răspunde pe un ton pe cât de sever, pe atât de patetic. Scrisoarea este o minunată lecţie cu caracter civic: „Nu-mi place că ameninţi la fiecare prilej că-ţi vei pune capăt vieţii, cum o faci iarăşi, de două, trei ori, în scrisoare. Dacă viaţa îţi este o povară, dacă n-o iubeşti destul ca să înfrunţi toate decepţiile şi obstacolele, du-te de mori în România, pentru poporul dumitale asuprit, sau pentru o altă mare cauză, superioară vieţii şi personalităţii dumitale. Dar, pentru o pasiune, pentru o plăcere, pentru dumneata, nu, nu şi nu! Asta n-aş ierta-o niciodată unui om de vârsca, de vigoarea dumitale spirituală şi de experienţa dumitale… Când unui om i s-a făcut lehamite de viaţă, va găsi destule cauze eroice (mai ales în epoca noastră) unde s-o sacrifice. Dar pentru o pasiune contrariată, sau pentru că viaţa nu-i aduce tot ce aşteaptă de la ea? Demn de femei şi de copii! Azi te-ai eliberat de greutatea zdrobitoare a mizeriei şi ai mâinile libere pentru a lupta contra tuturor adversităţilor sorţii. Aştept să lupţi. Acesta e destinul dumitale. N-ai de ce să te plângi de el. Acesta e destinul oamenilor pe care pot să-i stimez. Este şi destinul meu, de când m-am născut! FE

La accentuarea perioadelor de descumpănire sufletească uneori contribuiau şi furtunile din viaţa familială. Istrati era prea supus capriciilor proprii pentru a se înţelege ori pentru a se armoniza convieţuirii cu o altă fiinţă.

Condeiul, reluându-şi vechile ocupaţii. La 6 iulie 1925, repetându-i lui Romain Rolland că dacă a scris ce a scris a fost numai pentru a-i cuceri stima („Pentru d-voastră scriu, am spus-o şi o voi spune până la sfârşitul acestei corespondenţe. *), el fixa astfel data sfârşitului acestei corespondenţe şi totodată a carierei sale literare: „sfârşit pe care vă va fi dat să-l vedeţi peste doi-trei ani, căci, de îndată ce voi fi terminat ceea ce am de spus, voi pune tocul jos, mulţumind tuturor acelora care m-au întâmpinat cu bunăvoinţă".

Am avut posibilitatea să cunosc câteva dintre scrisorile trimise de Istrati Annei Munsch (unele publicate în presa română). Aceleaşi zigzaguri ori treceri bruşte între dispoziţii sufleteşti opuse. Într-o scrisoare, pe la început, o copleşeşte cu elogii, jurându-i că e o fiinţă unică („pământul ăsta nu duce lipsă de femei pasionate şi chiar dezinteresate, ceea ce într-adevăr e mai rar – până azi însă – şi eu mă pricep întrucâtva la oameni – nici o femeie n-a ştiut să se apropie de măreţia caracterului tău..."), pentru ca mai departe să-i reproşeze amar că-i „chinuie viaţa din cauza unor fleacuri", neasigurându-i liniştea şi pacea de care are nevoie pentru a putea scrie. Cu altă ocazie, rezumă foarte sincer traiul pe care-l duc împreună: „o viaţă de câine. O zi senină şi trei de amărăciune." în zilele lor senine sau de simplu armistiţiu, le place să vină la Menton, frumosul oraş mediteranean, unde locuiesc la pensiunea „Les Sapins". Aici Istrati va reveni adesea şi în anii următori.1

1 Menton va deveni locul preferat de refugiu al lui Panait Istraţi, de pe Coasta de Azur. De ce Menton, şi nu Nisa? Probabil şi pentru că îi va fi venit greu să se confrunte zilnic cu imaginea locurilor unde încercase, cândvas să se sinucidă.

Menton estey apoi, o staţiune mai liniştită, degajând o poezie de un tip aparte (cu înălţimile alpine care se prelungesc discret până la interferarea cu uriaşa oglindă a apelor mediteraneene, cu vile cochete, purtând denumiri sonore – pe jumătate sau total italiene – ca faimoasa Maria Serenay cu oraşul vechi plin de vestigii şi nostalgii medievale, cu invazia de portocali şi mandarini care transformă întregul oraş într-o splendidă grădină meridională...).

O staţiune altfel „tres chic", mult căutată de artişti şi scriitori. Se ştie cât de legat a fost de Menton Jean Cocteau. Tot aici se va stabili definitiv şi Vincente Blasco Ibanez (prieten cu Istrati, care-i va şi deveni oaspete nelipsit la vila situată în mijlocul luxuriantei grădini Fontana Rosa).

Un motiv deloc neînsemnat al „adoptării" Mentonului va fi fost şi acela al descoperirii unei gazde de obârşie românească, d-l Reiss> patronul hotelului „Les Sapins", provenit din ţinuturile dobrogene.

L-am cunoscut pe d-l Reiss, în 1968. Un uncheaş vânjos, care-şi purta cu totală indiferenţă cei aproape 90 de ani. Jovialcu fuioarele groase ale mustăţilor lăsate „pe oală" > cu ochii mari, aprinşi, „vultureşti", afişa o vitalitate de epicurian încăpăţânat, ce nu-şi refuzase niciuna din voluptăţile existenţei.

Domnul Reiss părea o încarnare neverosimil de adevărată a unora dintre eroii lui Panait Istrati (bunăoară, Ieremia, cel care ronţăie între măsele oala uriaşă de vin după ce o deşartă dintr-o înghiţitură).

Cu prilejul unei conferinţe pe care o ţine, în luna mai 1926, la Geneva, în viaţa scriitorului pătrunde o altă femeie: Bilili (Marie Louise Boudbovy), care, fără a-i deveni soţie, îl însoţeşte, câţiva ani, în peregrinările sale. 1

Să ne întoarcem însă la anul 1925, când avusese loc un eveniment care trebuie să fi provocat multă tulburare sentimentalului pribeag: Panait Istrati îşi revede ţara după o absenţă de 10 ani.

Aproape întreaga presă românească îl întâmpină sărbătoreşte. În primul rând, desigur, publicaţiile socialiste. (Facla îi cere chiar să rămână în România, „să devină exponentul maselor în viaţa publică, să intre în Parlament şi să-l zguduie cu vocea sa de tunet”.)

Dar până şi Curentul (caracterizat de Istrati într-o scrisoare către Romain Rolland: „genre Action Française, tres droite”) publică un cald comentariu, în care, recunoscând cu francheţă că, ideologic, multe lucruri îi despart, preciza: succesele lui în literatură trebuie sărbătorite „în adânca intiAstăzi, această casă nu mai există, în urma operaţiunilor de sistematizare ale oraşului, în schimb, graţie domnului Francis Palmero, primarul de atunci din Menton (un cunoscut admirator şi proteguitor al artiştilor şi scriitorilor) o frumoasă alee, cu o deschidere directă spre faleză, poartă numele lui Panait Istrati. Profit de ocazie pentru a menţiona că, datorită generoasei domniei-sale iniţiative, aici au fost organizate, în două rânduri, festivităţi menite să celebreze amintirea povestitorului nostru.

După o vizită pe care a făcut-o în România, ca deputat în Adunarea Naţională Franceză, d. Palmero a avut amabilitatea să-mi trimită un stoc de fotografii cu hotelul „Les Sapins” şi cu d-l Reiss, însoţite de câteva informaţii documentare culese de la martori oculari. Dintre acestea o reţinem pe următoarea care ne prezintă un Istrati solitar şi chiar inamic al manifestărilor mondene: „Son originalité allait jusqu'a la recherche systématique de la solitude et de la frugalité, alors que tânt de ports de la bonne société tentaient de s'ouvrir a lui, a cause de sa notoriété naissante”.

1 La 8 ianuarie 1927, Istrati trimise o carte poştală de o veselie exuberantă prietenului Constantine seu din Brăila: „Flăcăule Nicu, Semnăm cartea dintr-o colibă pierdută în brazi şi zăpadă. Bem, ne ospătăm şi jucăm giamparalele (el şi iubita lui, n.n.). S-a dus dracului oftica! Mâine părăsesc sanatoriul şi pornesc spre Nisa. Mă voi opri oleacă la R. Rolland, ca să-i strâng mina. Sănătate şi voie bună. (t Cartea poştală conţine şi câteva rânduri, scrise în acelaşi ton, de Bilili.

Mitate a inimii noastre„, deoarece fostul vagabond „povesteşte cu un condei de aur”.1

Istrati nu era animat, în fond, decât de ţelul sentimental de a regăsi meleagurile de care atâţia ani fusese înstrăinat şi a căror nostalgie o purtase vie în îndepărtatul Occident.

Chestionat de gazetari asupra ţintei imediate a călătoriei, scriitorul indică „sărmăluţele în foi de viţă” pe care ar vrea să le consume la o masă prietenească, într-o cămăruţă modestă de mahala, cu glastre de flori la fereastră. „Nici nu bănuieşti ce înseamnă asta pentru un înstrăinat ca mine”, îi spune el lui Cocea, fostul său coleg în mişcarea socialistă.

Dar cu toată proclamarea intenţiilor sale inofensive, „domestice”, autorităţile nu-l vor privi mai puţin drept un ins periculos, un „roşu”.2 I se pune în vedere că n-are voie să ia legătura cu nici o organizaţie muncitorească. Siguranţa generală îl informează că dacă iese pe stradă riscă să fie ciomăgit. Şi dacă nu poate să stea pitit în cameră, atunci să primească drept însoţitori doi agenţi. La această propunere, Istrati va răspunde prin articolul Perspectivele mele în România şi cu subtitlul gros: între banchet şi ciomăgeală. Privitor la cei doi însoţitori, observa ironic că nu s-ar simţi bine nici el şi nici agenţii care acum trebuie să-l apere, pe câtă vreme, cu ani în urmă, îl conduceau la închisoare.

În jurul său se dă o adevărată bătălie politică. Ideea europeană (din 15 octombrie 1925) informează că banchetul organizat de Societatea Scriitorilor Români în cinstea lui Istrati a fost contramandat pe motiv că-l vor da… ieşenii. Notiţa dezvăluie însă adevărata cauză: organizatorii „erau bucuroşi că scăpau de societatea unui comunist”.

1 Dunărea de jos, organ zilnic, brăilean, al Partidului NaţionalLiberal, publică o notă, în numărul din 13 septembrie 1925, prin care-l revendică întru sărbătorire şi intelectualii şi burghezii oraşului, opinând: „Ar fi de dorit însă ca să nu se dea acestei primiri un caracter curat muncitoresc, fiindcă şi burghezii oraşului şi mai ales intelectualii revendică pe eminentul scriitor şi mare iubitor de oameni – P. Istrati”.

2 De la intrarea sa în ţară, activitatea îi este supusă unei supravegheri atente din partea organelor poliţieneşti. Direcţiunea Siguranţei Generale va alcătui un dosar – aflat astăzi în arhiva C. C. Al P. C. R., unde l-am putut consulta – care prin rapoartele informative ne îngăduie să reconstituim (se înţelege cu câtă precizie în detalii), filmul călătoriei sale prin ţară.

Panaât Istrati nu se va abate de la programul anunţat. Soseşte incognito la Brăila şi joacă feste unor foşti amici. Face vizite, între altele, şi vătafului Zainea, „tatăl” său vitreg, şi, împreună cu rudele şi cu cunoscuţii, merge într-un pelerinaj la mormântul mamei.

După un popas oficial la Iaşi, Istrati va rătăci pe drumurile sâlhui ale ţării, folosind ca mijloace de locomoţie care cu fân, ori plutele şi având ca însoţitori pe Mihail Sadoveanu şi dr. Mironescu. Amănunte despre aceste drumeţii ne oferă însemnările lui Sadoveanu (publicate în România, Revista oficiului naţional de turism şi, fragmentar, în Poveştile de la Bradu-Strâmb).

Lui Panait Istrati trebuie să i se fi dezvăluit, uluindu-l, o lume nouă, pentru că cel care-şi umpluse sufletul cu frumuseţile Mediteranei sau cu icoana peisajelor orientale nu cunoştea, propriu-zis, mai bine, din ţara sa decât împrejurimile dunărene şi, desigur, drumul de la Brăila la Bucureşti. „Era

foarte departe – spune Sadoveanu – de Paris şi de Coasta de Azur, de Nastratin Hogea şi Harun-al-Raşid. Era într-o ţară complet necunoscută pentru pribeag: era totuşi ţara lui şi a sărmanei moarte de la Baldovineşti.”

Ar fi poposit drumeţii în codri întunecoşi, unde ar fi mâncat miei fripţi haiduceşte şi ar fi ascultat cântece bătrâneşti zise cu „vărguşul” din „hivoară”, ori din vechea cobză, de bătrâni lăutari care cântau „cu un fel^de frenezie diabolică”: „Să prind pe ciocoi de barbă şi să-i pun să pască iarbă”.

Iar lui Istrati, „ascultând atent, i s-au adâncit şi înnegrit ochii până în fundul sufletului”.

Cheile Bicazului, cu frumuseţea lor sălbatică şi în acelaşi timp maiestuoasă, ieşită parcă din cadrele unor mistere păgâne, îl fac să se cutremure de emoţie. „Pribeagul nostru ne priveşte ca după o iniţiere divină, după ce s-a coborât şi în prăpastia propriului său suflet.

— Nicăieri n-am aflat asta, zise el c-o voce tragică.

A fost cuprins de un spasm, i-au izbucnit lacrimi în ochi, a îngenunchiat şi a sărutat stânca.”

Dar deşi Istrati nu se îndeletniceşte decât cu excursii romantice şi se fereşte să ia contact cu organizaţiile muncitoreşti în care activase odată, întors la Bucureşti, Siguranţa generală îl ameninţă brutal că, dacă se va mai „freca” de „comunişti”, „vor urma măsuri neplăcute pentru libertatea sa”.

În Franţa se zvoneşte chiar că ar fi fost arestat. Mai multe ziare, între care şi U Humanité, îşi exprimă îngrijorarea. „Liga Drepturile Omului” scrie Secţiunii sale de la Bucureşti să-i ia apărarea. Romain Rolland alarmat îi trimite o scrisoare lui H. Sanielevici. (în răspunsul său, Istrati, mulţumindu-i, arată că: „Nu mi-au făcut nici un rău, în afară de faptul că au reuşit să stârnească suspiciunea muncitorilor, care mă considerau pe jumătate vândut sau cumpărat de burghezie”.1)

Revenit în Franţa, va publica, în Paris-Soir, un articol în care precizează că nu a fost arestat, ci a suferit tot felul de ingerinţe din partea autorităţilor. Rândurile ce urmează dovedesc că în timpul escapadelor turistice el n-a avut totuşi

1 Nu este o afirmaţie gratuita. La 7 noiembrie (1925), el i se adresează din Nisa, lui Costică (desigur, Constantin Mănescu), tulburat de scrisoarea primită de la un muncitor din ţară, Teofil Mareş, care-l acuză că ar fi „încă unul peste baricade”. Argumentele „trădării” sunt destul de puerile: faptul că a luat masa cu Quintus, la Ploieşti (apreciat ca „faptă murdară”), că a dormit o noapte la C. Ionescu (fost prieten al lui Ştefan Gheorghiu, dar care devenise, între timp, din punct de vedere ideologic, „o gloabă multicoloră”) ş.a. Istrati răspunde cu multă demnitate: „Vezi

— Tu, dragul meu Costică? Să fim drepţi şi să vorbim între noi: predispoziţia asta a lucrătorului de-a înjura imediat pe un bun tovarăş e şi una din cauzele care împing pe oamenii de treabă dincolo de baricadă.

Ei nu mă vor împinge pe mine, chiar dacă m-ar împroşca cu ouă clocite, dar nu-i mai puţin adevărat că neseriozitatea şi năbădăiala asta sunt în paguba

cauzei celei mari.„ În apărarea sa, el citează şi un argument „profesional„, ca scriitor „numai având de-a face cu toţi grangurii şi cu toate cioclovile (sici), voi şti să-i cunosc şi deci să-i combat„. Muncitorii sunt sfătuiţi să nu se uite „la ce fac eu zilnic (deseori de nevoie), ci la ceea ce iese de sub condeiul meu”.

Până la urmă, această cenzură exercitată asupra dreptului său de a face tot ce pofteşte sfârşeşte prin a-l înfuria, declarând că dacă ar ţine seama de „mişeliile ei” atunci ar trebui „să fiu azi un călău al clasei mele”, clasa pe care o invectivează în termeni cunoscuţi, identificând-o cu „gloata asta amorfă care umple cinematografele şi cârciumile, care se ţine de pulpana demagogilor ca Moscovici şi trimite la ţintirim oameni ca Gheorghiu”. Sfârşeşte cu ameninţarea: „Lasă! O să vie el (sic!) vremea când îi voi arăta păcatele aiurea decât într-o scrisoare particulară”. Adevărul e că, totuşi, astfel de atitudini suspicioase ca cea care face obiectul scrisorii erau, în parte, justificate prin maniera puţin brutală în care Istrati respinge, în timpul călătoriei sale prin ţară, diferitele invitaţii ce-i vin din partea unor organizaţii muncitoreşti. Astfel, la 13 septembrie, refuză să ia parte la întrunirea organizată de sindicatul din Brăila al lucrătorilor de pe elevatoare, afirmând că nu-l mai interesează „chestiuni de acest fel”. (Dosarul menţionat, fila 13).

Ochii acoperiţi în faţa nelegiurilor care bântuiau ţara. Titlul articolului: România însângerată, aparţine redacţiei, dar corespunde conţinutului. Panait Istrati scrie despre actele de teroare săvârşite contra evreilor la Focşani sau Piatra Neamţ; de schingiuirile atroce din închisori, indicând câteva metode: smulgerea unghiilor, ouă fierbinţi la subsuoară etc. Termină cu imaginea Dunării înroşită de sângele terorii din Balcani.

Viitorul, organul partidului de guvernământ, va scoate ţipete de furie, denunţându-l ca trădător şi calomniator al patriei. Facla (14 noiembrie 1925), într-un articol de fond: Aşa şi e/, va dovedi că punct cu punct tot ce afirmase Istrati fusese recunoscut şi înfierat în chip curent de presa politică din România.

Panait Istrati nu va rămâne dator injuriilor, ci va răspunde cu unul dintre cele mai înflăcărate foiletoane-pamflet din acei ani.

În faţa patriotismului ipocrit al Brătienilor, cuvintele ţâşnesc ca bucăţi de lavă topită: „Care ţară? Ce ţară a voastră? Cine-ţi dă dreptul, spurcăciune brătienistă, să te confunzi cu ţara care geme sub călcâiul nefaştilor tăi patroni?

Confundă-te cu Banca Naţională, cu afacerea paşapoartelor şi cu specula sângelui românesc. Confundaţi-vă, ticăloşilor, cu asasinii ţărănimii de la 1907, cu schingiuitorii satelor, cu poliţia voastră bătăuşă şi cu hoardele voastre antisemite – dar lăsaţi-ne nouă pe cei speculaţi, pe cei prigoniţi, pe cei asasinaţi, pe cei schilodiţi… Daţi-ne cel puţin dreptul la mila faţă de cei care zac pe ţimentul puşcăriilor voastre, pe cei care aşteaptă cu anii judecata proceselor, pe cei cari fac cu lunile greva foamei…”

El scapă, e drept, şi ameninţări superflue, zicând că-l va chema pe Brătianu la tribunalul european. Se opreşte însă la vreme, amintindu-şi că „Brătienii au buni fraţi de cruce” peste tot, apoi, referindu-se la expresia

folosită de Siguranţă, „neplăceri eventuale”, Istrati, în culmea mâniei, atrage atenţia Brătienilor că mai există „pe întreg pământul şi o imensă muncitorime”: „Şi va veni ea ziua când veţi gusta şi voi din unele neplăceri eventuale”.1

1 S-ar putea afirma că spiritul militantist al lui Panait Istrati iese, după această vizită, sporit. El îl informează pe Romain Rolland că este hotărât mai mult ca oricând să scoată în limba română un ziar sau o revistă „curajoasă”, cu ajutorul „câtorva forţe libere şi talentate ale ţării”

ALTE DRUMURI LITERARE MIHAIL

Mihail este, din această perioadă, cel de-al doilea insucces literar (după Domniţa din Snagov). Panait Istrati are prilejul să înţeleagă că în artă^ ca şi în viaţă, lucrurile nu se desfăşoară chiar la voia întâmplării, sub imperiul absolut al hazardului, ci după anumite legi care când sunt încălcate se răzbună. Care este semnificaţia concretă a acestui accident? Mai întâi, se pare, o sancţionare a ambiţiilor vane ale lui Istrati de a deveni „romancier”. Dintr-o scrisoare către Romain Rolland (27. V.1927), aflăm că diverşi prieteni şi editori îl avertizau: dacă vrea să păstreze în continuare ridicată cota acţiunilor Istrati la bursa literară ar fi bine să scrie romane. „Numai romanele au succes”, i s-ar fi spus. Să fi cedat el sugestiilor? Oricum, şi Domniţa din Snagov şi Mihail (cum se menţionează pe coperta cărţilor) sunt „romane”. Dar Istrati, povestitor prin excelenţă, violează teritorii străine talentului său, pentru anexarea cărora nu dispune de virtuţile necesare. (I-ar fi trebuit un mai înalt grad de obiectivitate artistică, un anumit nivel al abstracţiunii în construirea imaginilor şi în orânduirea materialului epic. Apoi, este de domeniul notorietăţii inaderenţa sa la analiza psihologică. De mai multe ori, cu ostentaţie, a subliniat că, în cărţile sale, faimoasa „psihologie” e cu totul absentă.)

În prefaţa la Casa Thuringer, reexaminându-şi drumul creaţiei, recunoaşte: „Mihail al meu pleda prost pentru marea sa cauză”, „încurcasem grozav realitatea cu visul”. Este şi aceasta o explicaţie plauzibilă. În Mihail, Panait Istrati cade în păcatul idealizării.

S-a întâmplat ceea ce observase Romain Rolland citind Domniţa din Snagov. Istrati îşi zugrăveşte eroii ca un îndrăgostit, nu ca un amant. Specii diferite, amantul iubind, am spune, dureros, fără a închide ochii în faţa umbrelor de pe cnipul drag, în vreme ce îndrăgostitul nu face altceva decât să-şi proiecteze propriile sale himere asupra persoanei idolatrizate.

Panait Istrati îşi izolează personajele de problemele acute ale realităţii, înscriindu-le într-un fel de lume abstractă, a prieteniei. Nu mai întâlnim în Mihail problematica de o sumbră gravitate din cunoscutele povestiri: omul înfruntându-şi destinul tragic. Curios! Acestui romantic nu-i reuşesc niciodată temele romantice. Pentru a putea ajunge la poezie, trebuie să coboare la un realism atât de brutal, încât numai un fir de păr să-l despartă de naturalism.

Totuşi, impasurile din creaţia lui Panait Istrati necesită explicaţii mai complete şi care trebuie să aibă în vedere trăsăturile obiective ale noului material uman tratat artistic de către scriitor. Se cunosc obstacolele pe care le ridică în calea unei zugrăviri poetice conţinutul aşa-zisei vieţi moderne.

Remarcăm că, în Moş Anghel, societatea e văzută numai în manifestările ei generale, mai ales sub masca unei reprezentări poetice, în timp ce acum autorul îşi propune s-o surprindă şi sub înfăţişarea de toate zilele. Dar în lumea „modernă" – ne amintim faimoasa exortaţie hegeliană – se pierde originalitatea caracterelor şi ca atare „vioiciunea" evenimentelor. Proza cotidianului ajunge să copleşească viaţa oamenilor. Mihail ne oferă o succesiune de scene banale uneori frizând vulgaritatea: o mahala în care haidamacii stau picior peste picior în faţa crâşmelor„ deşertând sticle cu alcool ori spintecându-se între ei; ţaţe care ronţăie seminţe în faţa porţilor şi clevetesc; oameni abrutizaţi de muncă, a căror singură distracţie „de soifC, duminica, e să se plimbe, „în turme", în grădina botanică, unde ascultă ţipetele fanfarei, se înghesuie, se păruie, se chiorăsc cu confeti etc. Nu-i vorba numai de aspectul strict panoramic al mahalalei, ci şi de universul ei moral mărginit.

Şi cum poţi oare atinge poezia zugrăvind asemenea aspecte? Iată dilema în faţa căreia se afla Istrati. Un fapt este cert: tratând un asemenea material de viaţă, ajungi la poezie pe căi mai întortochiate (oricum mai puţin spontan, fiind într-o mai mare măsură nevoie de o prelucrare artistică activă).

Dacă vom ţine seama de amănuntul că Mihail repovesteşte însăşi adolescenţa autorului, vom înţelege că eşecul tentativei de realizare a unui roman vizează şi insuficienta filtrare artistică a materialului cunoscut în chip nemijlocit. Se dovedeşte încă o dată că o operă de artă poate fi o confesiune, dar nu totdeauna confesiunea este şi o operă de artă.

GODIN

Codin, una dintre frumoasele povestiri ale lui Istrati, oferă un material preţios pentru discuţia de faţă.

Iată pentru ce o discutăm aici, încălcând ordinea cronologică. (Din corespondenţa cu Romain Rolland, aflăm că ar fi fost terminată la începutul lunii februarie 1923, în volum nu va fi însă tipărită decât în 1926.)

Faţă de altele, povestirea are pentru noi un aer mai familiar, e mai modernă (Codin trăind într-o perioadă anexată civilizaţiei). Romain Rolland, comparând-o cu alte scrieri ale lui Istrati, observa:„ Kyra este absolut nouă pentru noi occidentalii". În Codin au dispărut corăbiile cu pânze ori curtezanii care cântau languroasele manele şi alte melodii orientale vechi. Trebuie să observăm că s-au îndepărtat şi condiţiile patriarhale care favorizau actele slobode, haiduceşti. În Brăila, există de acum o poliţie care întreprinde anchete în legătură cu fiecare scandal. Funcţionează tribunale, care-l vor condamna pe Codin la 10 ani închisoare pentru că l-a spintecat pe individul găsit în patul iubitei sale. Locul corăbiilor cu pânze l-au luat vapoarele, în port salahorind mase de muncitori, speculate de vătafi – acei vătafi pe care Istrati îi denunţase în presa vremii, numindu-i „lipitori".

Întâlnim numeroase semne ale rolului de divinitate pe care-l are banul în societatea burgheză. Codin îşi bate mereu mama, o zgârcită, pe jumătate tembelă, ca s-o facă să vândă pământurile pe care le are. După ultima sa crimă, Codin se hotărăşte să utilizeze metode mai eficace de brutalitate ca să-i

smulgă banii cu care să plătească pe cei mai buni avocaţi şi să-i mituiască pe judecători, sigur fiind că astfel va scăpa uşor. (Cei care au bani pot să ucidă nepedepsiţi.) Sunt moravuri ale unei lumi pe care a zugrăvit-o, în definitiv, şi pana lui Balzac.

Dar, în condiţiile descrise în povestire, ne grăbim să precizăm, noul -mod de viaţă nu se impusese atât, încât să-şi instaureze domnia pe deplin şi peste tot. Poliţiştilor le este teamă să pătrundă noaptea în cartierul Comorofcăi. Anchetele au loc, îndeobşte, la mult timp după comiterea faptelor. Bătăuşii mahalalei n-au devenit simpli apaşi. Unii dintre ei, şefii lor fac dovada unor comportări demne, care amintesc de „nobleţea" haiducească. Lângă Brăila se întindeau apoi locurile pustii din bălţile Dunării, unde n-aveau valabilitate legile civilizaţiei. Aici se ascunde Codin după ce ucide, fără să fie cumva stingherit de poliţişti, ci numai de apropierea iernii, în sălbăticia bălţilor trăiesc şi singurii prieteni dezinteresaţi ai eroului, o familie de oameni simpli, care, fapt semnificativ, după o nenorocire ce li s-a întâmplat în oraş, şi-au aflat aici refugiu şi loc de alinare a sufletului lor traumatizat.

Să nu facem greşeala de a-l confunda pe Codin cu specimenele (brutele) obişnuite de la periferia oraşelor civilizate, în general, niciunul dintre eroii lui Istrati nu dispune de acele însuşiri care să facă din ei fiinţe cu adevărat balzaciene, cuceritori ai vieţii, firi dure, în stare să-şi atingă ţelurile trecând peste orice scrupule. Slăbiciunile lui Codin cunosc (la rândul lor) o motivare istorică.

În forul său intim, Codin ţine la mare respect normele unui cod moral (repetăm) de o nobleţe haiducească. „Fratele de cruce" trebuie să sară în ajutorul celuilalt, punându-şi chiar în pericol viaţa. Codin nu recunoaşte decât valabilitatea dreptului natural. Nu înţelege astfel de ce fusese condamnat la închisoare pentru că-l ucisese pe insul găsit la ibovnica sa, act care i se pare pe deplin justificat în numele „vendetei" practicate de oamenii de „altădată". Eroul conchide nedumerit: „oamenii nu ştiu să facă dreptate".

Depărtat de ceilalţi din pricina urâţeniei, Codin jinduieşte cu ardoare după o prietenie adevărată, întemeiată pe o sinceritate absolută. „Oamenii nu pot să iubească", se plânge el. Şi îi explică micului Adrian ce înţelege prin prietenie: „Un frate de cruce este cineva prin el însuşi, nu prin altul, şi atunci dragostea e mare, dezinteresată, scumpă inimii noastre". Dar îşi dă seama, instinctiv, că asemenea aspiraţii sunt inactuale, de aceea completează: „ceva care poate nici nu există".

Umanitatea adevărata, dezinteresată, castă o^va descoperi Codin numai în lumea copilăriei – de aici frăţia de cruce cu Adrian.

Codin va lega prietenie cu un copil, datorită nu numai ingenuităţii sufleteşti pe care o are acest colos cu înfăţişare de brută, dar şi din pricina dorinţei inconştiente ca, în faţa capcanelor neomeniei, către care se simte atras şi împins, să găsească un sprijin de rezistenţă în curăţenia morală a „fratelui". Cuvintele pe care i le spune lui Adrian ascund un adevăr mai dramatic decât s-

ar părea: „Tu eşti slab acolo unde eu sunt tare, şi eşti tare acolo unde eu sunt slab”.

Întorcându-se, după mai multe luni, din bălţile Brăilei, unde se ascunsese, Codin vrea ca, înainte de a se preda autorităţilor, să strângă „mâna unui copil, unui frate”. „Picătura de sânge, spune Codin, care am băut-o în noaptea când am vânat în baltă, ţi-aduci aminte? N-a slujit la nimic… Ea n-a putut nimici veninul pe care l-am primit în vinele mele…” El îşi rezumă astfel destinul: „Căci deşi viaţa mea a fost ticăloasă, să ştii că totdeauna am căutat să fac binele… Dar n-am întâlnit decât răutate!”

Zugrăvind o realitate care are atingeri cu zonele vieţii moderne, factura povestirii Codin va fi desigur alta decât a Chirei Chiralina. O dată cu îndepărtarea tot mai precisă a trecutului patriarhal, se destramă şi atmosfera aceea ireală, urzită din firele de beteală ale basmului şi ale baladei populare.

Planul epic, care amplifica în primele povestiri dimensiunile eroilor, coboară în Codin până la descrierea aspectelor cotidiene din ce în ce mai aride şi mai puţin poetice. Vom fi, astfel, introduşi într-o mahala obişnuită, cu mirosul pestilenţial al gunoaielor azvârlite în mijlocul străzilor, cu zarva şi foiala din crâşma Anghelinei, unde hamalii, plini de praf, abrutizaţi de muncă, îşi beau puţinul lor câştig, apoi, turmentaţi, aducându-şi aminte de duşmănii vechi sau pur şi simplu pentru a face mai cu haz cheful, se spintecă între ei, cu cuţitele, stârnind ţipetele femeilor, care participă activ la bătăi, dând ajutor soţilor sau fiilor etc.

Aceste împrejurări nu puteau să nu aibă repercusiuni şi asupra specificului metodei artistice a scriitorului.

În Codin, ca şi în celelalte povestiri publicate în perioada de care ne ocupăm, se observă cum accentul începe să se deplaseze de la general la particular, de la tip la individ. Caracterul lui Codin cuprinde o sferă mai îngustă de generalizare, subliniindu-se în schimb trăsăturile individuale.

Dar, în ciuda observaţiilor pe care le-am formulat, şi la lectura povestirii Codin ne urmăreşte aceeaşi impresie de amploare, de suflu larg al imaginilor.

Unul din secrete rezidă, evident, în avantajele pe plan artistic pe care le oferă zugrăvirea respectivelor insule din viaţa şi moravurile patriarhale supravieţuitoare în Brăila de atunci. (Am consemnat, între altele, gesturile de nobleţe haiducească ori frăţia de cruce între voinici, legată într-un cadru solemn şi după un anumit ritual ş.a.) De asemenea, pustietăţile din jurul Brăilei, unde se refugiau adeseori eroii (ca, bunăoară, cu ocazia venirii holerei), favorizau zămislirea unor tablouri vii. Şi nu trebuie, în sfârşit, să uităm că tot decorul este însufleţit de drama vieţii lui Codin, care luptă să-şi salveze sâmburele de omenie, împotriva unei lumi ce-i dezvoltă şi-i solicită instinctele de brută.

Totuşi, pentru a înţelege pe deplin acea lumină care umple spaţiul povestirii şi întreţine impresia de vastitate, trebuie să reţinem şi unghiul artistic fericit ales de povestitor, toate întâmplările fiind văzute prin retina sensibilă a unui băieţandru. (Se va vedea că, în toate povestirile din actuala etapă, Istrati,

pentru a putea recrea poezia epică, foloseşte constant unghiul de percepţie şi evocare infantil.) Povestirea se desfăşoară, astfel, ca un spectacol colorat, cu surprize neaşteptate, cu taine care se dezvăluie treptat. Faptele sunt potenţate prin ecourile pe care le au în conştiinţa băieţandrului, dilatându-şi uneori contururile până aproape de fantastic.

În acelaşi timp, trebuie remarcat tonul reţinut al naraţiunii, alunecările în ireal având valoarea unor simple sugestii, fără a se pierde un moment legătura cu solul realităţii.

Scenele memorabile din povestire se detaşează cu limpezime, impresionând prin precizie şi printr-o sobrietate admirată de Romain Rolland. Faptele sunt potenţate în laturile lor reale, fără a fi „mitizate", fără a li se modifica în vreun fel substanţa.

Codin rămâne povestirea scrisă cu mijloace accentuat realiste, astfel încât, deşi se încadrează cronologic în prima perioadă a operei lui Panait Istrati, prin ea se inaugurează o altă fază, cu o altă tonalitate a atmosferei poetice.1

NERANŢULA

Neranţula n-a fost văzută decât ca o explozie de culori luminoase ori ca o senină partitură muzicală. Prezentarea din ediţia franceză semnată de Apostolis Monastirioty înscrie această apreciere sigură: „Neranţula s-a născut într-o oră de caldă lumină, într-o oră de dans, pot să spun că Panait Istrati a scris Neranţula dansând".

Dar dacă vom pătrunde dincolo de învelişul strălucitor al imaginilor, ce vom găsi în povestirea lui Istrati? Ce aspecte de viaţă sunt, la urma urmei, înfăţişate? Neranţula (porecla unei specii de portocal amar, mic şi stufos, dat unei eroine al cărei nume adevărat nu se cunoaşte) s-a născut fără a fi dorită şi dintr-o iubire neconsfinţită prin căsătorie. Mama,

1 Un articol din Preuves, (iunie 1964) se referă la acest capitol, pe care l-am publicat anterior, sub forma unui articol de sine stătător, în Luceafărul. Considerându-se, între altele, că trăsăturile balzaciene ale povestirii au fost „destul de bine văzute", se combate afirmaţia mea că în Codin alunecările în ireal ar avea valoarea unor simple sugestii, discutându-se cu înfocare despre „transcenderea realismului brutal „Fără îndoialăy un vânt al nebuniei traversează întreaga operă a acestui romancier" Fără îndoială. Ceea ce nu se sesiza era însă faptul că aceste caracteristici – mai mult sau mai puţin cuprinzătoare – cunosc nuanţări în cazul fiecărei povestiri a lui Istrati. Această transcendere a realităţii într-un fel apare în Chira Chiralina (de o factură predominant romantică) şi altfel în Codin (de o factură predominant realistă).

O muncitoare evreică, o ţine îmbrăcată în zdrenţe, o lasă nemâncată şi o bate mereu, numind-o „belea" şi „pacoste". Exasperată de mizerie şi de trădări în iubire, mama eroinei îşi ia viaţa, împreună cu a infidelului, prin asfixierea cu mangal. Neranţula scapă datorită unei simple întâmplări: mereu flămândă, obişnuia să se scoale noaptea şi să fure din puţina lor mâncare, pe care o înfuleca afară din casă. Rămânând orfană, îşi câştigă existenţa ca sacagioaică. Pe când se zbenguia cu liota de copii deasupra uriaşelor şanţuri de canalizare

(Brăila intrase într-o fază de modernizare), cade, se răneşte grav şi e transportată la spital. De acolo nu se mai întoarce la vechea meserie, ci, intrând pe mâinile unei proxenete, ajunge prostituată în mahalaua rău famată Groapa.

Mai târziu, la Constantinopol, va continua să-şi vândă trupul pentru a asigura existenţa prietenului, care, din prea mare durere în faţa groaznicului ei destin, îşi pierduse minţile. Unde există poezie, „caldă lumină” în aceste împrejurări de viaţă?

Povestirea lui Panait Istrati degajă totuşi o adevărată vrajă poetică. Secretul stă în aceea că, în opoziţie cu cenuşiul şi vulgaritatea cotidianului, scriitorul dezvăluie lumea plină de miracole a copilăriei, cu puritatea şi avânturile ei sufleteşti integre. Mai precis, este vorba de zona de trecere către adolescenţă, când sentimentele sunt mai intense, când expansiunea „euluicc pare a nu afla zăgazuri, când elanurile eroice sunt slujite cu un devotament absolut (în care intră şi naivitate, şi idilism). Asistând la isprăvile cetelor de băieţi şi fete din cartierele periferice ale Brăilei, avem impresia că am ajuns într-o mică împărăţie, pe un alt tărâm, unde acţionează şi sunt promovate valorile morale respinse sau degradate în circuitul obişnuit al existenţei.

Marcu şi Epaminonda sunt deopotrivă îndrăgostiţi de Neranţula. Pentru a se stabili „alesul”, hotărăsc să se supună unei întreceri, un fel de „turnir” cavaleresc, adaptat la condiţiile locale: trebuie să fie trecută înot Dunărea în locul cel mai lat. O asemenea prinsoare pentru nişte băieţandri înseamnă, practic, sfidarea morţii. Marcu ar fi fost înghiţit de valuri dacă n-ar fi intervenit şiretenia Neranţulei.

Ceata de copii se aventurează la cules de mure pe întinderile mlăştinoase ale bălţilor Dunării. Plimbările capătă caracterul unor adevărate expediţii, ei pătrund în locuri cornplet sălbatice (care, afirmă autorul, strigă acelora care „sabotează” frumuseţea vieţii de pe pământ: „Din noi, voi nu veţi muşca”). La întoarcere, ei trebuie să înfrunte furia apelor Dunării, şi în asemenea ocazii iese la iveală orgoliul şi îndrăzneala lor nesăbuită. Pescarii le strigă să nu înainteze, că vor pieri. Dar liota de hoinari, scoţând strigăte războinice, îşi îndreaptă barca lor şubredă contra valurilor uriaşe, lăsând ca vamă viaţa câtorva dintre ei. Să mai amintim dansurile sălbatice (şi primejdioase, cum s-a văzut), deasupra marilor şanţuri de canalizare.

Patosul poetic al povestirii este alimentat de caracterul polemic conţinut de evocarea acestei copilării, ca un ostrov luminos, în care este posibilă plinătatea simţămintelor, castitatea sufletească, cutezanţa nobilă. Polemica declarată cu proza vieţii iluminează din interior naraţiunea, îi dă o rezonanţă grea, adâncă, de bronz turnat.

Este important de relevat că, şi după depăşirea vârstei, personajele principale îşi păstrează sufletul şi mentalitatea de copii. Aceasta îi ajută să se manifeste ca oameni întregi, iar nu ca „fragmente de oameni”. (Povestitorul subliniază sensul explicit al cărţii, plângându-se, într-un preambul, că în viaţa de toate zilele nu se mai pot întâlni decât oamenimoluşti, „fragmente de

oameni”, cărora „le scapă măreţia vieţii”, „soarele nu-i răneşte deloc şi furtuna nu-i emoţiov-/e<\par nează.)

Să revenim la Nerantula. Ca o replică dată mercantilismului şi egoismului lumii înconjurătoare, ea îşi consacră existenţa unor acţiuni filantropice, pe care, în mod sigur, „l'homme du monde” le-ar considera anormale. Astfel, ajunge să se vândă „patroanei”, pentru a încerca, zadarnic, cu sumele de bani împrumutate, să-l vindece pe Aurel, un infirm cu care fugise din spital şi pe care-l înconjura cu o dragoste pură de soră. Când Epaminonda devine alienat mintal, ea nu-l părăseşte (prostituându-se sub ochii lui inconştienţi, pentru a-i asigura existenţa).1 Am fi gata să descoperim în această

1 în afara spectacolului feeric al copilăriei din pitorescul oraş danubian, să nu existe oare şi alte puncte de contact cu experienţa autobiografică a lui Istrati? Să fie Nerantula, mai mult decât alte creaţii ale sale, ceea ct se cheamă o operă de imaginaţie? Fiind vorba de un poem-povestire, desigur că procesul de absorbţie al unor elemente reale este mai puţin demonstrabil. Merită însă să fie amintită o mărturisire lapidară voinţă de sacrificiu pentru oamenii nefericiţi ecouri din romanele ruseşti, dacă n-ar interveni următoarea particularitate a Nerantulei: ea nu-şi face probleme de conştiinţă, în pofida tuturor nenorocirilor, dănţuie într-una cu exuberanţă, ca şi cum tot timpul ar privi realitatea prin lanterna magică a copilăriei. Îi lipseşte acea maturitate a suferinţei – ceea ce constituie, obiectiv, o limită a caracterului; rămâne încontinuu un copil – ceea ce îi conferă şi originalitatea.

Cazul cel mai trist, tot subordonat unui absolutism moral, este cel al lui Epaminonda. Incapabil de compromisuri, când vede cum candoarea morală a fiinţei iubite este întinată de „urâţenia de peste totc<, sare s-o omoare, nu reuşeşte, şi se năruie înlăuntrul lui, devenind un smintit care repetă cu monotonie tragică: „Aman, bre! Aman, bre Ve în final, foştii prieteni se reîntâlnesc şi fac o plimbare cu barca prin locurile de lângă Constantinopol, de o frumuseţe stranie (parcă copiind peisajele selenare). Eroina va interpreta cântecul copilăriei lor de altădată. Vocea Nerantulei îl trezeşte din inconştienţă pe Epaminonda şi, acesta, ca şi cum ar intui fulgerător tot abisul tragediei lor, îmbrăţişându-şi iubita, se aruncă cu ea în mare.

În Nerantula, Panait Istrati foloseşte ca procedeu de creaţie mijloacele povestirii. Nu ne referim doar la înfrângerea dorinţei deşarte de a fi „romancier”. Un povestitor, trecând totul la trecut, poate mai uşor să zboare peste unele întâmplări sau detalii, să le potenţeze pe altele în slujba reliefării esenţialului poetic din viaţă. Nu este, cu alte cuvinte, înlănţuit de materialul pe care-l transfigurează.

În Nerantula, Panait Istrati acordă cel mai mare spaţiu evocării copilăriei. Partea a doua a povestirii reia acţiunea peste cinci ani, când Nerantula se află în casa de perdiţie. Şi, propriu-zis, din această perioadă nu ni se înfăţişează decât momentul întâlnirii, restul fiind ocupat de dezvăluirea antecedentelor biografice ale eroinei. Ultima parte va fi şi mai lapidară – povestitorul îşi regăseşte prietenii după trecerea mai multor ani şi asistă la sfârşitul lor trist.

A autorului, dintr-o scrisoare către Romain Rolland, privind salvarea unei prostituate dintr-un bordel şi exodul lor comun la Bucureşti, Iată textul: scenariul peregrinărilor sale (de la Brăila la Bucureşti, de aici la Sinaia şi iar la Bucureşti) cuprinde o notă: „accompagné d'une prostitué que je ţâre d'un bordel*.

În acest mod se depăşesc limitele cotidianului. Dacă mai ţinem seama că povestitorul nu este numai martor, ci şi actor, intervenind direct în filmul întâmplărilor, timpul trecut amestecându-se cu cel prezent, înţelegem că durata povestirii nu va fi cea obişnuită, timpul nu ne apare compact, „mecanic”, ci unul „trăit” şi îmbucătăţit, caleidoscopic, ceea ce nu numai că va da un relief aparte naraţiunii, dar şi va îmbogăţi ecourile subterane ale tragediei.

Se şi explică astfel de ce Istrati a putut să compună, în marginea unei teme aride, nepoetice, o naraţiune vie, cu o descriere liberă a caracterelor şi cu o intrigă de-a dreptul aventuroasă.

Unul dintre mijloacele prin care Istrati potenţează atractivitatea subiectului constă în caracterul prescris al deznodământului, soarta tragică a Nerantulei fiind aşezată sub semnul proorocirii unei misterioase ghicitoare din pustietatea bălţilor dunărene. Ca şi în alte povestiri, destinul serveşte ca motiv poetic, care dă măsura tragediei unor oameni ce vor să rămână ei înşişi, refuzând orice tranzacţie cu mediul înconjurător.

Există în Neranţula o supratemă, un sens poetic ascuns, care conferă ceva din incantaţia poemului. Tocmai pentru că nu caută căi de compromis cu destinul, ci îl acceptă (cu demnitate şi trufie), eroii istratieni nu se resemnează, pe cât sfidează, sunt nişte răzvrătiţi (în maniera lor specifică). În Neranţula nu înregistrăm o monotonie a tonurilor, culorile explodează, transmiţându-se în întreaga povestire iradierea unei energii comprimate. Poezia din Neranţula n-are nimic fad, dulceag, ci dimpotrivă, împrumută accente virile şi (c) simplitate apăsată chiar în episoadele cele mai patetice. Dar să nu uităm, o poezie vaporoasă şi scânteietoare – deşi tragică – de poem feeric.1

1 în articolul (remarcabil) scris, la doi ani de la moartea lui Panait Istrati, în Adevărul literar şi artistic, Al. Philippide aprecia că Neranţula, „ca putere de sugestie, este poate cea mai puternică operă a lui Istrati*.

Astăzi, faptul că Neranţula concurează cu succes cele mai expresive opere ale lui Istrati nu mai poate fi pus la îndoială. Să mai adăugăm, la cele analizate mai sus, această observaţie. În primele povestiri, vocea autorului se vrea a unei personalităţi totale, amestecând cu pasiune, ca în trâmba unui vârtej, date istorice, digresiuni cu caracter moralist, mărturii personale, sentinţe ale unui umanitarism militant etc. (Ne aflăm, e drept, Familia Perimutter este scrisă în colaborare cu Josué Jéhouda şi a apărut în acelaşi an cu Neranţula (1927). Sunt aspecte de conţinut şi de formă care ne dau dreptul să credem că de fapt contribuţia scriitorului român a fost mai substanţială decât se consideră, oricum, nu se limitează, cum opinează unii comentatori, doar la capitolul Isaac, împletitorul de sumă. Întrucât însă acest capitol a fost

publicat şi separat, numai cu semnătura lui Istrati, ne vom axa analiza cu precădere asupra lui. Este dealtfel şi cel mai izbutit, alcătuind o povestire de sine stătătoare.

Rolland îi scrie lui Istrati: „Povestirea dumitale este excelentă. Nu am nimic de adăugat.” Totuşi, îi aduce obiecţii cum ar fi: lungimea şi tendenţiozitatea discursurilor religioase ale lui Youssuf.

Isaac, o figură tipic istratiană – blazonul i se recunoaşte cu uşurinţă – face parte dintre acele fiinţe sensibile şi inadaptabile, pe care vânturile aspre ale vieţii le transformă în „epave umane”. Istoria vieţii sale, privită strict anecdotic, pare ameninţată de banalitate. E ultimul fiu şi cel mai cuminte al Perimutterilor. În vreme ce făcea armata, logodnica sa se expatriază în Egipt, în urma unor incidente provocate de bandele de huligani. Deşi mai avea numai treizeci de zile până la terminarea serviciului militar, el fuge din ţară. La Cairo descoperă însă că eterna nestatornicie a femeii îl înlocuise în inima Rozei cu altcineva (un evreu polonez, limbut şi filfizon). Isaac cade în patima alcoolului, iar apoi devine o uşoară victimă a practicilor mistice.

Drama înfăţişată conţine un element de anormalitate, relevat şi la alte personaje ale lui Istrati. Binder, aflând cauza nefericirii lui Isaac, izbucneşte indignat: „Ei şi? Nu există şi într-o perioadă a Genezei, când prefacerile geologice, ale creaţiei, cu haloul lor incert, încă nu s-au consumat.) Nu vigoarea nativă (apreciată la locul cuvenit) este pusă sub semnul discuţiei, ci un anume efect de dispersiune. În Neranţula, reacţia sensibilităţii autorului la cele povestite rămâne ca o caracteristică neştirbită, dar aici tonul povestirii este mai unitar, distingem cu claritate timbrul pur al vocii poetului.

Şi alte femei? Trebuie să devii nebun pentru că o femeie te părăseşte? „ (Ţiganul Motrogan, cu cunoştinţe practice bogate în domeniul amorului, observă şi el compătimitor: „Şi toate acestea pentru că n-a ştiut să iubească ca toată lumea!”)

Numai că bunul Binder şi lăutarul său nu înţeleg familia de caractere din care face parte Isaac. Un asemenea personaj nu e înzestrat cu capacitatea de a avea o multiplicitate de interese – şi pentru că inadaptabilitatea sa funciară îl face să trăiască oarecum alături de latura practică, dinamică a vieţii. Toată energia sufletească îi este concentrată într-o singură direcţie, mai bine spus, în expansiunea unui singur sentiment, care, dacă nu e satisfăcut, întreaga existenţă i se năruie.

Este un caracter neevoluat psihologic pe măsura unei realităţi complexe.

Isaac, ca şi alte personaje ale lui Istrati, îşi perpetuează psihologia infantilă. Reţinem portretul pe care i-l face povestitorul: „El bea şi privea în jos, fără nici o expresie pe faţa sa de copil, pe jumătate posomorit, pe jumătate meditativ, aproape indiferent la ceea ce se petrecea în jurul lui”. Acest erou este incapabil de disimulare, ca şi de obiectivarea stărilor lui sufleteşti.

Când logodnica manifestă indiferenţă faţă de sacrificiul pe care el îl făcuse venind în Egipt, Isaac se apucă cu disperare de băut. Dacă cineva vrea

să aducă vorba despre dezertarea sa, cere „să se lase dracului această istorie". Iar când se insistă, răspunde obsedat: „Niciodată nu voi mai fi om".

Logodnica sa, pentru a-i comunica alegerea pe care a făcut-o, îl numeşte, dispreţuitoare (şi comic!), „dezertor". Zdrobit, Isaac aleargă la Youssuf, care-i lăudase mijloacele terapeutice ale religiei, şi i se aruncă la picioare:

— Salvează-mă, salvează-mă, Youssuf! Ea mi-a zis „dezertor"."

Gestul este al unui copil înspăimântat de coşmarul realităţii. Isaac cere religiei, în schimbul convertirii sale, servicii practice, constând în alinarea suferinţelor morale:

— Şi tu eşti sigur că rugăciunea poate să mă salveze?", îl întreabă el pe Youssuf, pe un uşor ton de târguială.

Religia trebuie să-i adoarmă neliniştile, oferindu-i în locul realităţii, care i-a sfărâmat cu atâta cruzime visurile, o altă viaţă, imaginară, ideală.

Ajungem astfel la „paradisurile artificiale" – ca să folosim titlul şi ideea unei cărţi a lui Baudelaire – pe care şi le făuresc toţi acei „învinşi ai vieţii", în zugrăvirea cărora Istrati s-a dovedit un mare poet al mizeriei umane. Neavând puterea să se opună condiţiilor adverse ale vieţii, respectivii eroi se aruncă în patima beţiei (Anghel), sau practkă vicii ruşinoase (Stavru), sau apelează la consolările religiei (Isaac), totul pentru a-şi crea o a doua existenţă compensatoare, ca şi la consumatorii de opium.

Isaac decade din ce în ce mai mult, ducând o existenţă somnambulică, insensibilă la orice solicitare a vieţii exterioare.

Istrati caută să sublinieze poezia acestei figuri, folosind din nou sugestia fatalismului tragic. Isaac este ultima odraslă a unei familii evreieşti, destrămate, ca urmare a greşelii comise de bunicul său, care se instalase haham la Botoşani, fără să ceară binecuvântarea „rabinului miraculos". În modul cum îşi acceptă soarta, eroul nu dezvăluie însă nici vitalitatea ^sălbatică a Nerantulei, nici măreţia lui Anghel. Este plămădit dintr-un material mai sfărâmicios. Destinul îi este în mare măsură provocat de un „fatalism psihologic", de structura caracterului său.

Panait Istrati anunţa în Trecut şi viitor că Isaac Perimutter va fi un nou Anghel: „Un Moş Anghel aproape imberb, se rupe ca un vlăstar de pe butucul secat de sevă şi pleacă să-şi caute alt pământ; dar nici un pământ nu-i convine, se veştejeşte de dorul întâielor adieri şi moare la Cairo, răpus de amintiri prea vii şi de rachiu prea tare". Îl concepea chiar mai ridicat pe planul conştiinţei: „Deşi tânăr, el ştie că n-a murit beţiv din vina nimănui... Isaac ştie mai mult decât Moş Anghel."

Şi de ce nu s-a împlinit proiectul? (Pentru că sub acest aspect, s-a văzut, Isaac nu suportă nici o comparaţie cu Moş Anghel.) De ce nici în cazul Estherei n-a ajuns la ţinta dorită – de a o ridica pe piedestalul marii tragedii? Să fie vorba numai de schimbarea pe drum a intenţiilor? Înclinăm să credem că autorul nu şi-a realizat, în măsura proclamată, figurile, forţat fiind şi de specificul noilor condiţii de viaţă descrise în Familia Perimutter.

Moş Anghel atinge o măreţie homerică, dar asta pentru că, în primul rând, căderea lui nu se datora unor cauze personale limitate, ca la Isaac, respins de femeia iubită, ci jocu lui unor prefaceri social-umane fundamentale. Înfăţişat într-un asemenea conflict, actele sale capătă amploare şi dimensiuni epice.

^ Explicaţia se leagă, fireşte, de viaţa patriarhală, care-l obişnuise pe erou cu gesturi slobode şi orgolioase. Pe când Isaac este un biet croitoraş, care trăieşte în perioada primelor manifestaţii socialiste, împrăştiate cu forţa de autorităţile militare, şi când huliganismul şovin întreprinde ziua în amiaza mare jefuirea evreilor. De aceea comportarea lui Isaac este aşa cum e: se supune umil sorţii sale „prescrise”.

Noile condiţii ridică restricţii şi în planul artistic. Cum poţi să fii epic, tratând asemenea situaţii din viaţă? De unde să iei material pentru a alcătui tablouri plastice ample? (Desigur, descoperim mari opere în proza modernă care dau un răspuns complex şi divers acestor probleme. Dar noi privim lucrurile din punctul de vedere al concepţiilor şi al talentului lui Panait Istrati.)

Istrati va încerca să rezolve dilema tot în spiritul primelor sale povestiri, strămutându-şi eroii în Egipt, unde existau într-un grad mai mare moravuri patriarhale. Că este aşa ne argumentează însuşi scriitorul în notele de călătorie trimise din Cairo României muncitoare. „Acolo însă (în Egipt, n.n.), relaţiile dintre lucrători şi patron sunt cu totul patriarhale, tehnica şi deosebirea de clasă încă nu s-au pronunţat, şi deci nici vorbă nu poate fi de o îmbunătăţire posibilă în viaţa meseriaşului, care de-abia se poate numi aşa.” (Impresiile sunt scrise în 1913, iar acţiunea cărţii Familia Perimutter se petrece în jurul anului 1904.)

Cârciuma lui Binder ne apare ca un fel de azil al acelora care au avut de suferit de pe urma moravurilor statornicite în statul burghezo-moşieresc din România. (Binder are nasul strivit de pe urma loviturii cu „boxul american” al unui antisemit gălăţean. Motrogan poartă şi el ca amintire o parte dintr-o ureche tăiată. Adăugăm existenţele sfărâmate ale lui Isaac şi Schimka Perimutter!)

Toţi aceştia au venit în Egipt „la adăpostul unor legi mai juste” (care legi? Desigur ale unui mod de viaţă neevoluat economiceşte) şi văd în cârciuma lui Binder un fel de oază a vieţii de altădată din România. Într-adevăr, se găsesc aici: „fleici”, „mititei”, „rachiu”, vin de Odobeşti, servit în ulcele de pământ, ba până şi un viorist care „le zice” ca la

Ploieşti. Într-un cuvânt, un fel de mic „han al Ancuţei”. (Cârciumarul va avea gesturi senioriale, prea puţin obişnuite în acele timpuri, oferind varietăţi preţioase din marfa sa nu clienţilor care dădeau piese de aur, ci pur şi simplu acelora care o plăteau prin felul lor sincer de a fi, chiar dacă vânzarea era, astfel, în pierdere.) în această ambianţă, găsesc eroii elanul de a povesti viaţa lor sau pe a altora, şi cu tot dichisul, lăsându-se rugaţi şi începând numai după ce pe masă s-a pus o cinzeacă de ţuică, ori, în cazul când „istoria” se arată a fi rară, un pahar de vin vechi.

Dar izolarea faţă de barbaria „vieţii moderne” nu poate avea decât o valoare relativă şi, oricum, poate dăinui^numai vremelnic. Am văzut pustiul şi disperarea care acoperă viaţa lui Isaac. Cârciuma lui Binder – la care reuniunile obişnuite ale clienţilor, obiceiurile statornicite etc. Facilitează posibilitatea unei zugrăviri concrete, vii, recompunându-se acea „totalitate a obiectelor” în care Hegel vedea premisa esenţială a unei poezii epice – va fi închisă din pricina aceluiaşi huliganism. Câteva vapoare româneşti sunt puse în cursă pe distanţa Constanţa-Cairo, eveniment în cinstea căruia Binder arborează, cu inima tresăltând de emoţie, steagul tricolor. Dar un grup de marinari de pe aceste vase va devasta cârciuma. Binder, a cărui biografie se alătură destinelor tragice din carte, de-abia mai poate să deschidă o mică dugheană, fără a ajunge să refacă vreodată faima fostei sale cârciumi.)1

Urmările pe plan artistic pot fi sesizate dacă vom compara factura primelor povestiri ale lui Istrati cu cea din Familia Perimutter. În povestirile despre haiduci, Istrati reînvia în mare măsură vechea formă a povestirii, cu o conducere mai liberă a acţiunii, cu un şirag de întâmplări destul

1 O recenzie apărută în puţin cunoscuta revistă Vlăsia (nr. 21, din 18 iulie 1927) ne comunică informaţia că de acelaşi tratament, al ignorării voite, din considerente politice, se bucură, în câmpul presei româneşti oficiale, atât Neranţula, cât şi Familia Perimutter.

Aprecierea de ordin estetic a volumului este pozitivă, admirându-setalentul de povestitor neare ştie să te prindă în vraja povestirii, cum prinde păianjenul insecta în firişoarele pânzei lui… *, dar sunt exprimate rezerve privind caracterul prea sistematic al aglomerării dramelor comise de mişcările: naţionalist-şovine, ca şi elementele de pamflet ce se suprapun ritmului firesc al naraţiunii.

De independente unele de altele. În ultima carte are însă de luptat, într-un mai înalt grad, cu necesitatea rigidă şi prozaică a realităţii.

Familia Perimutter ar fi putut fi un roman al destrămării unei familii evreieşti„ cu o acţiune unitară, în care s-ar împleti biografiile personajelor principale. Ne întâmpină, în schimb, o culegere de nuvele axate pe viaţa câte unui descendent al Perimutterilor. Dar şi aceste nuvele au o formă curioasă, pentru a ne exprima aşa, n-au decât cap şi coadă. Eroii principali ne sunt înfăţişaţi în etapa de sfârşit a vieţii lor, iar cineva relatează apoi cum i-a cunoscut la început. Aici descoperim procedeul de bază prin care se imprimă o mişcare interioară imaginilor, forma naraţiunii rămânând atractivă, deoarece îşi propune să dezvăluie „taina” unor existenţe sfărâmate. Analiza cărţii Familia Perimutter ne oferă, în plus, dovezi ale luptei pe care o duce Panait Istrati, în actuala perioadă a creaţiei sale, pentru extragerea poeziei din confuzia relaţiilor sociale, care, o dată cu înaintarea civilizaţiei capitaliste, devin din ce în ce mai abstracte şi mai prozaice.

CIULINII BĂRĂGANULUI

Ciulinii Bărăganului ocupă în aria creaţiei lui Panait Istrati un loc aparte. Pentru prima oară patosul poeziei nu mai este determinat de evocarea răzvrătirii solitare, ci a revoltei colective, a maselor ţărăneşti.

Cine a parcurs publicistica lui Panait Istrati de dinainte de primul război mondial ştie că marea răscoală ţărănească din 1907, sângeros reprimată, a lăsat amintiri adânci în sufletul său. De mai multe ori, în articolele sale revine, obsedant, imaginea însângerată a acestui an şi a celor 11.000 de ţărani ucişi.

Ce anume a determinat ca, după două decenii, în conştiinţa lui Panait Istrati să reînvie amintirea tragicelor întâmplări? Prefaţa la Domniţa din Snagov pare a ne furniza o explicaţie atunci când anunţă întreruperea ciclului dedicat haiducilor, pe motiv că istoria crimelor comise cu o sută de ani în urmă păleşte în faţa crimelor sociale mai recente comise de statul modern burghezo-moşieresc.

Anticipări propriu-zise ale poemului despre răscoală în opera sa mai veche nu descoperim, ci doar atingeri vagi de ordin tematic sau comunicări de ordinul atmosferei. Bunăoară, O noapte în bălţi se apropie cel mai mult de Ciulinii Bărăganului prin întreaga tonalitate a unei disperări ajunsă la paroxism.

Prin retina pură şi sensibilă a lui Adrian, un băieţandru, ni se înfăţişează mizeria unei familii de „cojani", care, prinsă între „veşnicile datorii către proprietarul moşiei şi către stat", se hrăneşte cu mămăligă şi susai verde cu oţet.

Subiectul povestirii îl constituie tentativa neizbutită a unchiului Dumitru de a fura stuf – până şi bălţile aflându-se în stăpânirea boierului, care le are în paza unui turc înarmat. Drama – armăsarul nechează şi, simţind apropierea unei iepe, smulge căruţa către baltă, iar Dumitru, văzându-se descoperit, îi spintecă burta cu tarpanul de tăiat stuf – este contrapusă frumuseţii pline de magie poetică a nopţii de vară. Când Adrian cu unchiul său se îndreaptă, nenorociţi, către sat, Luceafărul, cu strălucirea sa de opal, se arăta la orizontul însângerat, iar „orăcăitul broaştelor, cântecele privighetorilor şi mierlelor aţipeau somnoroase, în vreme ce piţigoiul, prepeliţa şi grangurul reluau concertul întrerupt, îmbăindu-se în aerul proaspăt şi curat al dimineţii, pe care-l umpleau cu flecăreala lor veselă şi felurită..." Autorul notează, puţin moralizator: „în cer şi pe pământ viaţa îşi relua cursul, înălţa cânturi sincere, chema la fericire – în timp ce omul semăna moarte şi se cobora mai jos decât vitaff.

Trecând prin faţa cârciumii fratelui său şi întrebat ce va face, acum, fără cal, Dumitru răbufneşte cu o disperare ameninţătoare:

— Ce-am să fac? Ei bine, să-ţi spun: am să încarc puşca cu alice de lup; am să pândesc într-o noapte pe moşierul nostru în şanţul pe lângă care trece cu gabrioleta şi am să-i scuip două focuri în şale. Iată ce-am să fac...

— Şi-ai să înfunzi puşcăria.

— Şi-am să înfund puşcăria." 1

Nu mai avem de-a face aici cu revolta unora dintre eroiihaiduci care fugeau în lumea codrilor pentru a-şi satisface conştiinţa lor de oameni „liberi", „generoşi", ci cu o revoltă reală, iruptă cu presimţiri de incendiu, din mizeria acută a ţărănimii.

Dar dacă am reduce Ciulinii Bărăganului numai la episodul răscoalei, am da curs unei simplificări nedorite. În realitate, aceasta constituie momentul de răscruce, punctul în care se întâlnesc, pentru a căpăta o amplă rezonanţă, o nouă orientare, motive mai vechi ale creaţiei lui Panait Istrati.

Prima parte a povestirii lasă să se transmită puternic poezia depărtărilor, febra migraţiunii neîncetate – totul concretizat în acel galop bezmetic şi bizar al ciulinilor, care nu cunoaşte legi, nici zăgazuri.

Eroul, Matache (tot un băieţandru, ca în toate scrierile din această perioadă), se găseşte interpus între două planuri: Bărăganul ireal, fabulos, şi existenţa cotidiană, de o urâţenie absolută. Dar cu cât este mai infernală realitatea, cu atât

1 Să nu fi contribuit însă la crearea unor personaje şi amintirea altor oameni cunoscuţi de Istrati? Iată, spre pildă, articolul Silhouettes roumaines de guerre: L'evadé d'Outre-Rhin, scris de Istrati, în ianuarie 1918y la Geneva, şi aflat în posesia prietenului său Jean Stănescu, care l-a comunicat Buletinului societăţii „Les Amis de Panaât Istrati* (Cahier, No. 8).

Se schiţează portretul unui ţăran român de pe valea Oltului. (Să ne amintim că tatăl lui Matache este şi el oltean.) Povestea lui este simplă: luat prizonier la Turtucaia, ajunge într-un lagăr din Germania, de unde fuge, împreună cu patru francezi, şi se bucură de ospitalitatea elveţienilor. Pe marginea„ cazului" săuy Istrati încearcă un mic studiu de psihologie a ţăranului român, accentuând în special firea lui tăcută, interiorizată, refractară limbuţiei şi efuziunilor sentimentale: „Et il reste impénétrable, non parce qu'il ne nous croit pas dignes de partager sa peine ainsi que le font les pâles blasées des rues des grandes villes, mais parce que sa nature est ainsi faite, purement et simplement; parce que chez lui, ' dans son village, il est compris rien que par la maniere dont il dit bonjour, dont il porte sa „căciula" (bonnet de fourure) ou dont il regarde la terre vers l'horizon lointain. S'il est vrai que la parole a été donnée a l'homme pour qu'il cache sa pensée, alors ce paysan de la Vallée de l'Olt n'en avait pas besoin

Poanta însemnărilor este aceasta: ţăranul şi-ar ogoi dorul de familie şi de ţară dacă ar putea să cânte, din fluier, o doină. Propunerea lui Istrati de a-i cumpăra un asemenea instrument îi stârneşte un zâmbet superior: el nu poate cânta decât dintr-un fluier făcut de mâna lui dintr-o creangă tăiată din lunca Oltului.

Matache simte mai tulburătoare prezenţa telurică a Bărăganului, cu ciulinii lui, care îndeamnă la fuga de acasă, la explorarea unor locuri noi, la aventuri temerare.

Plecarea într-o călătorie banală prin satele din câmpia Bărăganului, cu o căruţă care în orice moment se putea desface în bucăţi şi cu o mârţoagă trasă

de coadă ca să se ridice de la pământ, îi apare eroului ca o „plecare în haiducie”, „în acest regat al ciulinilor”, care „scorneşte poveşti”.

„Duduca”, stăpâna conacului unde se adăpostesc Matache şi tatăl său, este şi ea o victimă a nălucilor născute din zborul ciulinilor. În tinereţe îi plăcuse să intre în jocul acelei răscoale a naturii Bărăganului în tovărăşia unui flăcău sărac, dar cu privire de cerb, păr de abanos şi înfăţişare de haiduc, întrucât însă de la asemenea jocuri romantice gratuite trecuseră la îndeletniciri amoroase practice, flăcăul fusese omorât în bătaie de atotputernicii lui stăpâni. „Duduca” a refuzat să se mai mărite şi, în acest conac părăginit, dăruit de un unchi milos, trăieşte cu o voluptate de morfinomană în lumea visurilor ei din trecut. (Un alt personaj deci care şi-a făurit un „paradis artificial”.)

Panait Istrati ştie să îmbine subtil cele două planuri: poezia vetustă a acestui conac şi mizeria, şi ea în proporţii hiperbolice, a vieţii de pe moşie.

Singurul moment viu din existenţa grea a acestor ţărani se înscrie în perioada copilăriei, când toţi aşteaptă ca năvala sălbatică a ciulinilor să le modifice destinele.

Băieţandrii discută cu aprindere ce vor descoperi dacă vor avea îndrăzneala să urmărească rostogolirea fantastică a acelor mingi ghimpoase: vreo domniţă care să-i prindă de mână şi să-i ducă la castel ca viitori soţi, vreun haiduc, care să le răstoarne în palmă aurul luat de la boieri – sau alţii, mai practici, cum vor ajunge judecători sau „marchitani”, pe scurt: „visau cum numai doar în copilărie o poţi face”.

Şi iată primul zbor al ciulinilor, descris prin intense senzaţii interioare: „La lumina unui cer uşor albit de zori, cârduri risipite de ciulini pufoşi săreau în văzduhul semiobscur, când sărutând pământul nesigur, când dispărând sus în bezna nopţii, ca nişte înnebunitoare jerbe de umbre rotunde, dezlănţuite de un Dumnezeu ieşit din minţi”.

Matache şi Ilie – întocmai ca François şi Augustin din romanul lui Alain Fournier – fug de acasă fascinaţi de explozia delirantă, promiţătoare de feerice aventuri, a ciulinilor. (Rolul pădurii de nepătruns prin care rătăcesc eroii luându-l imensa întindere a Bărăganului.)

În această povestire, Istrati va opune însă motivului romantic un altul vehement realist. Eroii nu vor ajunge să descopere un „castel necunoscut”, cu misterioasele-i spectacole nocturne, ci o realitate crâncenă, în curând iluminată de flăcările uriaşului rug al răscoalei.

Iată primul moment de dezmeticire din beţia visurilor. Din groapa în care s-au adăpostit în timpul nopţii, văd cum este ucis un ţăran de către jandarmi: „Când dispărură la orizont, alergarăm să-l vedem pe cel împuşcat. Un ţăran tânăr, în zdrenţe, zăcea cu faţa la cerul strălucitor, cu braţele desfăcute, picioarele răşchirate, figura încremenită. Încheieturile mâinilor îi erau vinete, ceea ce dovedea că purtase cătuşe strânse tare.

Ştirbu, care sta în picioare la căpătâiul mortului, deodată se aplecă pe vine şi îi deschise pleoapele:

— Are ochi verzi!„… rosti el.” în locul unor aventuri de roman cavaleresc – de tipul lui Perceval – o aventură dantescă, iată ideea din Ciulinii Bărăganului, care separă povestirea în două părţi nu numai diferite, dar aflate una cu alta într-o polemică deschisă chiar şi în ceea ce priveşte domeniul strict al mijloacelor artistice, în prima parte, regăsim influenţa unor procedee folclorice, care-l ajută pe scriitor să „mitizeze” realitatea, în vreţne ce în cealaltă parte, tonul povestirii este vizibil schimbat, devenind strict realist, la înălţimea cotidianului.

O altă particularitate a ultimei părţi constă în amploarea obiectului (urmărită conştient). În cartea lui Panait Istrati întâmplările nu se consumă într-un loc limitat din Bărăgan, ci reflectorul poetic străbate, cum indică şi titlul, întreaga câmpie a României. Scriitorul promite de la început să ne relateze o „povestire nemaipomenită a pământului românesc”; atrage atenţia asupra „universalului geamăt care scapă din milioane de piepturi ţărăneşti, de la un capăt la celălalt al României” etc.

Intenţii, trebuie să recunoaştem, monumentale, pe care le va realiza într-o formulă apropiată de poema epică.

Mijlocul artistic la care apelează cu precădere Istrati pentru a înălţa bolta naraţiunii sale, pentru a asigura vastitatea tabloului, îl reprezintă capitolele speciale de relatare a condiţiilor generale ale ţărănimii. (Aceste capitole au rolul unui amplificator al dramelor descrise, sunt învestite cu atribuţiile corului din tragediile antice.)

Astfel se poate cita capitolul introductiv care fixează tabloul Câmpiei României şi portretul general, fizic şi moral, al ţăranului din Bărăgan.

În capitolele ultime ale povestirii, sfera acţiunii se limitează la o singură aşezare, numită „Trei sate”. Pentru a asigura lărgimea cuprinderii, cu atât mai necesară acum, cu cât trebuie să se sugereze tabloul general al izbucnirii şi desfăşurării răscoalei, Istrati foloseşte într-o măsură şi mai mare acele capitole speciale de relatare a rapsodului. Mişcarea epică propriu-zisă este întretăiată astfel de descrierea unor momente-tip din viaţa ţărănimii, cu o valoare generalizatoare. Aflăm, bunăoară, cum se face culesul porumbului într-un sat care trebuie să se îngrijească în primul rând de recolta boierului, cum a fost toamna anului 1906 – cu ploi interminabile, de putreziseră strujenii pe câmp, mărind mizeria „cojanilor* şi disperarea lor, care-i mâna pe căile cârciumii etc. Sau, în sfârşit, ni se descrie prima săptămână a lunii martie din anul istoric 1907. Autorul evocă, la modul general, înfăţişând scene-tip, relatând replici sau dialoguri impersonale, într-un ritm sacadat şi cu o anumită euritmie.

Din păcate, incursiunile cu caracter general nu sunt susţinute de un desen mai pregnant al întâmplărilor individuale. Ne rămâne în minte doar drama Tudoriţei, al cărei iubit, Tănase, este nevoit, pentru a-şi salva din mizerie familia, să primească oferta de a se căsători cu ibovnica boierului.

Evenimentele legate de răscoală se vor desfăşura cu repeziciunea şi lapidaritatea secvenţelor cinematografice, dar adesea şi cu lipsa unui relief individual.

Panait Istrati, în ultima parte, încearcă să lărgească obiectul reflectării folosind şi mijloace prozaice, gazetăreşti. Se petrece o mutaţie a accentului de la interior la exterior.1

1 Credem că la acest aspect se referea Romain Rolland, când, socotind totul „magnific*, preciza într-o paranteză: „Dar începutul, mai ales, este epic*.

Sunt acestea semne ale luptei pe care a dus-o Istrati (printre întâii scriitori români!) pentru a generaliza poetic materialul răscoalei din 1907. Nu trebuie să uităm apoi că în Ciulinii Bărăganului nu avem de-a face cu o literatură de adâncime psihologică, ci cu o poemă epică, în care important nu este atât ceea ce se spune, cât ecourile poetice declanşate. O revistă franţuzească observa că în acest „imn naţional românesc” Istrati ar urmări „dezvoltarea unei teme muzicale”.1

Am semnalat contrapunctarea care există între cele două părţi ale povestirii, atât în ceea ce priveşte atmosfera generală, cât şi specificul mijloacelor artistice.

Unele motive ale cărţii sunt reluate, pe parcurs, sugerându-se continuitatea melodiei. (De pildă, tragedia „Duducăi”, care nu izbuteşte să-şi împlinească viaţa printr-o însoţire cu bărbatul iubit, datorită refuzului părinţilor ei, moşieri, o reîntâlnim în cazul Tudoriţei, care nici ea nu-şi poate realiza iubirea, lovindu-se de aceeaşi samavolnicie boierească ş.a.)

Şi, în sfârşit, acest aspect care parcă defineşte mai bine conţinutul poetic-muzical al povestirii: compoziţia din Ciulinii Bărăganului nu are un caracter închis, dramele eroilor principali nu se termină propriu-zis o dată cu ultima filă, ci se prelungesc în timp, proiectate fiind în planul veşnicei confruntări a individului cu lumea. Scăpaţi de represiunile răscoalei, cei doi copii rătăcesc spre alte orizonturi, conştienţi că vor întâlni pretutindeni aceeaşi nedreptate, aceeaşi realitate crâncenă opusă ontologic mirajelor pure ale copilăriei: „Abia mai târziu, în timp ce tovarăşul meu biciuia caii, zburând cu căruţa prin mijlocul câmpiei însorite, mă agăţai de el şi-l întrebai:

— Încotro, Ionele?

— În lume, Matache, cu ciulinii după noi…”

Finalul nu este un final, ci un alt punct de plecare. 2

1 Feuille d'avis, 10 octombrie 1928.

2 Citasem mai înainte un fragment din scrisoarea lui Romain Rolland.

Îat-o în extenso: „Dragă prieteney

Am citit Ciulinii Bărăganului. Este magnific. De la un capăt la altul. (Dar începutuly mai ales, este epic.) Cel mai pliny cel mai perfect din tot ce ai scris. Măiestrie absolută.

Şi acum, spune-mi: cine a revăzut stilul dumitale? Cine? Niciodată el n-a înfăptuit atât de pury sobru, puternic evocarea dumitale. Este o operă definitivă.

Prin ţinuta ei artistică şi ideologică, povestirea lui Panait Istrati ocupă unul din locurile cele mai înalte ale literaturii noastre presocialiste, democratice.

Nu ne surprinde, aşadar, că Ciulinii Bărăganului au putut fi consideraţi de cercurile oficiale de-atunci drept o carte primejdioasă.

Th. Răşcanu, moşier şi, în timpul liber, literat, care nu poate fi suspectat de „revoluţionarism”, în numărul închinat de Tribuna memoriei lui Panait Istrati (1936), mărturiseşte, puţin înciudat, că, dorind să traducă Ciulinii Bărăganului, nici un editor român (a apelat la toţi!) nu s-a încumetat măcar să discute proiectul tipăririi cărţii.

Ultima oră, 1 într-un articol intitulat: Un fost homo novus, comenta astfel această „aventură” a lui Panait Istrati: „A găsit în urmă că este frumos stilul ruşilor moderni. Ce

Eu nu pot să-ţi spun cât sunt de fericit. Este bine că te văd atingându-ţi ţinta. Este însă mai bine că te văd nu numai menţinându-te, dar dezvoltându-te. Iată, în sfârşit, o carte. Aproape tot restnl literaturii din prezent mă dezgustă. Şi câteodată mă întreb: Pierdut-am eu apetitul?

— Nu. Eu nu l-am pierdut. Eu am devorat ciulinii dumitale ca un asin. Se află acolo toată seva şi focul pământului...”

Panait Istrati îi va răspunde (scrisoare trimisă din Batum – U. R. S. S., la 27 noiembrie 1928) cu o extrem de mare detaşare, comunicând informaţii privind condiţiile în care a fost scrisă partea a doua a cărţii: Ciulinii... au „mers bine”, excepţie făcând „cea de a doua jumătate, care a fost scrisă pe crupa acestui cal ce încă mă mai poartă în galop”. „Această parte am scris-o la Atena, la Kiffissaia, atunci când poliţia supraveghea domiciliul meu şi când guvernul mă ruga s-o şterg. A trebuit să renunţ la o carte solidă ca un bloc, cum voiam şi puteam să scriu. Nici nu mai aveam dealtfel forţa, suferind de durere de şale şi sciatică”

Cine i-a revizuit stilul? „Ei bine, acest copil a avut mai multe moaşe – tovarăşa mea, mai întâi, apoi Rosenthal, care ştie puţin franţuzeşte, Léon Brun (de la Grasset) şi mai ales Philippe Noël, care este un stilisty se spune. Dar niciunul n-a modificat stilul. Ca de obicei, asupra ortografiei şi uneori asupra sintaxei s-au efectuat corectările. Şi chiar aşa, în carte mişună tot felul de erori”

Privirea exigentă, chiar de o severitate excesivă, se explică şi prin desprinderea sa totală de carte, ca urmare a intrării în frigurile creaţiei unui nou op, menit să inaugureze un nou ciclu, de o altă tonalitate a mijloacelor literare: Jn ochii mei, ea (cartea: Ciulinii Bărăganului, n.n.) valorează numai prin primele pagini şi prin sobrietatea stilului din capitolul de la început, care ţine puţin de Cosma. Formă pe care caut s-o transplantez în domeniul romanului epic, la care mă gândesc pentru Adrian Zograffi”.

1 Ultima oră, 5 august 1929.

Dezastru pentru un scriitor mare a fost anul trecut volumul Les chardons du Bărăgan şi Mes départs1* Continuând să-l compătimească pe scriitor pentru o asemenea orientare a scrisului său, recenzentul termina brutal, dezvăluind adevăratul motiv al „indispoziţiei”: „Ultimele volume ale lui Istrati

sunt, având un pretext românesc, volume de propagandă şi, în orice caz, nu literare şi nici româneşti".

Sunt obiecţii care nu fac altceva decât să scoată în evidenţă puternicul ecou de care s-a bucurat, în epocă, poemulpovestire realizat de scriitorul brăilean.

PANAIT ISTRATI ŞI U. R. S. S.

ETERNUL „WANDERER" în perioada când începe „romanul" relaţiilor cu Uniunea Sovietică – atât de încâlcit, cu puncte încă incerte, din jurul cărora nu s-au destrămat definitiv falsele legende – se amplifică faima lui Panait Istrati de „comunist", în orice caz, de ins periculos ordinii burgheze.

Aceasta era, în mare, impresia generală creată în jurul scriitorului şi întărită de intervenţiile sale răsunătoare pe scena unor organizaţii internaţionale, în tripla sa calitate de membru al Comitetului pentru apărarea victimelor teroarei albe în Balcani, de vicepreşedinte al asociaţiei pariziene „Prietenii U. R. S. S." şi de membru al Secţiunii asiatice a Societăţii Naţiunilor, atunci când, la 15 octombrie 1927, prin V. O. K. S., este invitat la Moscova, pentru a lua parte la aniversarea a 10 ani de la Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie.1

Contactul cu realităţile din primul stat din lume al muncitorilor şi ţăranilor, în primele momente, îl menţine într-o stare de uluire şi de necontenite exclamaţii.

Are chiar reacţii de o naivitate comică: animaţia din magazine, din restaurante îi provoacă exclamaţia: „Dar ei mănâncă! Mănâncă! S-a minţit chiar atât de mult?"

1 Acceptarea Invitaţiei apare ca o dezvăluire definitivă a „bolşevismului* său. Drept care, în Cuvântul, cineva îl asigura solemn pe scriitor: „De-acum înainte noi te vom urmări (în cazul unei reveniri în ţară, n.n.) cu degetul pe trăgaci*.

În Buletinul Societăţii Scriitorilor din Moscova, Panait Istrati notează: „Parcurgând străzile, mă conving de toate minciunile care ne strivesc în Occident: populaţia în zdrenţe, mizerie atroce, descompunere socială, iad omenesc*. Istrati recunoaşte că mai sunt suferinţe şi necazuri, dar acestea toate

— Afirmă el – reprezintă „moştenirea întregii societăţi capitaliste".

Febrilitatea şi exaltarea de care este cuprins capătă o justificare în mărturisirea pe care i-o face lui Paul VaillantCouturier (trimis al ziarului U Humanité), în timpul recepţiei organizate la Casa Scriitorilor din Moscova: „Ca atâţia alţii ce trăiesc în Occident, şi eu aveam îndoieli faţă de cele ce s-au petrecut în Uniunea Sovietică" (. U Humanité, 24 octombrie 1927).

În numele realităţilor noi pe care le descoperă, Panait Istrati, în articole şi declaraţii, declanşează o vehementă campanie împotriva „Occidentului".1 Cei 11 ani petrecuţi în Occident l-au convins că „lupta sterilă pentru o bunăstare nemăsurată absoarbe, devorează, ucide oamenii, cei mai buni oameni…" Unele

critici dezvăluie gusturi romantice, Occidentul fiind acuzat că „sacrifică toate elanurile, toată pasiunea afectivă molohului din fiecare minut: ocupaţiile sale".

În U. R. S. S. Întâlneşte, în schimb, „credinţa, încrederea, elanul tânăr al unui întreg popor... Eu mă regăsesc aici acel Istrati care petrecea nopţile în jurul unui ceai, cu brânză şi pâine neagră, în sinceritate." Nu lipsesc turnurile retorice, specifice scriitorului: „Aici nu se află decât Omul. Femei şi bărbaţi? Nu, Omul!" 2

1 Un ziar francez (Feuille d'avis) îi rezumă astfel atitudinea din această perioadă: „Într-un cuvânt, Istrati, dezgustat, întoarce cu hotărâre spatele Europei*.

2 La 13 octombrie, Romain Rolland primise un amplu expozeu de motive în legătură cu hotărârea sa de a pleca în U. R. S. S. (Scrisoare trimisă din Meudon-Val-Fleury-S. Et O.) în principal este reclamat dezgustul său faţă de întreg ceremonialul, banal şi gol sul? Raportul semnificaţiei omeneşti al vieţii din Occident: „Niciodată viaţa mea n-a fost atât de săracă în oameni, în acte generoase, în elanuri prieteneşti*.

Este realăy nici vorbăs inaderenţa sa la habitudinile occidentale, atât de diferite şi chiar opuse celor orientale (cel puţin sub raportul manifestărilor de sociabilitate, al efuziunilor sentimentale, a vieţii lărmuitoare de cete de amici). Istrati trăieşte sentimentul însingurării, cu atât mai în noua orânduire socială „poporul va judeca artistul", cerându-i „să fie luptător, înainte de a fi artist".

Panait Istrati, care niciodată n-a apreciat arta-bibelou, arta lipsită de utilitate socială, atingând problema „imparţialităţii", îşi ia avânt şi declară sever: „Ce este aceea imparţialitate? Nu trebuie să mai primiţi la voi, tovarăşi ruşi, de aici înainte, decât oameni părtinitori, foarte părtinitori. DestuJ cu imparţialitatea. Cine vine în U. R. S. S. Trebuie să pună mâna să muncească pentru înălţarea noii lumi."

Există un patetism gălăgios, în a cărui sinceritate n-avem însă motive să nu credem. În aceeaşi convorbire cu P. Vaillant-Couturier, el mărturiseşte că vine să „colaboreze" cu „revoluţia rusă". „Şi voi face tot ceea ce trebuie pentru a fi util. Muncă manuală, dacă trebuie... Eu sunt gata să pun jos condeiul şi să-mi reiau vechile meserii."

Ziarele sovietice, publicând fotografia lui Istrati şi scurte informaţii despre sosirea lui la Moscova, reproduceau, în acelaşi timp, declaraţia sa care a scandalizat enorm presa occidentală, conţinând hotărârea fermă de a se stabili în U. R. S. S.

„Eu am vrut de mult să vin în Uniunea Sovietică, deoarece cred că este singura ţară unde viaţa este plină de idei mari şi are un caracter stimulator, fecund. M-am convins acum pentru totdeauna că viaţa în Apusul contemporan nu este favorabilă actului creator. Sunt bucuros că mi-am realizat, în sfârşit, vechea mea dorinţă. M-am hotărât să mă stabilesc mult, cu cât unii prieteni, nelipsiţi la ceasul palavrelor şi al destăinuirilor înflăcărate, sunt plecaţi. (Gheorghe Ionescu s-ar fi întors în România, de o lună de zile, pentru a lua conducerea unui atelier de cizmărie.) Să spunem însă că astfel de indispoziţii şi

revolte erau, într-un fel, previzibile, ţinând seama de structura sa psihologică. Istrati nu era omul care să se simtă fericit într-o existenţă ce curge egal şi uniform, fără „evenimente”, fără drame reale sau imaginare. Firea lui pasională are nevoie, de fiecare dată, de o ţintă incandescentă, căreia să i se dăruie total, permiţându-i să se agite, să se certe, să plângă, să înfiereze sau să rostească rugăciuni.

Or U. R. S. S., cu proclamarea dărâmării vechii societăţi şi a constituirii uneia noi, materializând visurile fanaticilor, utopiştilor şi militanţilor de totdeauna, aflându-se în centrul atenţiei întregii lumi, îi satisfăcea, la timp, apetituri sufleteşti lui, gazetarului socialist şi activistului sindical de altădată.

Din Berlin îi comunica lui Romain Rolland: „Sunt fericit. Totul este luptă şi speranţă la cei învinşi. Eu merg cu învinşii. * definitiv în U. R. S. S. Cu toate că mă leagă multe de Apus, eu l-am părăsit pentru totdeauna.” (Pravda, 20 octombrie, în aceste împrejurări, îl întâlnim pe Panait Istrati cu particularităţile-i psihice binecunoscute. Se agită frenetic, rosteşte cuvinte mari (în paginile unor ziare moscovite adresează asemenea saluturi oamenilor sovietici: „Sunteţi măreţi, magnifici...! Trăiască Revoluţia Mondială!”); plânge („Am văzut sărbătorirea celei de-a zecea aniversări şi am plâns de bucurie. Am plâns pur şi simplu! *. În discursurile ţinute la ocazii solemne, repetă că e gata să schimbe „stiloul cu arma”.

Nu se poate să nu observi, în asemenea manifestări, şi un anumit gust pentru grandilocvenţă, pentru poză.

Amintirile fostului său prieten, Francis Jourdain, care fusese împreună cu el la Moscova (publicate în Europe: D'un Haiduc, ianuarie-februarie 1956), ne ajută să reconstituim comportările scriitorului, vinovate, uneori, de o grandomanie infantilă. Etalându-şi mărinimia în văzul tuturor, azvârlea, din goana maşinii, copiilor vagabonzi din Moscova, existenţi în acea vreme, bancnote cu pumnul. Sau, o dată, organizându-se o recepţie la Cicerin – comisarul cu problemele externe – se stabilise că Istrati nu va veni, deoarece avea un abces care îi dădea febră. Dar, la mijlocul banchetului, el a apărut triumfător – îşi spărsese singur abcesul – lăudându-se că nu suferinţele fizice vor reuşi vreodată să-l ţintuiască la pat.

După încheierea festivităţilor consacrate celei de a 10-a aniversări a Marii Revoluţii din Octombrie, Panait Istrati, împreună cu alţi membri ai delegaţiilor străine, ia parte la excursia organizată în cinstea lor. (La 31 octombrie vizitează Leningradul.) în seara zilei de 16 noiembrie, părăsesc Moscova cu un itinerariu turistic destul de vast: o singură oprire la Harkov, apoi Baku, Tiflis, Batum.1 La 20 octombrie, vor traversa Caucazul prin locuri de o sălbăticie măreaţă, cărora

1 Din scrisorile către Romain Rolland. Una din Kursk: peisajul e superb sub învelişul de beteală şi argint al zăpezii ruseşti. Cu toată veselia şi confortul din compartiment (li se serveşte tradiţionalul ceai), Istrati e cuprins de o melancolie nedefinită. Sănătatea nu-i nici ea prea grozavă: „Am tuşit mult, astă-noapte, am expectorat mult. Ah, viaţa n-a vrut să-mi dea acea sănătate de brută căreia puţin îi pasă de toate încercările şi pe care am râvnit-o atât/*albul

imaculat şi strălucirea stinsă a troienelor de zăpadă le dă un aer spectral, de început de lume. Baku, în schimb, li se înfăţişează în plină erupţie pluvială. Marea Caspică îmbracă culori monotone, în care predomină un gri uleios.

Se vor întoarce la Moscova, în primele zile ale lui decembrie.

Ca tovarăş în această călătorie l-a avut pe Nikos Kazantzakis, cunoscutul scriitor grec, în care Istrati (potrivit obiceiului său) a descoperit, de la prima vedere, prietenul unic. Se vor stabili o vreme la Kiev, scriind împreună un scenariu de film. (Istrati asistă şi la turnarea filmului după Chira Chiralina.) Fragmentele din jurnalul de drum, publicate postum, ni-i înfăţişează pe cei doi prieteni gospodărindu-se singuri (Istrati notează că Nikos era foarte stângaci în pregătirea ceaiului, turnându-l când pe faţa de masă, când pe mâini sau haine, ceea ce-l făcea să-şi ceară mereu scuze că nu are experienţa traiului de vagabond), iar seara stăteau şi ascultau, până la ore târzii, povestiri eroice din timpul războiului civil, rostite de martori oculari. Mişcat, Istrati mărturiseşte în jurnalul său, autoflagelându-se: „Ce-am făcut, oare, ca să merit această supremă favoare? (Se referă la confesiunile unor oameni necunoscuţi, n.n.) Deoarece alături de aceşti d-zei eu nu-s decât o biată caricatură revoluţionară.” (Adevărul literar şi artistic, 15 aprilie 1938.) întâmplările, într-adevăr, impresionează prin dramatismul lor şi sugerează patosul eroic de care ar fi fost poate însufleţită cartea lui Panait Istrati despre U. R. S. S., dacă nu ar fi survenit incidentele din ultima perioadă a peregrinărilor sale. Credem că acest material faptic îl are în vedere Romain Rolland, în scrisoarea din 31 decembrie 1927, când apreciază „impresiile din Kiev” ale lui Istrati, văzând în ele „prefigurându-se magnifice opere de artă”.1

Tuberculoza îl va urmări cu constanţă, desigur ajutată şi de oboseala vagabondărilor dintr-un loc în altul. Jurnalul

1 „Impresiile din Kiev*, sub forma unor însemnări de jurnal, îi parvin lui Romain Rolland (în copie dactilografiată), prin intermediul lui Bilili, care satisface astfel cererea lui Istrati, în imposibilitate „de a ţine la curent şi de a trata de două ori acelaşi subiect* (scrisoarea e trimisă la 29. XII.1927', din Meudon).

De drum menţionează că nu o dată i „s-au aprins plămânii”, făcându-i pe medici să se îngrămădească în jurul lui.

Abia înzdrăvenit după o răceală şi împreună cu Kazantzakis, Istrati se hotărăşte să plece în Grecia, pentru a-şi verifica „ataşamentul dezinteresat” faţă de revoluţie. Înainte de îmbarcare (25 decembrie 1927), ei îi trimit o scrisoare lui Stalin, în care-l înştiinţează că pleacă peste hotare pentru a striga entuziasmul lor despre cele văzute în U. R. S. S.1

La Atena, Istrati – contribuie la aceasta probabil şi originea cefalonită a tatălui său – a avut parte de o primire triumfală. „Pentru început, aproape toată presa din Atena venea să mă salute, cum nu se mai întâmplase niciodată, nici chiar la Moscova”, comunică el satisfăcut.

Cel mai mare ziar din Grecia, Elef ter o Vima, 12 ianuarie

1928, îi pune la dispoziţie coloanele sale, în care Istrati proslăveşte noua lume a muncitorilor din Răsărit, profetizând moartea Apusului. Amplul articol se intitulează Teoriile sociale (Intre Apusul care moare şi Răsăritul care se naşte). Papanastasiu, şeful Uniunii Republicane, ministrul Agriculturii, îl invită la un dejun intim etc.

La 11 ianuarie, Panait Istrati îşi expune impresiile sale despre Uniunea Sovietică în sala teatrului Alhambra. Ziarul comunist Rizospatos, în articolul său întrunirea şi conferinţa lui Panait Istrati. Un salut revoluţionar pentru Uniunea Sovietică (12 ianuarie 1928), consideră că „rezultatul conferinţei întrece limitele altor întruniri obişnuite". Istrati a vorbit franţuzeşte şi a atins cele mai diverse probleme: de la speculanţi şi nepmani (consideraţi ca „păduchi în capul vulturului"), la luptele cu fracţioniştii (care n-ar face altceva decât să întărească puterea sovietică). „Pentru omul care se îndoieşte de descompunerea lumii vechi – a declarat el – o vizită în Uniunea Sovietică va fi prima zi de sănătate după o îndelungată boală".

1 Scrisoarea aceluiaşi Nikos Kazantzakis, trimisă din Constantinopol la 24 decembrie, ne informează că, într-adevăr, nu o simplă călătorie de agrement sau cu caracter general cultural aveau în vedere, ci sarcini practice, de^ militanţi politici care aveau menirea să le structureze pe alte temeiuri, noi, existenţa: nune grande vie, ardue, s'ouvre devant moi. Istrati et moi avons beaucoup de choses difficilles a faire… Des articles, des livres, un travail d'organisation, de la propagande a l'étranger…"

Conferinţa a stârnit un entuziasm uriaş. S-a intonat Internaţionala. Pe scenă, Panait Istrati s-a ridicat în picioare şi a strigat: „Proletar între proletari", apoi, cu lacrimi în ochi, s-a adăugat corului celor care cântau imnul revoluţionar al muncitorilor. Mulţimea l-a luat pe braţe şi astfel au pornit către Calea Universităţii. Poliţiştii au vrut să-i oprească, dar mulţimea i-a dat la o parte sau i-a târât în şuvoiul demonstraţiei. Automobilele şi tramvaiele au încetat să circule. În faţa Universităţii s-a ţinut un miting la care s-au rostit discursuri, s-au strigat lozinci contra fascismului şi în favoarea Uniunii Sovietice.

Cu o zi înainte, Panait Istrati vorbise în faţa deţinuţilor comunişti din închisoarea Singro. Impresionat de cei care erau întemniţaţi pe mulţi ani de zile, pentru convingerile lor comuniste, Istrati a trăit un moment de sublimă înflăcărare.

„Preaiubiţii mei prieteni, iubiţii mei tovarăşi – li s-a adresat.

După cum v-am scris, călcând pe pământul părintelui meu, întâiul meu gând, primul meu cuget era îndreptat la voi, la voi încarceraţii, luptători ai cauzei proletariatului.„ S-a legat faţă de ei că nu va pleca din Grecia până nu va vizita insulele unde se află deportaţii. I-a rugat să nu-l considere scriitor, ci muncitor. Le-a povestit cum a cunoscut şi el închisoarea statului burghezo-moşieresc. Îndemnul pe care li-l face e să-şi fortifice încrederea în victoria finală. „Curaj, prietenii mei… arătaţi că ştiţi să dispreţuiţi lanţurile şi, mai cu seamă, nu lăsaţi să pătrundă niciodată îndoiala în gândul vostru, în mintea

voastră. Să mă iertaţi dacă insist asupra acestui lucru. Ştiu cu câtă viclenie, în momentele grele, în momentele de lipsuri şi de dureri, precum şi în acelea de izolare, îndoiala pândeşte să intre în inima noastră, în inima luptătorului."

Vorbind despre Uniunea Sovietică, nu uită să menţioneze şi proiectul cărţii sale. „Am văzut atâtea lucruri, atâtea... încât îmi măsor puterile înainte de a începe greaua operă de a povesti munca victorioasă, făcătoare de minuni, a proletariatului."

Panait Istrati declară că în faţa sa, de acum înainte, se deschide o cale nouă de luptă dârză, până când va fi băgat din nou în închisoare – ar fi cea mai mare cinste ce i-ar putea-o face burghezia. Cineva, se pare, a manifestat neîncredere faţă de angajamentele sale, susţinând că o să-i uite repede, prilej pentru Panait Istrati ca să răspundă patetic, ca jlin jurământ: „Ştiu la ce faceţi aluzie. Este adevărat că astăzi clasa burgheză prea mă răsfaţă. O văd. Se pare că aceasta nu va continua mult timp. Aceasta nu înseamnă că un om care a ajuns la vârstă de 40 de ani, după atâtea lupte, ar putea să-şi păteze fruntea. Istrati e al vostru, Istrati nu linge acolo unde a scuipat. Nu-mi voi pleca capul. Nu. Alţii sunt trădătorii... Sunt în rândurile voastre şi rămân. Dacă aş pierde vreodată curajul, cel mai bun serviciu ce mi-ar putea face cineva ar fi să-mi spulbere creierii, împiedicându-mă de a linge acolo unde am scuipat. Grea mi-a fost viaţa până acum, dar ea va fi şi mai grea în viitor, căci anevoioasă e şi lupta ce am de dus."

Furia reacţiunii greceşti în faţa gesturilor şi discursurilor îndrăzneţe ale lui Panait Istrati nu a cunoscut limite. Va fi calificat, de către oficiosul guvernului, drept... pederast. Discuţiile se vor întinde până în Parlament, unde Papanastasiu îi va lua apărarea, spunând că pământul liber al Eladei trebuie să se arate ospitalier cu „genialul scriitor". În nota sa informativă, Legaţia română din Atena emite chiar presupunerea că acest incident a constituit o cauză a remanierii guvernului, în care n-a mai intrat ocrotitorul lui Istrati. Împreună cu Kazantzakis şi Glinos, el va fi tradus în faţa judecătorului de instrucţie, unde li se aduce la cunoştinţă că sunt acuzaţi de agitaţie comunistă (ceea ce în termenii respectivi însemna: ofensă adusă statului şi religiei). Până la urmă, în cazul lui Istrati^ se emite ordinul de expulzare, rămânând ca numai ceilalţi să răspundă în faţa justiţiei.1

La sfârşitul lui februarie (1928), Panait Istrati revine în U. R. S. S. (însoţit de Bilili).

Pe baza confruntării diferitelor scrisori şi a altor documente, vom încerca să precizăm, chiar dacă adesea într-un mod extrem de lapidar, itinerariul noilor sale peregrinări.

1 Hotărâre care-l amărăşte, căci îi convenea situaţia spectaculoasă de victimă într-un proces politic. Lui Romain Rolland îi relatează astfel cele întâmplate: „Politis a telegrafiat, de la Paris, guvernului său să nu se atingă de mine, iar acesta, într-o şedinţă de cabinet care a avut loc ieri, a decis în unanimitate să oprească urmările judiciare ordonate de procurorul republicii.

Încă o dată, păcat, căci aş fi putut spune la proces ceea ce mi-a fost imposibil s-o fac în cele trei articole şi o conferinţă care au stârnit emoţia procurorului.*

Prima localitate, Odesa (începutul lui martie). Nu pentru mult timp, deoarece la 21 martie se află în drum spre Ialta. Îşi realizează astfel un proiect mai vechi, conceput în perioada traversării, cu alţi delegaţi străini, a culmilor Caucazului (Istrati dorea să-şi găsească aici un refugiu, unde, reluând sensul, sa se regăsească pe sine). De astă dată, sunt şi alte motive, mai presante: continuele vagabondări într-o iarnă destul de asprii fac sa i se înrăutăţească sănătatea.1 La Ialta locuiesc îmi o casa care fusese atelier al studioului cinematografic. Nu au parte de un timp prea frumos. Regimul recomandat cu stricteţe şi în primul rând abandonul abulic (sau oricum pacificarea reacţiilor sale temperamentale), după cum era de aşteptat, nu este respectat. Propunerile de colaborare la noua revistă înfiinţată de Henri Barbusse (Le Monde) dintr-o data îl seduc. 2 (Va începe aici seria de articole: Notes et reportages d'un vagabond du monde). 3

La 30 martie 1928, trimite din Ialta 1000 de franci pentru campania electorală a Partidului Comunist Francez, împreună cu o justificare publicată de L'Humanité. „Fără a fi membru al partidului – declara Istrati – sunt din toată inima alături de voi şi consider de datoria fiecărui simpatizant, muncitor manual sau intelectual, de a contribui… la clortul proletariatului organizat". Aceste eforturi sunt menite

1 Amănunte cuprinse în aceeaşi scrisoare din 21 martie. Prietenii îl trimit la Ialta, convinşi fiind că-l vor putea ţine imobilizat într-un şezlong timp de o lună de zile, obligându-l să nu fumeze, să nu se agite, sa fie „înţelept" – ceea ce îl face pe Istrati, care ştie bine că asemenea prescripţii, în cazul lui, sunt dulci utopii, să exclame plictisit: „Mon Dieu, que cette bonne volonté la me fatigue". Acceptă, totuşi, cuminte, tot ce i se spune, pentru a avea linişte, dar în inima lui aşteaptă satisfacţii de alt ordin, estetic: „cuvântul Crimeia, el singur, îmi pare un poemu.

* Acestei colaborări îi acorda chiar semnificaţii speciale: „Voi încerca sci fac în această revistă – îi spune lui Romain Rolland – ceea ce speram să fac într-o publicaţie ce urma să fie scoasă de prietenul meu Rosenthal*.

Scrisoarea către Romain Rolland trimisă din Ialta, la 22 martiey conţine şi observaţii cu caracter social asupra vieţii din acest colţ al Uniunii Sovietice. „Viaţa în U. R. S. S., cu excepţia îmbrăcăminţii şi a locuinţei, este mai puţin scumpă decât nu importă unde în Europa*. Chiria nu-l apasă pe muncitor, deoarece plăteşte în raport cu câştigul său. „Dar important este stomacul, şi în legătură cu aceasta nu se poate spune nimic." Urmează amănunte precise de ordin casnic: două borşuri, două cotlete cu cartofi şi pâine la discreţie: 10 franci etc.

Să ducă la înălţarea „edificiului unei ordini sociale care va fi folositoare întregii omeniri muncitoare, ordinea comunistă, aşa cum se oferă zilnic ochilor mei uimiţi şi a cărui minunată alcătuire nu scapă nici unui om de bună credinţă".

La 24 aprilie îl găsim iarăşi călător. Ajunge la Kiev, unde-l reîntâlneşte pe Nikos Kazantzakis (procesul din Grecia se soldase cu o achitare). Se opresc aici câtva vreme, şovăind în hotărârea planurilor de viitor. De Întâi Mai vor fi oaspeţi de onoare la festivităţile de la Kaniev, consacrate sărbătoririi lui Taraş Sevcenco. Peste o săptămână, Istrati se află la Moscova, de unde trimite o telegramă lui Romain Rolland, rugându-l să facă toate demersurile posibile pentru ca Georg Lukăcs, Zoltăn Lippay şi Béla Kun, arestaţi la Viena, să nu fie extrădaţi guvernului reacţionar maghiar (ceea ce ar fi echivalat cu o condamnare la moarte). O escală relativ mai îndelungată. Se vor stabili la o „dacea” lângă Moscova (Bekovo). Kazantzakis, care rămâne un timp singur la Kiev, pentru a termina un scenariu (închinat lui Budha), îi regăseşte aici şi fac un menaj în comun.1

La 28 mai, are loc întâlnirea cu Maxim Gorki. Evenimentul va fi evocat într-un articol trimis din Bekovo revistei Les Nouvelles Littéraires (16 iunie 1928). Propriu-zis, nu aflăm aici prea multe amănunte despre întâlnire. Spaţiul articolului este ocupat cu o paralelă făcută între M. Gorki şi Romain Rolland. Şi, de fapt, vizita de la vila Olga, din 1922, va fi mai pe larg descrisă, deşi tema articolului era alta.

Curios: nici scrisoarea către Romain Rolland din 5 iunie nu ne comunică prea multe detalii în legătură cu vizita la Gorki. Este chiar, într-un anumit fel, sibilinică. Se simte efortul de a spune lucrurile pe jumătate, în intenţia de a menaja interlocutorul. Printre rânduri transpare o vădită insatisfacţie. Cu o lună în urmă, Istrati încercase (după obiceiul său) să iniţieze o corespondenţă cu Gorki, dar acesta „n-a făcut decât să semneze răspunsul său” (la scrisoare). Acum a reuşit să-l vadă „timp de un sfert de oră, în biroul lui Kalatov, directorul de la Goslitizdat”. Romain Rolland e avertizat că articolul din Les Nouvelles Littéraires nu reuşeşte să exprime

1 Vor fi existat, la început, intenţii de rămânere pe o perioada mai mare. Au făcut rost şi de un pian, pentru Bilili – adus de gazda lor de la o distanţă de 70 de verste, cumpărat fiind cu trei puzi de făină.

Pe de-a-ntregul sentimentele pe care le-a încercat: „C'est tres curieux ce que j'ai senti. Je n'en ai pu dire, dans cet article, ni le quart. Ah, comme la betise au cul grand ouvert nous empeche de parler intelligement et volupteusement.” Din nou, mărturisiri indirecte prin referiri la articolul din/fv Nouvelles Littéraires: „En me lisant, vous sentirez ma gnu*. I chaque ligne”. Şi, în sfârşit, mai direct: „Logiquement, il devrait etre plus pres de ma sentimentalité que vous, parce que un meme témperement, une meme inculture et un meme vie nous lient”.1

Părându-i-se că a mers prea departe şi l-a supărat pe Romain Rolland (care se afla într-o veche amiciţie cu Gorki), va încerca să dreagă lucrurile cu astfel de mărturisiri: „Je crois qu'il est bon et généreux. Amer il n'est nullement, je l'ai dit...”

Ce anume s-a petrecut putem să deducem din confruntarea cu amintirile unui martor ocular: N. Kazantzakis. Unele amănunte nu sunt exacte (ar reieşi astfel că ei l-au vizitat

1 Şi Gorki a rămas decepţionat de întâlnirea cu Istrati. În scrisoarea pe care i-o va trimite lui Stefan Zweig, la 23 decembrie 1929, îşi va aminti că, prin întrebările lui cam înfipte, chiar grosolane, Istrati i-a amintit de unii reporteri americani.

E de presupus că fiecare îşi făcuse despre celălalt o părere care n-a corespuns confruntării cu realitatea. Prin intermediul lui Romain Rollandcare, să nu uităm, îl decretase pe Istrati un „Gorki balcanic" – cei doi îşi manifestaseră mai de mult dorinţa de a se cunoaşte. L: osta secretară a lui Gorki, depănându-şi amintirile – Figaro littéraire, 20 mai 1950 – arată că acesta aştepta chiar cu nerăbdare veşti despre vagabondul devenit scriitor, enervându-se că Romain Rolland îi scrie despre orice vrei şi nu vrei, dar numai despre subiectul în cauză nu scoate un cuvânt. Pe de altă parte, Istrati, care vedea în Gorki pe scriitorul ale cărui portrete, tăiate din ziare, erau păstrate de socialiştii romani „cu religiozitate, ca nişte icoane", cum va mărturisi în Biroul de plasare, a sărit în sus de bucurie atunci când Romain Rolland îl anunţa că doreşte să-l pună în legătură cu marele scriitor rus.

Relaţiile lor n-au rămas totuşi numai la momentul respectivei întâlniri. Ziarele sovietice consemnează o participare comună la unele acţiuni cultural-obşteşti din Moscova. La 20 iunie, Maxim Gorki şi Panait Istrati sunt oaspeţii Casei Centrale a Ţăranului, unde rostesc alocuţiuni, felicitându-i pe cei 148 de tineri care absolviseră un curs (cf. Bednota, nr. 304, 22 iunie, 1928).

Pe Gorki chiar în ziua primei lor cunoştinţe la Moscova), dar în privinţa veracităţii observaţiilor psihologice n-avem îndoieli: „La capătul scărilor s-a arătat Gorki cu ţigara lipită de buze. Corpul greoi, faţa brăzdată, pomeţii obrajilor proeminenţi, ochii mici, albaştri şi neliniştiţi. Pe buze, o durere secretă. Istrati încă nu l-a zărit bine şi, sărind câte patru trepte, l-a prins de mână:

— Eu sunt Panait Istrati.

Era aproape să cadă pe umerii laţi ai lui Gorki. Gorki, calm, i-a întins mâna. S-a uitat la Istrati. Pe faţa lui nu se citea nici bucurie, nici curiozitate. Fără să vorbească îl privea.

După un timp:

— Să intrăm înăuntru, a zis.

Cu un mers liniştit, a intrat el întâi. Apoi, Istrati, nervos, cu buzunarele paltonului încărcate cu cele patru sticle de vin, cu pachetele cu mâncăruri. Ne-am aşezat la o masă într-o sobră cameră de lucru. Gorki, afară de rusă, nu ştia altă limbă: convorbirea a decurs foarte greu. Istrati a început să vorbească într-un fel de neînţeles. Nu-mi aduc aminte ce spunea, dar nu voi uita niciodată vocea lui, strălucirea ochilor.

Gorki, foarte calm, cu o voce moale şi joasă, aprinzând ţigară după ţigară, răspundea.

Panait, scoţând sticlele, le-a pus pe masă. A scos o mulţime de pachete mari şi mici. Dar nu avea forţa să le desfacă, înţelesese că ar fi fost un gest nepotrivit. Ceea ce spera el nu se realizase.

Gorki s-a sculat. Fusese chemat de nişte tineri. S-a închis cu ei într-o cameră alăturată. Noi am rămas singuri.

— Panaite, ce zici de maestru?

Cu mişcări nervoase, el a destupat o sticlă.

— Nu avem căni. Poţi să bei din sticlă?

— Pot.

Am luat sticla.

— Pentru sănătatea ta, Panaite. Omul seamănă cu un animal sălbatec. Peste tot în jurul oamenilor sunt prăpăstii, dar nu există nici un pod. Nu te consuma, Panaite! Tu ştiai acest lucru.

Foarte nerăbdător a răspuns:

— Mai repede, să beau şi eu. Mi s-a făcut sete.

Şi-a şters buzele.

— Ştiu, a zis. Dar uit de fiecare dată.

— Ba tocmai valoarea, preţul tău e aici. Dacă nu ai fi ştiut, era o nenorocire pentru tine. Daca ai fi ştiut şi nu ai îi uitat, tot era o nenorocire pentru tine. Deveneai un om rece.

Acum l-am văzut şi pe Gorki. Acesta e adevărul.

Şi-a băgat sticlele şi pachetele în buzunar, şi am plecat.

— Mie mi s-a părut foarte rece Gorki. Tu ce spui?

— Mie, foarte dur, un om care nu poate fi consolat.

Panait foarte aprins:

— Ca să găseşti consolare, trebuie să plângi, să strigi" să bei.

Şi eu am răspuns:

— Nişte musulmani care îşi pierduseră familia într-un război au dat ordin: ca să putem uita durerea noastră, trebuie să plângem cu toţii în hohote. Iată, Panaite, aceasta este disciplina cea mai dură, nu poţi forţa pe cineva să aibă senâi montele pe care ţi le doreşti. De aceea mie mi-a plăcut Gorki…" 1

Căsuţa de la Bekovo fusese închiriată, cum am mai spus, cu scopul expres de a deveni pentru un termen mai mare sediul rezidenţei lor.

1 Aceste amintiri ale lui Kazantzakis mi-au fost traduse din revista turca Varlâk (Fereastra deschisă lumii), nr. 7J1967 – revista care, cu varii ocazii, s-a arătat viu preocupată de popularizarea numelui lui Panait Istrati.

Reproducându-le Într-un articol din Secolul XX (nr. 3, 1968), scriitorul Pericic Martinescu – un pasionat şi excelent cunoscător al întregii opere a lui Nikos Kazantzakis – mi-a trimis o scrisoare în care-mi semnala că respectivele pagini se găsesc şi în volumul Lettre au Grecov Souvenirs de ma vie, apărut la Pion, în 1961. Mărturisesc că nu luasem act de apariţia acestei cărţi (ştiam numai că, într-unul din carnetele sale de călătorie: Du mont Sinai a l'âle de Venus, Kazantzakis dedicase un capitol întâlnirii dintre Panait Istrati şi Gorki, volum pe care nu reuşisem, până la acea dată, să mi-l procur). Folosesc prilejul

pentru a-i adresa mulţumiri lui Pericle Martinescu pentru informaţiile oferite cu deosebită amabilitate colegială.

Căsuţa era situată într-o pădure de brazi, cu o vegetaţie neaşteptat de abundentă – ceea ce atrăgea după sine o oarecare umiditate şi, corolar firesc, roiuri de ţânţari. Perspectiva era totuşi odihnitoare. Aici vor tăifăsui lângă nelipsitul samovar rusesc, vor citi, vor scrie, după cum vor ajunge şi la momente de încordare determinate de capriciile fiecăruia (cele ale lui Istrati având prioritate).

Dar armistiţiul acestei staţionări (şi recluziuni) va fi repede încălcat de demonul neîmblânzit al peregrinărilor. Peste o lună doar, şi o primă evadare: la Leningrad, pentru a asista la spectacolul nopţilor albe. Nu trec câteva săptămâni şi iată-l la Murmansk, unde admiră sfârşitul nopţii polare şi munca grea a oamenilor din Nord.

La începutul lui august se află, în schimb, la o altă extremitate: oaspete, în R. S. S. Moldovenească. Printre altele, este stimulat şi de dorinţa de a o revedea pe fosta activistă socialistă Ecaterina Arbore, devenită comisar al republicii cu sănătatea.1 Ziarul Plugarul roş ne informează că vizita lui

1 Descoperim şi un stimulent intim, chiar cu un substrat romantic: iubirea (nemărturisită), contractată în urmă cu douăzeci de ani faţă de sora Ecaterinei Arbore, Nina – o simpatie „qui rend la mâle muet"

(scrisoare către Romain Rolland, din 1 VIII.1928).

În aceeaşi scrisoare {scrisă în trenul care-l ducea spre oraşul Bălţi), se poate spune că pentru prima oară Istrati abordează mai cu ascuţime unghiul de vedere pe care-l adoptă în judecarea fenomenelor de viaţă întâlnite în U. R. S. S. Mai întâi, problema tăcerii în care se complace: de opt luni n-a publicat un articol în legătură cu cele văzute. (O altă scrisoare va menţiona că Rosenthal i-ar fi atras atenţia asupra interpretărilor răuvoitoare pe care le poate suscita această absenţă din câmpul publicisticii. Articolul despre vizita la Gorki ar fi fost scris şi sub această impresie.) în ceea ce-l priveşte, Istrati se apără, precizându-şi metoda de lucru: nu poate scrie imediat, sur le vif, ci post-factum, după ce a acumulat, în linişte, impresii şi după ce acestea s-au sedimentat: „am trăit an cu an, cu oamenii truditori, tot frecventând cotidian pe cei care trudesc, din susul până în josul scării ierarhice".

Una dintre concluziile formate: „Foarte simplă: aici, ca şi în alte locuri, omul dezinteresat e rar. Pentru a afla aceasta am venit aici. Restul nu mă interesează deloc" Totuşi, la această dată, îl interesează şi „restul", căruia îi dă o apreciere neşovăitor pozitivă: „Restul este, dealtfel, foarte puternic şi foarte sănătos". Pentru a nu se părea că e o afirmaţie de convenienţă, apelează la exemple. Astfel nu trecuse o lună de când „nebunii strigau în Europa că mişcări datorate foametei ameninţă să cuprindă regiunea..." etc.

— Temă devenită astăzi inactuală, ca şi cea a copiilor vagabonzi.

Panait Istrati (numit marele scriitor şi „călător internaţional") a stârnit un viu interes. Comitetul ştiinţific şi biroul scriitorilor l-au ales membru de onoare.

În oraşul Bălţi s-a ţinut un miting, la care Istrati a primit cravata roşie şi insigna de pionier.

În convorbirea cu redacţia ziarului Plugarul roş (17. VIII. 1(>28) va aduce elogii colhozurilor sovietice, mărturisind că pânü atunci nu avusese încredere în victoria comunismului la. Iie. Precizează, pentru a da autoritate cuvântului său, că e ţăran. (în faţa muncitorilor se considera însă muncitor.)

Reflecţiile sale sunt străbătute de un val de duioşie când îşi aminteşte de patria sa, România, care mai zace încă „sub ju^ul ciocoilor".

Urmează un vârtej ameţitor de localităţi, regiuni, republici. (Peregrinilor li s-a alăturat Elena Samios, prietena şi viitoarea soţie a lui Nikos Kazantzakis.) Nijni-Novgorod, Kazan, 1 Samara2 (iau cunoştinţă de urmările catastrofale ale foametei), Astrahan. Aici îl reîntâlneşte pe Cristian Racovski, surghiunit politic, ca adept al lui Troţki. Istrati a povestit, în mai multe rânduri, scena. Ceruseră să fie cazaţi la cel mai bun hotel, care să nu aibă ploşniţe. Sunt îndrumaţi la Komulnaia. Dar după primele investigaţii făcute, Istrati descoperă cuiburi de ploşniţe „în stare să înspăimânte şi un hipopotam". La strigătele şi ameninţările lui – îi taxează pe funcţionari drept contrarevoluţionari şi îi ameninţă cu G. P. U.-ul din Moscova – îşi face apariţia vecinul din camera alăturată, care se cruceşte recunoscându-l pe turbulent: era fostul său coleg din mişcarea socialistă. Îmbrăţişări. Schimburi de impresii în jurul samovarului!

La întrebările curioase şi indiscrete ale lui Panait Istrati

— Racovski rămâne, mereu, rezervat.

1 „Prietene, în zadar caut aici, de trei zile, umbra lui Mihail! Mă întreb chiar dacă într-adevăr el a existat, sau dacă viaţa mea nu e decât un vis. Şi iată: cu cât împing spre incredibil această existenţă, cu atât am mai puţină poftă de scris. Este sfârşitul/"

2 „Am trăit aici ore oribile, ascultând povestirile acelora care au suferit de foamete. Sunt lucruri absolut de necrezut"

Continuând drumeţiile, străbat culmile Caucazului, pe faimosul „drum militar". Georgia.1 Vin la rând Erevan, Baku,

1 La 22 octombrie, locul expeditivelor salutări de pe margini de ilustrată îl ia o ampla epistolă (neterminată). Istrati simte nevoia unei convorbiri-confesiuni. Iar Romain Rolland, dincolo de atributele cunoscute, mai este şi printre puţinii „de dincolo" cu care el întreţine o corespondenţă regulată. Şi, de fapt, e singurul. Unele legături epistolare mai păstrează (inconsecvent) numai cu Rosenthal. (Gheorghe Ionescu, reîntors la Paris, nu-i trimite un rând, din simpla oroare de a-i scrie.) Împreună cu Rosenthal „sunteţi singurii care mă hrăniţi cu o adevărată sevă a amiciţiei*.

Frământările lui Istrati se învârtesc în jurul aceleiaşi „angoase" pe care i-o dă ideea scrisului: „este un fapt: dispun de din ce în ce mai puţină energie pentru a mă sili să scriu, de orice scris ar fi vorba: scrisori la un prieten sau scrisori pentru ignobila galerie". Ritmul constant, armonios al travaliului prietenului său (Romain Rolland) îl umple de invidie: „mă întreb chiar cum dracu faceţi pentru a vă putea dărui întreg scrisului – artă sau corespondenţă –

care devine în ochii mei, din ce în ce mai mult, un joc absurd, o acţiune factice, o simplă glumă pentru epoca noastră de sânge şi rapt”. Actul beletristic i se pare cu atât mai inutil, cu cât, după atâtea vagabondări „sub toate climele, printre toate fiinţele şi lucrurile cele mai variate”, poate să-l încredinţeze că, „peste tot, artele şi sentimentele sincere se fabrică cu o rapiditate înspăimântătoare, nimic nu poate rezista voracităţii egoismului omenesc*;

Motive diverse de sumbră meditaţie, influenţate mult şi de suferinţele de ordin fizic (scrisoarea este redactată în pat, cu creionul). „Sunt bolnav, bolnav – nu la figurat, la propriu. Organismul meu pârâie din toate părţile.” Cântăreşte 53 de kg. Nu poate sta mai mult de o oră pe un scaun „din pricina feselor care s-au topit până la os”. „Acum toate bolile mele – piept, stomac căzut, dantura ruinată, sciatica – şi-au dat rendezvous în sărmana mea carcasă, la aceeaşi oră...”

Pe acest fundal, interogaţiile conştiinţei sale profesionale capătă proporţii. Avem de-a face cu o criză despre care – cercetând şi mărturiile tovarăşilor săi de călătorie – putem spune că este determinată şi de acest fapt obiectiv: Istrati se afla în faţa unui alt prag al creaţiei, corespunzător experienţei umane şi profesionale căpătate în răstimp. Adrian Zograffi, alter-ego-ul său, aşa cum îl văzuse odată, cum voise să-l descrie mai departe, nu aparţinea unei faze depăşite f Nikos Kazantzakis, cu acuitatea spiritului său de observaţie, nu va omite să facă loc, în însemnările sale, următoarei scene: Istrati perorează despre eroul principal al operei sale: „Vorbea fără noimă, nu era chip de a pune ordine în cele ce spunea. Mă uitam la el cu multă simpatie şi admiraţie. Înţelegeam că se afla la un moment critic al vieţii lui, care nu-şi alesese drumul pe care trebuia să-l urmeze...”

Acesta este adevărul: nu-şi alesese viitoarea ţintă a drumurilor sale literare (care la Istrati se contopeşte cu planul existenţial). Asupra lui acţionau diverse influenţe pe care nu ştia cum să le concilieze. (Până atunci tendinţe divergente putuseră coexista paşnic în forul spiritului său, acum însă sosise clipa opţiunii.) Şi nu se poate afirma că Panait Istrati nu

Batum (plimbare cu vaporul „Lenin”), Suhumi.1 La 2 decembrie sunt la Rostov, de unde urcă spre Kiev (solicitări ale studioului în legătură cu filmul) şi la 18 august revin la încearcu să sr folosească de orizonturile ce-i fuseseră deschise de ultimii ştii ani de militantism declarat pentru a-şi proiecta creaţia pe o orbită/o/în, Scrisoarea citată constituie o dovadă. Exprimându-şi uimirea faţă tir comportarea lui Racovski care, deşi mazilit, găseşte în el energia de ti dedica studiului său despre saint-simonişti, şi chiar„ fericit, vioi, iradiind de spirit franco-oriental*, îl întreabă pe R. Rolland dacă a avut oca/ia vreodată să cunoască personal asemenea dpi. Şi se simte în drept mi/instruiască în privinţa acestui „mare specimen al timpului nostru*. Conform viziunii proprii asupra revoluţionarului, el reţine, cu satisfacţie, aceasta trăsătură: „sunt la fel de umani ca dv. Şi mine*, dar, „fiind mai puternici ca noi, ei ucid omenescul care e în noi, cu scopul de a putea făuri viitorul, viitor care nu vrea niciodată să se nască fără suferinţe*.

Era tentat şi Istrati de înfăţişarea, în adevărata lor lumină, a acestor noi şi semnificative tipuri umane? Da, după cum sună propria-i mărturisire (ezitările ţinând doar de limitele forţei sale fizice): „S-ar afla aici o mare datorie de împlinit la adresa acestor mari făuritori ai viitorului, astăzi ignobil înconjuraţi de neînţelegere, dar şi o strivitoare sarcină pentru creatorul care s-ar simţi tentat să-i pună în adevărata lor lumină.

Această idee mă pasionează până la punctul de a mă dezgusta de tot ce-mi propun încă să scriu, dar recunosc că nu mă simt încă în stare pentru o operă de astfel de anvergură: sănătatea mea şubredă îmi va scurta viaţa înainte ca eu să parvin la o completă stăpânire a subiectului...*

1 O carte poştală în care-şi strigă admiraţia faţă de frumuseţea locurilor: „Aici, ţara şi climatul pot rivaliza cu cele mai frumoase locuri ale pământului*.

Totodată, va fi reluată scrisoarea începută la Batum. Istrati ţine să-şi definească mai bine şi mai frontal atitudinea faţă de problemele atinse în cursul corespondenţei lor. Impresiile acumulate de-a lungul acestui lung voiaj? „Da, aveţi dreptate: eu încep să fiu greu de ceea ce ştiu, de ceea ce am văzut. La 25 octomvrie a trecut un an de când am pus pentru prima oară piciorul pe pământul sovietic.” l-a facilitat o cunoaştere mai directă a lucrurilor faptul că vorbea româneşte şi greceşte. Astfel că a putut uneori fără intermediari să pătrundă în intimitatea unor chestiuni Meare cer o înţelegere totală (C.

În plus, a mai beneficiat de calitatea sa de a fi fost şi de a fi rămas ceea ce se cheamă un „om de pe stradă*. „Cel mai mare avantaj

— Pe care nu-l au alţi scriitori – ch'ar Gorki şi Barbusse – este acela că eu duc o viaţă de stradă, nu d? Palat... Muncitorul într-un fel vorbeşte cu superiorii săi, în şedinţe, la lucru, şi altfel „între noi”. Or, în acest sens, nici Gorki, nici Barbusse n-au çtiut să câştige încrederea muncitorilor şi ţăranilor. Pentru aceştia ei nu sunt decât scriitori. Şi numai unui „camarad” muncitorul li va vorbi cu inima deschisă.

Eu am rămas acest „camarad”. Mă recunoaşte uşor şi mă abordează cum vrea. Câteodată, mă epuizează. Dar recolta mea e formidabilă şi unică*

Moscova. Anul nou şi-l petrec la Leningrad, ca oaspeţi ai lui Victor Serge. Reîntoarcerea la Moscova va marca şi sfârşitul călătoriei sale în U. R. S. S.

Moscova le oferă spectacolul unei ierni ruseşti (în contrast neaşteptat cu locurile scăldate de soare şi „splendoare subtropicală” de unde veneau). Înainte de a ajunge în gara Kursk, sunt nevoiţi să despoaie valizele de învelitorile de lână pentru a le pune pe ei – în special Panait, cel mai sensibil, care astfel încotoşmănat trezeşte uimirea şi hazul unui „gavroche” ce-i strigă în faţă: „Petruşka”. Drept recompensă, oraşul de-abia acum, în decorul maiestuos al iernii, li se dezvăluie sub unghiul său cel mai caracteristic (o Moscova austera, solemnă şi plină de grandoare, sau cum scrie Istrati: „Moscova... este de o tristeţe maiestuoasa., mai ales când o contempli de la

Panait Istrati încetează însă acum sa adopte acea viziune euforică şi nu de puţine ori excesiv retorică, din primele scrisori, privirea sa este mai scrutătoare, dându-şi singur seama de complexitatea fenomenelor pe care e

chemat să le aprecieze t „Şi, totuşi, eu nu sunt gata să vorbesc. Cu cât înţeleg mai mult, cu atât mai mult simt că mai rămâne de înţeles. Uneori, încălzit la alb de binele şi de răul care mă asaltează, eu pornesc să vă scriu una din acele lungi, copioase şi veridice scrisori pe care mă gândesc să le public ulterior. Apoi îndoiala mă străbate şi mă opresc.” Nu se poate să nu vedem aici scrupulele unei corectitudini morale care-i face cinste, ca şi modul sincer în care-şi evaluează propriile-i forţe: „Se joacă aici o tragedie din care se cunoaşte puţin în lume. Personal, îmi pun în joc întreaga mea soartă sentimentală şi ideologică...” Face eforturi de a nu cădea în schematizări superficiale, de un fel sau altul. Astfel, încrederea în oameni, care „ieri era intangibilă, astăzi nu mai e”, dar în sensul că „îşi schimbă forma, instalându-se pe un alt plan, mai omenesc, mai frumosmai exact, Istrati va reveni la o convingere mai veche – dar nu şi-a păstrat-o oare tot timpul, ajustând-o doar sub impresii de conjunctură?

— Potrivit căreia fiinţează dincolo de un cadru social precis, într-un plan oarecum ontologic al existenţei, rolul demiurg al unei „materii umane superioare*. „Eu nu sunt surprins. Vă amintiţi de începutul corespondenţei noastre f Eu îmi mărturiseam atunci credinţa într-o „materie umană superioară”. Mi-aţi răspuns că şi dv. Credeţi la ţel.

Ei bine, să rămânem aici. Este totul. Nu există nimic mai mult şi nici nu va fi niciodată!”

Concluzia (cu valoare de propriu îndreptar moral) este însă de o robusteţe neaşteptată, ce-l face să înalţe elogii vieţii în termeni de Cântarea Cântărilor: „Cu toate acestea, să nu şovăim să ţinem sus puterea noastră de a spera. Este timpul. Avem elanul. Există de asemenea sângele care udă arborele vieţii şi-l face să rodească. Osana!”

Piaţa Roşie sau de la Kremlin, şi monumentele, îndrăgostite, continuă acolo jos convorbirea lor seculară”).

O veste tristă le umbreşte plăcerea revederii Moscovei: moartea mamei lui Bilili. (Cu acest prilej, iese la iveală faptul că deşi părinţii lui Bilili locuiau în superbul domeniu d'Aâre, care nu le mai aparţinea – erau destul de împovăraţi de neajunsuri materiale. Un adevăr de care Istrati nu avusese cunoştinţă, motiv pentru a-şi face mii de reproşuri.)

Bineînţeles, programul stabilit (Siberia, Japonia) se dă peste cap. Bilili trebuie să plece. Istrati ar dori s-o vadă stabilită la Viena (aici ar putea să-şi perfecţioneze calităţile muzicale). Propriile-i perspective? Cea mai imediată, generatoare de angoase: reluarea muncii scrisului: „Eu voi relua, la rândul meu, condeiul pe care-l privesc cu spaimă: el nu-mi promite nimic în genul lui Candide (O, Guido Miglioli et comp.)”. Iar „sediul” său, acesta va continua să rămână în Rusia: „Şi eu voi continua să trăiesc în Ru^sia, care-mi devine mereu mai dragă prin lupta ei eroică, chiar dacă există rătăciri. Nu-mi voi îndeplini faţă de ea întreaga mea datorie, căci se poate ca ea să nu ţină la aceasta, dar mă voi gândi totuşi la ale noastre „fântâni arteziene„, voi merge de-acum înainte în profunzime, cum spuneţi.”

Istrati îl roagă pe Romain Rolland s-o invite la el pentru o convorbire pe Bilili, aceasta atât pentru a-i uşura clipele grele prin care trece, cât şi pentru a-i împărtăşi mai complet şi prin viu grai impresiile călătoriei lor în U. R. S. S.

Cât de mult este angrenat Istrati în diverse treburi curente din Uniunea Sovietică ne-o dovedesc cererile ale căror ambasador se face pe lângă Romain Rolland: a) din partea editurii Molodaia Gvardia din Moscova privind editarea unui Jean Cristophe prescurtat (eliminându-se tot ce nu e acţiune) şi chiar cu o prefaţă a autorului (R. Rolland va refuza să accepte şi una, şi alta dintre propuneri); b) din partea editurii Goslitizdat din Georgia: alcătuirea sumarului unei antologii din literatura universală pe teme etice, destinată educării tineretului.

Scrisoarea din Moscova, datată 11 ianuarie (1929): Istrati a luat hotărârea de a o însoţi pe Bilili, dar trebuie să rezolve tot felul de angarale legate de problema paşapoartelor (sunt expirate şi în afară de aceasta poartă apostila: valabil pentru Europa, „sauf la Russie") şi de convertirea rublelor în valută străină. Ajungând la subiectul banilor, el se simte obligat să repete că, în pofida acuzaţiilor ziarelor burgheze din Franţa („Ah! Le Temps, VAvenir, Comoedie care ţipă, după presa greacă, că eu am devenit un vulgar „agent bolşevic„ care mă scald în aur"), tot timpul el a trăit din drepturile de autor ale operei sale traduse în U. R. S. S. Sau din remunerarea altor lucrări făcute aici. (Iată un cont al sumelor – destul de importante – de care a beneficiat: cărţile sale publicate „în trei mari tiraje, filmul despre Kyra, trei scenarii şi ceea ce am făcut să apară în dreapta şi stânga în revistele şi ziarele de aici: în jur de 12 mii de ruble". Face în schimb o proastă figură de autor în Franţa, unde n-a mai dat nici o carte.) în sprijinul hotărârii de a nu rămâne în U. R. S. S. (după plecarea lui Bilili), Istrati oferă şi alte motive: „Renunţ să continui şederea aici, căci camera mea urlă de dimineaţa până seara de toate nefericirile din viaţa sovietică. Am devenit, ca peste tot unde am pus. Piciorul, un birou de asistenţă publică şi o înaltă curte de casaţie." Drept exemplu, dă cazul unui român care în urmă cu câteva zile dăduse buzna la el, disperat: făcuse parte din Legiunea Străină, de unde fugise şi străbătuse întregul teritoriu al Uniunii Sovietice de la un capăt la altul, fără o singură hârtie de identitate. Istrati a intervenit şi l-a salvat. „Dar mi-e imposibil să continui. Voi sfârşi prin a ambeta toată lumea".

În legătură cu demersurile făcute pentru obţinerea paşapoartelor, scrisoarea din 29 ianuarie consemnează alte dificultăţi pe care le întâmpină la ambasada Franţei. (I se spune că „are dosar". Istrati exclamă: „Prostii. Mâinile îmi sunt curate." Se aşteaptă o dezlegare telegrafică de la Paris.) Abia la 11 februarie, Romain Rolland primeşte o scrisoare expediată din Varşovia. Istrati se îndreaptă spre Paris, iar Bilili, spre Berna.

Intenţionat am căutat să reconstituim cât mai amănunţit filmul vizitei lui Panait Istrati în Uniunea Sovietică, desfăşurând larg evantaiul documentelor de care dispunem. Nu s-a putut observa propriu-zis vreun indiciu cert al viitoarei rupturi – cel puţin pentru forma în care se va petrece, cu respectivul scandal în mediile comuniste. Sa mai cităm un singur fapt, memorabil prin forţa lui de

elocinţă. Iritat de zvonurile mincinoase lansate în Apus de unele ziare cu privire la o atitudine a sa opoziţionistă vizavi de U. R. S. S. (s-a mers până acolo încât i s-au plastografiat scrisori, afirmându-se că atunci când vizitase Grecia fusese fugit din Uniunea Sovietică), scriitorul dă în VHumanite nu o simplă dezminţire, ci o declaraţie de principii, considerată „testament”: „Nu posed nici o avere şi nu voi poseda niciodată. Scârbit de regimul capitalist şi de toţi aceia care ^ ezită încă^ să-l repudieze public, fie ei prietenii mei cei mai dragi, adânc mâhnit de a vedea cât de puţin numeroşi sunt oamenii ^care aderă deschis la cauza proletară, constructivă şi pacifistă, aşa cum orice om de bună-credinţă poate s-o vadă manifestându-se în U. R. S. S. Şi dorind să sfârşesc cu o atitudine care oferă îndoieli, eu declar aici că mă consider membru activ al Internaţionalei a III-a comuniste, decis de a-i consacra restul forţelor mele…

La moartea mea, vreau să fiu îngropat în Rusia, şi, Jn ziua când România va fi în^ mâinile proletariatului său, să mi se transporte oasele la Brăila.”

Şi cum s-a putut ca, de la astfel de înfocate adeziuni, să se ajungă la confesiunea unui „învins”, care s-a rupt zgomotos nu numai de Uniunea Sovietică, dar, în general, de mişcarea comunistă internaţională? Trecerea neaşteptată de la o atitudine la alta a uluit, făcând să se vorbească despre „cealaltă faţă” a lui Istrati (până atunci tăinuită), sau, şi mai brutal, despre cumpărarea lui de către burghezie. Acuzaţiile sunt, desigur, lipsite de o bază reală. Cine vrea să înţeleagă „metamorfozarea” lui Panait Istrati trebuie să ţină seama de natura particulară a viziunii lui despre lume şi, mai ales, de structura sa psihică.

Din relatările unor scriitori care l-au cunoscut în anii aceia, dobândim informaţii preţioase pentru investigaţia noastră. Ilya Ehrenburg schiţează, puţin maliţios, dar în spiritul adevărului, portretul lui Panait Istrati: „Omului acestuia nu-i plăcea să raţioneze, dealtfel nici nu se pricepea s-o facă. Gândea în imagini de basm. Pentru el, lumea se împărţea în două: cei răi şi cei drepţi, cocioabele mizere ale Neapolului sau ţărmurile vrăjite ale râurilor unde curge lapte şi miere.

Uneori, mî-era greu să discut cu el: nu-şi imagina că în Rusia sovietică poţi întâlni oameni proşti sau fără inimă.” 1

Această naivitate „romanescă” răzbate şi din conferinţele bau articolele scrise în perioada de care ne ocupăm. De pildă, în discursul rostit la teatrul Alhambra din Atena, el descrie în modul următor viaţa oamenilor din Uniunea Sovietică: „Tot ce există se împarte egal şi drept la toată naţiunea. Iaca marea dreptate. Marea putere a comunismului. Un proletar munceşte, nu munceşte, trebuie să se hrănească şi să se adăpostească.

Acolo toţi sunt fraţi, unul altuia îşi fac loc la masă şi îşi dau o saltea, să nu moară de foame sau de frig.”

Pentru Panait Istrati, Uniunea Sovietică ar realiza pe pământ paradisul evanghelic: cine vrea munceşte, cine nu vrea nu munceşte, dar nimeni nu suferă de foame şi de frig.

Sunt, fireşte, reprezentări facil romantice, care transpar şi din alte însemnări de călătorie şi care, cu timpul, la o mai adâncă familiarizare cu realitatea, vor lăsa să se insinueze – discret, ca o otravă cu efecte târzii – angoasa contrarierii lor. (Căci înaintea unei crize a concepţiilor, are loc la Panait Istrati o criză a predispoziţiilor sentimentale sau, şi mai precis, a himerelor propriei imaginaţii înflăcărate.) în „noua lume" oamenii nu se schimbă dintr-o dată, ca la un semn al baghetei magice, în societatea mult visată lucrurile se petrec puţin altfel decât în „cetăţile ideale" propovăduite de marii utopişti.

Faptul că, discutate dintr-un punct de vedere teoretic, asemenea viziuni nu atestă un spirit cât de cât analitic, nu încape îndoială. Dar ele măsoară, orice s-ar spune, un fervent absolutism moral, dovada marii sale castităţi sufleteşti. Căci a aştepta ca, din primul ceas al cuceririi puterii de către proletariat, înaltele virtuţi ale umanităţii să fie întrupate în

1 în schimb, Tamara Motlleva, în cartea dedicata lui Romain Rolland (Moscova, 1969) îmbrăţişează un punct de vedere puţin schematic, explicând metamorfozarea atitudinilor lui Istrati pur şi simplu prin… firea lui isterică.

E drept, aprecierea este emisă tangenţial, când se prezintă corespondenţa dintre Romain Rolland şi emulul său (p. 259-262), dar ne-am fi aşteptat de la un savant cu renumele binemeritat de care se bucură Tamara Motlleva la o judecată mai calmă şi mai profundă.

Expresia lor absolută este o atitudine, care, dincolo de inocenţă, respiră grandoare.

Conflictul ideal-realitate va fi favorizat şi agravat, la acea dată, de situaţia pe care o prezenta U. R. S. S., când existau dificultăţi deloc uşoare pe plan economic şi social, iar în interiorul partidului se dădea lupta cu grupurile fracţioniste, troţkiste. Să mai adăugăm că, şi în acei ani, se puteau întâlni fenomene simptomatice pentru ceea ce se va numi ulterior „cultul personalităţii", astfel încât putem conveni că drama sufletească a celui care scrisese Ciulinii Bărăganului împrumuta o gravitate ce pe nedrept i-a fost negată.

În acest sens, merită toată atenţia cele două scrisori pe care Istrati le trimite, către sfârşitul călătoriei sale, lui Guerson, secretar al G. P. U.1 (întâmplarea făcuse ca cei doi oameni să se cunoască şi să rămână în relaţii cordiale).

Prima epistolă are ca dată 4 decembrie 1928 şi este expediată din Novi-Afan (Caucaz). Informându-l pe secretarul G. P. U.ului de locurile străbătute până atunci şi de alte obiective ale unei proiectate călătorii: Turkestan şi Siberia (încă şase luni), el mărturiseşte nevoia unei discuţii sincere în legătură cu cartea ce urmează s-o scrie despre U. R. S. S., conştient (şi complexat) de responsabilitatea sa, care „devine din ce în ce mai grea, pe măsură ce mă afund în viaţa sovietică".

Istrati schiţează trei tipuri de atitudine, frecvente până atunci, în raport cu U. R. S. S., descoperind că nu-şi găseşte locul niciunde. Prima ar fi cea a

neutrilor, a „făcătorilor de cărţi mai mult sau mai puţin binevoitoarei tip Duhamel sau Violis; a doua – a duşmanilor, „detractori de profesie„, ca un Henri Béraud, şi, ultima, cea reprezentată de Henri Barbusse, „apologist tot de profesie„. Mai ales cea de a treia categorie îi stimulează apetiturile satirice, proferând cu demnitate acest adevăr la care nu poate să nu adere tot scriitorul cu adevărat revoluţionar: „Când un scriitor renunţă la orice semnificaţie critică şi devine clopotul spart al unei idei, el încetează de a mai fi ascultat, nu mai serveşte astfel cauzei pe care crede că o serveşte, ci o compromite". Complexele

1 Copia lor va fi pusă la dispoziţia lui Romain Rolland, după întoarcerea în Franţa (la 28 mai 1929). Acesta le va da o apreciere pozitivă, întrebându-l doar pe Istrati de ce a scris aceste scrisori la sfârşitul anului 1928 şi nu mai înainte.

Lui Istrati vin şi de acolo că „pentru mine, problema sovietică ^este o dramă intimă"; el n-a venit în U. R. S. S. Pentru „a căuta subiecte de cărţi, ci pentru a vedea dacă pot fi util cauzei proletare". Să reţinem mărturia, deoarece la ora actuală, acesta este rolul ce-i place, în care crede: de revoluţionar intransigent, care prin francheţea observaţiilor sale vrea să ajute statului muncitoresc să se debaraseze de lipsurile sale. La întrebarea pe care şi-o pune dacă poate fi util cauzei comunismului, el răspunde, fără să şovăie: „Astăzi eu ştiu că pot să fiu util, cu o condiţie: de a nu seri ca Barbusse". Precizările de acest fel abundă în scrisoare: „Prin aceasta eu nu vreau să spun că trebuie să ne lăsăm în voia flecărelilor şi vorbelor de ţaţă care să ne afunde în haosul burgheziei, dar există aici rele primejdioase care trebuie să fie spuse pe nume". Vor fi emise în continuare aprecieri care, pentru noi, contemporanii actului de denunţare a efectelor „cultului personalităţii", răsună ca un grav şi patetic avertisment: „Există, în Partid, oameni nedemni de locul lor şi care fac totul pentru a şi-l menţine (sublinierile sunt ale lui P. I.). Aceştia nu mai sunt revoluţionari, necum comunişti.

Există la lucrătorul de partid teama de a critica pe aceşti oameni, teama de a-şi pierde pâinea şi chiar de a fi închis.

Sunt înalţi funcţionari comunişti cărora le place să ducă o viaţă care ofensează dura existenţă a muncitorului. Eu însumi am văzut membri ai G. P. U. În uniformă, epatând cu soţiile lor împopoţonate cu toalete puţin convenabile.

Există o specie de aşa-zis scriitor proletar, care nu este cu nimic mai puţin un parazit, trăind pe spatele clasei muncitoare. Acest specimen iubeşte mult banchetele unde poate să golească sticle, să debiteze prostii poetice şi să strige: Trăiască literatura proletară.

Există, în sfârşit, o inumană persecuţie a membrilor opoziţiei, care trebuie ţinută la distanţă, se înţelege, dar care nu trebuie împinsă la nebunie şi sinucidere."

Pentru a fixa şi mai limpede sesizările sale, el îşi reafirmă atitudinea sa de „bun comunist, bun bolşevic": „Eu vă spun toate acestea ca un bun comunist, ca un bun bolşevic.

Nu e nevoie să vă spun că parcurgând Uniunea Sovietică nu am văzut numai relele astea. Am văzut de asemenea, şi mai ales, opera socialistă, care, la fiecare pas, m-a făcut să strig de bucurie. Dar dacă vreţi să vorbesc cu vigoare, trebuie să-mi permiteţi să spun de asemenea răul, de a-l spune cu măsură, cu milă, cu menajamente, dar de a-l spune. Ce Guerson este împuternicit să comunice Partidului conţinutul scrisorii sale. Dacă nu i se va da consimţământul în privinţa publicării impresiilor, el nu va^mai^ scrie cartea: „voi tăcea în public şi în viaţa mea privata, aici şi în străinătate. Voi trăi de unul singur."

La 19 decembrie, din Moscova, expediază, pe aceeaşi adresă, o nouă epistolă, ca o completare a celei anterioare (considerată: „scrisoarea-program"). Atitudinea sa „definitivă (sper cel puţin) „ este expusă în cinci puncte: „1) Nici o întoarcere şovăitoare spre capitalism şi burghezie, care trebuie să fie sortite distrugerii, cu toate deficienţele ideologice şi morale ale regimului sovietic.

2) Relele actuale ale regimului sovietic sunt, în ochii mei, remediabile, cu condiţia de a le înlătura.

3) încredere absolută în clasa muncitoare sovietică, clasă care trebuie să găsească forţa şi mijloacele de a vindeca rănile propriului ei regim şi de a intra pe o cale de realizări socialiste mai eficace şi mai puţin rodnică în erori.

4) Eu nu cred deloc că această redresare îi revine opoziţiei, aşa cum cred unii opoziţionişti obtuzi, din contră, lăsată în voia ei, opoziţia este capabilă de erori la fel de grave.

5) Nu văd decât un singur mijloc de a ieşi din impasul critic actual: a) acela de a înceta să se combată opoziţia prin mijloace de teroare, b) a se proclama dreptul la critică în Partid al tuturor membrilor lui, chiar pentru cei excluşi pentru vina de opoziţionalism, şi e) de a crea votul secret în partid şi sindicate.

Iată ceea ce eu numesc a fi astăzi un bun comunist. Vreau să fiu un asemenea comunist şi să lupt cu toate mijloacele de care dispun." 1

Istrati îşi dă seama de implicaţiile pe care le poate avea proclamarea acestor adevăruri oricum şi oriunde: „cuvântul meu sincer ar putea declanşa o polemică ignobilă în câmpul advers" – este motivul pentru care declară că nu va face

1 Monique Jutrin-Klener apreciază că „Le programme d'Istrati avait un ton résolument trotskiste (f!) nimic fără aprobare, deoarece „eu nu sunt nici opoziţionist, nici anarhist, ci un colaborator al operei sovietice. Cred profund în forţele vii care tac astăzi în mijlocul clasei muncitoare şi care trebuie cu adevărat să dicteze..."

Substratul patetic al scrisorii irumpe în final: „Acesta e programul meu. Sunt gata să mor susţinându-l!" 1

Cercetătorul, reţinând aceste importante „piese de dosar", nu rămâne totuşi, în cadrul investigaţiei sale, mai puţin în încurcătură. Căci nici criza unor iluzii romantice, nici criticile aduse vieţii sovietice (încrederea în justeţea

orânduirii rămânând în afara discuţiei) nu explică prin ele înseşi mişcările seismice catastrofale ce vor modifica „catagrafiile” vieţii sale spirituale.

Ar trebui atunci să ne îndreptăm poate atenţia asupra unor aspecte care în cazul altora pot să pară (şi să fie chiar) mărunte, dar la el să joace un rol neaşteptat de important. Mă gândesc la influenţa unor medii, la rolul unor prietenii. Căci viaţa acestui om, sălbatec de orgolios în afişarea independenţei sale, este teribil de uşor înrâurită de factori exteriori (ca un meteorit care se află la discreţia forţei de atracţie a marilor planete în vecinătatea cărora se roteşte). Ne rămâne să cercetăm modul cum se conjugă, în perioada de care ne

1 Este uşor de înţeles că nu putem accepta speculaţiile în care s-au lăsat antrenate unele publicaţii străine (mai ales după Congresul al XX-lea al P. C. U. S.), privind calitatea lui Panait Istrati de... vizionar comunist. S-a putut observa şi până acum că, dincolo de anumite fraze împrumutate sub sugestia momentului, cât înţelegea el din problemele practice şi teoretice ale construirii socialismului era teribil de puţin. Clnd va voi, în Vers l'autre flamme, să-şi sprijine apostrofele pamfletare cu niscaiva argumente de principiu, întreprinderea va fi cu totul derizorie. Istrati face ce face şi se întoarce la aceleaşi aprehensiuni de ordin romantic.

Autorul Chirei... se indignează că în U. R. S. S. „existenţa e reglementată până în cele mai mici amănunte”. Ce descătuşare a forţelor de producţie, ce civilizaţie socialistă! Istrati nu poate să nu deplângă dispariţia izbei (cu traiul lângă natură) şi faptul că popoarele U. R. S. S. „care ies încet din viaţa patriarhală – ca la noi în Balcani – sunt vârâte în zgârie nori americani, deasupra cărora nu cânta privighetoarea...” în ansamblul reacţiilor atât de controversate declanşate de U. R. S. S. – ca realitate istorică nouă – de la înrăitul anticomunist Henri Béraud, la „neutralul” Duhamel şi de la André Gide, cu „convertirea” cunoscută, la Romain Rolland, atitudinea lui Panait Istrati rămâne singulară prin aceste măsuri şi judecăţi romantice, inaderente funciar la structura modernă a prefacerilor secolului său.

Ocupăm, reacţiile sale (nu de puţine ori exclusiv temperamentale) cu forţa de persuasiune a unor incidente şi a unor amiciţii.

Avem motive să credem că forma uneori exemplar-coerentă şi echilibrată pe care o îmbracă unele dintre manifestările publicistice din timpul vizitei în U. R. S. S. Se datoreşte şi forţei de iradiaţie a gândirii (e cert mai sistematică şi mai bine „mobilată” teoretic) a „cretanului” (Nikos Kazantzakis).

De asemenea, mi se pare cert că în modul de manifestare a contrarietăţilor vizavi de unele aspecte din U. R. S. S. Un rol deloc neglijabil, dacă nu esenţial, îl va avea influenţa crescândă exercitată, în ultima perioadă, de elementele opoziţioniste, troţkiste.1

Pentru a completa lacunele existente (nu numai în sfera publicisticii, dar chiar în corespondenţa-i cea mai intimă) în legătură cu aceste relaţii, să ne servim de anumite priviri retrospective din scrisorile trimise lui Romain Rolland mai târziu (după întoarcerea din U. R. S. S.). Cu alte cuvinte, să încercăm să

developăm imagini despre „faţa ascunsă" a vieţii sale din ultima perioadă a călătoriei.

Cunoştinţa cu Victor Serge este consemnată pentru prima oară în noiembrie 1927 (cu ocazia scurtei vizite la Leningrad). A doua oară, în aceeaşi localitate, la 20 decembrie 1928 (referire la „căminul său tandru"). Aşa cum va atesta însă scrisoarea din 24 mai 1929, cu Victor Serge şi cu prietenii acestuia se întâlnise frecvent Istrati la Moscova, pe Leontievski Pereulk, no. 160. Gazda era Pierre Pascal, care, împreună cu Victor Serge, traducea în franceză operele lui Lenin, fiind redactor la Institutul Marx-Engels. La „Micul Paris" se strângeau „cei curajoşi", ştiind că în jurul casei foiau „Ies mouchards". Discuţiile se învârteau în jurul întâmplărilor la ordinea zilei în Uniunea Sovietică – dar Istrati are grijă să precizeze: „totdeauna ca adevăraţi slujitori ai Uniunii Sovietice".

Dar iată şi întâmplarea care a constituit de fapt mobilul întregii istorii ce va urma: „afacerea Rusakov" („abcesul care ne-a ţâşnit la amândoi în plin obraz în ajunul plecării

1 Să cităm opinia unui martor ocular, soţia lui Nikos Kazantzakis, Elena Samios: „Le rejet en bloc du communisme russe par Panait Istrati, le roi prépondérant joué par Victor Serge dans la genese de cette révolte..." (Le Dissident, Pion, 1968).

Noastre" – scrisoarea din 5 mai 1929). Rezumat în toată nuditatea sa, incidentul a fost acesta: socrul lui Victor Serge

— Kibalkiş Rusakov – dispunea la Leningrad de un apartament de 11 camere (dintre care el folosea patru şi un mic cabinet). Delegata comitetului de locuinţe, pe nume Svirtsieva (decorată cu „Drapelul roşu"), făcând o inspecţie în apartament, i-a adresat ameninţări şi diverse calificative infamante (l-a numit speculant şi contrarevoluţionar). Intervenind în dispută, soţia lui Victor Serge s-a trezit lovită. Tatăl şi fiica o aruncă pe scări pe Svirtsieva. La 31 ianuarie 1928, Leningradskaia Pravda publică un articol care cerea judecata imediată a Rusakovilor şi o pedeapsă exemplară. Rusakov va fi exclus din sindicat şi dat afară şi din fabrica unde lucra ca muncitor. Istrati (n.b.: fusese oaspetele acestei familii) face din această întâmplare propria sa cauză, agitându-se, cu propriile-i vorbe: timp de „zece zile de feroci intervenţii de la Kalinin până la ultimul procuror, trecând şi pe la atotputernica presă roşie". La prima înfăţişare judiciară (12-15 aprilie), Rusakovii sunt achitaţi (Istrati crede că, „ambetat, Stalin, e sigur" a dat ordin de achitare).

Ulterior, procesul va fi rejudecat şi se soldează cu o condamnare.

Nu suntem, desigur, de acord cu VHumanité, care, la apariţia cărţii, aprecia întâmplarea ca „o istorie banală şi în întregime întru onoarea democraţiei sovietice", şi cu atât mai puţin când relatarea ei de către Istrati este taxată drept „minciună comandată". În modul exagerat de a se trata acest incident, într-adevăr banal, şi a i se umfla semnificaţiile până la acuzaţia de act contrarevoluţionar şi antisovietism, putem recunoaşte caracteristici ale marilor şi tragicelor procese de mai târziu.

Erau însă respectivele fapte suficiente pentru a marca ruptura definitivă cu o întreagă societate şi cu un întreg sistem politic? Aceasta este o altă problemă, care ţine de felul de a fi al lui Panait Istrati, la care impulsul subiectiv deţine funcţii dictatoriale. Să prevenim însă versiunea simplificatoare a unor comentatori, potrivit cărora reacţiile scriitorului ar fi fost determinate la modul automat de „afacerea Rusakov", spunând că e vorba de un proces (lucrurile nu sunt împinse de la început până la consecinţele grave cunoscute), meluzând momente fireşti de ezitare, zbucium şi chiar de renunţare temporară la intenţiile-i belicoase.

Pentru a înţelege itinerariul accidentat al noii sale aventuri (cu tot jocul detaliilor care prezintă o importanţă principială), să continuăm derularea filmului activităţii sale din punctul de unde l-am întrerupt. La 22 februarie, Panait Istrati se află la Paris, de unde-i scrie lui Romain Rolland. Motivul: explicitarea substratului vizitei lui Bilili, care pentru el avea „o importanţă capitală", prietena lui fiind învestită cu funcţia de „ponderată ambasadoare". Despre ce e vorba? N-o să ne vină să credem, dar Istrati (cu temperamentul său cunoscut) se teme de ce e în stare să facă Romain Rolland dacă află ce i s-a întâmplat la Moscova, manifestări de o impulsivitate catastrofală, care, dat fiind prestigiul său în Europa, ar putea dăuna revoluţiei sovietice: „Căci vă spun acum: în această teribilă stare de angoasă în care mă aflu, pentru prima oară mă tem de sălbatica dv. Intransigenţă. Şi ştiindu-mă incapabil să vă ascund ceva, orice ar fi, am trimis-o pe aceea care putea cel mai bine să menajeze faptele şi să prepare terenul pentru înţelegerea acestei grave întâmplări."

Veştile căpătate de la Bilili îl neliniştesc prin lapidaritatea lor. (Bilili îi comunicase: „Je me suis laissé aller; je Tai vu trop bien averti, trop renseigné pour atténuer".) Drept care, se simte obligat să-l dăscălească pe Romain Rolland: „Repet, nu este vorba de a o face pe răutăciosul cu dv., ci de a vă ajuta să înţelegeţi. Mai mult decât mine sunteţi elefantul din magazinul cu porţelanuri. Şi sărmana Rusie are mai mult nevoie de oameni care înţeleg decât de asemenea elefanţi. Inutil, marele meu prieten, să încălecaţi calul, eroic, şi să spargeţi tot..." Şi, iarăşi: „Iertaţi-mă dacă am aerul că vă dau o lecţie de precauţie. Aceasta nu e în intenţia mea. Eu mă consult cu dv. Ff etc.1 Printre rânduri îşi face totuşi loc

1 Nu exista de fapt nici un pericol. R. Rolland îşi stabilise o atitudine hotărâtă în raport cu U. R. S. S. Pe care n-o puteau clătina spovedaniile lui Istrati. La 25 februarie el este cel care-şi avertizează prietenul: „Cu nici un preţ să nu ajungi la cuvinte sau scrieri imprudente, furnizând arme canaliei reacţionare, care se serveşte de toate armele pentru a o ucide (e vorba de revoluţie, n.n.). Consider că Parisul este un loc periculos pentru dumneata, în acest moment. Se află urechi deschise foarte răutăcioase şi limbi gaia să ponegrească*.

Sentimentul unei corosive deprimări, după el „nimeni nu e capabil, fie ea inteligenţa lui Troţki, sa repună lucrurile acolo unde erau ele în prima zi a revoluţiei".

Cât priveşte planurile sale de viitor, acestea sunt cu totul nebuloase: „Acum, nu ştiu prea bine ce voi face”. Simţim însă că Istrati este pe cale de a se lăsa sedus de un nou miraj (ştim doar cu câtă voluptate se răceşte de vechii idoli pentru a^ îmbrăţişa alţii noi). Troţkiştii transfugi din Franţa caută să-l convingă (şi nu le e prea greu) că el poate deveni actualul izbăvitor al omenirii.

Vom vedea mai încolo finalul relaţiilor sale cu troţkiştii, aici vom semnala faptul că este angrenat în unele dintre acţiunile lor. La 13 martie voiajează până la Amsterdam în calitate de… intermediar în problema exilului lui Troţki. „Sunt aici, mâine: La Haye, pentru a vedea dacă pot, din partea mea, să găsesc un azil pentru sărmanul Leon, care tânjeşte la Constantinopol. I se oferă să aleagă între recluziunea la consulat şi… Strada.

Sunt revoltat ca niciodată.”

Peste şase zile, din La Haye, o carte poştală anunţă eşecul misiunii sale„: „T. A stricat totul cu interviurile sale. Trei miniştri îmi aduseseră la cunoştinţă că viza va fi acordată. Astăzi aflu că situaţia se schimbă: T. Nu e bolnav, cum aţi spus, ci gata să fondeze o altă Internaţională.

O şterg la Paris şi nu mă voi mai amesteca deloc.”

La 23 februarie dăduse un interviu în Les Nouvelles Littéraires (interlocutor: prietenul său Fr. Léfebre), plin de elogii nereţinute la adresa a ceea ce era frumos, grandios, eroic în U. R. S. S. „Plecasem întovărăşit numai de speranţe – va mărturisi. Mă întorc cuirasat (cuirassé) de certitudini. Iată câteva: o putere comunistă care a făcut şi face tot ce e posibil pentru a ridica această a şasea parte a lumii compusă din ruine, ignoranţă şi egoism.” Şi în altă parte, pe acelaşi ton categoric: „Am parcurs Rusia de la Oceanul îngheţat până la Muntele Ararat, Volga, Crimeea, Ucraina. Peste tot am găsit aceeaşi voinţă creatoare.” Istrati are, pur şi simplu, ochii plini încă de lumina şi frumuseţea a ceea ce văzuse în U. R. S. S. Amintirile sale se opresc asupra luptei lui Orloff cu nisipurile, „cadru pentru un roman epic”, evocă Institutul Oceanografie, situat în plină solitudine polară, căminele pentru copii, azilurile pentru tuberculoşi din palatele imperiale etc.

Interviul cuprinde şi aprecieri care lasă să se subînţeleagă recenta sa idilă cu troţkiştii. Astfel, opoziţioniştii troţkişti sunt consideraţi „rezerva de aur a revoluţiei ruse”.1 Apetiturile polemice sunt încă destul de bine strunite, până într-acolo, încât insinuările celui care intervievează sunt retezate ferm: „Să nu ne erijăm în judecători, să nu privim numai partea negativă”.

Scrisoarea din 29 aprilie (adresa: Menton, pensiunea care ne este cunoscută: „Les Sapins”) informează că a doua zi după apariţia interviului el ar fi avut grijă să treacă prin Montmartre (nr. 142) pentru a-i avertiza pe cei de la l'Humanité în privinţa unei interpretări prea amabile, golind „sacul meu cu surprize sovietice asupra capului câtorva”.

5 mai (1929). Panait Istrati realizează, pentru prima oară, pare-se, deosebirile şi, mai mult, opoziţia care există între punctul său de vedere şi cel al lui Romain Rolland referitor la U. R. S. S. Imputările2 pe care i le adresează prietenul său – într-un loc spune că „bavardează cu bătrânul său Romain

Rolland" – îl lovesc „în adâncul inimii". Motiv pentru a se cufunda în profesiuni de credinţă pesimiste. Bătrân este el căci nu mai are speranţe, nici energie de luptă, deşi prin structura sa sufletească e „un om de credinţă".

Observaţia că în fond întâmplarea respectivă ar trebui de-acum să-i devină o „istorie veche" îl scoate din sărite, împingându-l să afişeze deprinderi masochiste, voluptatea autodevorării sufleteşti: „Niciodată. Eu nu sunt Duhamel, acest farsor al credinţei. Sunt rănit pentru tot restul zilelor mele şi-mi place să fac să sângereze continuu rana mea..." Şi introducând, pe neaşteptate, o notă de burlesc: „Nu-mi place vindecarea decât în materie de amor sexual, refuzat, sau când îmi zdrobesc două degete. Toate celelalte suferinţe intră în domeniul sufletului, unde le ofer confortabile fotolii."

1 Nikos Kazantzakis (care mai rămăsese în U. R. S. S., continuând de unul singur voiajul în Siberia) notează că interviul produsese la Moscova stupoare şi dezolare şi-şi precizează propria atitudine critică.

2 Scrisoarea lui Romain Rolland din 1 mai are un conţinut asemănător celorlalte: apel la cuminţenie şi obiectivitate. Istrati este întrebat dacă nu există şi „o altă faţă a tabloului", dacă el nu trebuie să vadă şi ceea ce e sănătos şi cu adevărat mare în viaţa popoarelor Uniunii Sovietice.

Convingându-se, în sfârşit, că tertipurile diplomatice şi vorba ocolită fuseseră fără noimă în cazul lui Romain Rolland, aflat pe alte poziţii, va trece la mijloace tactice opuse* repovestindu-i cât mai negru „afacerea Rusakov" şi etalându-şi ambiţia de a se răzbuna de afrontul suferit (simţind chiar o anumită trufie la gândul că îndrăzneşte să se măsoare cu colosul reprezentat de orânduirea sovietică: „Ursul este dur, el atâta a încasat! De ce nu! Mie, însă, îmi place să-l privesc în ochi. Noi suntem altfel mari prieteni, pe D-zeul meu!")

Poate şi din pricină că-şi simte limitate prin corespondenţă mijloacele de influenţare, îl vesteşte pe Romain Rolland că înainte de 15 mai doreşte să-i facă o vizită. (La acea dată se afla în Elveţia, întovărăşind un prieten – e vorba de Bernard – pe care-l ucide „o laringită bacilară"). Un bileţel expediat din gara de la Mulhouse fixează ca data ultimă a întrevederii ziua de 15 mai. În schimb, la 17 mai îi scrie din sanatoriul Victoria din Montana S/Sierre (unde este internat pentru o lună).

Nu deţinem informaţii cu privire la acest rendez-vous (dacă a avut loc şi cum s-a desfăşurat). Scrisoarea din 24 mai (mai amplă) nu anunţă vreo schimbare de umoare. Aceleaşi istorii din Moscova (evocarea „Micului Paris"), în aceeaşi manieră polemică. Mai mult, efortul de a-l asocia pe Romain Rolland unora dintre acţiunile prietenilor săi, rugându-l să-i trimită o telegramă lui Kalinin cu cererea de a fi eliberat Francesco Ghezzi (o cunoştinţă de a sa), arestat pentru agitaţie în favoarea troţkiştilor. Telegrama trebuia să fie semnată şi de Duhamel, Durtain, Block, Cremieux şi, desigur, Istrati, dar utilizându-se o procedură destul de bizară: respectivii urmau să fie avertizaţi să-şi dea consimţământul... ulterior.

8 mai. Ecouri epistoliere ale unei aspre dispute. Romain Rolland emite aprecieri severe la adresa acţiunilor lui Istrati şi ale prietenilor săi1, acuzându-i

de fanatism, de orbire subiectivă, nereceptând decât nedreptăţile care li se fac lor, dar nu şi nedreptăţile ce le comit ei înşişi în furia lor iraţională. I-au trebuit câteva zile lui Panait să-şi revină, cu propriile cuvinte, după această „lovitură de măciucă”.

1 Cu acest prilej îşi va sfătui prietenul să rupă cu troţkismul, deoarece acest fracţionism comite o crimă, iar „cea care este asasinată e revoluţia rusăw.

Răspunsurile sale nu vor fi la obiect. Cum de poate Romain Rolland să-l creadă adeptul violenţei şi cruzimii, pe el, care în viaţa sa o singură dată a tăiat gâtul unei găini, dar şi pe aceasta n-a fost apoi în stare s-o mănânce? Îşi poate imagina Romain Rolland că dacă, prin absurd, ar deveni comisar al poporului ar fi el capabil să execute pe cineva?

Istovindu-şi retorica, nu-i mai rămâne decât să ameninţe cu ruperea legăturilor de prietenie: „noi trebuie sau să ne înţelegem, sau să ne despărţim”. Nu refuză din principiu să capete lovituri, cu condiţia ca până la urmă să sfârşească prin a înţelege raţiunea lor, altfel îl va părăsi pentru totdeauna şi se va reîntoarce la ceea ce fusese înainte de a se cunoaşte.

Drept sprijin al părerilor sale face caz de scrisorile primite de la Boris Souvarine et comp., reproducând cu o satisfacţie copilărească cuvintele adulatoare cu care e tratat: „citiţi cele trei scrisori pe care vi le pun la dispoziţie, ale „fanaticului„ B. Souvarine (v-aş putea trimite sute de acelaşi fel ale altor fanatici), şi să nu-mi spuneţi că nu e cel mai mare omagiu pe care viaţa îl poate aduce unui om ce luptă împotriva tuturor, aproape toţi venind să-mi spună „dv. Singur puteţi să ne veniţi în ajutor!„„.

Dar cu toate că poziţiile sunt delimitate ferm, iar opiniile exprimate de-o parte şi de alta fără drept de apel, Istrati nu pierde speranţa de a-l readuce pe Romain Rolland la gânduri mai bune şi chiar de a-l înrola alături de el în bătălia pe care o dă, conştient fiind că un asemenea tandem ar atârna greu în influenţarea opiniei publice europene.

Deocamdată s-ar mulţumi chiar cu mai puţin, „singurul* lui prieten putând să-i dea concursul în eforturile sale de „a fi util monstruosului meu semen„, telegrafiind, din când în când, expediind câte o scrisoare „ici şi colo„. „Este tot ceea ce vreau de la dv., dar o vreau ca şi cum ar fi aerul pe care-l respir.”

Aceste salturi ciudate de la o umoare la alta – o adevărată echilibristică – se explică prin vestea primită, pe neaşteptate, de la Leningrad: reluarea procesului lui Rusakov

— Vechiul verdict de achitare fiind anulat „comme un simple chiffon”. Istrati a hotărât să continue lupta, dar singur se simte slab. „Să acţionez de unul singur? Nu, nu mai e timpul cavalerului de la Mancha” – drept care vrea să se sprijine pe creditul moral al numelui lui Romain Rolland. „Dar cu un singur degeţel al dv., mă fac forte sa ridic toate conştiinţele.”

Planuri imediate: „Pentru moment, nu voi scrie decât Afacerea Rusakov. În ceea ce vă priveşte, fixaţi-mi drepturile pe care le am faţă de prietenii noştri, cu alte cuvinte, până unde anume vreţi să mă ajutaţi. Apoi, voi vedea!”

30 mai (locul de expediere: tot sanatoriul din Montana). Surpriză: tunetele disputelor au încetat. Cerul s-a limpezit. Istrati se simte uşor ca un fulg, sufletul îi e descătuşat: a luat hotărârea de a nu mai scrie Vers Vautre flamme.1 Scrisoarea poartă amprenta duioşiei – lui Romain Rolland i se adresează cu apelativul „Mon ami tres aimé”, jurându-i că „vom rămâne prieteni până la moarte”. Să fi reuşit Romain Rolland – prin ce miracol!

— Să-i deschidă ochii asupra imprudenţei, ca şi a totalei ineficienţe a faptelor sale donquijoteşti? „Aşadar, dv. Sunteţi cel care aveţi dreptate, nu eu, atunci când în disputa pe care o curmăm credeam ferm contrariul î Dar dreptatea dv. Mi-a tăiat aripile. Întrucât nu sunt noi şi nu mai pot să fiu eu, nu-mi rămâne decât să intru în umbră: depun pârghiile de comandă ale lupte cotidiene.” (Un mare adevăr: Istrati nu poate acţiona decât încălzit la alb, în stare explozivă, la un pol sau la altul. Orice drămuire, atenuare, înseamnă practic o autoanulare.) „Nu mai scriu Vers Vautre flamme. Toate flăcările sunt aceleaşi ca şi noi oamenii: ele nu fac decât să pârjolească, mai rău sau mai bine, fără a se ocupa de justiţie. Or, eu de dreptate sunt însetat!”

Istrati va părăsi sanatoriul din Montana pentru Paris.

Scrisorile primite de Bilili (copia lor se află la Muzeul literaturii române) ridică vălul asupra unor momente puţin plăcute din existenţa sa. Istrati se plânge că are în fiecare zi temperatură.

Dar manifestările din câmpul politicii? Să fi reuşit Istrati, după angajamentul solemn de renunţare cu Vers Vautre flamme, să-şi impună un absenteism definitiv? Nu trecuseră nici câteva zile după amintita scrisoare, şi Romain Rolland primeşte (3 iunie) proiectul unui apel (e drept, orientat în sensul

1 Nu este o hotărâre căreia să nu-i fi dat importanţă. O dovedeşte faptul că are grijă s-o împărtăşească şi altor prieteni. De pildă, lui Jean Stănescu. (Acelaşi angajament este menţionat şi de Alecu Constantinescu în articolul său din Deşteptarea – Détroit.) promovării legalităţii şi al înţelegerii) trimis de grupul Pierre Na ville de la Lutte des classes, împreună cu rugămintea nu numai de a-l semna, dar, constatând că-i lipseşte „vigoarea cuvântului vostru, plin de sevă”, de a-l „ajusta” stilistic. Scrisoarea lui Romain Rolland din 4 iunie conţine un refuz categoric: „Nu, dragul meu, nu voi scrie nimic şi nu voi semna nimic din ceea ce îmi propui”. Cu acest prilej îi atrage iarăşi atenţia, şi cu vehemenţă, să nu se mai servească de numele său, înainte de a obţine, aşa cum se cuvine, consimţământul său explicit – procedeele cu pricina nefiind numai lipsite de eleganţă, dar violând nepermis libertatea sa de exprimare şi graniţele propriei demnităţi.

Corespondenţa celor doi prieteni marchează o pauză, pentru ca, la 20 august, Istrati s-o reînnoade, trimiţând o scrisoare cu vestea triumfală a „spargerii vaselor”: „Ami, j'ai „cassé la vaiselle„ „. În 28 de zile de sciatică şi turbare de dinţi, a „vomitat” tot „infernul care-mi otrăvea viaţa… Alea jacta est!” Scrisoarea era expediată din Budapesta, pe când se îndrepta spre România. Vom descrie această călătorie în alt capitol, deocamdată ne interesează dacă

printre alte motive n-a figurat cumva dorinţa de a „fugi”, după ce fapta, atâtea luni amânată, a fost comisă.

La 19 septembrie, abia reîntors la Paris, e preocupat (în corespondenţa cu R. Rolland) să reia discuţia în jurul problemei sovietice – cu multă prevenire, chiar cu un uşor aer spăsit, totul având ca scop pregătirea atmosferei, atenuarea şocului pe care-l va produce publicarea cărţii. Agranov, „mâna dreaptă a lui Stalin”, beneficiază de un portret frumos, considerându-l „demn de numele de revoluţionar”. Această relatare şi altele îi smulg lui Istrati exclamaţia: „Ah, da, frumoase zile am trăit în Rusia!” Cu privire la carte, nu uită să numere lunile (şase) de şovăieli şi temporizare a proiectului, dând asigurări asupra orientării ei furibund anticapitaliste: „Cu toate astea, duşmanii U. R. S. S. N-au mai mare duşman ca mine. Ei îşi vor da seama la apariţia cărţii mele.”

La 1 octombrie, Nouvelle Revue Française publică UAffaire Rusakov ou rU. R. S. S. D'aujourd'hui (parte de sine stă tătoare din Vers Vautre flamme). Romain Rolland îşi exprima aprecierea în termeni aspri (scrisoarea din 7 octombrie).1 „Am reuşit să-ţi citesc articolul din Nouvelle Revue Française. El mă consternează. Nimic din ceea ce a fost scris de zece ani contra Rusiei de cei mai răi duşmani nu i-a făcut atâta rău cât îi fac paginile dumitale...” R. Rolland nu acordă atenţie „principiilor teoretice”, înţelegând mobilul principal al izbucnirii lui Istrati: interesele de amiciţie. „Dar pentru prietenii dumitale, un întreg popor, un întreg regim e înfierat. Pentru prietenii dumitale, nevinovaţii, eroii, martirii voluntari, toţi la un loc sunt acoperiţi de un val de dispreţ. Dreptatea dumitale este suprema nedreptate.” Pornind de la situaţia politică de-atunci, îi atrage atenţia că „singura care va profita de această răzbunare turbată este Reacţiunea. Cum de n-ai înţeles aceasta? Ai fi putut spune întregul adevăr al acestei întâmplări fără să afectezi ceea ce e sănătos în Rusia şi care merită să fie salvat, apărat, exaltat.”

Romain Rolland, de îndată ce auzise de intenţia „funestă”, îi scrisese, făcând apel la luciditate şi responsabilitate morală, dar Istrati, necomunicându-i noua adresă, scrisoarea îi fusese returnată. Acum este prea târziu. Folosind, totuşi, autoritatea de care dispune în faţa lui Istrati, Romain Rolland îi adresează acest îndemn capital: „Reţine-te de la acţiuni politice! Nu poţi decât să faci rău altora şi dumitale! Nici calităţile, nici defectele dumitale nu sunt construite pentru aceasta. D-ta eşti un etern „Wanderer„, un cântăreţ rătăcitor al pasiunilor, al prieteniilor, al durerilor proprii. Nu eşti deloc făcut pentru o ordine socială, oricare ar fi ea... Reîntoarce-te la Mihail al d-tale, la Nerantula d-tale. Vei servi astfel mai bine marea cauză a omenirii, iubitoare şi suferindă...”

Răspunsul lui Istrati este dat la 18 octombrie (mai înainte compusese o altă scrisoare, la care a renunţat, fiind prea pesimistă, acumulând toate „tristeţile, dezastrele sufleteşti pe care le sufăr în prezent, cum rar alt om a suferit pe acest

1 Nikos Kazantzakis, cu greutatea pe care i-o conferă calitatea de martor ocular al peregrinărilor lui Istrati în U. R. S. S., notează de asemenea impresii defavorabile pe marginea articolului din Nouvelle Revue Française, nepunând la îndoială buna lui credinţă, dar fiind supărat de superficialitatea generalizărilor.

Pământ„). Judecăţile severe ale prietenului său el caută să le sancţioneze prin lovituri puţin piezişe. Nu au aceeaşi cunoaştere a U. R. S. S., „nici aceleaşi sentimente la adresa prietenilor politici (subi, lui P. I.). Eu aş zice la adresa clasei muncitoare, aşa cum am văzut-o strivită acolo, de către ai mei"

Altfel spus, Romain Rolland n-a fost în U. R. S. S., deci nu poate să-şi aroge drepturi de arbitru. Şi-apoi, R. Rolland apără clasa muncitoare, dar nu face parte din ea (ca el, Istrati). Să reţinem că Istrati îşi atribuie sus şi tare titlul de „muncitor şi revoluţionar". La acuzaţia că lucrarea sa inoculează morbul neîncrederii în mişcarea comunistă, răspunde sentenţios: „Aceasta şi doresc… pentru a se face loc adevăraţilor revoluţionari".

Acceptă însă că în cele ce a scris a fost dur şi se angajează să nu mai continue ostilităţile: „Cert e că am lovit dur, dar nu voi mai continua (subi, lui P. I.), aşa cum veţi vedea. Eu nu sunt Besedowski."

Şi din nou se laudă cu loviturile pe care le dă capitalismului în cartea sa (ce se află sub tipar).

La interval de câteva zile (23 şi 28 octombrie), din Paris şi apoi din Strassbourg, continuă să fie expediate scrisori cu acelaşi conţinut: justificarea atitudinii sale faţă de U. R. S. S. Istrati nu renunţă la ideea influenţării atitudinii ferme a prietenului său, nedându-se înapoi nici de la mijloace puţin demne şi destul de puerile: pentru a-i leza amorul propriu, se jură că a auzit el cu urechile lui cum unii tineri scriitori sovietici dintre cei mai „pe linie" o tratau pe „Rolland-Hobst drept bună damă şi pe dv. Drept sărman om".

Vor fi repovestite, pe larg, bineînţeles, diferite întâmplări din U. R. S. S. Elogiile aduse, într-o scrisoare anterioară, lui Agranov vor fi amendate, acesta e „o personalitate", dar, ca şi alţii, rămâne „prizonier al aparatului creat."

Este relatat cazul lui Stemberg (care, după părerea lui Istrati, dacă ar fi cunoscut, ar declanşa „un scandal mondial"). Acest militant bulgar fusese trimis pentru agitaţie în ţara-i de obârşie, dar în Cehoslovacia cade într-o cursă şi, confiscându-i-se tot ce avea asupra lui – trimis la închisoare, pentru câţiva ani. Se reîntoarce în U. R. S. S., unde alt militant, Goldstein – care se înfruptase, între timp, din banii încredinţaţi lor pentru munca politică – îl acuză, pentru a-şi acoperi fapta, de cheltuiala frauduloasă a fondului respectiv, prin acte de destrăbălare. Stemberg este condamnat la 5 ani închisoare în insula Solovin. Memoriul trimis Comitetului Central de câţiva prieteni de ai săi rămâne fără rezultat. Istrati aflând toate acestea şi întrucât l-ar fi cunoscut în România „pe când eram secretarul Federaţiei muncitorilor din transporturi", intervine la Agranov pentru a-l salva. Agranov, el însuşi cu bănuieli în privinţa corectitudinii lui Goldstein, îl roagă să-i facă rost de o singură dovadă că Stemberg a stat la închisoare în Cehoslovacia şi-i va face dreptate imediat.

Istrati promite, dar apoi alte treburi personale îl acaparează şi nu poate să întreprindă o călătorie specială cu acest scop.

Cazul relatat dă loc la discuţii în contradictoriu. Romain Rolland (cu o gândire structurată logic) nu înţelege în ce ar consta capetele de acuzare împotriva lui Agranov şi a U. R. S. S. Istrati sare ca ars, acuzându-l că gândeşte ca un jurist sovietic, cări şi Agranov „a deschis braţele, a oftat greu, lăsându-mă să înţeleg că e convins de nevinovăţia lui Stemberg, dar pentru a-l salva îi trebuie probe”. Cuvântul „probe” îl face să se sufoce de indignare. Pentru sentimentalul Istrati, din moment ce simţi că cineva e nevinovat, iar altul culpabil, este suficient pentru a-l scoate pe unul din închisoare şi a-l închide pe celălalt – lăsând la o parte „chiţibuşeriile” avocăţeşti.

Ajungem iarăşi la dilema lui Panait Istrati: el este lipsit, am zice, nu doar de o pregătire teoretică, ci şi de o configuraţie psihică în stare să-i permită înţelegerea unei realităţi complexe, cum e aceea reprezentată de primul stat socialist din lume. S-a lăudat nu doar o singură dată că gândeşte cu inima (se poate adăuga şi cu temperamentul), pe când o asemenea realitate istorică impune contribuţia unei gândiri lucide, prezenţa unei viziuni pertinente şi autocuprinzătoare. Ca să venim la exemplul de faţă, toate energiile sale sufleteşti, în raport cu U. R. S. S., erau concentrate într-un singur punct: coborârea pe pământ a acelei lumi ideale din visurile sale „socialiste”. Odată contrariat acest unic ţel, restul nu mai prezintă pentru el nici o importanţă. Am spus că deziluziile sale sunt deziluziile unui ins eminamente romantic. Şi cu toate acestea, sau, poate, tocmai de aceea, Istrati beneficiază de o sensibilitate maximă, care-i permite să descopere – s-ar zice din pură întâmplare, ceea ce n-ar fi de mirare, hazardul hotărându-i în fond şi destinul de scriitor – simptome ale unor neajunsuri grave, de pe urma cărora mişcarea comunistă va avea mult de suferit. Căci nu poţi să nu te alarmezi şi să nu suferi atunci când în furia lui absolută, care nu ţine seama de nimic, el pune punctul pe i, blamând brutal de sincer ceea ce de-abia mult mai târziu va fi recunoscut şi blamat (cum ar fi atmosfera de intoleranţă faţă de lupta de idei sau deportările în masă ce-au urmat exilului lui Troţki).

Constituie, oricum, o lectură crispantă, pentru noi, aceste scrisori, în care patosul sfâşierilor sale sufleteşti îi smulge această apostrofă îndurerată: „ei pot să facă totul, să realizeze totul – eu n-am să uit niciodată Rusakovii, Stembergii, inocenţii striviţi”.

Precizată o dată în plus configuraţia sa spirituală, nu ne vom mira că, amestecându-se în domeniul atât de complex al vieţii politice, Istrati va fi în stare să comită mai mult decât o singură gafă, între altele, datorită inocenţei sale desăvârşite, care-l face să devină uşor victima cercurilor interesate. Exemplul cel mai elocvent: acceptarea de a-şi pune numele pe coperta unor cărţi nescrise de el. Ne referim la trilogia Vers Vautre flamme, alcătuită din Apres seize mois dans VU. R. S. S., Les Soviets 1929 şi La Russie nue. Faptul că ele nu aparţin în întregime lui Istrati a mai fost relevat, fără însă ca lucrul să fie şi dovedit.

Léon Werth, în recenzia sa din Vient de paraâtre (nr. 94, 1930), în lipsa unor documente edificatoare, aduce argumente de ordin stilistic: „Este suficient să iei în consideraţie limba acestor două volume din urmă, pentru a avea certitudinea că n-au putut fi scrise de acelaşi om”.

Documentele care au ieşit la iveală în România ne dau posibilitatea să dovedim, în chip definitiv, că ceea ce alţii presupuseră doar pe baza unor referinţe de fond sau de formă e real. Însuşi scriitorul, cu puţin timp înainte de a muri, publică (sub iniţialele M. S.) o autobiografie, într-un almanah de duzină, Lumea ilustrata (ceea ce explică ignorarea sa de către cercetători), unde recunoaşte: „Aceste trei volume sunt scrise în colaborare cu doi comunişti troţkişti, ale căror nume, tăinuite atunci, le putem da azi în vileag. Fiecare volum aparţine în întregime autorului respectiv şi se subintitulează: I. 16 luni în U. R. S. S. E al lui Istrati; II. Sovietele în 1929, de Victor Serge. Cel de al III-lea, intitulat în franţuzeşte

Russie nue, s-ar putea traduce Rusia în toată goliciunea ei, e de Boris Souvarine.” (Lumea ilustrată, 1934.) 1 Apoi, argument capital, la Muzeul literaturii române se află scrisorile celui de-al treilea autor, cu mărturisirea colaborării sale.

Este interesant să trecem în revistă această corespondenţă, care ne oferă informaţii particulare privind realizarea cărţii şi, de asemenea, unele reacţii ale scriitorului, în respectiva perioadă. La început, Boris Souvarine se arată circumspect, se fereşte să se pronunţe direct, motivând, încă din prima scrisoare (datată: 24 noiembrie 1929), că subiectul în cauză constituie „materie de conversaţie, şi nu de corespondenţă”. O telegramă, în care Istrati ar fi declarat că se dezinteresează de toate, îl face să scape această observaţie: „îmi pare, de asemenea, că un minimum de solidaritate trebuie să lege autorii trilogiei, ceea ce nu implică o responsabilitate absolută”. În scrisorile sale, ar vrea să-l ţină la curent pe Istrati cu munca la volumul al treilea. Souvarine îl anunţă că va merge pe o cale strict documentară, ceea ce va face „să se afle în acest volum pe puţin o mie de citate şi de referiri”, iar spre sfârşit, cu riscul de a încărca prea mult cartea, va adăuga un capitol de principii, „justificându-i actualitatea”.

Până la urmă, accentul principal al scrisorii cade asupra problemei drepturilor de autor la volumul al treilea. În primele scrisori, chestiunea e atinsă elegant, Souvarine confirmând că a primit o sumă oarecare de franci, face referiri vagi la situaţia sa materială critică, la ameninţătorul termen al chiriei, toate contribuind ca, pentru un anumit timp, să renunţe la activitatea politică. Dar această metodă a ocolişurilor şi apropourilor se dovedeşte fără efect în cazul lui Panait Istrati. De aceea, în scrisoarea din 13 decembrie 1929, se foloseşte de un ton direct şi puţin nervos: „în privinţa drepturilor de autor pentru cel de al III-lea volum, eu te înţeleg din ce în ce mai puţin”. Souvarine declară că nu vrea să fie amestecat nici în datoria pe care o are Istrati la Editura Rieder, nici să apeleze la folosirea mijloacelor băneşti ale Rusakovilor.

1 Să reţinem că la 31 iulie, trimiţându-i o parte din Vers l'autre flamme prietenului său A. De Jong şi divulgându-i pe autorii celorlalte două volume (ultimul avea alt titlu: Lueurs sur la Révolution russe), Istrati se angaja: „Six mois plus tard, je dârai les noms publiquement*. (Scrisoare comunicată de Monique Jutrin-Klener în anexa cărţii sale, p. 291.) „Eu nu accept niciuna, nici alta dintre soluţii şi nu vreau nici datoriile tale, nici resursele Rusakovilor. Fă să mi se dea ce-mi revine la volumul trei, nimic mai mult, nimic mai puţin."

Relaţiile dintre cei doi se vor fi înăsprit. În scrisoarea din 14 decembrie, Souvarine se plânge că a făcut pe „negrul" („J'ai fait le negre"), iar Istrati, drept recunoştinţă, a spus „celor mai răi duşmani ai mei că eu aş fi autorul celui de-al treilea volum".

Se pare că problema semnăturii sale pe coperta unor cărţi care nu-i aparţin îl neliniştea pe Panait Istrati, ceea ce îl împinge pe Souvarine să facă, într-o scrisoare (din 20 decembrie), mărturisiri complete: „Nu mă interesează istoria numelui din capul cărţii, asupra căreia te înverşunezi, nu ştiu pentru ce. Ţi-am explicat deja că n-am scris cartea aşa cum aş fi scris-o dacă aş fi semnat-o – prefer deci ca să nu mai fie pusă chestiunea paternităţii." Şi, în continuare, aceste amănunte revelatoare: „Eu sunt sigur că Victor (desigur Victor Serge, n.n.) nu trebuie să fie îndepărtat din acelaşi sentiment... Destul timp am pierdut cu acest subiect!" Scrisoarea se termină, în pofida afirmaţiilor de mai sus, răutăcios: „Lăsaţi-mă în situaţia mea modestă de „autor necunoscut„„.

Corespondenţa lui Boris Souvarine lasă să se întrezărească ceva din nesiguranţa, frământările, vidul sufletesc care caracterizau atitudinea lui Istrati în această perioadă. Pentru a-i răni amorul propriu şi pentru a-l împinge la atitudini bătăioase, corespondentul îi strecoară în scrisori tăieturi din ziare, articole polemice etc.

Se fac, de asemenea, încercări pentru a-l apropia de diverse campanii troţkiste. Toate calculele troţkiştilor s-au dovedit însă, până la urmă, a fi construite în gol. Pe Panait Istrati nu-l interesau aceste afaceri, altul fiind punctul de vedere din care se dezisese de U. R. S. S. Souvarine nu va întârzia să descopere adevărul: „Eu am încercat zadarnic să te interesez într-o chestiune de ordin general. Tu rămâi tot la consideraţiile personale." El îi va critica subiectivismul – evident, tălmăcindu-l într-o manieră proprie: „Războaiele, revoluţiile, cutremurele de pământ – observă Souvarine – nu există decât în funcţie de cota acţiunilor Istrati la bursa literară".

Una din cauzele lipsei de entuziasm a lui Istrati, care a dus la încheierea definitivă a capitolului acestor relaţii, trebuie s-o fi constituit şi ecourile nefavorabile recoltate de trilogia Vers Vautre flamme în rândul maselor de cititori. Ca sursă de informaţii putem folosi tot corespondenţa lui Boris Souvarine. În scrisoarea din 1 decembrie sunt aduse date în sprijinul concluziei că vânzarea cărţii Vers Vautre flamme n-a fost faimoasă. Căutând explicaţii, Souvarine se opreşte asupra faptului că, în cartea pe care o scrisese Istrati, nu se formulaseră cu mai multă abilitate criticile la adresa Uniunii Sovietice, de

aici „un curent de opinie contra ta şi a tezelor tale în mijlocul muncitorilor". Şi, în sfârşit, sec: „Librarii retrag deja cele două volume din rafturi. Ei constată că nu se vând şi pun altceva." în acelaşi timp, trebuie notat că şi publicaţiile de dreapta, înregistrând cu satisfacţie actul „deziluziei", nu pot să nu manifeste rezerve şi suspiciuni, date fiind criticile violente la adresa capitalismului din cartea lui Istrati (anunţate de acesta în corespondenţa cu Romain Rolland).

Va fi acuzat chiar de nerecunoştinţă, Franţa, ţara care-l consacrase ca literat, fiind prezentată ca „un mare bordel" în care „ţăranii şi lucrătorii sunt ucişi sau se sinucid din mizerie".

Situată astfel, prin orientarea ei, între două câmpuri de bătaie, era de aşteptat ca trilogia să sufere un fiasco total.

ADEVĂRUL DESPRE LUPENI '29. CRIZA MORALĂ. „OMUL CARE NU ADERĂ LA NIMIC"

După întoarcerea din U. R. S. S., Panait Istrati pare a cădea pradă unei vii agitaţii sufleteşti. Nu-şi găseşte astâmpărul. Se află într-o continuă peregrinare. (Unele dintre scrisorile lui Romain Rolland se înapoiază cu adnotarea că „persoana" nu se mai găseşte la „vechea adresă".) Nu se poate concentra la masa de scris. N-a mai creat propriu-zis nimic de doi ani. Va pune la cale realizarea unui mai vechi proiect de a întreprinde o călătorie prin Egipt, Palestina şi Siria. Romain Rolland în două rânduri îşi exprimă dezaprobarea faţă de acest plan. „Eu nu găsesc proiectul dumitale cu Egiptul reuşit. Egiptul este un loc nefavorabil pentru artă." (Scrisoarea din 5 noiembrie 1929.) A doua oară aduce argumentul că Bilili este pentru Istrati ca o „pupilă" şi trebuie să se gândească la dezvoltarea talentului ei muzical, care cere o disciplinare consecventă a exerciţiilor. La sfârşit, dându-şi seama de neeficacitatea sfaturilor, îi îmbrăţişează pe amândoi, părinteşte, precizând cu simulată severitate că nu le dă „permisiunea": „Cu atât mai rău dacă mă înşelaţi".1

1 Romulus Cioflec este astfel informat (la 30 noiembrie 1929): „De mult sunt chemat în Egipt (unde am trăit şase ierni de-a rândul şi sunt cunoscut) să ţin una ori două conferinţe. Cu acest prilej, îi voi da brânci şi ei (Bilili, n.n.), căci concertiştii ne fiind vedete, publicul va veni pentru haimanaua de altădată." Date suplimentare, în scrisoarea către Romain Rolland (22 ianuarie 1930). Concertiştii erau reprezentaţi de Bilili şi o domnişoară (ce pare o virtuoasă a pianului) Christl Hauser. (Până la urmă, domnişoara nu va mai merge, părinţii ei nefiind suficient de

Să nu fi înţeles Romain Rolland clătinările şi haosul din conştiinţa prietenului său? Sau nu era de acord cu metoda respectivului de curarisire? În mai multe dăţi, Istrati caută să revină pe locurile unde vagabondase înainte de a ajunge scriitor, pentru a pune ordine în universul său moral răvăşit, în cazul de faţă, cum ne informează corespondenţa sa, echilibrarea privea şi planul strict financiar.

„Dacă mă lăsau câinii de englezi să debarc – îi scrie lui Constantinescu – veneam cu suta de mii cheltuită, plus vreo trei sute altele, căci aveam angajament sigur de făcut concerte şi conferinţe literare în Egipt, Palestina şi

Siria”, Iar cu altă ocazie: „Nu v-am scris, fiindcă n-am avut o clipă de repaos. Respins de Italia la frontieră, a trebuit să ocolesc prin Austria. Aci, am alergat ziua şi noaptea ca să repar afacerile căzute.” siguri că voiajul prin aceste „ţări ne civilizate” n-ar impieta asupra bunului ei renume.)

Echipa consacrase între membrii ei şi pe o altă persoană: scriitorul olandez A. M. De Jong, prieten mai vechi.

Conferinţele, iniţial, urmau să trateze tema: „Les Arts et Vhumanité d'aujourd'hui”, dar pentru a ocoli orice atingere posibilă cu domeniul gingaş al ideilor politice s-a hotărât să le înlocuiască cu lectura unei nuvele autobiografice inedite, cu subiect din Egipt. În planurile sale mai intrau şi vreo douăzeci de articole despre Egipt şi Palestina (calculate cu 300 franci francezi bucata). Ezită în alegerea publicaţiei (pe care o vrea de stânga şi „independentă”). Se gândeşte la l'Oeuvre. (Cere şi opinia lui Romain Rolland.)

Călătoria este pusă sub acest semn: „Mergem de-adevăratelea în aventură sauy şi mai bine, ca simpli vagabonzi”. Condiţiile de pe vapor sunt demne de nişte „prinţi ai dolarului”, directorul de la Lloyd Tristino, identificând în el pe faimosul scriitor şi acordându-i (lui şi comperilor) un tarif special: cazarea de clasa întâiy dar mâncarea de categoria a doua, Istrati va plăti numai 50yQ din preţ y A. M. Jong – 70 Vo, iar femeile – întregul preţ tarifar (de clasa a doua). Romain Rolland este solemn asigurat că „yfireşte, aceste mici favoruri nu mă angajează cu nimic”.

Puse una peste alta, cheltuielile prevăzute îi epuizează întregul capital de care dispune. (îi mai rămân cel mult 100 de şilingi austrieci.) Banii şi i-a procurat din „propriul buzunar” y mai precis de la editor, graţie lui Robertfrance „şi după ţipete care m-au lăsat afon” (sic!). Mai înainte, ce nu făcuse să înduioşeze, „ pungile amicilor” şi s-a trezit cu un refuz total, fapt care „va avea asupra spiritului meu o influenţă dezastruoasă”. (Să fi uitat Istrati, cu totul y că printre cei solicitaţi se aflase şi Romain Rolland f îi ceruse un împrumut de 5000 de franci elveţieni, angajându-se să-i dea înapoi cel mai târziu în ianuarie 1931 şi scuzându-se că, deşi i-a trecut prin mâini o jumătate de milion, „rămân mizerabilul de totdeauna care cerşeşte, cerşeşte!”)

Zguduirile erau însă mai adinei. Dovadă stă tot o scrisoare trimisă vechii sale cunoştinţe din Cairo, moş Binder (vezi Familia Perimutter), prin care-l înştiinţează că n-a putut să-l revadă. „Eu o duc cam greu. N-am mai scris nimic de doi ani. Şi m-am scârbit să scriu mereu pe bani… M-am săturat. Apoi sunt şi obosit… S-o ia dracul de viaţă! Mai bine muream când mi-am tăiat gâtul, acum opt ani, la Nisa.” „Clinii de englezi” nu i-au îngăduit să coboare în Egipt, pe vas aflându-se şi prefectul poliţiei, care, descoperind ce faimos tovarăş de călătorie are, a dat ordinele corespunzătoare. 1 Istrati s-a întors prin Italia fascistă, unde a fost arestat ca persoană suspectă politic. Incidentul a avut loc la Triest 2, scriitorului dându-i-se drumul cu obligaţia de a pleca imediat şi întovărăşit, până la graniţă, de un poliţist.

1 Incidentul l-am relatat, servindu-mă de mărturia scriitorului din Les Nouvelles Littéraires: Pour avoir aimé la terre. Iată însă un expozeu mai exact,

„comunicat direct de la ţaţa locului1': scrisorile primite de Romain Rolland de la Bilili. Motivul (mai concret) era acesta: organele de control au descoperit în bagajele lui Istrati o carte care purta titlul de Soviete. (Probabil se are în vedere cel de-al doilea volum al trilogiei cu pricina: Soviets 1929j. Puse în alertă, autorităţile superioare din Cairo hotărăsc să interzică scriitorului coborârea de pe vapor (deşi beneficia de viza în toată regula a consulatului din Viena) şi să fie pus în carantină. Istrati nu ia, la început, lucrurile în serios. Romain Rolland este înştiinţat cu o anume bonomie: „O ceată de oameni de lege şi ziarişti aleargă în clipa de ţaţă să anuleze această interdicţie*. Nu se îndoieşte că „mâine voi putea revedea pământul celei de a treia patrie a mea*. Bine dispus, observă totuşi: „De şase ori am intrat în Egipt, ţară a fi înarmat cu cea mai mică hârtie. O dată vin şi eu cu un paşaport magnific, şi iată că-mi este interzis să cobor."

Dar intervenţiile, cu toată calitatea onorabilă a celor care îi pledează cauza – un deputat al parlamentului egiptean, doi cunoscuţi membri ai baroului egiptean, un reputat avocat englez ş.a. – rămân fără rezultat. Autorităţile suverane nu pot fi clintite din părerea lor ca Panait Istrati soseşte ca agent al Moscovei, să declanşeze o revoluţie în protectoratul coroanei Angliei. Timp de patru zile, Istrati va fi păzit de „chaveriches* (jandarmi arabi), nedându-i-se voie nici măcar să-i fie adus pe vas curierul poştal din Cairo – după care este obligat să se întoarcă la Triest.

2 Romulus Cioflec, în conferinţa ţinută la comemorarea a 5 ani de de la moartea lui Istrati, dă următoarea versiune a celor întâmplate: „Liberat la Triest prin intervenţia legaţiei franceze de la Roma, dar nu române, care n-a vrut să audă de el, a fost trecut în Serbia, căci era doar cetăţean român. Şi de aici, din Liubliana, a trebuit atunci să ceară bani din ţară, ca să se poată urni din loc* Toată istoria cu trecerea prin Serbia şi celelalte nu are însă nici cel mai mic temei.

În acelaşi an, către sfârşitul verii, fusese în România – o dovadă în plus că în contactul cu locurile din copilărie şi adolescenţă el vedea posibilitatea de a-şi redobândi liniştea şi echilibrul sufletesc. Itinerariul vizitei în România îl putem reconstitui cu deplină siguranţă, servindu-ne atât de amintirile lui Romulus Cioflec (care îi va fi gazdă şi martor la unele expediţii), cât şi din rapoartele agenţilor urmăritori, anexate dosarului de la Siguranţă.

Chiar şi înainte de evenimentele de la Lupeni, Istrati intenţionase să vină în ţară, sub imperiul acelui alean veşnic nepotolit al „exilatului". S-a adăugat însă şi curiozitatea sa incitată de „noul regim" instaurat prin venirea, pentru întâia oară, la putere, a naţional-ţărăniştilor (cunoaştem disponibilităţile sale faţă de căutarea unui „alt mijloc de vindecare a suferinţelor şi nedreptăţilor sociale" – cf. Romulus Cioflec). Istrati „avea de gând să culeagă informaţii din diferite izvoare", înarmat cu cele mai bune intenţii la adresa „conducerii făgăduitoare a lui Iuliu Maniu", pe care, în cazul unor concluzii pozitive, nu s-ar fi dat în lături să-l sprijine şi recomande în faţa străinătăţii (tot conform

amintirilor lui Romulus Cioflec). Atât de mare era dorinţa sa de a descoperi şi îmbrăţişa o nouă

Blamarea legaţiei române este şi ea numai în parte îndreptăţită. Dispunem, pentru o delimitare strictă a adevărului, de posibilitatea de a confrunta cele două documente y a căror cunoaştere „sur le vif” a faptelor nu poate fi pusă la îndoială: raportul consulului român (anexat dosarului de la siguranţă) şi scrisoarea lui Bilili către Romain Rolland (din 11 februarie). Aşa se vor fi petrecut lucrurile: la debarcarea în Triest, Istrati e arestat. (După a doua traversare a Mediteraneiy slăbit până la a ajunge scheletic, a mai avut norocul unei încăpăţânate recidive a atacurilor malariei.) Bilili îl avertizează pe consulul român, care se duce la poliţie şi obţine promisiunea ca scriitorului să i se dea drumul, cu specificarea de a se sui imediat în trenul de şapte seara, spre Viena. La întâmpinarea lui Bilili că soţul ei trebuie să plece în altă direcţie, la Paris, se hotărăşte ca Panait să petreacă o noapte la închisoare (poliţia nedispunând de agenţi care să-l conducă şi păzească la hotel). Consulul român, cu propriile-i cuvinte y „s-a dezinteresat de problemă

A doua zi, lui Istrati i se dă, într-adevăr, voie să plece cu trenul expres, sub supraveghere. Bilili îl înştiinţa pe Romain Rolland (din bufetul gării Laussane) că totul s-a aranjat: Panait îşi continuă călătoria spre Paris, ea pleacă la Geneva. „Graţie mai ales consulului Franţei din Triest, noi am reuşit în sfârşit să plecăm. * (Raportul consulului român înregistrează şi acest fapt divers: Panait Istrati a dăruit o Ură sterlină unei domnişoare Olga Budişteanu, expediată de poliţie ca o „foglio di via*.) himeră, încât chiar şi după aflarea întâmplărilor monstruoase de la Lupeni tot „mai nutrea nădejdea că guvernul nu e vinovat şi va fi în stare să sancţioneze pe vinovaţi, fie ei ai partidului, fie din afară” (Idem, cf. R. C.).

La 12 august, Nicu Constantinescu va fi anunţat (depeșă din Viena) că se va opri la Timişoara, şi-i comunică adresa lui Romulus Cioflec (str. Martirul Popescu, 6). Panait Istrati va descoperi, pentru început, cu uimire şi încântare, frumuseţea unei provincii ignorate până atunci: Transilvania. Armonioasa împletire a liniilor peisajului; pitorescul nebănuit al costumelor populare şi al obiceiurilor; gorunul lui Horia; târgul de pe muntele Găina etc. La sărbătorile populare de la Brad, se va fotografia cu „lumea albă şi înflorită a muntelui”.

La 25 august era la Bucureşti, hotărât să facă lumină în problema Lupenilor. Romulus Cioflec îl conduce la Mihalache (care-i fusese coleg de bancă în şcoala primară) şi la Al. Vaida (şi pe acesta îl cunoştea din activitatea de gazetar al anilor 1911-1912). Convorbiri amabile, nici vorbă, date fiind iluziile contractate, dar cu grija de a nu se ambala: „Istrati a ţinut să previe pe miniştrii cu care vorbea că lucrează cu totul dezinteresat şi să nu se gândească la altceva”. (Id. R. C.)

Raportul agenţilor din 9 septembrie consemnează sosirea lui, peste două zile, la Lupeni, însoţit fiind de Bilili, doctorul Almăşan şi profesorul Cioflec. Agitând autorizaţia obţinută de la Vaida Voievod, întreprinde o vastă anchetă, interzicându-i-se totuşi accesul la uzina electrică (locul masacrelor). Mai înainte

(29 august), inspectoratul de poliţie Timişoara raportase Direcţiei Generale a poliţiei discuţia avută de Panait Istrati cu arestaţii de la 7 aprilie.1

Romain Rolland va fi în acest mod pus la curent cu demersurile sale: „Mă voi sili să-mi fac pasionata mea datorie aici chiar, cerând pedepsirea vinovaţilor, ca şi reparaţii faţă de orfani, dar mă îndoiesc de eficacitatea agitaţiei mele. Ah,

1 Supravegherea lui Istrati, în pofida „ausweisuluicf ministrului de Interne, este dintre cele mai acerbe. Se merge chiar până la violarea expresă a secretului corespondenţei. Fila 136 din Dosar cuprinde un ordin dat Inspectoratului regional de poliţie Constanţa de a cunoaşte cuprinsul unui colet venit de la Paris pe adresa lui Cioflec şi remis frizerului Constantinescu din Brăila şi de a întocmi copii sau extrase după hârtiile descoperite acolo.

Pentru ce nu mai suntem pe vremea haiducilor, să înfundăm codrul cu vreo sută de voinici şi să cădem asupra brutelor sângeroase, răzbunând cel puţin pe cei care au dreptul să nu mai creadă în justiţia pământească."

Rezultatele anchetei le-a comunicat într-un şir de foiletoane, în Lupta.

Articolele au avut o soartă nedreaptă. Le Monde, fără o documentaţie serioasă, le-a trecut între întâiele probe menite să dovedească „trădarea" lui Panait Istrati, „cumpărarea" sa de către guvernul burghezo-moşieresc din România. Referinţa din Le Monde era aceasta: „Se ştie că a făcut parte dintr-o comisie guvernamentală, pe vremea unor împuşcături la Lupeni, de pe urma cărora au fost victime nouă muncitori, şi că această comisie a aprobat pe de-a-ntregul autorităţile".1

Panait Istrati era în drept să răspundă, indignat de răstălmăcirea faptelor: „Ancheta mea la Lupeni (unde au fost împuşcaţi nu 9, ci 30 de mineri şi o sută de răniţi) a fost personală. Profesorul Romulus Cioflec, membru în partidul la putere, ne-a întovărăşit, cu scopul de a verifica autenticitatea spuselor mele.

Rezultatul: la reîntoarcerea în Bucureşti, prof. Cioflec a demisionat din partid, cu scandal în presă, deoarece se convinsese ca şi mine de vinovăţia guvernului."

Ce anume va fi intervenit? Dorinţa de a micşora impresia negativă creată în rândul prietenilor săi de articolul din Nouvelle Revue Française? Ascunse mustrări de conştiinţă 2 ale aceluia care se voise scriitor al proletariatului?

1 Atât de sigură a apărut această acuzaţie, preluată şi de alte ziare din alte ţări, încât de-a lungul anilor n-a primit nici o corectare. În studiul său din Viaţa românească, nr. 2, 1957, chiar Al. Piru, un critic diligent, cu o bogată experienţă în domeniul istoriografiei literare, scria, ca şi cum ar fi fost de la sine înţeles: „Imediat după întoarcerea din U. R. S. S. În România, în 1929, luă parte, cu ocazia grevei minerilor de la Lupeni, la ancheta întreprinsă de ziarul Lupta. În loc să protesteze împotriva guvernului, care împuşca pe grevişti, Panait Istrati, înhămat la carul burgheziei, arunca răspunderea crimelor pe seama aţâţătorilor la grevă din sindicatul muncitorilor.st

2 Mai sigură este dorinţa lui de a demonstra că, deşi se dezisese de Uniunea Sovietică, el rămâne în continuare un mandatar al intereselor proletariatului. Am specificat, comentând corespondenţa cu Romain Rolland, ambiţia lui de a fi considerat un„ revoluţionar adevărat”. În scrisoarea din 18 octombrie (1929) îşi reafirmă poziţia de „om, muncitor şi revoluţionar”.

Autorul atâtor opere umaniste n-a putut rămâne indiferent în faţa bestialelor masacre de la Lupeni. Foiletoanele sale au un ton de rechizitoriu, propunându-şi, s-ar zice, ca model vechile reportaje-anchetă din România muncitoare.

La început, mărturiseşte sincer neîncrederea pe care a avut-o faţă de ştirile despre Lupeni înserate în presa democrată. „Oricât ar fi de întins paşalâcul clicii care sugrumă ţara de un sfert de veac (e vorba de Brătieni, n.n.), nu-mi puteam închipui că există în România un sistem de exploatare care să împingă perversitatea dincolo de limitele îngăduite doar de întunericul unor anumite colonii”.

Şi iată concluzia: ceea ce a văzut „nu mai poate fi numit exploatare cnncenă, ci hoţie, banditism la drumul mare, crimă, care trebuie numaidecât pedepsită de justiţie” (sublinierile sunt ale lui Istrati).

Scriitorul va aglomera cifre şi date – întocmai ca în reportajele de altădată consacrate „lipitorilor portului”, arătând ce mai rămâne din salariul minerului după sporul de vagonete tăiat arbitrar, după diverse reţineri, ca dijma bisericii şi… „rubrica muzicii”. Va striga scandalizat: „Iată procedeele care au dus la revoltă”.

În privinţa evenimentelor sângeroase de la Lupeni, Istrati oferă importante piese de dosar asupra cârdăşiei organizate între prefectul Rozvany, plutonierul Maican şi primul procuror, în provocarea incidentelor şi măsluirea cauzelor lor. „Se pretinde, termină Istrati, că a avut loc o „nenorocire„, pe când în realitate a avut loc o vânătoare de oameni, o fugărire şi masacrare a unor nevinovaţi”.

Dealtfel, sensul acuzator al articolelor lui Istrati putea fi apreciat şi după ecoul lor în presa burgheză. Vremea (10 octombrie 1929) a publicat un răspuns, din care cităm: „Ai

Mai mult: unele dintre „notele* Dosarului de la Siguranţă îl înfăţişează agitându-se în vederea… creării unui nou partid muncitoresc.

O simplă şi fantezistă suspiciune poliţienească? Fila 126 se refera la un articol publicat de Universul (18 septembrie), care făcea publică această ştire. O filă anterioară cuprinde o notă care semnalează întâlnirea pe care a avut-o Istrati în casa avocatului Stein din Timişoara cu unele notabilităţi politice şi culturale. Subiectul conversaţiilor: organizarea unui singur partid muncitoresc (în care n-ar trebui să intre Însă elementele extremiste?!).

Colindat regiunea Lupenilor şi ţi-ai scris într-un ziar de seară nu impresiile, fiindcă n-ai fost acolo ca un simplu călător şi om, ci rechizitoriul„. „Ai venit să urechezi guvernul (sic!), să ţii conferinţe şi să ne scuipi în plin obraz.” 1

Ne mirăm că impresia nedreaptă asupra însemnărilor lui din Lupta a putut să dureze atâta vreme, când chiar în presa literară Perpessicius semnase acest frumos comentariu: „Lupenii îşi înfipseseră crucile pe mormintele nenorociţilor mineri” îngropaţi, dintr-o înaltă solicitudine creştină, mai aproape de cer, departe de subteranele iadurilor de toate zilele, şi Panait Istrati… acest vagabond cu inima plină de dragoste* nu se sfia să dezvăluie păcatele unui regim socotit de modă nouă şi care se dovedise tot aşa de vechi ca şi cele mai învechite„. (Ultimele cuvinte se referă la credinţa deşartă a unora că naţional-ţărăniştii, proaspăt veniţi la putere, ar fi fost „progresişti”, de o altă factură decât a partidelor guvernamentale de până atunci.)

Cu toate vânturările sale de la Timişoara la Bucureşti şi de aici la Lupeni şi iar la Bucureşti, Istrati nu uită să-şi revadă locurile natale. Cu multă satisfacţie, ne închipuim, va fi ghidul lui Bilili în lumea frumuseţilor celebrate de opera sa. Se vor plimba pe Dunăre, după cum vor cutreiera bălţile lui Codin. O fotografie îi prezintă în faţa casei unde a murit Joiţa (Roşiorilor, 431). Vor fi oaspeţii lui moş Dumitru, la Baldovineşti, şi se vor ţine de petreceri cu prietenii din Brăila, în special familiile Nicu Constantinescu şi Dinu Apostolache

1 Ce să mai spunem despre comentariile din Curentul? La 25 septembrie, apare articolul lui Nichifor Crainic: Un om neserios: Panait Istrati, în care era atacat şi Vaida Voievod pentru că a dat permis de liberă circulaţie unei „lichele internaţionale”.

La 28 septembrie, alt articol, semnat, de data asta, de Pamfil Şeicaru: Naivitatea d-lui Vaida, şi „în sfârşit, la 30 septembrie, un comentariu de o pagină [autor: tot Pamfil Şeicaru): Ah! Panait, Panait… Torente de invective, dintre cele mai triviale. Poza lui Istrati reprodusă în centrul paginii purta explicaţia: „Proxenetul care ne insultă„. Articolele din Lupta erau calificate: „o dezgustătoare acumulare de măgării„, iar autorul lor, „un biet mardeiaş cu degetele butucănoase ce se screme„, într-un stil „siluit„; Istrati mai beneficiind, pe deasupra, de gingaşele gratificaţii de „liric povestitor al invertirilor sexuale„ sau, şi mai pudic, „biet poet al şezuturilor deflorate” etc., etc.

(a cărui soţie este enigmatica Z., destinatara scrisorilor din 1919).1

Istrati nu va subaprecia nici actul manifestărilor în public. În seara zilei de 26 septembrie, ţinuse, cu concursul prefectului judeţului, o conferinţă la Teatrul Comunal din Brăila. Iar la 6 octombrie era anunţată o conferinţă a sa, de astă dată la Bucureşti, în sala Tomis – care este anulată din pricina agitaţiei studenţilor cuzişti (aceştia proferează ameninţări şi răspândesc afişe împotriva „jidanului grec Pincas PanaiotifC).

Poate şi din pricina acestui incident va fi precipitată plecarea sa din ţară. 2

După încercarea neizbutită de a rătăci prin Egipt, Palestina şi Siria, îl întâlnim publicând un amplu eseu: Pour avoir aimé la terre, în Les Nouvelles Littéraires, o privire retrospectivă, cu intenţia de confruntare şi de bilanţ a

drumurilor vieţii sale. Ca de atâtea ori în anii aceştia, Istrati îşi manifestă, copilăros, dorinţa de a reveni la starea de dinaintea consacrării literare.

„Eu n-am câştigat nimic în schimb, căci mi s-a furat pământul meu. Mai multe spaţii libere pentru sărmanii mei ochi. Mai multe voluptuoase arome pentru nările mele de animal.” De aci înainte – va declara el – singura bucurie, singura desfătare o va constitui retrăirea existenţei sale de altădată, pasionate, „lunatice”.

Eseul ne dezvăluie o conştiinţă obosită, care nu găseşte puncte de reazim în prezent. „Eu pipăi astăzi cu degetele

1 Bilili îi comunică lui Romain Rolland un raport amănunţit al acestui contact cu lumea istratiană, cunoscută până atunci doar prin lectura operelor. „Comment aurais-je esperer reçevoir tânt de la Roumanie/…”

Încântarea ce i-o produce cunoştinţa cu moş Dumitru (în carne şi oase), care se cruceşte auzind că nepotul său poate scoate bani din povestirea unor nimicuri din viaţa unor oameni ca el sau a altora din Baldovineşti: „Ei sunt nebuni atunci…” Farmecul Brăilei şi al bălţilor Dunării care „din primul moment te seduc…”

2 Romulus Cioflec susţine, în conferinţa sa, că „dacă mai întârzia mult în ţară, putea să fie asasinat. Şi anume, la instigaţiile unor ziare – şi câte erau dezinteresate, chiar dacă tăceau I – şi instigaţii tot împotriva omului Sovietelor.” Fapt e că Istrati, scuzându-se că nu mai are timp să se oprească la Timişoara, îi scria:„ Cauza: sunt grozav de urmărit… Aseară, însuşi Ioaniţescu mi-a trimis vorbă că studenţii creştini umblă să mă omoare. Şi era adevărat: toată seara şi toată noaptea până la unu mi-au ţinut calea pe Dragoş-Vodă şi au băut la o cârciumă lângă noi, urlând şi arătând revolverele.” mele ceea ce, în urmă cu 30 de ani, nu era sub ochii mei decât un spectacol lunar. Unde este realitatea? Sub degetele mele, sau în visul meu? Nenorocire celui care vrea să fie practic: singure spectacolele lunatice fac măreţia vieţii, singur visul există, singură dorinţa noastră contează.„ Cauza acestei dragoste pentru himere, a sleirii năzuinţelor sale de a trăi în realitatea contemporană ne-o indică singur, într-un elan al sincerităţii: „Mi-ar fi imposibil să găsesc ecou în masele timpului nostru… Eu ştiu astăzi că baricada mea nu este a acestei lumi…”

Pentru^ a înţelege substratul declaraţiei, trebuie să ţinem seama de izolarea în care se găseşte Istrati după apariţia trilogiej Vers Vautre flamme. Aşa de puternică era impresia neplăcută creată de această carte în rândul unei mari părţi a intelectualităţii franceze, încât Nikos Kazantzakis, aducând la Editura Rieder volumul Toda-Raba (şi cunoscându-se prietenia sa cu scriitorul român), Robertfrance, directorul pentru partea literară, n-a îndrăznit să-şi exprime părerile elogioase până când n-a început să se „stingă vuietul în jurul lui Istrati”.

În aceeaşi perioadă şi din pricina aceleiaşi cărţi s-a petrecut şi ruptura sa cu Romain Rolland.1 În primul volum din Vers Vautre flamme, care-i aparţinea, Istrati făcuse referiri nepoliticoase la adresa femeii dragi prietenului său. În scrisoarea din 7 martie 1930, Rolland îi scrie: „Eu te ştiam nedrept. Nu te

credeam însă capabil ca în furia nedreptăţii să zdrobeşti inima unui prieten. Te plâng.” în plic se afla o scrisoare, datată 8 martie, în care, reţinându-şi mânia, Rolland, pentru a nu răspunde cu rău răului făcut, se arată dispus să admită împăcarea, dacă Istrati, ca

1 Mai târziu, Romain Rolland va afirma – şi biografii de aiurea vor repeta – că motivul răcirii prieteniei sale cu Panait Istrati l-a constituit diferendul de păreri politice în problema Uniunii Sovietice. Eugene Dachez-Orain, refuzat în cererea sa d'e a primi un material documentar care să-l ajute la întocmirea unui proiectat studiu despre Istrati, primea, totuşi, unele relaţii, între care şi aceasta: după întoarcerea din U. R. S. S. A fostului protejat, „m-am despărţit de el din cauza atitudinii sale sociale…”

Este uşor de înţeles motivul omisiunii. La rugămintea aceluiaşi publicist – de a avea acces la corespondenţa cu Istrati – Romain Rolland se scuză, precizând că scrisorile „sunt de un caracter prea intim pentru ca eu să le pun actualmente la dispoziţia cuiva, oricine ar fi el”.

La o distanţă de atâţia ani, cu indiscreţia care intră în însăşi raţiunea de a fi a istoricului, ne permitem să facem completarea de rigoare.

Un om de onoare, va cere scuze şi va obţine iertarea acelei persoane.

Nu prea obişnuit cu perceperea nuanţelor, Istrati nu a sesizat durerea cauzată prietenului său şi, răspunzând, a căutat argăţos să demonstreze punct cu punct adevărul celor scrise de el. Romain Rolland se vede forţat să facă destăinuiri extrem de personale, informând, împotriva discreţiei şi pudoarei sale caracteristice, că de cinci ani iubeşte această femeie. (Istrati se făcuse că nu înţelege cu ce anume l-ar fi jignit.) Constatând că în răspunsul primit insultele sunt dublate, Rolland îi declară amar: „Acesta a fost preţul prieteniei dumitale pentru mine. Mulţumesc.” îşi va lua adio aspru, afirmând că are alte concepţii asupra prieteniei (scrisoarea din 15 martie 1930).

Golul creat în jurul său printre prietenii din Franţa 1 va fi constituit unul din motivele pentru care Istrati se reîn-

1 Să precizăm că, în această perioadă, survine ruperea relaţiilor de amiciţie nu numai cu Romain Rolland, ci şi cu Gheorghe Ionescu. Momentul ca atare îl găsim evocat şi în studiul lui Edouard Raydon, dar, mi se pare, într-o manieră părtinitoare (poate şi dintr-un sentiment de recunoştinţă, relaţiile primite de la Ionescu, să nu uităm, constituind una din principalele surse de informare ale biografului francez).

Cearta ar fi fost generată de reproşurile înţelepte ale cizmarului privind uşurinţa cu care Istrati şi-a irosit banii albi fără să se gândească la zilele negre. Istrati, „într-o manieră orientală”, s-ar fi purtat „grossierement”. Comportamentul lui Gheorghe Ionescu a fost în schimb ireproşabil, motiv ca E. Raydon să-i înalţe adevărate imnuri: „Ce om admirabil era Ionescu, ce prieten incomparabil găsi Istrati în el! Gheorghe era fratele mai mare căruia i se confesează, căruia îi cere mult, care înţelege şi-i iartă capriciile.”

Vai, nu de puţine ori, realitatea, cu legile ei prozaice, se încăpăţânează să amendeze consideraţiile excesiv idealizatoare. Romulus Cioflec, martor al unora

dintre discuţiile lor de la Paris, este extrem de dur, acuzmdu-l pe Ionescu (aceleaşi însemnări, citate) că l-ar exploata nemilos pe Istrati. Iată însă chiar relatarea directă a scriitorului (fireşte, el este cel mai în temă) din scrisorile către Bilili. La 28 iunie (1929): „Căci, închipuieşte-ţi, m-am certat cu... Ionescu, sau, mai bine zis, pentru mine, Ionescu e mort la un mod ignobil. Poţi tu să crezi asta? Există cineva în lume care ar putea-o să creadă $" Motivul ar fi fost „ingratitudinea care m-a făcut să nu-l fericesc cu o rentă viageră de... 2000 franci pe luna". Istrati l-a întrebat dacă a făcut el ceva mai mult pentru propria-i persoană („N-am decât două schimburi şi trei cămăşi într-o stare mulţumitoare") sau dacă banii i-a aruncat pe băutură, la jocuri de curse sau pentru întreţinerea vreunei metrese etc. Afirmaţii care nu l-ar fi scos pe Ionescu dintr-ale lui. „Eu trebuia să-l scot din cizmărie şi să-i redau toarce în ţară, hotărât să se stabilească pentru totdeauna la Brăila. Mai înainte îşi căutase un refugiu lângă Bilili, la Viena. Aici va primi de Crăciun vizita lui Romulus Cioflec. (Istrati s-a improvizat în bucătar, „gătind pe o sobă o oală cu ciorbă minunată, unde ardeii iuţi de la Timişoara şi-au dat concursul„. Ar fi fost ca oaspeţi şi doi parizieni, domnul şi doamna Paz. Împreună vor descinde la un „Heurige„ – un fel de mustărie, explică Cioflec. Istrati comandă orchestrei un cântec românesc. Este interpretată, cu mutilări groaznice, romanţa: Suspine crude. Ambiţionat, Cioflec le cântă melodii populare ardeleneşti. „Istrati uitase de francezi şi avea ochii umezi...") întoarcerea la Brăila avea să capete valoarea unei opţiuni morale, chiar de aderare la un nou mod de viaţă. În ziarul local Ancheta, îi apare însemnarea: De ce m-am retras la Brăila? (Analele Brăilei, nr. 1, 1938), care demonstrează că întâmplările dureroase prin care a trecut, în loc să-i mobilizeze energiile sufleteşti întru sporirea lucidităţii, de-abia îl orbesc, îi incită ambiţii personaliste.

„Omenirea s-o ia dracu!", opinează vulgar autorul. „Nimeni nu poate să iubească omenirea. Nu poţi să iubeşti ceea ce e anonim şi ceea ce-ţi scapă cu totul." Lucrurile stau aşa: când nu-ţi însuşeşti organic felul de a gândi şi simţi al unei clase înaintate, interesate vital în a preface faţa lumii, ci libertatea totală, pentru a se putea consacra lecturii şi chiar scrisului Istrati adaugă, caustic, într-o paranteză: „Odinioară voia să „scrie„ Notre Enfance şi Nos meres, el care nu ştia să scrie o scrisoare, chiar în româneşte". Noi ştim prea bine că Ionescu nutrise asemenea ambiţii (; veziy între altele, corespondenţa cu Romain Rolland, din anii debutului istratian). O cunoştinţă comună observa, cu mult spirit – erau anii de glorie ai lui Istrati: „Tu eşti cel care ai repurtat succesul şi Ionescu este cel care şi-a pierdut capul". Oricum, din coroborarea mai multor informaţii reiese că aceasta a fost cauza stricării prieteniei: nerealizarea speranţelor investite în „afacerea" Istrati. Scriitorul singur îşi reproşează ceea ce prietenii lui numesc „Văile de poulet de Panagaki", obiceiul său de a promite câte-n lună şi-n stele, de a croi planuri grozave, furat de entuziasmul momentului. Astfel, bietul Ionescu fusese ameţit cu o perspectivă feerică de acest gen: „De la mine îţi va veni libertatea. Vom cumpăra o mică fermă... Tu vei avea tot timpul numai să citeşti..." etc., etc. Este cert: supărarea cu Ionescu

(la care se adaugă în scurt timp şi cea cu Alecu Constantine seu) îl îndurerează pe Istrati: „George e mort pentru totdeauna şi Alecu va muri şi el, în aceste zile. Un mare doliu. Eu îl port pe chipul meu…” eşti un singuratec, o „cioară albă”, dragostea pentru umanitate până la urmă îţi apare ceva abstract, ceva pentru care trebuie să te înflăcărezi în mod voit. Istrati recunoaşte: „Asta-i toată umanitatea. M-am certat cu ea, alergând s-o descopăr şi negăsind-o, încercând s-o iubesc şi neputând.” De aceea, dacă în perioadele anterioare adera la un altruism înfocat, dar cu elemente abstracte, acum dă curs liber pornirilor sale individualiste. El opune individul omenirii. „De îndată ce înlături omenirea din drumul tău, descoperi pe om.” Şi mai departe, cu o îndârjire alimentată de rezultatele ultimelor sale aventuri: „Căci pentru mine, eu şi cei care îmi seamănă sufleteşte sunt toată Brăila şi toată omenirea”. Arătând cum îşi va alcătui de acum viaţa, zice că nu-şi va mai face „datorie din iubire” – adică din iubirea faţă de umanitate – căci pentru a fi mulţumit, afirmă el cu ostentaţie, n-ai nevoie decât: „să joci table, ori să bei rachiu, ori să asculţi povestindu-ţi-se verzi şi uscate, mai mult verzi decât uscate”. Iată „tot ce alcătuieşte o viaţă”.

Erwin Rieger, vizitând România, îl descoperă într-adevăr la Brăila, într-o căsuţă scundă, scump mobilată, cu covoare şi ţesături româneşti, şi lângă care se află „coteţul de porci şi găini… şi grădiniţa de zarzavat” (Pasărea albastră, 4 decembrie 1935). Istrati consuma mâncări tradiţionale, juca table ori asculta muzică de pe plăci de patefon.

Se va dovedi însă încă o dată că Panait Istrati nu era omul care să reziste mult timp într-o sihăstrie voluntară. Cele dintâi prilejuri îl vor proiecta iarăşi în larma ziarelor şi a festivităţilor. Ocazia a prezentat-o sosirea în ţară a unui emigrant român din America, Isac Horovitz, ajuns ziarist de oarecare notorietate, precum şi. Festivalurile literare organizate de scriitorii ieşeni. Otilia Cazimir îşi aminteşte că „în Iaşul snob de pe vremea aceea, Panait Istrati ajunsese la un moment dat un personaj monden. Doamnele din elită umblau moarte să-l aibă, ca număr de mare senzaţie, la ceaiurile lor simandicoase.”

Istrati se va simţi flatat şi va frecventa cu asiduitate aceste „petreceri” mondene, plăcându-i să facă uz de un limbaj pipărat, voit „din topor”, din care nu lipseau înjurăturile colorate (Otilia Cazimir reţinea „înjurătura cea mai autentică şi mai plină de culoare a hamalilor din portul Brăilei”), şi de asemenea să epateze cucoanele bogătaşilor, istorisind episoade de pe vremea când nu era scriitor şi când râvnea enorm să i se facă cinstea de a duce măcar o dată „tablaua” de argint la boieri în salon, dar fiind „rufos şi nespălat”, nu i se îngăduia, existând teama că-şi va vârî degetele „prin chiselele cu cofeturi”. Alteori, intra în crize sentimentale şi, ascultându-l pe Topârceanu spunând Balada morţii, îl îmbrăţişa, cu părul răvăşit, cu ochii umezi, zicându-i „frate”, sau îngâna trist cântecul vechi al Neranţulei:

Kato sto yala Kato sto perighiali…

Scriitorii ieşeni îl vor aduce şi la festivalurile literare, dar nu fără a stârni scandaluri, din aceeaşi cauză a fostei sale faime de comunist.1 Astfel, festivalul care trebuia să aibă loc

1 Incriminare ce nu ne mai apare atât de deplasată, dacă ţinem seama de confesiunile sale politice cu care umple paginile ziarului ieşean Lumea, proclamându-se revoluţionar adevărat, certat… cu răii revoluţionari.

Şi trebuie să recunoaştem că nu sunt multe cazurile în care Panait Istrati să izbutească a da glas acestui crez, la un mod atât de tranşant şi cu atâta forţă de elocinţă.

Lu? Nea burgheză prea repede s-a grăbit să se bucure, crezând că el s-a lepădat de revoluţionarismul său. Decepţiile sale (pe care nu le neagă) vin de la unul aflat în mijlocul militanţilor revoluţionari, nu în afara lor, sunt expresii ale unui sprit revoluţionar pur, şi nu ale unei convertiri la idealul de viaţă burghez: „Aceste deziluzii sunt ale mele ca revoluţionar, şi nu ca membru al societăţii burgheze. Fiindcă dacă ar fi să fac o comptabilitate (sic!) după sistemul capitalist, mărturisesc că ar trebui să fi rămas un entuziast al celor văzute la faţa locului

Urmează o enumerare de fapte: „Ţăranul rus vă asigur că o duce mai bine ca semenul lui din Europa". „Creşterea copiilor, de exemplu, se face într-un mod admirabil." etc.

Altul a fost mobilul răzvrătirii sale: el s-a ridicat „împotriva acestei suferinţe, provocată de tovarăşi, tovarăşilor lor buni*. Prin aceasta el nu şi-a modificat vechiul ideal: „Am rămas acelaşi revoluţionar. Afle-o toţi muncitorii, tovarăşii care socotesc că m-am făcut vinovat de dezertaţiune din rândurile lor. Nu am cedat. Stau pe aceeaşi baricadă, împotriva regimului burghez capitalist. Zadarnic s-au bucurat burghezii socotind că m-am lecuit de revoluţie. Am spus-o răspicat, dealtfel. Şi ca să se audă pretutindeni, o repet de câte ori e nevoie."

Aşadar, atitudinea de care-i plăcea să facă paradă în faţa lui Romain Rolland: militant, supărat pe unele stări de lucruri din U. R. S. S., dar nedespărţit de revoluţie, dezvăluie anumite propensiuni mai adinei – oricum cu ecouri de durată în comportamentul său.

Este timpul să menţionăm şi eseul său Confiance (răspuns dat scriitoarei „aristocrate" Lucie de la Rue Madras – Viena, decembrie 1929), în care, deşi survine o mutaţie radicală a criteriilor de pe planul social la cinematograful Trianon a trebuit să fie amânat, deoarece, după informaţiile poliţiei, studenţii cuzişti se pregătiseră pentru „tulburări". Istrati a cerut, fără să i se aprobe, ca sub arbitrajul prefecturii să aibă explicaţii cu reprezentanţii centrului studenţesc. S-a fixat o nouă dată a festivalului, dar din nou Siguranţa a avertizat, sfătuindu-l pe Istrati să nu apară, să se scuze că e bolnav. Încurajat de scriitorii ieşeni, el a refuzat, făcând paradă de îndrăzneala cu care va înfrunta urmările faptei sale. Singurul incident l-a constituit urletele a 30 de studenţi cu plete lungi şi sumane: „Jos comuniştii! Jos francmasonii!", şi cărora Sadoveanu le-a răspuns tăios: „Vinovaţi nu sunteţi voi, ci acei profesori care vă îndeamnă la asemenea fapte" (alţi studenţi se vor urca pe statuia lui Cuza şi vor ţine discursuri a la Coriolan Drăgănescu). Un ziar din Bucureşti,

amator de ştiri senzaţionale, va scrie că Istrati abia a scăpat cu viaţă, lungindu-se în maşină la picioarele lui Sadoveanu şi Demostene Botez.

Concret pe unul moral, abstract, „bolşevismul” său pur, absolut, este din nou afirmat cu clamoare.

La interviul amintit din Lumea, el îşi somează atât prietenii, cât şi duşmanii să ţină seama de mărturisirea sa definitivă pe care o face cu un patos pe care am mai avut prilejul să-l admirăm: „Să nu vă faceţi o iluzie despre izolarea mea, nici despre cearta mea cu Sovietele. Nu sunt certat cu bolşevismul, ci cu răii bolşevici şi cu al lor sabotaj de neînţeles, îndreptat conştient sau inconştient împotriva revoluţiei. Aceasta (revoluţia), ca şi suferinţa oamenilor, care mi-e binecunoscută, n-am s-o uit niciodată. Păstrez toată încrederea mea: toată speranţa mea de salvare, toată combativitatea mea.

Am fost totdeauna şi rămân soldatul pasionat, franctirorul învălmăşelii sociale, alături de adevăraţii revoluţionari, şi pentru o omenire mai bună. „ Cuvinte care-l fac pe interlocutorul său, ziaristul Em. Serghie, să exclame: „Tonul acestei spovedanii aminteşte desigur hotărârea şi patetismul celor mai buni revoluţionari, care au militat pentru Revoluţia Franceză din '89”.

Peste numai câteva zile, tot în Lumea, alte două interviuri: unul luat de Horovitz: Panait Istrati vorbeşte omenirii din pat, celălalt, de reporterul gazetei, Radu Ionel. O dispoziţie sufletească schimbată (probabil şi din pricina febrei insurgente care-l obligă să stea ţintuit la pat). Europa va primi eticheta de „putoare cu şerpii în sân”. Nici America nu scapă mai ieftin: patria de adopţiune al lui Horovitz e toată compusă din „linii drepte şi suflete uscate”. Văpaia militantismului s-a stins. „Eu nu mai scriu... Voi sta la Brăila şi voi creşte porci.” Reporterului de la Lumea i se repetă tezele articolului din Ancheta: „Public * Public nu există... în ce mă priveşte, m-am reîntors la stima individului...”

Apariţia pe scena vieţii mondene, graba cu care descoperea în fiecare cunoştinţă pe „adevăratul” şi „unicul” prieten, apologia individului opus omenirii, toate acestea nu reprezentau altceva decât încercări ale lui Istrati de a micşora şocul dureros al loviturilor primite în acei ani. În afară de înstrăinarea prietenilor din Franţa, survine şi despărţirea de Bilili.1 Scrisoarea din 15 iulie 1930 înfăţişează eforturile întreprinse cu iubita lui: „să reparăm templul pe care l-am dărâmat amândoi”. La 28 iulie 1930, ies la iveală aspecte dramatice, expuse cu anumită naivitate: „Tu (e vorba de Constantinescu, n.n.) nici nu poţi să-ţi închipui prin câte am trecut în aceste din urmă trei săptămâni şi de câte ori am fost amândoi la un deget de moarte. O dată, chiar nu mai credeam să mai scăpăm. M-a scăpat însă ea, spunându-mi: „Dacă te omori, fără să mă omori mai întâi pe mine, îmi dovedeşti că nu m-ai iubit niciodată„. N-am avut curajul s-o omor şi aşa am scăpat amândoi.” (Pricina despărţirii ar fi fost un medic Heinz din Brăila, supus austriac.)

Presiunea lipsurilor materiale s-a accentuat, Editura Rieder refuzând să-i mai avanseze bani (Romain Rolland, deşi nu mai coresponda cu Istrati, aflând de dificultăţile sale financiare, a intervenit, fără să obţină vreun rezultat).

Împrumuturile făcute nechibzuit, în stânga şi în dreapta, au amplificat nesiguranţa situaţiei sale financiare.

A survenit o recidivă primejdioasă a tuberculozei. Prietenii s-au grăbit să-l ducă la Mănăstirea Neamţ.2 Suferin

1 Ulcerat sufleteşte, arzând în văpăile geloziei, el nu pregetă să se răzbune, înfierând „trădarea” ei şi în prefaţa la Casa Thiiringer. Nikos Kazantzakis este cel care-i reproşează amicalmente izbucnirea, oferindu-i o explicaţie „filosofică”, în treacăt fie zis, destul de adevărată în legătură cu legile biologice care dictează slăbiciunile sexului slab: „Injuste envers Bilili, tu as été trop dur, şi tu veux, trop juste, ce qui, envers les femmes est la supreme injustice. Les femmes, tu le sais bien, ont un autre univers matériel, intelectuel. Leur îme est chargé, ruisselante de chair, elles sont innocentes meme dans leurs plus grandes infidelitées (surtout dans ce cas) car elles obéissent a une pousée souterraine, préhumaine tres profonde. Elles sont toujours fideles a cette pouséeet c'est bien la leur grande et triste vertu… Voila pourquoi je trouve ta colere contre Bilili injuste…”

2 Istrati a stat lângă mănăstire, în gazdă la un călugăr Ghimnazi Ifrim. Casa, văzută astăzi, îşi păstrează simplicitatea rustică, poate, în comparaţie cu cea din fotografii, cu un plus, sub raportul ornamentaţele fizice se accentuează pe un fond sufletesc depresiv. Săptămâni întregi nu poate părăsi patul, iar în rarele clipe când se simte bine, depune eforturi până la sleire să-şi continue lucrul la cărţile care constituie singurul său mijloc de ţiei arhitecturale în stil popular. Peisajul înconjurător degajă o atmosferă specifică acestui ţinut: predomină liniile rotunzi, domoale, tot ce ar putea să pară ascuţit, emancipare orgolioasă a formelor de relief, e atenuat, mai precis, vătuit. O linişte, o blajinătate, o somnolenţă plină de visare în continue efluvii, astfel incit nu ştii dacă natura de aici l-a conceput pe Sadoveanu sau sufletul lui Sadoveanu a deţinut rolul démiurgie, creându-i spaţiul fizic şi psihic de care avea nevoie.

Îşi va fi găsit aici locul de refugiu şi alinare spiritul chinuit, răzvrătit şi întors pe toate feţele al lui Panait Istrati f Romulus Cioflec (care l-a vizitat) se încumetă să afirme: „Tot la Neamţu, Istrati, care era ateu, a început să se apropie de D-zeu. Îmi vorbea cu înduioşare de viaţa din mănăstirile noastre, de chemarea lor prin restriştea veacurilor.*

După cum ştim, Istrati nu cunoştea bine muntele, care, adăugându-se rezidurile lecturii unei întregi literaturi, îi apărea sub forme mitice, ascunzând, cumva, un mister. Orizontul circular al colinelor alpine părea, a favoriza deschideri cât mai largi spre cer. Acea luminozitate dulce, acea estompare şi abstragere în vaporozitate şi incert nu provocau şi nu facilitau receptarea glasului veşniciei (încorporat aici în preţioase vestigii istorice)? Într-un asemenea decor, problemele cotidianului (şi efemerului) erau mdepărtate, aburite, sau ridicate pe un plan ontologic, al eternelor întrebări ale fiinţei umane. Nu ne îndoim însă că în afară de efectul terapeutic asupra sănătăţii sale precare şi a spiritului său obosit, această singurătate sepulcrală îi va fi

adâncit sentimentul de „vacuum” al existenţei, va fi sporit angoasele trezite de gândul morţii.

Istrati avea o alcătuire interioară diferită de cea a lui Sadoveanu. El era un „om de margine”, din comunităţile gălăgioase şi intempestivey supuse capriciilor şi fierbinţelii soarelui fluvial sau marin. Până la urmă, acest transplant într-un mediu geografic străin lui va manifesta simptome de respingere din partea firii sale incurabil meridionale. Dovadă ne stau scrisorile adresate de la Mănăstirea Neamţ lui Cezar Petrescu, în care acesta este rugat stăruitor să-i găsească o casă în satele din jurul Braşovului, dar punând asemenea condiţii: care să fie retrasă, dar nu prea departe de centrul civilizat (beneficiind de baie, lumină electricaetc.), să nu poată fi deranjat oricând de musafiri, dar nici să nu se afle rupt de legături cu lumea ş.a. în. D.

Cezar Petrescu îi răspunde amuzat: „Recitesc scrisoarea şi o găsesc nostimă: să fie loc liniştit, dar să nu te mănânce lupii, departe de oraş, dar aproape de oameni civilizaţi, izolat, dar nu singur. Cam greu, dragă Panaite!”

Din angoasele acestei singurătăţi (şi la propriu, dată fiind dificultatea mijloacelor de comunicaţie cu Neamţu), ca şi a durerilor mereu vii în faţa înstrăinării foştilor lui prieteni, irumpe scrisoarea trimisă lui Nikos Kazantzakis (prima de la despărţirea lor, destul de rece, de la Moscova).

Trai. Momente de anxietate. O existenţă chinuită, lâncedă, nescutită totuşi de întâmplări ieşite din comun. Lui Isac Horovitz îi povesteşte cum un incendiu puternic, izbucnit pe neaşteptate, era să-l transforme în feştilă. (Luaseră foc câteva case învecinate.) Altcuiva i se va lăuda că, plictisit de smerenia creştinească a soborului călugăresc, voia s-o facă şi aici pe „agitatorul”, sforţându-se să ridice „conştiinţa de clasă” a „fraţilor” sau a călugărilor din cinurile inferioare şi să-i împingă la o „revoluţie” împotriva superiorilor şi a condiţiei lor de oropsiţi ai sorţii. O combativitate care irumpe, când are prilejul, şi în coloanele presei. (Aflând dintr-un articol al lui Emil Serghie că Baco via „o duce mai rău decât câineşte cu cele ale existenţei obişnuite”, îi trimite o scrisoare, apărută în Lumea – 3 august 1932 – sub titlul: Un geamăt, ca să nu spunem un scrâşnet de dinţi al lui Panait Istrati, în care, recunoscând că n-a citit nimic din acest poet, dar a auzit despre el „vorbindu-se elogios”, declara scandalizat: „Bietul Bacovia! Nu-l cunosc deloc, dar când aud de un om de talent, umilit de cea mai parşivă civilizaţie din câte a văzut pământul, mi se pare că asist la o insultă ce se aduce vieţii însăşi”.)

Va fi vizitat de diverşi prieteni.1

După o însănătoşire aparentă, boala s-a înrăutăţit mai mult şi a trebuit să fie internat la Sanatoriul Filaret, de lângă Bucureşti. Iată câteva elemente ce ne ajută să realizăm un tablou al spaimelor şi chinurilor fizice şi morale 2 în care se

1 Romulus Cioflec este informat: „Au fost aici Sadoveanu, Cezar Petrescu şi Şeicaru, şi am văzut că vizitele acestea mi-au făcut mult rău. Nu poţi primi un prieten fără să vorbeşti, fără să te încălzeşti…”

2 între amărăciunile scriitorului trebuie notată şi aceasta: specularea naivităţii sale în domeniul material-financiar de unii prieteni şi chiar rude. E. Raydon, în lucrarea sa, povesteşte, în legătură cu casa pe care Istrati o construise la Brăila pentru el şi prietenul său Nicu Constantinescu, următoarea anecdotă: întorcându-se dintr-un voia) în Franţa, scriitorul îl găseşte pe Nicolae speriat şi plictisit: acesta crezuse că a murit şi transformase casa în muzeu, pe el numindu-se custode. Istrati la început se înfurie, apoi râde şi părăseşte Brăila, stabilindu-se la Bucureşti (într-un hotelJ.

Documentele pe care le deţinem descriu lucrurile dintr-o viziune mai puţin comică. Neavând grijă să-şi asigure titlurile de proprietate atât la casa din Brăila, cât şi la cea din Baldovineşti, va fi pur şi simplu izgonit din amândouă. La 14 noiembrie 1931 el îi scrie lui Isac Horovitz: „Din gospodăria pe care am clădit-o la Baldovineşti şi care m-a costat două sute de mii de lei, verii şi verişoarele mele m-au dat afară. Şi tot zbate Istrati, explicând, între altele, acele atitudini ale sale care au făcut să se discute despre „convertirea” la religie.

Motivul discuţiilor publice pe această temă l-a oferit răspunsul pe care l-a dat scriitorul nostru scrisorii lui François Mauriac. De la Sanatoriul Filaret, Panait Istrati a trimis revistei Les Nouvelles Littéraires articolul Mărturie asupra libertăţii, unde descrie situaţia tristă în care se află, declarându-se dezamăgit de toate mişcările politice ale timpului şi autoelogiindu-se în postura insului care „nu aderă la nimic”. Din Franţa îi sosesc nenumărate scrisori din partea adepţilor religiei, precum şi crucifixe etc. François Mauriac, înduioşat, exprima această dorinţă în scrisoarea deschisă pe care i-o adresează: „Aş dori să-l cunoşti pe Hristos şi în acel sanatoriu în care te afli să-i ceri să ţi se arate”. Răspunsul lui Panait Istrati cuprinde suficiente contraziceri. În final, îl avertizează pe cunoscutul scriitor catolic că, dacă intenţionează să-i trimită încă un crucifix, ar fi mai bine să renunţe, pentru că el nu are nimic comun cu formele credinţei canonizate de către biserică. La propunerea lui Mauriac de a-l cunoaşte pe Hristos, va răspunde: „Dar îl cunosc aşa de bine! E în inima mea şi trăiesc după legea lui de când exist.” Numai că Istrati (şi în numele unei admiraţii mai vechi faţă de exigenţele creştinismului primitiv) îl separă pe Hristos şi îl opune cu violenţă bisericii creştine.

Şi în alte articole se poate detecta prezenţa unor aspiraţii spiritualiste. Dealtfel, cine investighează meandrele vieţii sale sufleteşti descoperă că nu o dată Istrati simte tentaţia orizonturilor necunoscute, oculte ale existenţei, meditând asupra morţii şi asupra presupusei vieţi viitoare. Într-o scrisoare către Romain Rolland (6.1.1927) îl surprindem făcând chiar exerciţii spiritiste şi declarând tulburat că i-ar fi vorbit vocea mamei şi a lui Mihail! În condiţiile actuale este însă vorba de ceva mai mult, de eforturile disperate ale scriitorului de a găsi un reazim în faţa pustiului existenţei sale, precum şi a cumplitelor presentimente ale morţii, provocate de vertiginosul asalt al bolii. Articolul Moartea noastră laică, apărut postum, mărturiseşte, pe marginea unor meditaţii, cu aceeaşi aşa am fost alungat din gospodăria mea din Mihai Bravu (Brăila), care m-a costat trei sute de mii de lei… Acum, nu-mi mai rămâne

decât să fug în lume.„ temă, ale lui Richard Bloch (Europe, 15 februarie 1934), drama sufletească pe care o trăieşte, în ultimii ani, „în pat, faţă în faţă cu moartea, îngrozitor de singur în clipele cele mai nemiloase…„ El se justifică: „Aşa că astăzi, eu ştiu, între altele, că conştiinţa cea mai sincer îndepărtată de toate concepţiile divine – şi conştiinţa mea e astfel – poate în anumite momente de viaţă să se simtă atât de străină în această lume, atât de neputincioasă de a se înţelege ideal cu oricine ar fi, şi prin asta atât de singur în faţa morţii, încât o neînvinsă nevoie de puritate pune stăpânire pe felul de a fi, cerând în clipa din urmă o unire cu ceva supraumanˮ.[1]

Dar această forţă supraumană, acest Dumnezeu către care se simte atras Panait Istrati nu va fi cel comun, cel tradiţional, ci am spune unul personal, creat după chipul şi asemănarea sa, cu aprehensiuni la adresa mulţimilor şi în comuniune sacră doar cu fiinţele superioare: cu elitele. De fiecare dată, el va avea grijă să facă delimitările de rigoare, scriind cu majuscule: „Căci nu turma, ci păstorul a făgăduit Domnului să fie fără prihanăˮ.

Dacă analizăm bine lucrurile, descoperim că, în fond, opoziţia dintre Dumnezeu şi lume, dintre spirit şi materie, ascunde opoziţia mai veche cunoscută la Istrati dintre mase

— Identificată cu materia, şi eroi – identificaţi cu spiritul…

Dintre figurile-simbol ale Bibliei, în subconştientul său, Panait Istrati este puternic atras de imaginea lui Iisus Hristos, dar nu a lui Isus-triumfătorul, cel ridicat -la ceruri, nici a lui Isus-predicatorul, cel care luptă să cucerească lumea cu

1 Monique] utrin-Klener ia lucrurile prea uşor atunci când, pe marginea acestui articol, reducând totul la aspectul convertirii, scrie, pe un ton voios: „Les amis d'Istrati croiront peut-etre a une de ces fameuses conversions. Mais, toi, Panait, tu sentais que ce désir de pureté absolue se confondait avec ton amour de la vie. Jamais tu n'a cessé de faire de projets…ˮ etc. Y etc.

M. J. K. Subapreciază dimensiunile dramatice ale unui asemenea moment de derută sufletească, fidelă în fond viziunii ei univoce asupra structurii umane a scriitorului, care este limitată la o singură trăsătură: „sa passion de vivreˮ. (Chiar tentativa de sinucidere, cu tot ceea ce presupunea ea> este uşor minimalizată, într-o paranteză, după cum urmează: „Oublions sa tentative de suicide: accident ou hasard miraculeux, elle ne fut jamais renouveléeˮ.) cuvântul său, ci Iisus în agonie, Iisus pe Cruce, tulburătorul Iisus însângerat al lui Pascal.

Spre deosebire însă de Biaise Pascal, care definea ca o piatră unghiulară a convertirii sale spiritul de umilinţă, relaţiile lui Istrati cu Iisus acuză megalomania (se aşază pe aceeaşi treaptă cu el, i se substituie).

Într-un articol din Curentul (19 ianuarie 1935), se compară firesc cu Hristos: ca şi el, „eu am rămas la postul meu… chiar acum, când nu mai pot trăi decât lungit ca un paraliticˮ.

În anumite momente el nu va pregeta să se considere chiar mai presus decât Iisus. În Pour avoir aimé la terre constată că viaţa sa e „de un martiraj în faţa căruia ceea ce a cunoscut Christos nu e decât o pişcătură de ţânţar".

La mijlocul lui iulie 1933, Les Nouvelles Littéraires publica o notiţă în care se aducea la cunoştinţa cititorilor că, datorită „rugăciunilor creştineşti" stârnite de articolul Omul care nu adera la nimic, Panait Istrati s-a înzdrăvenit şi va veni la Paris în convalescenţă.1 Notiţa era intitulată Un miracol. Istrati se simte obligat să răspundă şi înserează amplul foileton A adera sau a nu adera (29 iulie 1933). El dezminte zvonurile despre „convertirea sa", afirmând ritos: „religiile mor pentru a nu mai reînvia niciodată". Adaugă însă: „Dar sufletul omenesc este pe de-a-ntregul religios". Istrati schiţează în acest mod evoluţia omenirii: secolul nostru în prima sa jumătate a fost dominat de nevoile confortului material. În a doua jumătate, se va simţi necesitatea unui confort al sufletului, fără de care existenţa nu e posibilă. Cine va da acest „nutreţ al spiritului"? Istrati vede izbăvi

1 Se cuvine să menţionăm, pentru completarea tabloului biografic din aceşti ani, voiajul făcut în Franţa, în compania noii şi tinerei sale soţii, Margareta (fostă Izescu). Una dintre frumuseţile Brăilei (pe atunci studentă la Facultatea de chimie din Bucureşti), având poate comun cu Bilili tenul oacheş, solemnitatea parcă de ritual a gesturilor, dar în timp ce geneveza se apropie mai mult de tipul nordic (mai interiorizat şi mai glacial), Margareta îşi revendică apăsat o descendenţă sudică, cu ochi mari de odaliscă, cu nas pronunţat de efigie romană, degajând o impresie de vitalitate comprimată. Cu aceasta s-a stabilit definitiv că preferinţele lui Istrati merg spre tipul feminin brunet (oricât de mare poate fi registrul diferenţierilor). Că mai întâlnim, câteodată, şi câte o blondă (ca Yvonne), nimic mai uşor de înţeles, dar acestea dispar fără a lăsa urme adânci în viaţa sa.

Torul lumii în persoana artistului, a artistului care face parte din „elita omenească", fiind „profetul sublimului" şi „mediatorul" divinităţii.

Ultimele cuvinte se leagă de noua himeră care l-a sedus pe Istrati – el nu era în stare să se împace cu existenţa obişnuită, fără a apela neîncetat la diferite travestiuri idealiste. Prilejul pentru resurescitarea ambiţiei scriitorului l-a constituit interesul reanimat în jurul persoanei sale după apariţia confesiunilor din Les Nouvelles Littéraires. O seamă de scriitori români s-au grăbit să facă şi ei act de prezenţă. România literara, nr. 66, 1933, îi va închina un număr special, cu semnături bogate, în frunte cu cea a lui Liviu Rebreanu.

Din Sanatoriul Filaret, unde fusese internat după noile atacuri primejdioase ale tuberculozei, Istrati va trimite României literare eseul-manifest Ceva mai bun, mai omenesc.

De pe patul de suferinţă, el se ridică proclamând acest nou îndreptar al omenirii: „Când religiile se năruie şi când toate doctrinele sociale se dovedesc neputincioase, singur artistul, preot al frumosului etern, mai poate reclama dreptul la direcţia morală a umanităţii".

Aceste concepţii alcătuiesc dealtfel nucleul conferinţei Artele şi umanitatea de aii, cu care Panait Istrati, cu un an mai înainte – februarie 1932 – organizase un turneu la Viena şi apoi prin Germania: Miinchen, Leipzig, Berlin, Hamburg, Köln, Frankfurt. Trecuse apoi în Ţările de Jos, unde participase la o discuţie organizată de postul de radio din Hilversum.1

Conferinţa îşi propune o confruntare – sub semnul romantismului – a artei şi a secolului său. Laitmotivul îl constituie teza: „arta este un Dumnezeu, aidoma celui la care se roagă dreptcredincioşii". Argumentul fundamental: „Viaţa spirituală, cu nenumăratele ei feţe, este aceea care ne domină existenţa. De la idolatria cea mai stupidă, până la credinţele cele mai înalte, totul este spirit între oameni, această viaţă spirituală e aceea care pluteşte izolată, pe deasupra timpului, în ciuda năruirii atâtor civilizaţii." (O viziune spirituală atemporală, din nou pascaliană.)

1 Dintr-o scrisoare către Romulus Cioflec (20 februarie 1932): „Am isprăvit cu colindul conferinţei mele în Germania şi acum mă odihnesc la un bun prieten olandez" (e vorba de scriitorul A. M. De Jong).

Remarcăm că, în urma „mizaventurilor" cunoscute, se dezvoltă la Panait Istrati aprehensiuni hotărâte împotriva istoriei. De aici poza omului care nu aderă la nimic, situat deasupra tuturor mişcărilor politice ale timpului, a noului preot care de la înălţimea frumosului etern contemplă, abstras din contingenţă, panorama vicisitudinilor secolului.1 Totuşi, Istrati e departe de atingerea seninătăţii ataractice pe care o predică. Articolele sale nu degajă sentimentul detaşării „filosofice", ci trepidează de o anume iritare surdă, care adesea explodează într-un violent spirit vindicativ la adresa colectivităţii umane în general şi, în primul rând, a maselor (Istrati pare a se autosugestiona că toate nenorocirile de care a avut parte s-ar datora exclusiv mulţimilor care au interese „vulgare", nu deţin „cristophorul", „picătura sublimului absolut"

— Ca „cei aleşi").

De la asemenea polemici abstracte cu istoria şi cu forţele cele mai ataşate mişcării istoriei: masele populare – la acceptarea unor colaborări în paginile presei de dreapta este însă o distanţă care, dacă a fost străbătută, faptul se explică şi prin izolarea politică absolută în care s-a aflat.

Nici vorbă, anumite practici prezente, în acei ani, în mişcarea comunistă internaţională, când – cum arăta tovarăşul Nicolae Ceauşescu în raportul ţinut cu prilejul sărbătoririi a 40 de ani de la înfiinţarea P. C. R.

— Oricine comitea o greşeală politică era, în chip mecanic şi brutal, trecut în rândul „trădătorilor proletariatului", a „agenţilor imperialismului",

2 Găsim aici mai mult decât un obişnuit mijloc de consolare de sine, şi anume încercarea de a-şi fixa un îndreptar etic şi filosofic care să-i aureoleze „exilul", insuflându-i încredere în dreptatea sa (reacţie obişnuită a construcţiilor sufleteşti fragile în faţa presiunilor brutale ale conjunctur aiului J.

În scrisoarea deschisă către Romain Rolland – Les Nouvelles Littéraires, august 1932 – dincolo de motivele de supărare concrete, de care ne vom ocupa

la locul cuvenit, trebuind să opună argumente teoretice procesului de radicalizare a atitudinilor de stânga ale fostului său patron spiritual, se va deda elogierii poziţiei de detaşare în faţa istoriei, de abstragere din circumstanţial şi de identificare cu eternitatea. Lui Romain Rolland îi va aminti că „partizanul nu este decât un produs al momentului”, aşadar al efemerului, pe când „d-ta, aşa cum ai fost până ieri, eşti un produs al eternităţii”. Primul n-are ce pierde, celălalt pierde totul. Istrati reconstituie de fapt itinerariul invers al prietenului său, ajungând să profeseze idealul rollandian de dinainte de război (Au dessus de la melée).

Au contribuit la adânca şi dureroasa lui însingurare în tabăra democraţiei (ţesând în jurul său un climat de suspiciuni şi acuzaţii insidioase).

Fapt e că unele ziare, chiar şi cele cu o orientare generală democratică, resping cu brutalitate tentativele de colaborare ale scriitorului.

Astfel, în câteva rânduri, Istrati a încercat o apropiere de ziarele Adevărul şi Dimineaţa. Din scrisoarea trimisă de scriitor lui Sevastos, la 18 septembrie 1932, aflăm că imediat după stabilirea sa în ţară ar fi scris conducătorilor Adevărului, oferindu-şi serviciile, dar s-a izbit de o ostilitate definitivă. Nu interveneau atât principii, cât amintirea unor polemici violente susţinute de Istrati cu acest ziar aproape cu opt ani în urmă. Sau, cum se spune în scrisoare, pe un ton de scuză: „o chestie personală”, „numai pentru că am suferit crâncen de lovitura primită de Rosenthal m-am purtat grosolan, răspunzând mitocăneşte la oferta de continuare a colaborării…”

Aceeaşi scrisoare atestă eforturile infructuoase depuse şi de Romulus Cioflec, ca „mijlocitor”, „în speranţa unei apropieri de citadelele democratice”.

O atitudine mai înţeleaptă, cu simţ tactic, ar fi contribuit, poate, la frânarea procesului de involuţie a atitudinilor unui scriitor de valoarea lui Panait Istrati. În lipsa acestor circumstanţe cu caracter pozitiv, el a putut fi văzut într-o trecere aproape directă, fără cine ştie ce etape de tranziţie şi într-un timp scurt, de la foiletoanele din Luptay cu conţinutul pe care-l cunoaştem, la articolele din Curentul, de o atitudine ideologică reprobabilă.

La 20 ianuarie 1932, Istrati publica o Scrisoare deschisă oricui, în care, incitat de cele ce-i relatase Barnoschi despre „cărvunari”, visa să găsească nişte inşi „capabili de orice”, „o bandă de oameni disperaţi”, care să ia bani de acolo de unde se găsesc, să înfiinţeze o mare gazetă şi un partid clerical şi, sprijinindu-se pe un corp de cărvunari episcopi şi miniştri, care „ziua cântă lui Dumnezeu liturghii, iar noaptea devastează bisericile”, să susţină „pe toţi cei care vor să guverneze cu dreptate” şi să nimicească „pe toţi duşmanii”. Dându-şi singur seama de enormităţile spuse, mărturisea: „Iată un mic plan de om pustiit”. În încheierea articolului.

Arunca, fără să se gândească prea mult, acest sfat: „Dacă aş fi regele, aş face să se aplice conversiunea cu orice preţ”.1

1 Date fiind interpretările suscitate în epocă, să venim cu câteva precizări legate de problema colaborării sale la Curentul. Despre o apropiere propriu-zisă în materie de principii nu poate fi vorba. Aceeaşi scrisoare către Sevastos

conţine mărturii mai mult decât edificatoare. Prezenţa în coloanele Curentului este „ocazională şi absolut dezinteresată. Pamfil Şeicaru, cu toată curtea pe care i-o face – vezi şi vizita la Mănăstirea Neamţ – nu rămâne pentru Istrati mai puţin odiosul individ ce-l invectivase cu atâta grosolănie, în 1929. Sevastos este asigurat, într-un limba) care nu mai lasă dubii asupra aprehensiunilor sale, că altădată Şeicaru „m-a înjurat din interes, după cum tot din interes e fericit azi când primeşte un articol de la mine, căci porcii n-au obraz".

Aceeaşi atitudine dură o vom găsi exprimată şi pe parcursul corespondenţei cu Cezar Petrescu (acesta-i ţine isonul, anticipând scrisoarea de dezavuare publică a lui Pamfil Şeicaru din 1936).

Dar atunci, din moment ce există această animozitate declaratăy de ce nu renunţă Istrati la colaborare şi, în general, de ce se încăpăţânează să apeleze la paginile oricărei publicaţii, chiar cu un nume rău famat, numai pentru a nu lipsi din publicistică, atunci când mai e şi suferind, iar proiectele de creaţie îi sunt întârziate?

Pentru a da un răspuns satisfăcător, trebuie să înţelegem categoria de literaţi căreia îi aparţine Istrati: demonul acţiunii îl stăpâneşte, nu se poate regăsi pe el însuşi dacă nu se află în contact nemijlocit cu alţii. Că o parte a contribuţiei o are faimosul morb al gazetăriei care, o dată contractat, greu se mai poate vindeca cineva de el, sau dorinţa de a nu fi „uitat" – cine se poate îndoi? Dar cu acelaşi drept se poate vorbi despre necesitatea intimă a unei comunicări sufleteşti mai directe şi mai „eficiente" pe care o oferă gazetăria – necesitate ce în situaţia lui de inumană izolare va fi împrumutat accente tragice. „Căci nimeni nu ştie – scrie Istrati – că eu sunt mult mai fericit când pot să spun într-un articol tot ce-mi trăsneşte prin cap, decât când scriu o carte. Cărţile mi se pot publica la Paris mai uşor şi mai repede decât pot eu să le scriu, pe când un articol trăsnit greu ar trece în altă parte decât la Curentul, care nu se împiedică în principii."

Scrisoarea către Sevastos este în aparenţă o punere la punct, ironică, a încercărilor don-quijoteşti ale lui Romulus Cioflec de a-l readuce în câmpul presei democrate, dar în secret pare a urmări să capteze bunăvoinţa adresantului exact în acelaşi scop. Deziderate sale vor fi puse la timpul trecut, conform proverbului cu bătutul şeii: „şi mult aş ţi voit, atunci, să scriu la ziarul d-voastră".

Dealtfel, tot admonestând intervenţiile (nefructuoase) ale lui Cioflec pe lângă Adevărul, sfârşeşte prin a-şi da acordul în privinţa unei colaborări la Viaţa românească. (Este vorba de proiectul de a se publica un fragment din Casa Thüringer, Istrati mergând până la a ceda drepturile sale de autor traducătorului: Al. Philippide.)

Alexandru Sahia îi va răspunde în Floarea de foc, cu adâncă amărăciune, arătând că „bunul peisagist al Bărăganului", omul căruia îi vine greu să i se adreseze cu apelativul domn, renunţând la prerogativele raţiunii, încurajează apetiturile huliganismului fascizant şi încuviinţează o lege burgheză care urmăreşte, sub un paravan mincinos, sărăcirea ţărănimii.

J CÂNTECUL LEBEDEI

PESCUITORUL DE BUREŢI

Venind din partea unui scriitor atât de puţin reflexiv, supus necondiţionat exploziilor spontaneităţii, prefaţa la Casa Thiiringer constituie o surpriză prin acuitatea adevărurilor revelate în legătură cu propria evoluţie literară.

Istrati îşi judecă drumul creaţiei cu o sinceritate necruţătoare, deşi amară, fără vreo urmă de cochetărie sau de cedare în faţa vreunei iluzii, astfel încât cuvântul introductiv capătă accentele grave, tulburătoare ale unei spovedanii.

A început să scrie având ca ţel evocarea vieţii sale în ramele unui roman-ciclu. Dar „pasiunea temperamentului mi-a luat minţile, aşa cum vântul ia un fulg" şi, scăpându-i „printre degete firul călăuzitor al Ariadnei", s-a rătăcit „într-un labirint de povestiri minunate". Când a vrut să se întoarcă la planul iniţial, a observat că-i „plesnise flautul minunat". „Mihail al meu pleda prost marea sa cauză, prietenia." Şi s-a întrebat neliniştit: „Eram oare lipsit de suflu"? A revenit la forma povestirii, dând ascultare aceloraşi ispititoare chemări care-l abăteau de pe drumul proiectat. Neranţula şi Ciulinii Bărăganului au cucerit din nou aplauze. Tot n-a avut curajul să ia legătura cu „Sufletul operei" lui: viaţa lui Adrian Zograffi, şi a compus Pescuitorul de bureţi şi Ţaţa Mine a. Ultimele cărţi ar fi reprezentat cântecul de lebădă al artei sale, deoarece, o dată cu Casa Thiiringer, Istrati descoperă că nu mai are „flautul minunat", talentul său a devenit obişnuit, „terestru", ca al atâtor alţi autori din vremea sa.

Vom examina mai încolo sensurile obiective mai complexe ale confesiunii^ confruntându-o cu materialul literar concret.

Deocamdată, vom observa că, într-adevăr, Pescuitorul de bureţi şi Ţaţa Minca îşi propun, la un mod deliberat, o întoarcere spre izvoarele creaţiei istratiene. Ţaţa Minca vrea să realizeze un aliaj poetic cu motive din Chira Chiralina şi Domniţa din Snagov> iar Pescuitorul de bureţi prelucrează un material faptic care a constituit obiectul primelor bucăţi literare trimise lui Romain Rolland. (Astfel aici intră şi Sotir, scris, conform datelor de care dispunem, la începutul anului 1922.)

Un volum strâns înrudit cu Pescuitorul de bureţi, apărut cu doi ani mai înainte, poartă titlul Plecările mele şi acesta reproducând bucăţi din Trecut şi viitor (editat în 1925, în România), ca bunăoară Locanda lui Kir Leonida şi Căpitanul Mavromati. Este motivul pentru care le analizăm aici, împreună.

Cele două volume menţionate mărturisesc din capul locului intenţii confesive. Pescuitorul de bureţi înscrie subtitlul „Pagini autobiografice". O notă la ediţia românească conţine această invitaţie adresată prietenilor autorului: „Şi-acum, flăcăi de pe Dacia, sau de pe Carol, de pe România, ori de pe împăratul... Cârnat (cum îi ziceţi voi în cârciuma lui Binder), veţi recunoaşte cine se ascunde în Sotir? (Dacă mai e în viaţă, să-mi scrie.)" Cât priveşte Plecările mele, acesta este învestit cu toate prerogativele unei autobiografii. Faptul că talentul îi joacă şi aici o festă povestitorului, care se ambiţionează să

fie un cronicar cât mai conştiincios al propriei vieţi, dar se trezeşte evocând tainele existenţei altora, după tipicul obişnuit al literaturii – este o altă problemă. La taverne de Kir Leonida, de pildă, consemnează momente din perioada în care adolescentul Panait deprinde meseria crâşmaritului la locanda de pe strada Malului, şi cu o exactitate a detaliilor utilă oricărui biograf istratian. Furat însă de condei, autorul uită parcă scopul său principal, concentrând tot interesul însemnărilor în jurul „tainei" ce o ascunde căpitanul Mavromati (şi pe care o dezvăluie apelând la formulele clasice, supuse unui întreg ceremonial al naratorului popular).

Dar şi în Nemurire ne va reţine atenţia, până la urmă, nu vagabondajul autorului prin Pireu şi Atena, cât taina unei alte existenţe: cea donquijotească a lui Haralambie, care e obsedat de dorinţa de a lăsa în viaţă, cu orice preţ, o urmă, dar utilizează pentru aceasta mijloacele cele mai inadecvate ţelului: scheletic, neputincios fiziceşte, ia lecţii de atletism aspirând la cununa de erou al jocurilor olimpice.

Mai ales în Pescuitorul de bureţi se defineşte această tehnică a autorului: rătăcind prin lumea de un pitoresc funambulesc a vagabonzilor, e atras de persoana vreunui necunoscut, faţă de care va folosi cele mai persuasive mijloace pentru a-l convinge să-şi povestească viaţa.

În plină pustietate egipteană, printre construcţiile cenuşii ale şantierului unde se va înălţa oraşul Heliopolis, un chioşc strălucitor cu nişte geamlâcuri de o frumuseţe dumnezeiască, sau, cum spune Istrati, „un giuvaer creat de amor şi împodobit de pasiune" (Povestirea Bakâr). Cunoştinţa sa cu misteriosul proprietar al chioşcului, prietenia lor (asigurată de sinceritatea totală cu care povestitorul îşi descarcă, primul, inima). Va trece mult timp până ce va fi dezvăluită taina înfricoşătoare, după momente confesive de tranziţie. Şi, în sfârşit, într-un anumit ceas al serii („aştrii nemişcaţi ne trimiteau solemn lumina lor nepăsătoare, în timp ce şacalii lătrau în depărtare", iar chioşcul luminat „părea singura vietate în pustiul ucigător" etc.), şi într-o anumită dispoziţie sufletească („Eram ca un cazan cu aburi, gata să explodeze. Mă simţeam înăbuşit de emoţie, de viaţa intensă, de o tulburare pe care nimic n-o putea potoli"), sufletul acestui singuratec simte nevoia să se contemple în oglinda sufletului unui prieten, nu mai poate să mai suporte de unul singur frumuseţea primejdiosului său meşteşug – acela de a fabrica din simple tărâţe de lemn, cu o măiestrie de autentic artist, bancnote.

Curiozităţi diavoleşti de reporter modern, sau interesul romantic de totdeauna faţă de „secretele fiinţei omeneşti"?

Rămâne să subliniem, ca o caracteristică importantă, faptul că aceste povestiri le citim cu sentimentul că, până în cele mai mici detalii, autorul relatează întocmai ceea ce a văzut sau auzit, interzicându-şi, cel puţin formal, imixtiunile fanteziei literare. Când, bunăoară, Bakâr începe cu această datare: „Primăvara anului 1909...", nu avem de-a face cu obişnuitul truc scriitoricesc, ci cu scopul premeditat al autorului de a reînvia momente reale din filmul biografiei sale. Acest amestec dintre povestire şi realitate ne duce cu gândul ia

unele particularităţi ale neorealismului – iată, aşadar, un alt drum pe care inveteratul vântură-lume colindă chiar şi în planul creaţiei. Comparaţia a mai fost făcută: R. M. Albéres trece Familia Perimutter – alegerea mi se pare a fi întâmplătoare – în rândul operelor ce ilustrează primul val al neorealismului, fixat cu aproximaţie în jurul anului 1935. Este uşor de demonstrat impresia pe care o comunică aceste povestiri de „viaţă trăită”, de „mărturie”. Important e că Istrati încearcă să se folosească conştient de o tehnică literară adecvată. La^un moment dat, în Căpitanul Mavromati, face remarca plină de tâlc: „dezgustul de o literatură ipocrită mă opreşte de-a le reda (e vorba de gândurile eroului, n.n.) în dialoguri seci şi cu pretenţia de exactitate. Îi voi transpune aici gândurile aşa cum îmi revin din bezna unor amintiri doar de inimă păstrate.”

Istrati se revoltă deci împotriva convenţionalismului unei „literaturi ipocrite”, pledând pentru o redare directă, supusă legilor spontaneităţii. (Şi, într-adevăr, eroii vor fi puşi să vorbească aşa cum se nimereşte, fără preocupări de stil, cu ocolişuri sau precipitări neaşteptate, cu repetări monotone de fraze, singura grijă fiind aceea de a nu se afecta cu ceva patosul sincerităţii.)

O preocupare care, în aceşti ani, revine stăruitor în confesiunile sale, definind legi ale unei poetici sui-generis a neorealismului. În articolul Însemnări şi reportaje ale unui vagabond al lumii {Le Monde, 9 iunie 1928), va înfiera „arta voită”, dorindu-şi să-şi uite calitatea de scriitor ca să nu fie „decât vagabondul, nepăsător faţă de stil şi compoziţie. Voi spune lucrurile aşa cum se vor înfăţişa cugetului meu, după ce le voi fi trăit pe noile, ca şi pe vechile mele drumuri. Va fi romanul pe viu al ultimelor mele peregrinări.”

Aceasta e concepţia ce prezidează compoziţia şi stilul volumelor de care ne ocupăm.

Între Mes départs şi Le Pecheur dyéponges există însă o deosebire uşor de sesizat: în primul volum, persoana povestitorului este totuna cu a autorului, în vreme ce, în al doilea, autorul îi cedează locul lui Adrian Zograffi (alter-ego-ul său, fireşte, dar cu drepturi imprescriptibile de erou literar). Manuscrisul dactilografiat, aflat la Muzeul literaturii române, ne dovedeşte chiar că substituţia este de ultimă oră, iniţial volumul constituindu-se aidoma celui precedent.1 Prefaceri tardive, care marchează voinţa scriitorului de a arunca o punte între planuri mai vechi şi viitorul ciclu (consacrat vieţii lui Adrian Zograffi). Cuvântul introductiv (şi el scris în ultimul moment) îi avertiza pe cititorii francezi: „Urmarea lui Mihail va trebui să fie Adrian Zograffi însuşi”.

Mai târziu va recunoaşte că Pescuitorul de bureţi trebuia să aibă efectul unei tatonări, a unei faze de tranziţie, neîndrăznind să atace direct, după „mizaventurile” literare cunoscute, proiectul iniţial care stă la baza întregii sale activităţi creatoare.

Schimbările referitoare la persoana povestitorului nu vor fi urmărit însă şi unele efecte de ordin artistic, în legătură cu noul stil pe care se pregăteşte să-l adopte în romanele închinate nemijlocit destinului alter-egoului său? Ne amintim de reflexiile sale pe marginea Ciulinilor… de la care vrea să împrumute

„sobrietatea stilului de început”, în vederea unei transplantări „în domeniul romanului epic, la care mă gândesc pentru Adrian Zograffi

Să spunem, cu acest prilej, că problema obiectivităţii artistice l-a preocupat de mai multă vreme pe Panait Istrati (şi sub înrâurirea sfaturilor lui Romain Rolland). La 6 iulie 1923, referindu-se la manuscrisele ce se aflau în custodia mentorului său, îi mărturisea: „dar eu nu le cred puternice, pe drept cuvânt, pentru că sunt prea legate de viaţa mea trăită. Iată pentru care motiv profit de judecata dv.: forţa povestirii detaşate” Altădată, terminând Prezentarea haiducilor, se felicită: „Autorul nu există...”.

Conceptul obiectivităţii incumbă, după cum se ştie, diverse accepţii, multe controversate încă în lumea specialiştilor. Cea mai simplă şi în acelaşi timp esenţială sub raportul definiţiei am găsit-o la G. Călinescu, care pune accent nu pe umoarea autorului, ci pe forţa realizării: „Într-asta stă obiectivitatea, ce nu înseamnă decât obiectivare, adică realizare”. Şi, într-adevăr, dacă lectura povestirii Sotir nu ne satisface, aceasta nu e din pricină că pur şi simplu simţim parti-pris-ul autorului, ci pentru că materialul este încă crud, nelucrat suficient

1 Modificările survenite au produs şi sărirea din volum a unei nuvele Roule Bosse ou Lenin et l'homme de la rue, înlocuită cu Entre l'amitié... A se zedea în legătură cu aceasta articolul meu din Steaua, nr. 4/1970.

Artisticeşte, diluţia verbală împiedică realizarea cu pregnanţă a destinului eroului. Şi, altminteri, în Bakâr nu sunt ascunse sentimentele povestitorului, dar acestea apar ca un acompaniament al unei naraţiuni bine închegate din punct de vedere literar. (Efectul participării este pozitiv, de lumânare şi încălzire a textului.) Numai de la acest stadiu al prefacerii în fapt artistic se poate vorbi despre transcenderea valorii strict documentare a povestirii, despre semnificaţiile ei poetice. Căci Bakâr nu reprezintă numai relatarea unui moment biografic şi nici numai istoria aventurilor unui falsificator de bancnote, ci şi un mic poem al tristeţii incurabile pe care o produce însingurarea omului. Bakâr, dacă este prins şi condamnat e pentru că, aşa cum spune povestitorul, cu un puternic spirit participativ: „îmi amintii de răspunsul profetic al lui Bakâr: „Pentru că atunci când faci aşa ceva, eşti singur pe lume”.

Şi pentru a nu fi prea singur, bunul meu Bakâr, pentru ca sufletul tău să se poată împărtăşi cu un alt suflet, care să-l uşureze de greutatea cu care îl împovărau frumuseţea artei tale şi urâciunea vieţii tale, sufletul tău te-a împins să faci pe un alt vagabond să îndrăgească splendoarea unor geamlâcuri, taina unor anumite lulele şi mai cu seamă hârtia aceea de pergament pe care m-ai făcut s-o admir într-o seară de adâncă singurătate la Heliopolis; şi acest prieten, în loc să-ţi sărute mâinile, le-a dat pe mâna judecătorului care le taie cu securea I”

Povestirea Pescuitorul de bureţi este, desigur, prin întreaga ei tonalitate, altceva decât Nerantula sau Ciulinii Bărăganului, dar se înrudeşte cu acestea prin faptul că şi aici se comunică mai mult decât conţinutul strict faptic al

naraţiunii, se degajă o reverberaţie de sensuri ce-i sporeşte expresivitatea. În pofida amănuntelor unei drame moderne, nu avem oare sentimentul că ne aflăm pe timpul aventuroaselor acţiuni piratereşti din Marea Mediterană? Oamenii nu mai sunt răpiţi, ci, salahori rămaşi fără lucru, momiţi cu bune salarii. Pe vas, unde sunt sechestraţi şi, la cel mai mic gest de nesupunere, omorâţi, ei nu trebuie să tragă la galere, ci să pescuiască bureţi din adâncul apelor. În locul răscumpărărilor de altădată, vor fi azvârliţi la ţărm atunci când se va stoarce din ei ultima picătură de vlagă.

Intenţia imediată a autorului este aceea de a se realiza un fel de parabolă cu adresă la neobarbaria timpurilor civili zate. Concluzia povestitorului nu ne lasă, în acest sens, nici un dubiu: „Şi oricâtă dibăcie, oricâtă şiretenie au mai întrebuinţat de-atunci tiranii ca să mă mai ia din nou la pescuit de bureţi, nu au mai reuşit. E drept însă că de-atunci am rămas un om fără nici o raţiune de-a mai trăi."

Măsura în care Panait Istrati a ştiut să extragă din experienţa propriei creaţii cele mai folositoare concluzii privind legea nescrisă a obiectivităţii artistice se va vedea de îndată, din discutarea ultimelor sale opere.

ŢAŢA MINCA

Ţaţa Mitica, aşa cum am spus, îşi propune deliberat să abordeze cadrul uman şi substanţa pasională, clocotitoare a unor opere anterioare (Istrati sperând astfel să reintre în posesia virtuţilor magice de altădată ale povestitorului).

Să nu ne înşele numele străine ale locurilor şi ale personajelor, satul din Ţaţa Minca este Baldovineşti. Dând de o parte travestiurile stângace de ordinul onomasticii sau retuşările de detalii, descoperim unii eroi prea binecunoscuţi: Adrian, cu mama lui şi unchiul Dumitru. (întâmplarea cu balta păzită de un jitar turc cu puşca este reprodusă, în linii mari, din povestirea O dimineaţă în bălţi.)

Fapt puţin obişnuit: în cazul Ţaţei Minca îl surprindem pe Panait Istrati în postura unui scriitor care se „documentează". Din corespondenţa sa aflăm că revine în satele de la vărsarea Şiretului în Dunăre cu intenţia expresă de a aduna material „în vederea scrierii unui nou roman" (ceea ce se va numi Ţaţa Minca).1

1 Tocmai atunci are loc o catastrofală inundaţie (câteva sate fuseseră acoperite cu apă), întâmplare care, nu ne îndoim, influenţează configuraţia interioară a viitoarei cărţi. Istrati va ţine o conferinţă la Teatrul Comunal din Brăila (la 26 septembrie 1929), în sprijinul sinistraţilor.

Subiectul Ţaţei Minca nu conţine în sine mult inedit. Tinerii Minca şi Mincu se iubesc (ca Tudoriţa şi Tănase din Ciulinii Bărăganului). Piedica în calea iubirii nu va mai fi reprezentată de voinţa samavolnică a boierului (ca în Ciulinii Bărăganului), ci de interesele mercantile ale tatălui fetei, care o va sili să se căsătorească cu un mare negustor (o fiinţă grotescă). În oraş, negustoreasă, Minca se va deda unor acţiuni filantropice (ipostaza Floricicăi din Domniţa din Snagov, motivul fundamental va fi acelaşi: „din adânca nevoie de a

uita un pustiu care le strivea…”). Soţul ei va vedea în această mistică a generozităţii simptomele unei nebunii şi-şi va lua măsuri de ocrotire a avutului, drept care Minca va avea motive nobile de a se lăsa în voia amorului ei – de astă dată ilicit – cu fostul ei iubit (ipostaza din Chira Chiralina). Îl aduce pe Mincu la Brăila şi devine eroina unor petreceri de pomină în bălţile Dunării.

Elemente cu adevărat neaşteptate găsim doar spre finalul cărţii: Mincu, flăcăul frumos şi cinstit, devine subit un ticălos, „fură banii iubitei sale şi fuge la oraş, setos să întreprindă o negustorie necinstită”. În schimb, în inima lui Sima, bărbatul Mâncai, cel de o zgârcenie nemaipomenită, ^ răsună „o comandă biblică”, o „dorinţă evanghelică”, chemări mistice în numele cărora el îşi iroseşte averea pentru a veni în ajutorul nevoiaşilor. Cum se explică această senzaţională schimbare la faţă? Adevărul e că în toate creaţiile sale din această perioadă, lui Panait Istrati îi place să se amestece în acţiunile personajelor sale pentru a-şi populariza teoriile de adopţie recentă. Ideea care-l obsedează la această dată – dezbătută şi în alte articole şi conferinţe – este următoarea: „Belşugul sufletesc nu permite pe cel trupesc. De la început trebuie să te hotărăşti pentru unul, în paguba celuilalt.” Sau „Deschide omului drumul spre înavuţire şi sufletul lui e pierdut”.

De aceea Mincu – aşa cum are grijă autorul să explice didacticist: „nu era viteaz decât fiindcă trăia în sărăcie”. Acum, când a dat de gustul belşugului, iată-l desfigurat. Sima, renunţând la „belşugul trupesc”, se purifică şi capătă „belşugul sufletesc”. Aspiraţii spiritualiste cam naive ale autorului[1]

1 Un amplu comentariu critic consacrat Ţaţei Minca (semnat: Pan M. Vlzirescu) mă scuteşte de sarcina unei reveniri asupra Ideilor cărţii, rele-

(în concordanţă şi cu mizeria în care era silit, în aceşti ani, să trăiască).

Farmecul povestirii Ţaţa Minca nu rezidă, nici vorbă, în simplele întâmplări relatate, ci în anumite reverberaţii poevând cu minuţiozitate, deşi, din punctul de vedere al interpretării în sens invers, ca un clişeu fotografic rămas în faza de negativ, tot amalgamul eclectic de tendinţe sociale căruia îi cade victimă la această dată Panait Istrati.

Bineînţeles, întorsătura din final a romanului în direcţia unui sentimentalism cu nuanţe creştineşti îl satisface, dar nu poate să-i ierte scriitorului inconsecvenţele: „Povestirea nu ar fi banală şi lipsită de interes dacă nu ar fi constituită din elemente prea cerute şi artificiale. Ca idee ne place, fiindcă mărturiseşte decepţia idealismului utopic, prin care s-ar susţine că insul nevoiaş ar fi mai generos decât cel avut, dacă i s-ar crea posibilitatea ca să se demonstreze…”

Dintre eroii romanului, cel ideal, pentru comentator, e negustorul Sima, deoarece, „prin împărţirea averii, a făcut proba celei mai umane carităţi. Cu toate acestea, d. Panait Istrati nu i-a acordat gradul de simpatie pe care îl merita…”

Tot focul revoltei lui P. M. Vizirescu se concentrează împotriva eroinei principale, Minca. Autorul s-a dovedit un rău părinte, o maşteră, preferând-o

pe ea lui Sima: „Dar autorul, ca un părinte vitreg, ţi găseşte (lui Sima, n.n.) defecte chiar în calităţi, pentru ca, dimpotrivă, să ne înfăţişeze pe ţaţa Minca desăvârşită, cu toate scăderile ei. Căci are multe scăderi. Psihologia ei e unitară numai în ceea ce priveşte sentimentul fundamental, încolo e făcută numai din fragmente, din reminiscenţe puse vădit pentru a milita o doctrină…”

Unele acuze artistice nu sunt lipsite de adevăr, dar apar exagerate şi subordonate logicii întoarse a recenzentului, cu fixaţiile-i respective ideologice: „Umanitarismul ei este voit şi experimental prin însăşi (sic!) împrejurările prin care trece autorul. Nu are virtuţi şi de aceea nu poate personifica tipul ideal. Este ipotetică. Minca preferă o lume în locul alteia pe baza erorii că umilitul îşi va păstra puritatea de suflet în ipoteza unei schimbări în bine, iar când apucă viaţa de la început, refuză de a trage concluzia adevărată cuprinsă în chiar decepţia ei. De aceea spuneam, mai la început, că opera nu se încheie cu logica firească a adevărului…”

Acţiunile filantropice ale Mâncai vor beneficia, conform aceleiaşi maniere, de titulatura: „lupta marxistă şi aventuroasă”; Istrati fiind admonestat după cum urmează: „Dar pentru transformarea ei (a lumii, n.n.), lupta marxistă şi aventuroasă dusă de ţaţa Minca nu are eficacitate… Lucrul acesta nu stă decât în puterea educaţiei şi educaţia sensului vrut în cartea de care ne ocupăm nu se poate face decât prin doctrina cea mai plină de iubire a creştinismului. O dovedeşte cu vârf şi îndesat vitregia carităţii universale. Dl. Panait Istrati vrea, însă, o lume întemeiată pe voinţa temperamentelor defecte şi impulsive, sau, în cel mai bun caz, înnobilate de cauze trecătoare. De aceea, adevărului etern al tice degajate pe căi greu perceptibile. Se demonstrează încă o dată că literatura lui Panait Istrati nu este valoroasă atât prin ceea ce spune, cât prin ecourile pe care le trezeşte în sensibilitatea noastră.

Cele mai bune pagini ale cărţii le descoperim acolo unde simţim suflul fierbinte al dorinţelor, al pasiunilor dezlănţuite. Putem să recunoaştem ca întemeiate unele comentarii critice din trecut, care proslăveau „cântecul patimii” din Ţaţa Minca.

Rolul de „Chiră” al Mâncai convine mai bine talentului autorului, stilul devine dintr-o dată firesc şi colorat, ^cu scânteieri poetice. Ca, de pildă, în acest tablou al Dunării: întinderea lucioasă era brăzdată de bărci cu cei care voiau să prăznuiască în toată legea sărbătoarea Armindenilor. Femeile erau încotoşmănate cu velinţe (nu atât din cauza răcoarei, cât pentru a nu fi recunoscute de lumea de pe mal). Plimbarea se făcea „de-a lungul pletoaselor sălcii, împodobite cu muguri pufoşi, pe care razele piezişe ale soarelui îi transformau în ciorchini de chihlimbar”. Unele grupuri se prăjeau la soare, altele beau vesele în sunetele viorii şi ale ţambalului. „Cântece duioase, de femei îndrăgostite, răsunau limpede în luciul scânteietor al apei”, amestecându-se cu urări, râsete, ocări şi strigăte de spaimă. (Simbioza dintre notaţiile lirice şi cele acut prozaice conferă plasticitate tabloului.) înainte de a dispărea în ascunzişurile bălţii, perechile iubăreţe admirau, creştinismului îi opune ateismul său, cu autoritate de haimana internaţională…”

O mai bună definire (prin schimbarea semnului aprecierii) a ideilor obiective degajate de roman nici că se putea. P. M. V, nu omite să-şi arunce blamul său şi asupra laturii estetice a cărţii. Începutul e conciliant: „Şi dacă avem cuvinte de laudă pentru câteva descripţii frumoase, apoi trebuie să mărturisim greaţa unor lucruri care, sub nici un cuvânty nu pot merge în literatura noastră * Capul principal de acuzaţie îl constituie calificativele „naturaliste* primite de Sima. Va fi însă cenzurată şi receptarea unui folclor mai deochiat, de mahala: „necunoscând folclorul nostru, reţine fragmente de cea mai inferioară Calitate, cum ar fi

Şapte gâşte potcovite, Lele, draga mea…

Sau

Pe genunchi îi stă culcată, Că-i de el amorezată…

Şi altele tot atât de neestetice.„ „în depărtarea argintie, pădurea de catarge şi oraşul cocoţat în soare”.

Dar firea de poet a autorului se dezvăluie propriu-zis în realizarea acordului armonios lăuntric dintre furtuna pasiunii eroilor şi răzvrătirea tumultuoasă a forţelor naturii. Când are loc căsătoria impusă Mâncai, soseşte o iarnă cum n-a mai fost, care ţine până la începutul lui aprilie. „Copii, bătrâni, ba şi familii întregi pieriră de foame şi frig.” Pe drumuri, cărăuşii sunt atacaţi ziua în amiaza mare de lupi. (Istrati se arată a fi totdeauna în elementul lui când înfăţişează calamităţile naturii, ca şi cele din viaţa oamenilor.)

Precipitarea dragostei focoase a Mâncai are ca acompaniament creşterea catastrofală a apelor Dunării şi ale Şiretului. (Moment bine punctat de apariţia stranie a bătrânului pescuitor de raci, care în fiecare zi, în loc de salut, anunţă sumbru: „Creşte Dunărea, creşte”.)

Apele vor ieşi din matca lor în ziua când Minca părăseşte pentru totdeauna casa bărbatului.

În zugrăvirea „înecului”, ies la iveală momente de puternică evocare poetică. Ne aflăm parcă în vremuri care reeditează mitul biblic: „Apele au acoperit zeci de sate – nu se mai zăresc decât din loc în loc acoperişurile caselor, ori vârful stâlpilor de telegraf”. În locul unui ţinut cu vii, păşuni şi porumbişte, nu se mai vedea decât cer şi apă. „între firmamentul de sus şi cel de jos, tăcere înăbuşitoare” etc.

Lângă apa care, într-o tăcere sinistră, creşte ameninţător, oamenii se dedau cu frenezie, şi în văzul tuturor, desfătărilor erotice. Locurile cu porumb ale cojanilor, de pe platoul pe care au năvălit refugiaţii, sunt devastate. Bărbaţii se îmbată cu disperarea unor fiinţe care nu mai au nimic de pierdut. Toată groaza pe care o avea omul de rând în faţa nesiguranţei zilei de mâine face obiectul unor tablouri inspirate parcă de pânzele lui Hieronymus Bosch – de-abia luminate, când şi când, de scăpărările unor notaţii lirice. („Luna plină… aruncă o cascadă de argint-viu peste lunca transformată într-o mare” ş.a.)

Dincolo de anumite incongruenţe de ordin artistic, de unele naivităţi romaneşti, din paginile povestirii se desenează cu pregnanţă destinul ţaţei Minca.

În sublinierea bizareriei eroinei (rezultată din lupta inconştientă împotriva diverselor forme de limitare, de constrângere a fiinţei umane), Istrati probează, pe neaşteptate, şi disponibilităţi de psiholog.

Când era mică – eroina obişnuită să comunice cu glas tare tot ce vedea şi simţea – tatăl ei o lovea cu brutalitate peste gură. Treptat, bănuim că şi după alte experienţe de acelaşi fel a prins teama de a nu spune cumva, prin vorbe, prea multe. Aşa s-a făcut că Minca s-a învăţat să-şi exprime tot ce avea „mai cald, mai personal, mai pasionat” prin gesturile mâinii. Mâinile eroinei, spune autorul, au fost înzestrate „cu culoare, fineţe, violenţă chiar, pe care o brutalitate nelegiuită le suprimaseră orice manifestaţie verbală”.

Minca ajunge o semimută – încă un caz, şi puţin obişnuit, de înstrăinare a omului de însuşirile sale naturale, Dar, spune autorul, „bogata sa fire nu admise această castrare”. Clocotul vieţii ei interioare găseşte un mijloc de exteriorizare în limbajul gesturilor, pe care-l perfecţionează, creând un vast şi nuanţat repertoriu, „ca să facă să trăiască

— Explică tot autorul – întreaga ei personalitate”.

Ţaţa Minca se alătură şirului de figuri feminine memorabile din opera lui Istrati (şi care trebuie spus că ilustrează o întreagă tradiţie a literaturii româneşti, reprezentată de eroine vijelioase, exponente ale unui spirit activ, „bărbătesc”).

Rs CASA THÜRINGER

Cu Casa Thiiringer, Panait Istrati începe seria de cărţi care ar fi trebuit „să cuprindă vreo duzină, dacă aş avea zile să-mi duc opera până la capăt” (prefaţa la ediţia tălmăcită în româneşte).

Istrati se întoarce deci, după atâtea ocoluri, la proiectul iniţial al unui roman fluviu, care să înfăţişeze toate peripeţiile existenţei sale.

Despre Casa Thiiringer, René Lalou, în a sa Histoire de la littérature française contemporaine, va vorbi la superlativ, declarând că ea singură va putea salva de la uitare numele lui Panait Istrati.

Dar cu toată această recomandare prestigioasă – şi altele – unui comentator scrupulos propria caracterizare a autorului i se impune ca un adevăr ce se cere definit. În prefaţa la ediţia franceză, Istrati recunoaşte cu sinceritate că Ţaţa Minca fusese „ultimul strigăt, care ţinteşte cu elanurile de altădată, spre a se stinge îndată ca un cântec de lebădă”. Apucându-se acum de descrierea vieţii lui Adrian Zograffi, îşi dă seama că nu mai poate crea, ca altădată, furat de „demonul pasiunii”, ci la comanda voinţei, ca atâţia autori din vremea lui, „pentru a-şi câştiga existenţa”.1

Răspunzând la o anchetă din Rempart-Paris (23 august 1933) pe tema personajelor preferate din opera proprie, el îşi reafirmă dezamăgirea faţă de modul în care realizase pe Adrian Zograffi: „Astfel am făcut un frumos lucru din Cosma, dar nu sunt deloc mulţumit de ceea ce am făcut din Mihail şi nici din Adrian”.

Oricum, o confruntare a povestirilor consacrate ale lui Istrati cu Casa Thiiringer nu este deloc în avantajul ultimei. În Casa Thiiringer abundă situaţii

de o semnificaţie minoră, sau aspecte brute, netransfigurate literar. Explicaţia rezidă poate şi în schimbarea uneltelor de creaţie. Panait Istrati nu mai povesteşte, mutând totul la trecut şi conferind aura imperceptibilă a lui „a fost odată”, ci descrie, totul se petrece în prezent, înregistrând uniform ce se perindă prin faţa obiectivului, fără ample potenţări, fără supradimensionări, ceea ce face ca obiectele parcă să nu mai capete glas, să rămână disparate, fără tainice corespondenţe – simple corpuri opace, care nici nu primesc, nici nu răsfrâng lumina…

1 Journal de Geneve (6-7. XI.1965) mi-a făcut cinstea de a-mi acorda o pagina pentru a însera unele dintre concluziile monografiei mele. Aprecierea dată Casei Thiiringer a apărut însă redacţiei excesivă, prin implicaţiile ei critice, drept care, într-o notă, o amenda, informându-mă că în 1933 acestui roman i se acordase premiul Rencontre.

Nici astăzi nu-mi recuz punctul de vedere, cel puţin în semnificaţiile de fond. Accept că există caracteristici pozitive ale romanului, care merită sa fie analizate mai pe larg, cu o sporită comprehensiune şi căldură, dar nu pot trece Casa Thiiringer între titlurile celebre – superior semnificative – ale operei lui Panait Istrati.

Informaţii mai precise care ne îngăduie să pătrundem în intimitatea procesului de creaţie descoperim în prefaţa la ediţia din limba română a Casei Thiiringer. Istrati mărturiseşte că vrea să înfăţişeze „o vastă frescă” folosind ca „documentaţie” elementul autobiografic, faptul trăit, „care nu poate fi contestat autorului, deci nici eroului său”.

Mistica faptului trăit, ambiţia de a reconstitui, cu conştiinciozitate de cronicar, „elementul autobiografic” nu certifică însă subaprecierea unora dintre drepturile suverane ale povestitorului-poet? Se ştie, doar, am mai spus şi nu încetăm să repetăm, că o operă de artă poate fi o confesiune, dar o confesiune nu constituie prin ea însăşi o operă de artă. Elementul autobiografic poate servi doar ca impuls, ca factor de incitare a acelei febre scriitoriceşti, provocând dezlănţuirea fanteziei.

Romain Rolland, primind în manuscris ultima carte a lui Istrati, Méditerranée, Coucher du soleil, nu întârzie să înţeleagă limitele crezului artistic sub care se aşază ultima fază din creaţia scriitorului român (scrisoarea din 5 ianuarie 1935) „Noul dumitale principiu artistic – îi scrie Rolland – de realism autobiografic 90 la sută, are virtuţile sale, dar şi serioase inconveniente”. Propunându-şi să rămână fidelă transcrierii faptului trăit, opera, fie că nu va mai respecta legile artei, fie că va trebui să încalce samavolnic obligaţiile contractate de autor. Mai departe, scriitorul francez continuă firul acestor dialectice disocieri, apelând la argumente de domeniul evidenţei. „Nu-mi plac falsele istorii romanţate – mărturiseşte el – pentru că trădează principiile riguroase ale ştiinţei, cărora le este subordonată istoria. În ceea ce priveşte „romanul istoricizat„ (sau inspirat din autobiografie), acesta se revendică de la un cu totul alt tribunal, care nu-i cere autenticitatea ştiinţei…” „El (romanul, n.n.) are dreptul să recreeze realitatea.” Romain Rolland îl

sfătuieşte să nu şovăie, când instinctul creator i-o va cere, să transforme masiv motivul real abordat, „prin drepturile de suveran pe care i le asigură artistului cerinţele visului său în înţelesul imperios al artei”.

Cauza adevărată a acestei renunţări – deliberate!

— La forţa magică a imaginaţiei ţine desigur de dificultăţile de creaţie, pe care le impune situarea subiectului creaţiei în prezentul erei moderne (capitaliste) – când relaţiile umane devin din ce în ce mai abstracte şi mai prozaice. Nefiind înzestrat cu calităţile specifice scriitorului modern, care ştie să transforme „defectele” materialului de viaţă în calităţi (pe planul artei), Istrati e timorat, nu mai cutează noi escaladări şi aderă cuminte la acest „realism autobiografic”. (E presat, nici vorbă, şi de acute nevoi materiale care-l obligă să facă faţă comenzilor editoriale.)

Cine cunoaşte biografia scriitorului şi articolele sale din presa socialistă română îşi dă repede seama că în Casa Thiiringer el se ambiţionează să descrie conştiincios – şi nu o dată strict gazetăreşte – diverse momente ale mişcării socialiste (la care participase) din oraşul natal: înfiinţarea sindicatelor, intervenţia lui în presă împotriva „vătafijor”, greva muncitorilor portuari etc. Adesea Istrati apelează la minime deghizări privind unele persoane sau întâmplări datate istoric.

Se adaugă subiectivismul afişat, dorinţa lui expresă de a predica, şi cu ajutorul romanului, teoriile pentru care se bate pe tărâm politic şi publicistic, un tezism invers celui relevat în Domniţa din Snagov. În acea perioadă se silea să facă chiar din haiducii săi, în ciuda faptului istoric, agitatori socialişti, iar acum se străduieşte să demonstreze, cu orice preţ, că şi muncitorimea suferă în fond de aceleaşi defecte morale ca şi burghezia, că între cele două clase nu ar exista propriu-zis diferenţe nete de mentalitate. (Eugen Ionescu, într-un articol extrem de interesant, din Reporter – 14 noiembrie 1934 – observa referitor la acest tezism: „Adrian Zograffi şi domnul Panait Istrati pledează din nou – şi poate, cine ştie, dându-şi seama – pentru teza Berdiaev”. Este vorba de Berdiaev, cu faimosul său: Creştinismul şi lupta de clasă.)

Sunt aspecte ale cărţii care stârnesc polemici furibunde atât în presa română, cât şi în cea franceză.1 Unele dintre acestea extind însă exagerat criticile de conţinut şi asupra valorii

1 în Le Monde (11 martie 1933), Magdeleine Paz, remarcând: în, Lorsqu'il contait tout simplement, par sa seule parole, il faisait sourdre la révolte; depuis qu'il veut instruire, il la bafou„… considera că La maison Thiiringer, prin repudierea oricărui efect de organizare, prin egalizarea pe plan moral a victimelor cu călăii, înseamnă un act de apărare a burgheziei („Apărare desigur inconştientă, dar apărare „). Indignat, Istrati răspunde în Les Nouvelles Littéraires (8 aprilie 1933), reclamându-şi dreptul de a-i iubi în felul său pe cei de jos în rândul cărora se numără: *Oubliez-vous que j'ai toujours été et que je suis encore un de ceux-la?” artistice globale a Casei Thiiringer. Căci, rămânând inferioară unora dintre titlurile creaţiei lui Panait Istrati, această carte conţine o seamă de calităţi, între altele chiar şi numai pentru simplul fapt că valorifică

experienţa de creaţie dobândită în acei ani de către autor. De asemenea, prozaismul şi ariditatea unor descrieri dispar ori de câte ori bate vântul cald al evocării lirice privind Brăila anilor de adolescenţă.

Dar, dacă vrem să descoperim într-adevăr filoanele artistice rezistente ale cărţii, trebuie atunci să reţinem paginile închinate „azilului" de oameni sărmani din bucătăria Thliringerilor. Scriitorul, fără să-şi dea seama, revine la povestire. Ca într-un film (ca într-un bâlci al „epavelor vieţii"), prin faţa noastră se perindă, amestecate şi pitoreşti, chipuri şi întâmplări: furnizori ca Barbu Stamate, care practică un negoţ dezolant de mărunt, dar ţine să dea impresia că ar avea bani ascunşi, pentru a putea momi ibovnice tinere; tânărul lustragiu turc Hasan, de origine nobiliară dinspre partea tatălui şi care trece zilnic prin bucătărie, pentru a se desfăta cu spectacolul cărnurilor albe ale fiicelor doamnei Müller (stăpânele nu se sinchisesc să stea pe jumătate dezgolite); şi, apoi, istoriile pestriţe ale femeilor din mahala, cu ecouri din Chira… (ca în cazul Linei Bucureşteanca, pândită de soţ cu puşca, dar care tot fuge de acasă şi se întoarce după vreo săptămână niţel beată, şi mândră, însoţită de un ţigan cu trombon), ori de un comic trist (unele femei, pentru a scăpa de ameninţarea de a avea copii, îşi provocau avorturi cu andrele, sodă caustică etc).

Sunt reflexele artistice ale unei lumi pe care Istrati o cunoscuse bine şi al cărei cântăreţ neîntrecut a rămas.1

1 Am apreciat, la început, valoarea documentară a prefeţei. S-ar comite însă o nedreptate dacă nu s-ar observa calităţile ei sub unghiul literaturii de confesii. Într-o scrisoare, Nikos Kazantzakis ajunge, din aceste considerente, s-o prefere chiar romanului: „y ai lu son livre d'un trăit; je l'aime beaucoup-vivant, profund, humain. Mais ce que j'aime le plus c'est l'introduction – qui est tout Panait – véhément, insolent, prophetique, assoifé de justice et… injuste *

S-ar putea spune că în scrisul lui Panait Istrati, din pricina constrângerilor impuse de tiparul „romanului epic" (pentru a prelua propriu-i termen), prefeţele devin un fel de supapă, un mijloc de eliberare a temperamentului său rebel, reprimat, autorul poate aici să se exprime direct, cu tot clocotul fiinţei sale, renunţând la orice simulacru de travestire. Un procedeu pe care l-am mai întâlnit aplicat, bunăoară, în preambulul

Biroul de plasare se situează sub acelaşi semn al unor răzvrătiri subiectiviste, între altele, la adresa campaniilor militantiste pe plan social (altădată exaltate). Sunt relatate momente din activitatea socialiştilor (în Bucureşti), uneori dintr-un unghi care tinde spre micşorare şi caricaturizare.

La Domniţa din Snagov (acolo şi ca un mijloc de autoflagelare pentru vina de a se fi lăsat ademenit de zborurile fanteziei în perioade îndepărtate ale istoriei, uitând prezentul cu problemele sale crâncene, incomparabil mai zguduitoare şi mai adevărate sub raportul semnificaţiei umane).

În creaţiile de-acum, respectivul procedeu este însă folosit aproape în mod sistematic, obişnuitul „cuvânt către cititori* din cărţile de altădată se transformă, în varii forme, în autentice spovedanii. Casa Thiiringer beneficiază de o prefaţă nu numai la ediţia franceză, ci şi la cea românească. În lumea

Mediteranei prezintă un cuvânt înainte numai la ediţia românească, dar primul capitol al romanului conţine un vădit caracter de mărturie (în legătură cu limitele spiritului său de invenţie scriitoricească). Să mai spunem că şi dedicaţiile volumelor, temperamentul său focos le preface în fişe ale temperaturii interioare, ca, bunăoară, aceasta înscrisă în fruntea romanului Biroul de plasare:” Cet ouvrage – que j'ai arraché, ligne par ligne, aux griffes d'une tuberculose parvenue a son dernier degré – je le dédie (hommage au pauvre corps humain qui lutte héroiquement avec cette impitoyable maladie) a tous les tuberculeux de la terre, qu'ils soient de braves gens ou des canailles*.

Dacă ne mai gândim şi la un şir de articole, de o fizionomie asemănătoare, publicate în aceşti ani, cum ar fi cele închinate prieteniei cu Robertfrance şi Bazalgette, putem să reprezentăm o altă faţă a lui Panait Istrati, care tinde să-i împace şi să-i asocieze pe gazetarul intempestiv, răzbunător, de totdeauna, cu povestitorul liric. S-ar putea alcătui, punând cap la cap aceste confesiuni, o operă incontestabil delectabilă la lectură. Originalitatea ei stă în ţâşnirea naturală şi în mişcarea de umoare, cu rapida convertibilitate a sentimentelor, trecându-se fulgerător de la o extremă la alta. Prefaţa la Casa Thiiringer când conţine accente imnice, superbie morală („le monde peut vivre sans routes, sans éléctricité et meme sans hygiene corporelle, mais il ne peut pas vivre sans ames propres*), apostrofe de un sarcasm dezabuzat, mergând până la a face elogiul haimanalei care nu trebuie să-şi piardă timpul cu idei utopice, ci să „crape* pentru „o curvă*, un „câine de prieten* sau pentru „lenea* sa. Evocare a destinului său de povestitor (comparându-se emoţionat şi cu simţ al vanităţii cu „le ménestrel ignone ou plutôt le tzigane violoniste de Brăila qui encaisse insultes el racleés a toutes les noces paysannes, uniquement pour la joie de voir les fetards rester, jour et nuit, les yeux suspendus a ses levres a son archet… *). Şi mai departe, răfuiala înverşuDin fericire, în această carte iese pe primul plan şi rămâne precumpănitoare o mai veche preocupare a autorului, existentă oarecum în străfundurile creaţiei: investigarea şi etalarea mizeriei umane în formele ei cele mai degradante.

Asupra acestui aspect nu trebuie să trecem repede. Corespondenţa ^autorului ne dezvăluie impulsurile obiective care-l legitimează. În mai multe scrisori se strecoară teama apăsătoare de pericolul privaţiunilor materiale. La 25 iunie 1930, din Câmpulung, pe când redacta, se pare, Ţaţa Minca, îi scria prietenului său Nicu Constantinescu: „Se anunţă de peste tot o jale mare pentru la toamnă, din cauza grânelor căzute la preţuri derizorii. Chiar şi boierimea chiţcăie de teama falimentului social ce o aşteaptă…”

La 18 august 1931, într-o carte poştală, se arată şi mai pesimist: „Zile grele peste tot pământul, pentru toată lumea, şi deci şi pentru mine”.1

Dacă ţinem seama că în aceşti ani starea de spirit a lui Istrati era cea mărturisită în prefaţa la Casa Thiiringer: „lucrez măcinat de febră şi silit de nevoia de a-mi câştiga pâinea” (Biroul de plasare este scris la Mănăstirea Neamţ, unde suporta atacurile tuberculozei), atunci înţelegem de ce, în nată cu Bilili („Seigneur! Envoie a Vhomme la peste, la lepre et toutes les autres

calamités de l'existence, mais ne lui envoie pas un femme de „grand caractere„ „ etc., etc. Profetic, vanitos, spăsit, disperat, jovial, patetic, sarcastic, atoateiertător, răzbunător…

Impresia e de dezgolire sufletească absolută, de mare sinceritate, în linia confesiunilor lui Rousseau. (Se pare că aceste Confesiuni îi servesc acum drept una dintre cărţile de căpătâi. În articolul din Europe: Mon bon Robertfrance, îl apostrofează chiar pe maestru, într-o manieră care-şi are savoarea ei caracteristică: „L'hypocrite sincere Jean-Jacques se plaignait de la dureté de son destin qui l'obligeait d'avouer avoir pissé dans la marmite d'une pauvre femme. Que dois-je dire, moi, şi je mets un jour a raconter comme j'ai pissé au visage des hommes qui m'ont servi avec dévouement! *)

Numai o prejudecată (încă destul de rezistentă) care fixează între genurile literare bariere de netrecut ar putea face să fie subapreciat acest capitol semnificativ al operei istratiene.

1 în Artele şi umanitatea de azi, Istrati se va referi direct la urmările crizei economice din ţara noastră: „în România s-a vândut, ca să scape de ele, grâu şi porumb destinat să hrănească animalele ca nutreţ. Iar proprietarii sondelor de petrol au dat foc păcurei, nemaiştiind unde s-o pună şi nemaiputând prididi erupţiei, în timp ce ţăranul, la doi paşi de acest belşug, n-avea ce arde în lămpi.

Iată nelegiuri monstruoase, crime cum încă n-a cunoscut istoria* adâncul sufletului său, ia proporţii vechea spaimă faţă de mizeria pe care o cunoscuse odată, în tinereţe, şi care-l împinsese până la încercarea de sinucidere.

Sub înrâurirea acestor împrejurări ale vieţii sale stă, dealtfel, toată creaţia din perioada de care ne ocupăm. S-au remarcat unele dintre accentele specifice conţinute în opereje de până acum. În Ţaţa Minca, fundalul îl reprezintă erupţia catastrofală a flagelului reprezentat de forţele insurecţionale ale naturii. Iar în Casa Thiiringer, descoperim un fel de jurnal de actualitate al nenorocirilor care se abăteau asupra oamenilor sărmani din mahala.

În Biroul de plasare, tema până atunci adiacentă devine centrală: ceea ce constituise straturi subterane este răscolit şi scos la suprafaţă.

În zugrăvirea biroului în care plasatorii de servitori îşi fac serviciul, dorm, mănâncă, recunoaştem oarecari sugestii gorkiene. Încă din primele pagini ale cărţii, Adrian remarcă intenţia de apropiere, folosind titulatura de „azil de noapte”. Analogia, până la urmă, se va dovedi însă numai de suprafaţă.

Dintre eroii cu o fizionomie mai rotunjită, îi reţinem pe Macovei şi Léonard. Eroii fuseseră proprietari ai unui magazin de mătăsuri, dar, de o structură sufletească tipic istratiană, ajunseseră faliţi din pricina „patimii”; unul – din patima pentru ibovnice frumoase, iar celălalt – din prjcina afecţiunii pentru un nepot şnapan. Nimic nu justifică mai bine expresia lui Istrati de „epave”, ca starea lor actuală. Reacţionând în cadrul diurn automat, ca nişte manechine, adevărata lor viaţă se desfăşoară numai noaptea, când îşi croiesc tot felul de visuri pe tema: ce-ar fi făcut dacă n-ar fi dat faliment. Ajungând la poliţie din pricina legăturilor unor agenţi ai biroului cu un proxenet, unul

dintre bătrâni moare, iar celalalt se sinucide, în chip groaznic, spânzurându-se de clanţa uşii.

Un alt personaj, Niţă, pe un plan mai vulgar, face şi el parte dintre „învinşii" vieţii. Nu a putut să se reangajeze în armată, doarece ochii lui nu plăcuseră celor din comisie, şi acum trăieşte în acest „azil", într-o mizerie atât de adâncă, încât, cu adevărat, „biroul de plasare" este, cum spune Adrian, „o groapă întunecoasă", în care simţim toate mirosurile pestilenţiale ale mizeriei.

În această „groapă" se vor rostogoli şi Adrian şi MihaiL

Romanul prezintă slăbiciuni de categoria celor din Casa Thiiringer: pagini de divagaţii retorice, de descrieri prozaice, uneori chiar vulgare. Aş observa însă că imaginea mizeriei se compune din „senzaţii interioare", acţionează ca o prezenţă materială care se desprinde dintr-o totalitate de fapte şi de tablouri.1

Istrati procedează aproape monografic. În afară de clienţii biroului de plasare, mai întâlnim şi alţii, numeroşi, alienaţi. Momentele semnificative ale naraţiunii sunt subliniate de apariţia unui nebun, care, în fiecare noapte, bate în stâlpii de pe străzile cele mai îndepărtate numele marilor capitale ale lumii.

Mizeria are un caracter integral, încât trece de pe planul moral şi social la cel biologic. Un boier, la care ajunge servitor Adrian, suferă deopotrivă de o boală de piele înfiorătoare şi de viciul pederastiei. Un altul e paralizat etc. În Biroul de plasare se simte un miros puternic de clinică şi de serviciu de salubritate. Aşa cum demonstrează autorul cronicii din Reporter – acelaşi Eugen Ionescu – „oamenii devin atât de săraci, atât de lipsiţi şi flămânzi (nu numai de foamea pâinii de toate zilele, ci de tot soiul de înfometări), că iubesc privăţile, întunericul, se masturbează sau paralizează (Pelem şi Dumitrescu), au boli de piele ruşinoase, sunt invertiţi".

Acest aspect al degradărilor pe care le suferă fiinţa umană l-am întâlnit totdeauna în creaţia lui Panait Istrati. Dar Biroul de plasare se prezintă cu deosebiri marcante. În operele de început există, armonioasă, o pendulare între suav şi trivial, între caractere viguroase, dintr-o bucată, şi căzături omeneşti (mama Chirei şi Stavru, Anghel-tânăr, comportându-se ca un voinic din balade, şi Anghel-bătrân, cu carnea putrezită ş.a. în. D.).

În cartea de care ne ocupăm, Istrati înfăţişează un singur plan, cel de jos. Orizontul parcă e prăbuşit. Nici un gest mândru; o lumină leşietică, bolnavă, învăluie scenele. Desigur că, răspândindu-se peste tot ca o pecingine, mizeria va atinge şi zone nemijlocit sociale. Dar, în intenţia lui Istrati, mizeria

1 O recenzie la Biroul de plasare, în Les Nouvelles Littéraires, din 7 octombrie 1933, după un şir de consideraţii de ordin general privind „aristocratismul* eroilor lui Istrati, formulează observaţia justa: „Se simte mirosul foamei, al dragostei, al viciului*.

Trece dincolo de planul social concret, acaparează parcă întregul univers. O soartă comună îl leagă pe boierul invertit, pe fostul proprietar al magazinului de mătăsuri, pe tăietorul de lemne sau pe fostul inspector de poliţie. Mizeria de toate gradele devine o plagă universală, care planează ameninţătoare asupra

indivizilor din toate clasele sociale, ca un flagel al naturii, smulgând accente profunde artei lui Istrati.

ÎN LUMEA MEDITERANEI. RĂSĂRIT DE SOARE într-o scrisoare reprodusă fragmentar şi în prefaţa la traducerea românească, Romain Rolland îi mărturiseşte lui Istrati că Méditerranée. Lever du soleil i se pare una dintre cele mai bune cărţi ale lui, remarcând că se deosebeşte de „ultimele lucrări, al căror naturalism e adesea greoi şi neplivit."

Pentru a înţelege această resurecţie a scrisului lui Panait Istrati1 nu este fără însemnătate să notăm că opera este rezultatul lucrului asupra unui material mai vechi, publicat în Viaţa românească din 1925, sub titlul Musa, care cuprinde istorisirea exactă a întâmplărilor sale prin Egipt şi Liban.

Să ne amintim şi interferenţele fireşti de temă cu capitolul Dragomir din Chira Chiralina sau cu întregul volum Familia Perimutter. Dar în Méditerranée, Lever du soleil, respectivele pagini din Viaţa românească vor intra direct, cu minime modificări de detalii sau nume de oameni.

Nu trebuie să credem însă că Istrati, în această carte, n-a făcut altceva decât să revină la intenţiile artistice şi la materialul unor lucrări mai vechi. Înseşi capitolele intercalate suferă influenţa unui context care le conferă semnificaţii mai

1 În momentul redactării, Istrati a cunoscut din nou bucuria creaţiei, pe care se părea că o pierduse. Povestindu-i lui Horovitz subiectul, apreciază singur şi cu încântare: „Povestea e vioaie şi plină de întâmplări pitoreşti".

Profunde. În sfârşit, o particularitate importantă: paginile de-atunci erau scrise cu un fel de naivitate voioasă, în vreme ce în Răsărit de soare sunt decantate experienţele dureroase cu care a fost presărată viaţa autorului. Există o seninătate a stilului, care ascunde sfâşieri lăuntrice, accentele unei înţelegeri deznădăjduite. Pentru că, în această operă, Istrati a suferit un moment de limpezire dureroasă. Tot Romain Rolland sesizase că autorul lui Răsărit de soare priveşte lumea cu ochi „mult mai limpezi", ceea ce înseamnă „lacrimi multe, căderi grozave".

Ajuns^la^ treapta ultimă a experienţei, scriitorul se vede silit parcă să înţeleagă deşertăciunea unor năluci care-l fermecaseră toată viaţa; are loc o criză a iluziilor. (Am mai întâlnit un asemenea caz de luciditate nemiloasă în Prezentarea haiducilor, când, aflat pe neaşteptate în faţa contradicţiilor din povestirile sale: ori satisfacerea dorinţelor personale, prin degustarea frumuseţilor existenţei, ori sacrificarea ascetică pentru binele omenirii, relevă sensul îngust al idealului mamei Chirei şi al lui Cosma.)

La un moment dat, povestitorul exclamă: „Negreşit, Egiptul este ţara iluziilor celor mai de necrezut". Descoperim aici cheia de înţelegere a structurii cărţii. Parcă ne aflăm într-o ţară a lunaticilor. Oricine pune piciorul pe aceste meleaguri dogorite de soarele Mediteranei1 e cuprins de ameţeala visurilor şi-şi croieşte planurile cele mai fanteziste.

Musa, meşteşugar la locul lui, în Galaţi, consideră aici cu totul firesc să se viseze ajuns peste noapte stăpân al unui grandios atelier. Realitatea îi dă un

avertisment prozaic, dar este de ajuns o nouă amăgire – propunerea unui escroc din

1 Cartea lui Panait Istrati se face expresia acelui mit mediteranean promovat de o întreagă literatură, care începe cu Byron şi se continuă în epoca noastră cu D. H. Lawrence sau Lawrence Durrell – mit ale cărui corespondenţe le putem găsi şi în literatura romană, chiar dacă am cita alături de Méditerranée. Lever du soleil doar Călătorie în Africa de Vasile Alecsandri (1855).

Jean Desthieuxi în La conscience Méditerranéene, îi consacră lui Istrati un capitol special: Presences Romaines, subliniind: „Cine nu l-a ascultat pe Panait Istrati celebrând soarele, primăvara şi Mediterana nu ştie ce ecou poate avea în inima unui bolnav dragostea de viaţă şi de lumină. El a dat ultimelor sale cărţi numele mării considerate „cealaltă parte a sufletului meu„„

Liban – pentru a anunţa cu emfază în România că a ajuns mare proprietar la Ghazir.

Ce să mai spunem despre Sara, care visează să aibă cel mai mare bar din localitate, ori Mihail – chiar Mihail, icoana adolescentului Adrian, care urmăreşte să pună mâna pe milioanele septuagenarei patroane a hotelului unde e portar. Aceşti eroi se hrănesc numai cu iluzii. Cu cât se afundă mai mult în mizerie, cu cât realitatea e mai nedreaptă cu ei, cu atât se agaţă mai disperaţi de visurile cele mai nebuneşti.

Condiţii care favorizau şi aţâţau această răzvrătire a poftelor şi dorinţelor pătimaşe existau. Egiptul, Libanul, ţări înapoiate economiceşte şi la discreţia „ţărilor civilizate", constituiau încă un Eldorado pentru aventurierii şi escrocii de toate naţionalităţile.

Frumuseţea covârşitoare, de paradis, a locurilor unde se desfătau marii bogătaşi ai lumii parcă invitau pe cei năpăstuiţi de soartă la acte necugetate, la nesocotirea oricăror scrupule. Sara îl aduce pe tatăl ei la Ramleh şi, arătându-i splendorile naturii, strigă: „Vezi tu, tată, de ce vreau să strâng bani sau să mor? Fără bani, toate minunăţiile astea sunt ca şi când n-ar fi. Nu mi-ar rămâne decât să iau drumul atelierului sau magazinului unde surorile mele îşi otrăvesc viaţa."

Dar Istrati n-a reuşit niciodată să creeze firi de lup, care izbutesc, prin forţă, să ocupe loc la banchetul celor „fericiţi de soartă". Personajele pe care le-a zugrăvit minuţios, cu o cunoaştere deplină, sunt cele cărora singur le-a dat denumirea de „învinşi ai vieţii". Şi cu atât mai interesantă va fi psihologia acestora pe o astfel de canava. Existenţa fiindu-le mizeră, ei îşi făuresc paradisuri artificiale. Ajung să nu-şi mai trăiască viaţa de toate zilele, ci pe aceea prelungită în fantasmele visurilor. (Are valoare de simbol o tavernă, în care oameni în zdrenţe se laudă că au baruri la Khartum, ori că au făcut parte din suita lordului Cromer, sau că au participat la cucerirea Sudanului şi că au dispus de baniţe de lire, pe care le-au pierdut apoi. Stomacul le ghiorăie de foame, dar ei discută cu aprindere şi fericiţi, crezând pătimaş în minciunile pe care le scornesc.)

În Răsărit de soare, înfăţişându-se confruntarea iluziilor, modul în care baloanele strălucitoare dispar la atingerea acului realităţii, există o mişcare interioară a imaginilor. Înfăţişând ceea ce au dorit eroii şi ce au realizat, ceea ce există ipotetic şi ceea ce există real, Istrati surprinde, dintr-un unghi veridic, traiectoria dramatică a destinelor. Personajele au, astfel, la dispoziţie spaţiul necesar definirii lor ca individualităţi semnificative.

Sara încheie şirul figurilor feminine de neuitat din opera lui Istrati. Numai printr-o interpretare superficială fiica lui Musa poate fi identificată cocotelor de rând, căzute în mrejele unor „peşti". Viaţa îi e mânată de ambiţii sigure, construite încă dintr-o copilărie precară. Având o frumuseţe care o distinge de altele, colegele caută s-o micşoreze numind-o „evreică sărăcuţă". De-atunci încolţise visul unei bogăţii strălucitoare, care să-i permită răzbunarea umilinţelor. Pe de altă parte, Sara, ca toţi eroii lui Istrati, are oroare de perspectiva unei existenţe „monotone" şi cenuşii, într-un atelier sau într-o croitorie. Propunerile unui fante de a fugi în Egipt sunt îmbrăţişate imediat.

În această voinţă de a-şi realiza cu orice preţ dorinţele, recunoaştem ceva din trăsăturile care o definesc pe mama Chirei.

Povestitorul simte nevoia să-i prevină pe cititori: „E o martiră a propriilor ei iluzii. Nu e uşuratică. Dimpotrivă, un suflet sincer, care se perverteşte şi se strică făurind himere. Niciodată nu oboseşte. N-are decât planuri fantastice, care, singurele, o îndeamnă să trăiască."

Dar, urmărind cu îndârjire planurile ei fantastice, devine o monomană, sacrificând pasiunii visurilor totul, inclusiv propria-i frumuseţe. Ca să intre în stăpânirea unui bar, ea nu se simte stânjenită de vreo obligaţie morală. Un bogătaş îi pune condiţia de a renunţa la „peşte", şi ea îşi părăseşte iubitul. Nici cererile familiei de a-şi schimba modul de viaţă, pentru a nu compromite planurile de mariaj ale surorilor, nu-i înmoaie hotărârile. (O soră îşi pierde astfel logodnicul, celelalte rămân inaccesibile căsătoriei, bătrânul Musa, copleşit de amărăciune, moare.)

Istrati nu ne relatează peripeţiile ulterioare ale Sarei, pentru că, în cartea aceasta, el se ridică deasupra limitelor unei descripţii naturaliste, ştie să sară cu îndrăzneală peste mari perioade de timp, comprimând durata povestirii. Ni se va relata finalul, care atinge o măreţie tragică: Adrian, revenind în Alexandria după cinci ani, o descoperă pe Sara la tejgheaua unui biet bar. Dar din frumoasa şi delicata fiică a lui Musa n-a mai rămas decât „un fel de pisică jigărită şi uscată, cu ochii în fundul capului, părul vraişte şi gura, mai ales gura ei, strânsă, cusută, lipită pentru veşnicie". Nişte marinari fac glume cu privire la „dama" de la tejghea, pe care o compară cu o mumie. Adrian bea, plăteşte şi pleacă, fără să spună ceva, deşi e sigur că a fost recunoscut.

Ce anume se va fi petrecut între timp? Care-au fost experienţele ei amare ulterioare? Nu ştim. Autorul nu ţine să explice totul, lăsând o margine liberă imaginaţiei cititorului şi, în acest fel, sugerând dimensiunile îndepărtate, incerte, evanescente ale aventurii omului în lume.

Un alt personaj, cu un final impresionant şi revelator totodată, e Mihail. Romain Rolland exclama în scrisoarea sa: „Ce cădere!" şi constata cu înţelegere: „... accentul acesta de limpezire (a privirii autorului, n.n.) e păgubitor unora dintre idolii dumitale".

Dar căderea lui Mihail. Cuprinde o semnificaţie mai largă, prin discreditarea mitului romanţios al declasatului. Se ştie că mulţi scriitori – e nevoie să-l cităm şi pe Istrati?

— S-au lăsat fascinaţi de dispreţul lumpenului faţă de existenţa stătută, de elanurile sale nedefinite, de morga unui căutător de absolut şi imposibil, acest tip înscriindu-se în continuarea eroilor romantici cu mască luciferică, din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Numai că. Înaintaşii, din punct de vedere tipologic, aveau o acoperire istorică, actele lor respirau vigoare, în vreme ce emulii repetă atitudini care şi-au pierdut actualitatea; se află într-o fază de crescândă disoluţie.

Istrati se recomandă aici drept unul dintre puţinii romantici care – cu jale în suflet, comiţând, în fond, o autodiscreditare – „dezromantizează" această figură a inadaptabilului provenit din rândul vagabonzilor.

Se cunoaşte modul cum apărea acest erou în romanul care-i poartă numele (Mihail): înveşmântat în faldurile unui idealism moral, despre el Istrati scriind cu un fel de adoraţie mistică.

În Răsărit de soare, personajul fiind confruntat cu exigenţele grave ale vieţii, îşi dezvăluie inconsistenţa lăuntrică. Atunci când Adrian îl revede la Cairo (după ce prietenul său se îmbolnăvise de tuberculoză şi-şi amplificase spaima în faţa mizeriei) şi încearcă să rostească vorbe mari, aşa cum îl învăţase dascălul său, Mihail reacţionează brutal, până la cinism. La elogiul „libertăţii individului", scoate din buzunar un pumn de lire, declarând: „Libertatea? Iat-o!"

Visurile pe care şi le croieşte eroul sub dogoarea soarelui mediteranean se reduc la căsătoria cu stăpâna hotelului (în vârstă de 70 de ani) unde slujeşte. Şi cum ipotetica logodnică face apropouri la deosebirile de religie dintre ei, este gata să treacă la catolicism.

Ca să scape de fantoma mizeriei, acest adept al frumosului „pur" nu pregetă, văzând că septuagenara şi-a schimbat atitudinea, să se coboare până la rolul de borfaş, încercând să spargă casa de fier pentru a înhăţa „o duzină de miişoare de aur". Adrian va spune în cuvinte frumoase şi de o veracitate deplină: „A dispărut împotrivirea lui dinaintea nesiguranţei zilei de mâine. Prietenul meu se aseamănă cu un copac pe jumătate uscat şi pe care furtuna îl face să trosnească din toate încheieturile. Nu mai e stejarul tmăr, ale cărui avânturi străpungeau iedera înăbuşitoare a familiei sale aristocrate, năvălind cu fruntea sus spre frumuseţea ameninţătoare a cerului. Acum Mihail apelează, cu sufletul împuţinat, la mijloacele clasice de apărare ale mirilor burghezi împotriva străşniciei vieţii. Nu mai poate trăi fără un sprijin care să-i garanteze câştigarea banilor."

Pentru a-i sublinia drama, ca şi în cazul Sarei, ocolind descrierea amănunţită, Istrati revine la personaj după trecerea unei perioade mai mari de timp, reproducând doar scrisoarea trimisă lui Adrian de la muntele Athos şi care conţine o profesiune de credinţă caracteristică conştiinţelor prăbuşite.

„Toate problemele cu care odinioară mă ştiai în harţă îmi par, acum, copilării. Suntem nişte zănatici când credem că omul va fi într-o zi mai bun decum e azi." în continuare, aflăm că a început s-o ducă mai bine, făcând curte unui stareţ pederast. S-a îngrăşat şi şi-a lăsat barbă pentru a putea place vreunei alte bătrâne.

Răsărit de soare ne apare ca o nouă ediţie a Iluziilor pierdute – opera balzaciană care-i plăcea atât de mult lui Panait Istrati. Această filiaţie marchează şi factura artistică a cărţii. Nu mai găsim, ca în cazul episoadelor cu Dragomir din Chira Chiralina, alunecările în feerie şi ireal. Tratarea literară se suprapune exact realităţii, autorul apelând la un realism lucid, care pătrunde dincolo de iluziile personale ale indivizilor. Răsărit de soare este una dintre operele lui Istrati care merită în cea mai mare măsură calificativul de verism (cu virtutea-i esenţială: demistificarea).

Se cuvine însă adăugat imediat: nu simţim nici o clipă în roman vreun accent, nu numai de îndârjire polemică, dar chiar de un afectivism necontrolat. În această „epopee" a căderii unor idoli ne întâmpină o viziune senină, de un calm adânc. În plan artistic, această dispoziţie se traduce printr-o simplitate şi printr-o siguranţă neşovăitoare a tonului naraţiunii. Expresia nu se caută, ea pare a veni de la sine, cu o uşurinţă dezinvoltă care constituie apanajul maturităţii creatoare.

Dacă este adevărat ca, în fond, clasicismul este o vârstă literară, am fi atunci în drept să considerăm Méditerranée. Lever du soleil ca pe o creaţie clasică din opera acestui prozator romantic (cu toate atributele cunoscute şi în primul rând acea muzicalitate inefabilă pe care o degajă secreta îmbinare armonioasă a tuturor elementelor artistice).

Nici vorbă, nu poate fi subapreciată şi sugestia poetică a acelor spaţii largi ale orizontului mediteranean, care iau locul atmosferei rarefiate din ultimele lucrări. Oamenii nu mai apar înăbuşiţi de tentaculele oraşului-metropolă, în care Istrati nu descoperea reazem frumosului, ci într-o relaţie vie cu natura paradisiacă. Atunci când Musa şi Adrian, treziţi din ameţeala plăcută a iluziilor, sunt puşi în faţa unei realităţi prozaice şi dure, ei sorb din adâncul sufletului poezia peisajului: „O mare de un albastru-închis, brăzdată de valuri spumoase, ce începea de la picioarele noastre şi se prelungea în depărtări, o imensitate pietroasă..."

Aceste tablouri alcătuiesc unul dintre planurile interioare ale cărţii. În faţa diferitelor forme de degradare umană, singură natura rămâne măreaţă, fermecătoare şi pură (ca în prima zi a „Facerii"). Adrian, rănit de scrisoarea primită de la Mihail, nu se poate stăpâni să nu strige, copleşit de spectacolul unui minunat apus de soare care pare reflectat dintr-o altă lume pe crestele

munţilor şi în oglinda apelor Mediteranei: „Ah! Pământ! Numai tu poţi să fii demn şi uriaş, în timp ce noi, oamenii, nu putem vieţui dacă nu ne înjosim”.

În sfârşit, peste toate simţim iradiaţiile unei poezii senine, comunicând ceva din incendiile calme ale amurgului, ultimele răsfrângeri de culori ale unui soare care coboară.

ÎN LUMEA MEDITERANEI. APUS DE SOARE

Cu Apus de soare, arta lui Panait Istrati coboară, s-ar zice, până la „apunere”. Ne sprijinim iarăşi pe autoritatea aprecierilor lui Romain Rolland. Citindu-i cartea în manuscris, în scrisoarea din 5 ianuarie 1935 îi mărturisea că i se pare: „de la un capăt la celălalt o reuşită mai mică decât volumul precedent” (Răsărit de soare), cu toate că se grăbea să descopere momente „înalte”, în primul rând în paginile „nemuritoare asupra prieteniei”, cu care se deschide ultimul capitol.

Diagnosticul e exact, deşi corespondenţa reluându-se după o perioadă de câţiva ani, în care timp relaţiile dintre ei fuseseră rupte, Romain Rolland îşi expune poate părerile cu mai multă precauţie, îmbrăcându-şi criticile sub forme cât mai galante. Peste două zile (7 ianuarie 1935), Istrati primea o carte poştală în care fostul său mentor se scuza că a uitat să vorbească despre capitolul cu Shakespeare. „Este de o vervă uimitoare – de un comic natural şi irezistibil. Îmi pare bine că îţi păstrezi totdeauna, în cele mai grele încercări, acest umor.”

Calificativele sunt excesive. Capitolul Cine e autorul lui Hamlet? Rămâne totuşi o povestire amuzantă (care nu fusese scrisă acum, ci cu ani în urmă, putând fi întâlnită în volumul Trecut şi viitor, publicat în limba română, în 1925). Cartea, în ansamblu, nu se situează la un nivel artistic prea ridicat.1

1 Sunt prea sever în aprecierile mele? Şerban Cioculescu declară că luând cartea în mână – fără prea mare entuziasm după cele ce scrisesem despre ea, iar demonul contrazicerii nestimulându-l poruncitor – a trăit clipe de desfătare: „Iată însă că o carte făcută din bucăţi, cum a remarcat Al. Oprea, mi s-a părut totuşi unitară prin timbrul ei, sau, cum se spune de critica franceză de astăzi, prin „vocea” autorului, care te fură şi nu

Doar primele capitole par a mai reţine ceva din reverberaţiile poetice ale peisajului oriental. Adrian rătăceşte printr-un Damasc ale cărui notabilităţi culturale n-au aflat încă cine e autorul lui Hamlet. În acelaşi oraş, eroul se ataşază unei trupe de actori şi asistă la chefurile nocturne ale consulului rus, un prinţ blazat şi bizar (o bufniţă dă semnalul experienţelor erotice).

Pe măsură ce înaintăm în cunoaşterea cărţii, ne dăm seama de împuţinarea forţelor creatoare ale autorului. Naraţiunea se spulberă. Istrati nu mai creează tablouri cu adevărat artistice, însăilând amintiri lipsite de un substrat bogat.

Acum putem înţelege mai bine neliniştea cu care scriitorul îşi mărturisea noul său principiu artistic, de „realism autobiografic”. În primele capitole din În lumea Mediteranei se simţea obligat să revină cu o recunoaştere şi mai francă a faptului că n-are „stofă de scriitor”, fiind lipsit de spiritul „născocirilor”.

Concluzia care rezuma ambiţia de acum a autorului era aceasta: „însemn modest întâmplări din viaţa mea”.

Renunţând la efortul activ creator, Istrati dă drum liber lipsei de selectare. Predomină faptul divers, cu caracter anodin. Adrian şi Mihail ajung servitori la Hotelul Bobescu de la Lacul-Sărat. Urmează o cronică a evenimentelor „mondene” din staţiune. Un doctor Bastachi, poreclit „Vulturul”, face furori printre femei. O tânără este găsită leşinată în pădure, fiind deflorată bestial de mai mulţi soldaţi din fanfara militară. Mihail, fidel vechilor sale planuri, caută să vâneze inima soţiei hotelierului etc.

Te lasă să i te sustragi. E o adevărată vrajă lectura lui Panait Istrati. Am verificat această veche impresie şi mi-am întărit-o cu experienţa din noaptea trecută, care ar fi fost, desigur, albă, dacă textul mai dezvoltat ar fi fost tipărit mai dens. Aşa, însă, farmecul a durat două ceasuri şi mi-a închis pleoapele cu bucuria de a fi reluat dialogul cu omul pe care-l cunoscusem numai în treacăt.” îmi mărturisesc deschis invidia faţă de disponibilitatea sufletească şi critică a profesorului Cioculescu. Eu n-am beneficiat de astfel de clipe privilegiate, de vrajă – deşi am încercat să repet experienţa domniei-sale.

Nu-mi rămâne decât să reproduc acest pasaj din articol care îmi oferă o soluţie de ieşire din impas:” Fost-a însă în adevăr acest volum secund o carte slabă? Poate în relativ, faţă de primul, pe care Al. Oprea îl numără printre cele mai bune cărţi ale autorului său. K

Totul, după cum ne putem da seama, este văzut sub unghiul unui senzualism facil. Istrati a pierdut, pare-se, calea de acces către laturile revelatorii ale vieţii.

Şi doar autorul trece pe lângă împrejurări cu semnificaţii omeneşti profunde, cum este, de pildă, despărţirea pentru totdeauna de Mihail. Aici ne-am aştepta ca el să-şi regăsească condiţia de scriitor grav, cu simţul dramaticului. Dar nu. În loc să propună elementele necesare percepţiei psihologice, rămâne rob verbalismului. Ne oferă numai exclamaţii prin care se reîntoarce la vechea idolatrie faţă de Mihail. Prietenului său îi dedică un astfel de panegiric exaltat: „El, fiinţa rară, a cărui prezenţă pe pământ e dintre acelea care justifică şi îndreaptă greşelile Creaţiunii” ş.a. în. D.

Credem că Romain Rolland aprecia mai mult intenţiile capitolului decât realizarea propriu-zisă.

În ultima parte se renunţă şi la cele mai mici simulări de travestire literară. Intervenind desigur şi agravarea bolii, scriitorul notează precipitat – şi dintr-un plan strict exterior – momente autobiografice din perioada de dinaintea plecării în Franţa. Registrul de pseudonime de-abia dacă mai trebuie descifrat.

Am analizat cartea pe capitole. Nici nu s-ar fi putut face altfel. Subiectul va fi alcătuit din descrieri disparate, de valoare diferită şi cu semnificaţii limitate. Autorul nu mai e preocupat să dezbată probleme legate de destinul eroilor, ci pur şi simplu să acopere – prin relatări informative – o suprafaţă de timp din biografia sa.

Explicarea acestui impas al creaţiei, în afara condiţiei din ce în ce mai înrăutăţite a bolii, trebuie să aibă în vedere şi oboseala spirituală şi indiferenţa1 care invadează, în aceşti ani, lumea interioară a lui Panait Istrati. Iată starea sa subiectivă pe când redacta Apus de soare: „Nu mai văd în jurul meu decât oamenii de totdeauna şi de peste tot, care trăiesc pentru ca să mănânce şi să se înmulţească. Nu-i urăsc, dar nici nu mă interesează."

1 Oboseala şi indiferenţa autorului se repercutează şi asupra formei strict gramaticale a manuscrisului.

Romain Rolland, în scrisoarea citată, adaugă, neliniştit, următorul post-scriptum: „Manuscrisul d-tale este (nu vei fi surprins) plin de greşeli de ortografie şi gramatică mai ales în conjugarea verbelor, cine te corijează? Trebuie să ai la editură un bun şi devotat corector!"

Poate fi însă creată o operă de artă fără un interes viu faţă de viaţă şi faţă de artă? Sunt creaţii moderne în care autorii au ştiut să transforme defecte sau automutilări subiective în valori artistice. Nu este însă cazul lui Istrati. Dacă ar trebui să aplicăm o teză a „psihanaliticii obiective" a lui Gaston Bachelard, am spune că Istrati ilustrează „complexul lui Empedocle": el nu poate crea decât dacă se consumă în vâlvătăile vulcanului interior, numai la o temperatură înaltă (şi în sensul propriu al cuvântului, dacă se ţine seama de condiţia sa de tuberculos, căldura interioară a efortului de creaţie devenind şi o stare fiziologică obiectivă).

La mulţi scriitori opera pe care aceştia o realizează este şi un mijloc de exteriorizare a unor refulări sau posibilitatea

— Şi voluptatea – de a se deghiza în diferite chipuri. La Panait Istrati legătura dintre biografie şi operă este rectilinie (fără tranziţii sau voalări), comunicările se fac într-un mod schematic de direct şi imediat.

Criza care cuprinde viaţa scriitorului este, în acelaşi timp, şi o criză a operei sale.

A DEVENIT PANAIT ISTRATI FASCIST? MOARTEA UNUI HAIDUC

La începutul anului 1933, Panait Istrati se afla în Franţa, unde îşi trata gravele leziuni pulmonare. (Pe atunci, îi plăcea să repete ca pe o butadă ceea ce i se întâmplase cu un medic: examinându-i plămânii, acela ar fi exclamat că pacientul său trebuia să fi murit de mult!) Nutreşte speranţe de vindecare (mari doctori parizieni îi erau amici şi, de atâtea ori, în trecut, aceştia-l puseseră pe picioare după imprudenţele care-i recidivaseră tuberculoza). Totodată, speranţe de alt ordin, de recucerire a locului ocupat odată în stima şi prietenia scriitorilor francezi. 1

Scrisoarea trimisă lui Mihail Sadoveanu, în februarie 1934, ne dezvăluie iluziile cu care se amăgise Istrati, crezând că, întorcându-se în Franţa cu aura suferindului, dezamăgit de toţi şi de toate, va reedita situaţia fiului risipitor din Biblie, va fi tăiat viţelul cel gras şi i se vor şterge cu buretele erorile comise, iar legăturile cu foştii săi prieteni vor fi reluate din

1 Realmente, acestei reveniri la Paris, Istrati îl va atribui puteri ieşite din comun, aproape de domeniul miracolului. Căci nu era Parisul oraşul-minune

care-l scosese din imperiul anonimatului şi-l proiectase în hemiciclurile gloriei? Tot Parisul putea acum săvârşi cu el o nouă minune, salvându-l din naufragiul fizic şi moral în care ajunsese. Biet visător, care nu încetează să măsoare realitatea cu tiparul de aur al poveştilor orientale!

În scrisoarea deschisă din Les Nouvelles Littéraires, Romain Rolland este avertizat în legătură cu aceste speranţe nesăbuite: „acest Paris care m-a născut trebuie să mă şi renască". „O speranţă pe care n-o aştept decât de la el..." punctul unde fuseseră întrerupte.1 El nu avea intuiţia exactă a vieţii, cu atât mai puţin a vieţii politice. Nu înţelegea caracterul ei fatal ireversibil.

Destăinuirea izolării în care se găseşte se face cu o îndurerare puţin mirată. „Nu mai am nici un prieten în Occident", spune el, acuzând pe fostele sale cunoştinţe că ar dovedi ifose de moralizatori. Apăsat de singurătate şi tristeţe, îi scrie lui Sadoveanu: „Aşa că tare aş vrea să mă regăsesc printre ai mei, chiar printre ticăloşi".

Nici starea sănătăţii nu evoluează mai strălucit. Doctorii îl trimit să-şi petreacă iarna la Nisa (Istrati ar dori – alt proiect fantezist – să ajungă în Algeria, înţelege însă că n-ar putea suporta traversarea mării). La Nisa2 se bucură de îngrijirea doctorului Gillard, care, împreună cu fotograful Bernard, dintre vechii lui prieteni, caută să-i creeze o ambianţă plăcută, atât de necesară sufletului său obosit.

1 Nu numai că el nu redobândeşte afecţiunea vechilor săi prieteni, dar drumurile lor se despart şi mai mult. În timp ce Istrati face apologia „omului care nu aderă la nimic*, Romain Rolland formulează celebra frază conform căreia oricare va fi agresorul, într-un viitor război, va fi de partea U. R. S. S.

Panait Istrati nu se va mulţumi numai cu scrisoarea deschisă din Les Nouvelles Littéraires. Cu toate că între ei corespondenţa încetase, la 13 septembrie (1933), îi trimite o scrisoare din Saint-Prix (S. Et O.).

Atitudinea lui Romain Rolland i se pare „o abdicare" şi „o înrolare, între alde Barbusse, Gorki şi Gide, oameni interesaţi" (el, care nu găsea suficiente cuvinte de indignare faţă de faptul că i se poate pune la îndoială caracterul dezinteresat al faptelor sale politice, nu şovăie să-i gratifice pe alţii cu învinuiri de acelaşi fel). Istrati lasă să cadă asupra capului lui Romain Rolland întreaga responsabilitate morală a unei asemenea „adeziuni necondiţionate", căind însă „sărmana omenire" de „a vă fi pierdut pe dv., cel mai bun dintre cei buni".

Scrisoarea exprimă nu numai amărăciune (văzând prăpastia ce se cască între el şi prietenul său), ci şi o iritare surdă. (Atitudinea lui Romain Rolland îi apare ca o dezavuare publică a propriei sale atitudini. Ca atare, printre rânduri nu lipsite de căldura vechii amiciţii – zăngănit de arme, gesturi belicoase, mergând până la această declaraţie de război: ei vor trebui să încrucişeze public „des fers envenimés".)

2 Scrisoarea către Romulus Cioflec (Bucureşti, 12 aprilie 1934) descrie retrospectiv ravagiile „gripei" contractate la Nisa. „E destul să ştii în fugă că eram să mor la Nisa de gripă, că nu mai cântăresc decât 49 kg... Dar, bun e D-zeu, meşter e dracu!

Afară e soare, sunt muguri, caişi în floare, vrăbii, cotoi şi pisici care se zbenguiesc. Aşa că n-am nici un chef să fiu pesimist şi cu atât mai puţin să mă gândesc la moarte. Lasă că se gândeşte ea destul la mine.„ în interviul publicat, la venirea în ţară, de către Revista scriitoarelor şi scriitorilor români (iunie-iulie, 1934), Istrati îşi întoarce din nou privirile către imaginea paradisiacă a existenţei de vagabond, de odinioară. Peisajele Coastei de Azur, cât timp a vizitat-o „în condiţii de confort excepţional„, îi apăreau ca nişte „litografii incolore, fără suflet„. Abia acum, când a revăzut-o, bolnav, a realizat puternicele simţăminte de pe vremea când era vagabond: „... Iarăşi mi-a apărut nou (răsăritul soarelui, n.n.), ca altădată, iar aş fi dorit ca să mai regăsesc picioarele voinice de pe vremuri şi s-o iau de-a lungul coastei, uitând toate amărăciunile care se cuprind în cei zece ani de literatură, care m-au despuiat de toate scumpele mele iluzii. Aş fi vrut să redeviu omul de altădată, fără pâine, fără tălpi la ghete, dar cu plămânii mai zdraveni şi cu mai multă încredere în oameni."

Lipsurile sale materiale au început să devină din ce în ce mai presante şi mai penibile. La sfârşitul anului 1934, o violentă criză se manifestase în domeniul editorial. („Editurile cele mai faimoase şi care păreau cele mai solide sunt în acest moment aproape de faliment", va fi informat de Romain Rolland.) între timp, relaţiile scriitorului cu editura Rieder se află într-un proces crescând de deteriorare.

La începutul anului 1931 i se suspendase obişnuita plată, timp de 4 luni. Alergând la Paris, Istrati se vede strâns cu uşa să semneze un alt contract, suplimentar şi draconic, valabil până în iunie 1934. (între altele, numărul volumelor era crescut de la trei – în trei ani – la patru.) La această dată, o clauză finală repunea în vigoare contractul de bază. La sfârşitul anului 1932, o altă neplăcere: retribuţia mensuală i se reduce de la 4.000 la 3.500 franci. Urmează un schimb de scrisori pe un ton vehement. Iunie 1934: un element nou (catastrofal în condiţiile bolii): suspendarea totală a retribuţiei lunare. Fireşte, la mijloc există neclarităţi în legătură cu interpretarea vreunui punct din contract. De asemenea, înţelegem că respectivele măsuri, la început de „ciupire" din sumă, iar apoi de anulare a „avansurilor", erau impuse, poate, editurii şi de dificultăţile financiare prin care trecea (soldate până la urmă cu „înghiţirea" ei de către Presse Universitaire de France). Totuşi, folosirea ca simplu pretext a datei rezilierii contractului-anexă pentru a nu mai recunoaşte contractul de bază acuză editura, contribuind la amplificarea coşmarului ce terorizează ultimele clipe din viaţa scriitorului.

În Scrisoare deschisă către Francis Jourdain – pe marginea căreia vom discuta – Istrati se plânge, fără a exagera: „Trăiesc aici izolat şi neocrotit de nimeni, deşi sunt bolnav de trei ani, lipsit de orice venit şi ameninţat de la un trimestru la altul să nu mai pot plăti chiria casei în care locuiesc". (într-o epistolă către Sadoveanu, iese la iveală nu numai disperarea, dar şi ciuda că el, bolnav, trebuie să asigure pâinea celor din jur, „fiinţe sănătoase şi neputincioase".)

Aglomerarea privaţiunilor materiale până la forme umilitoare, chinurile unei boli aflate într-un stadiu primejdios, îndepărtarea definitivă a foştilor prieteni, toate acestea îi vor da lui Istrati sentimentul că reface chinurile unui Christ întins pe cruce. Acesta este, cum am văzut, mitul sub care îşi aşază existenţa în anii din urmă, pentru a putea suporta cruntele adversităţi ale sorţii.

Dar dacă altădată pozele sale, dovedind naivitate, lipsa unei complexităţi sufleteşti, impuneau totuşi prin vigoarea lor, autoiluzionările actuale stârnesc compătimire, fiind menite să acopere mizeria (nu numai fizică) a existenţei sale. Victor Eftimiu îşi amintea: „Feeria a încetat. Triumfătorul de altădată, omul legendar, era întâlnit prea des în spitalele şi cafenelele Bucureştilor. O ducea greu. Mediocritatea capitalei îl prindea în plasa-i necruţătoare.” Se spune apoi că Istrati a cerşit mila „potentatului politic” şi a „Industriaşului-caracatiţă”.

În legătură cu ultima afirmaţie, remarcăm că în corespondenţa lui Istrati încep să apară scuze şi justificări privind dreptul individului de a face concesii morale. Încă din scrisoarea trimisă lui M. Sadoveanu, din Franţa, citim: „Acum m-a cuprins şi mă stăpâneşte o mare „milă de toţi cei care au fost siliţi să facă toată viaţa lor acele concesii morale pe care eu nu le-am făcut decât acum în urmă şi sub formă de floare la ureche”.

În alte ocazii (vezi articolul: Aderarea lui Panait Istrati, din Azi), îşi face un examen al conştiinţei, întrebându-se dacă n-a greşit cumva cu atitudinile sale de un donquijotism steril, de altădată, dacă n-ar fi trebuit să asculte sfaturile mamei şi să „adere”, străduindu-se să-şi asigure o existenţă tihnită.

Astfel de discuţii (într-un plan general) au drept scop autoliniştirea sufletească în legătură cu unele derogări de la atitudinea-i mândră, orgolioasă de până atunci, pe care simte că va fi silit să le facă.

În iunie 1934, după „metamorfozarea” Editurii Rieder, mărturiseşte, înfricoşat, unui prieten din Franţa, că nu-i mai rămân decât aceste alternative: să se retragă la mănăstire, să-şi vândă conştiinţa unui partid, să ceară ajutor de la rege sau să se sinucidă.1 Oricum, se ştie că Istrati a acceptat să primească ajutor bănesc de la un industriaş ca Malaxa 2 („muniţionarul şi finanţatorul tuturor mişcărilor de dreapta din România”, cum îl etichetează Manifest), drept care i-a dedicat cartea: Méditerranée… Iar scrisoarea adresată regelui cu rugămintea de a-i fi editată opera de Fundaţiile Regale reprezintă un act întristător (şi gratuit) de umilire şi de disculpare a vechilor sale credinţe politice.

Dar deşi se dezice de ideile de altădată, deşi cu naivitatea-i proverbială apără, sus şi tare, dreptul oricui ca „pentru o

1 Problema îl obsedează, devine pentru el un adevărat coşmar. Dovadă, nevoia de a se mărturisi diverşilor prieteni şi cunoscuţi (şi cu intenţia implicită a disculpării).

Lui A. M. Jong îi dă, printre alte veşti, şi pe aceasta: „] e vais vendre mon ame au roi Charles II, qui, on me dit, paye bien, sans demander rien a ceux qui sont de taille a lui opposer un refus…” (16 februarie 1935).

În schimb, criticul danez E. Bendz primise, la 18 iulie 1934, informaţii mai complete: „Voila le cădeau que je reçois pour le demi siecle de vie que j'aurai le 10 aout prochain: je serais obligé de demander l'aurponé a quelque mécene du pays ou du roi. Et şi, demander c'est deja grave pour l'homme que je fus, recevoir c'est une autre affaire, une affaire assez peu certaine.

Que ferais-je alors? Peut-etre j'abandonnerai ma famille et j'irai vivre de la soupe aux haricots au monastere Neamtz… f<

2 Cât priveşte sprijinul material primit în mai multe rânduri din partea faimosului industriaş, acesta poate fi confirmat cu probe indubitabile. Bunăoară, la 1 septembrie 1933, secretariatul lui N. Malaxa îi comunica lui Istrati că scrisoarea din 28 iulie nu poate fi rezolvată, patronul lipsind din ţară, dar că „se ţine la dispoziţia dvs. Suma de lei 50.000 (cincizeci de mii lei) şi sunteţi rugat a face cunoscut locul şi modul în care doriţi să primiţi această sumăK.

Nu era, dealtminteri, un adevăr pe care Istrati să-l fi ascuns. Romain Rolland poate astfel să afle (scrisoarea din 29 decembrie 1934) că „pentru acest Crăciun a trebuit să mă umilesc încă o dată în faţa industriaşului Malaxa, ca să nu fiu lipsit de pline şi să pot plăti chiria…” bucată de pâine” să comită concesii morale, Istrati rămâne ceea ce a fost toată viaţa: un singuratic.

Mircea Eliacle, în articolul scris în Vremea (25 august 1935), evocă izolarea totală în care s-a aflat Istrati. După scrierile lui antisovietice, stânga l-a repudiat. „în acelaşi timp, partidele şi presa de extremă dreaptă continuă să-l înjure şi să-l calomnieze. Rezerva sceptică şi oarecum antipolitică din ultimii ani îl făcuseră odios şi în tabăra adversă comunismului.” împins de mizerie, Istrati va deveni slujbaşul unuia dintre e&le mai odioase specimente de editori, Marton Hertz. Va primi 40C0 lei pe lună pentru a citi o sută ore manuscrise în vederea selecţionării pentru colecţia „15 lei”. Vor fi survenit momente grele, de dureroase înjosiri pentru scriitor, bolnav în ultimul grad de tuberculoză.1 în Pagini de carnet intim se

1 Cu aproape şase luni înainte de moarte, nemaiputând suporta tenebrele singurătăţii – „inumana mea izolare de astăzi” > va spune Istrati – rupe brusc (un ţipăt al disperării) umbra tăcerii aşternute între el şi Romain Rolland. La 26 noiembrie 1934 este reluată corespondenţa întreruptă în urmă cu patru ani.

Modul de a-l aborda pe Romain Rolland va fi tipic istratian: o lungă telegramă şi o scrisoare explicativă îi cer fostului prieten, fără vreo introducere şi pe un ton alarmist, să acţioneze rapid pe? Itru salvarea lui Nucitelli Igito. Căci, avertizează el sumbru: „noi trăim sub regimul stării de asediu şi totul este posibil. Aceasta va fi o crimă egală celei comise cu Mateotti!”

Simplu pretext, cu atât mai inabil mascat, cu cât e mai asurzitoare larma cuvintelor. Până la urmă, ceea ce-l interesează de fapt va fi spus direct: „D-voastră şi tovarăşei d-voastre vă cer iertare pentru tot răul pe care vi l-am făcut şi vă rog să-mi acordaţi această iertare. Cred că nu mai am multe zile de trăit.”

Telegrama se rătăcise, deşi, afirmă Istrati, fusese o telegra? Nă „lungă şi costisitoare”. Pus să explice (în a doua scrisoare) despre ce era vorba, reiese că nici el nu ştie prea multe despre acel Nucitelli decât ce citise într-un articol din ziarul A. B. C. (Romain Rolland primeşte o tăietură din ziar şi e invitat s-o dea cuiva de la ambasadă spre traducere).

Totuşi, câteva sumare date informative: Nucitelli Igito ar fi fost secretarul partidului antifascist – care partid?

— Şi, totodată, un fel de Mecena al mişcării. Cu banii câştigaţi de pe urma brevetării a numeroase invenţii, el ajută victimele fascismului din întreaga Europă. Fiindu-i descoperite faptele, e condamnat la moarte. Un timp s-a ascuns în Cehoslovacia, de câţiva ani e stabilit în România, la Timişoara, unde se îndeletniceşte cu conducerea unei mici industrii de produse chimice. „Şi el n-a încetat să acţioneze contra fascismului, în limitele legilor noastre (sublinierea e a lui P. 1.), care sunt destul de complezente cu fascismul, orice s-ar zice”. Mussolini a cerut de curând extrădarea. Motivul: Nucitelli ar va destăinui: „Am cunoscut şi această umilinţă, mult mai ucigătoare de suflet decât aceea care-mi atingea obrazul, când, oferind serviciile mele de fotograf ambulant plimbăreţilor de pe Promenade des Anglais, o mână parfumată mă respingea dispreţuitor”. Notează apoi, dând tonul exact al acestor plângeri: „omul de stat modern nu ştie să te stimeze decât după numărul voturilor pe care i le aduci, după capacitatea de a-l servi personal”.

Sunt detalii de viaţă capabile să impresioneze pe orice biograf – mai ales în cazul unui scriitor de valoarea lui Panait Istrati – dar care nu trebuie să clatine obiectivitatea cercetării. Trebuie să avem curajul de a privi faptele aşa cum sunt, fără a escamota aspectele neplăcute, din considerente sentimentale. Adevărul e că, îngenuncheat de o nedreaptă soartă, cu energiile fizice şi morale secătuite, Panait Istrati avea de efectuat în Italia două condamnări de drept comun, una datorată unui împrumut de 1000 lire, neonorat. (Dar condamnarea la moarte?) Deocamdată, guvernul român refuză extrădarea, ţinându-l încă închis la Timişoara.

Acest incident i-a apărut lui Istrati ca un bun pretext pentru a relua legăturile cu Romain Rolland, deoarece articolul din A. B. C. Conţinea remarca – teribilă, după opinia sa – că niciunul din „nenumăratele” ziare democrate şi comuniste nu se ocupa, în vreun fel, de soarta lui Nucitelli. Esenţial e că, prevallndu-se de o asemenea întâmplare, ca de o scrisoare de recomandare, el a putut provoca explicaţia mult dorită şi obţine iertarea lui Romain Rolland. „Bunul meu prieten* – i se adresează el la 5 decembrie. „Vreau mai întâi să-mi exprim întreaga mea recunoştinţă pentru că mi-aţi acordat iertarea dumneavoastră, într-un mod atât de simplu. În imensa mea izolare de astăzi, ideea că dv. N-aveţi spatele întors spre mine, ci faţa, mi-e suficient şi mă salvează…*

Ceea ce a însemnat, în ultimele luni de viaţă, reînnodarea prieteniei cu acela care avusese un rol de demiurg în apariţia sa ca scriitor se poate vedea şi din alte scrisori. La 19 ianuarie 1935, iarăşi şi iarăşi, el nu poate să nu

rostească fericit: „în ce măsură viaţa mea are din nou puţin sens de când v-am regăsit, în ciuda a tot ceea ce ne desparte...” (Lui Romulus Cioflec îi comunică, cu faţa iluminată de fericire, că l-a regăsit pe marele său Rolland.)

Scrisorile vor da, cu regularitate, un buletin amănunţit al necazurilor cotidiene şi, în primul rând, al curbelor capricioase înscrise de starea sănătăţii: „Sănătatea mea: leziunile plămânilor sunt aproape închise. La ce bun i Inima mi-e prăpădită. (După trei ani de boală la pat.) Am un început de miocardită. Sângele nu mai poate fi oxigenat normal, pentru că plămânul stâng este calcificat, sclerozat, şi dreptul îl urmează încet” etc.

Relaţiile vor fi stabilite ca-n vremurile bune, romantice, ale prieteniei lor. Romain Rolland va citi, în manuscris, ultima carte a lui Istrati Médinu reuşeşte să se ridice deasupra împrejurărilor triste ale vieţii sale, să le domine printr-un efort de autoobiectivare, de decantare a stărilor sale sufleteşti. I-ar fi fost şi greu, el având, după cum se ştie, un temperament antiapolinic, tumultuos, în care ţipă subiectivitatea. În plus, în aceşti ani, dospeşte în Istrati toată drojdia amărăciunilor personale în continuă acumulare, amorul propriu îi e supersensibilizat – de mai multe ori, în corespondenţa cu prietenii, se compară cu o fiară rănită – predispunându-l la acte de furie oarbă, scăpate de sub orice control.

Terranée. Lever du soleil, pe care o supune unei radiografii critice pe cât de comprehensivă, pe atât de pertinentă. (Istrati îi declară copleşit: „De-aş avea într-o zi un milion de cititori, niciunul nu m-ar înţelege ca dv. *) Va fi expediat spre lectură şi avizare şi manuscrisul celui de-al doilea volum: Méditerranée. Coucher! Du 9oleil.

Nu vor fi uitate confesiunile pe tema proiectelor de viitor. Căci discutarea relaţiilor cu Editura Rieder (care revine obsedant, ocupând, până la urmă, cea mai mare parte a spaţiului corespondenţei) nu exprimă numai spaime privind asigurarea traiului cotidian, ci şi griji faţă de destinul operei viitoare, care ar trebui să alcătuiască o nouă serie, în afară de „viaţa lui Adrian Zograffi”, în total, însumând între 12 şi 15 volume! Decizia luată de Rieder de a-i tăia retribuţia lunară îi precipită prăbuşirea în neant, o dată cu acest regret: „cu atât mai rău pentru opera capitală care este departe de a o fi terminat”. (Regretul cel mai mare e pentru cel de al şaselea volum, foarte „mult iubit”; La Mere.)

Ca un fel de recunoaştere publică a reluării vechii lor prietenii, Istrati cere aprobarea ca, în loc de introducere la Chira Chiralina, care urma să apară, în româneşte, într-o ediţie populară (colecţia „15 lei”), să reproducă un fragment din faimoasa scrisoare a mentorului său.

Faptul că pe parcursul acestui nou ciclu al corespondenţei va transpare firea, aşa cum i-o cunoaştem, a lui Panait Istrati, amestecând uneori, de-a valma, chestiuni de principiu cu aspecte minore, hipertrofiate, ori că tonului umil îi vor lua locul, pe neaşteptate, răzvrătiri ale amorului propriu – iată ceva ce nu ne miră. Important este însă că niciodată ca până acum el nu depune atâtea eforturi de autocontrol şi imediat încearcă să netezească asperităţile

scăpate în vreo scrisoare, jăluindu-se: „Prietenul meu bun, Iartă-mi prostiile, excesele de limbaj şi alte erori pe care le comit tot timpul…” (scrisoarea din 29 ianuarie 1935). Atitudine care vine în întimpinarea celei a lui Romain Rolland (dacă nu cumva e înrâurită de aceasta), atitudine extrem de prevenitoare, atentă până şi la modul de formulare a obiecţiilor pe marginea manuscriselor (excepţie făcând însă reproşurile ce privesc comportamentul politic, în continuare la fel de tranşante şi severe). Pe scurt, amândoi sunt conştienţi de ruptura gravă care a marcat prietenia lor şi au toată grija să nu atingă rănile încă necicatrizate, sforţându-se, în schimb, să mai reînvie ceva din „focul divin* al sentimentelor de altădată.

Un exemplu îl constituie Scrisoarea deschisă către Francis Jourdain (apărută în Curentul, 17 ianuarie 1935). Fostul prieten făcea parte dintr-o comisie trimisă în România să constate represiunile antidemocratice şi anticomuniste. Întărâtat şi de faptul că Francis Jourdain îl ignoră, refuzând să-l întâlnească, Istrati ajunge să se dedea la atacuri personale neoneste faţă de membrii comisiei, să facă ironii deplasate pe seama profesorului Constantinescu-Iaşi – aflat în închisoare în greva foamei.

Un post-scriptum, cu totul în afara logicii, înştiinţa ca scrie într-un ziar de dreapta, deoarece numai această parte a presei ar fi „revoluţionară”, ziarele democrate fiind lipsite de curaj, suferind de conformism. 1

Scrisoarea a provocat consternare atât în România, cât şi în Franţa, şi a primit replici aspre.

Să ne oprim asupra câtorva reacţii (îndeobşte tot sub forma unor scrisori deschise). Maâtre Ferucci, bunăoară – unul dintre cei numiţi, nejustificat şi, oricum, într-o manieră polemică regretabilă, „agenţi de o moralitate mai mult decât îndoielnică” – în răspunsul său sesizează (şi ironizează) contradicţiile teoretice ale gândirii lui Istrati. Citind afirmaţia lui că

1 Două zile după publicarea articolului, simţindu-se, cum se zice, cu musca pe căciulă, Istrati se grăbeşte să-i relateze lui Romain Rolland pozna făcută, fireşte, tălmăcind-o într-o manieră convenabilă şi justificatoare. Dezavuarea acţiunilor întreprinse de comisie e făcută cu scopul de a pune capăt unor „imprudenţe” care periclitează misiunea lui din prezent – putea Istrati să nu-şi aroge atribuţiuni mai mult sau mai puţin mesianice?

— Care e aceea de a „calma furia naţional-antisemită din România”.

Mai mult, scrisoarea avea menirea de a-l ocroti pe Jourdain, salvându-l de ciomăgeala care i se pregătea de către cei din „Garda de fier”: „Eu i-am scris o scrisoare deschisă, care desigur nu i-a făcut plăcere, dar graţie acesteia (căci am vorbit de înalta sa valoare morală) el n-a fost burduşit de Garda de fier”. (Romain Rolland va trage de aci concluzia unui „ascendent” pe care-l avea Istrati asupra „Gărzii de fier”.) Până la urmă – nu mai e nevoie să spunem că nu a transcris întocmai conţinutul articolului – ies la iveală cornițele adevăratelor motive ale nefericitei sale intervenţii: faptul că un bun prieten împinge răceala atitudinii sale „până la a refuza să vină să-mi strângă mâna – o mână care a rămas dureros de cinstită…” Să repetăm o dată mai mult: ideile lui

Istrati sunt nemijlocit determinate – ca într-o relaţie mecanică de la cauză la efect – de chestiuni pur personale, de leziuni ale amorului propriu sau pur şi simplu de wnoarea sa de-o clipă, ori de starea instabilă a sănătăţii. El este robul imediateţii.

În România „singure ziarele de dreapta au curajul de a fi revoluţionare" (ca o scuză a faptului că publică în Curentul), Ferucci aminteşte că şi în Franţa un Léon Daudet sau un Henri Kerillis pretind că ar fi revoluţionari, dar nu există muncitor sau intelectual serios care să-şi facă iluzii asupra revoluţiei ce o preconizează Action Française sau Echo de Paris. Este dezgustat, Istrati, de o „democraţie laşă, confortabilă?" Foarte bine. Numai că, în acelaşi timp, Istrati se ridică şi împotriva comunismului. „Lăsaţi-ne să râdem. Ni se pare că-l auzim încă perorând pe d. Clemenceau din anii 1919-1920."

Aceste obiecţii şi altele ţin de domeniul strângent al logicii, dar servesc la concluzii prea de tot schematice: „Nu sunteţi deci nici democrat, nici comunist. Nu vă rămâne să fiţi decât fascist."

O scrisoare, care impresionează prin sentimentele de sinceră durere cauzate de actele iresponsabile ale aceluia care fusese un mare scriitor din tabăra stângii, poartă semnătura lui Francis Jourdain (Proletarul o publică, în traducere, la 4 martie 1935). Reputatul arhitect şi militant francez descrie împrejurările în care trebuise să acţioneze comisia şi care agravează sensurile politice obiective ale atitudinii lui Istrati. „De la sosirea noastră în România, presa reacţionară ne-a tratat, pe mine şi pe tovarăşii mei, drept agenţi provocatori, nedibaci camuflaţi în „intelectuali„. Jos masca! Strigau ei." Articolul lui Istrati venea practic în ajutorul acestor „mardeiaşi ai condeiului", cu atât mai mult, cu cât făcea caz de „autoritatea pe care ţi-o dă pretinsa cunoaştere a noastră", în aceste condiţii, ce altfel decât un sens nedorit putea să aibă etichetarea colegilor săi drept agenţi ai U. R. S. S., de o moralitate mai mult decât dubioasă – colegi, precizează Jourdain, „de a căror cinste, eu, care-i cunosc, mă socot garant!"?

Complimentele ce i se aduc persoanei sale, în articol, nu-l vor face pe Jourdain să se desolidarizeze de ceilalţi membri ai comisiei. Dealtfel, cu toate acele cuvinte binevoitoare, Istrati nu uită să pomenească activitatea lor comună, de altădată, în conducerea asociaţiei „Prietenii U. R. S. S." (asociaţie interzisă la acea oră în România): „Procedând astfel, tu nu înţelegi să-mi faci vreun rău, nici să-mi complici misiunea pentru care am venit. Nu, tu nu ai altă grijă decât buna, generoasa şi cavalereasca grijă pentru adevăr. Eşti însă greşit: în 1927, amândoi am fost numiţi preşedinţi de onoare ai Amicilor U. R. S. S., şi nu vicepreşedinţi!"

Francis Jourdain ajunge la precizări destul de brutale (faptul că Istrati îi garantează moralitatea pentru a nu fi confundat cu ceilalţi din comisie, inşi dubioşi, cărora „li se rezervă surprize extrem de neplăcute", 'âl determină să se întrebe dacă nu are de-a face „cu o provocare destul de prost ticluită"), dar ceea ce domină, ceea ce străbate tot textul scrisorii este, am spus, patosul unei vechi şi sincere amiciţii decepţionate: „Odinioară, independenţa ta te înfăţişa ca un

franctiror al revoluţiei. Te lăudai de a nu fi citit, în viaţa ta, nici douăzeci de rânduri din scrierile lui Marx, respingând toate doctrinele, ca şi orice disciplină, preferind cărţii, flinta insurgentului, ca şi subtilităţilor, baricada.

— Tu dăruiai fraţilor tăi, muncitori, mânia şi îndârjirea ta. Şi talentul tău. De asemeni, sângele tău, spuneai… Oricât de simplist şi uneori oricât de primejdios ar fi fost acest anarhism romantic (deci burghez, spuneau unii), nu părea netrebnic…

Sincer, acest sentimentalism te putea împinge în mod firesc la multe erori, dar nu şi la capitulare. Nu cred, nu mai cred în sinceritatea înflăcărării tale dezordonate…”

Sub crusta tonului polemic, mustesc observaţii adevărate şi îndurerate, care-şi află o vibrantă încoronare în final: „Nu te învinovăţesc pentru ceea ce nu puteai fi, pentru ceea ce dealtfel nu ai pretins să fii: un marxist. Îţi reproşez de a nu fi ceea ce mărturiseai că eşti: un răzvrătit, un refractar.

Revoltat, fanfaron, dar sincer, ai fi plâns de admiraţie în faţa curajului şi abnegaţiei unui Dimitrov, Thaelman, Răkosi

— Şi de asemeni a unui Constantinescu-Iaşi…

Anarhist, răzvrătit, nesupus?

Să fim serioşi! Patriot, antisemit, fascist!

Ei au pus stăpânire pe tine, Panaite. Ei au pus stăpânire pe tine!”

Aceeptând fondul criticii (iar în cazul lui Francis Jourdain, în plus, valoarea de document uman a scrisorii), nu putem să nu fim însă şocaţi de modul pripit şi exagerat al concluziilor. (Scrisoarea lui Romain Rolland nu face excepţie: şi el descoperă în articolul din Curentul: naţionalism românesc, antisemitism ş.a. în. D.)

Ni se pare a descoperi aici un mod prea schematic de reducţie a întregii diversităţi a ariei de atitudini politice posibile la ipostazele extreme. Cum afirma sumar Ferucci: nu eşti nici democrat, nici comunist, atunci eşti fascist. Cauza ultimă rezidă, s-o spunem, într-o anume ambianţă existentă, în acea vreme, în mişcarea comunistă şi la care urmează să ne mai referim.

Istrati se va adresa lui Romain Rolland, cerându-i o întrevedere în care să-i expună dovezile nevinovăţiei sale în legătură şi cu alte incriminări din presa franceză. Rolland a refuzat, atrăgându-i atenţia că acuzaţiile au fost făcute în mod public şi trebuie respinse în acelaşi mod. În continuare, îşi exprimă propria sa apreciere asupra scrisorii din Curentul, interesându-l nu nuanţele de amănunt, ci trăsăturile dominante: „Adaug că singură scrisoarea dumitale deschisă către Francis Jourdain ajunge să descurajeze pe aceia care îţi păstrau prietenia lor. (Eu am recitit-o înainte de a-ţi scrie.)”

Exprimându-şi mâhnirea că Istrati se amestecă în problemele politice („unde nu înţelegi nimic şi unde nu ai înţeles niciodată nimic”), devenind astfel „instrumentul orb şi dereglat al celor mai răi politicieni”, Romain Rolland încheia cu acest apel: „O dată pentru totdeauna, reţine-te de la acţiune. Nu vei face altceva decât rău altora şi dumitale. Scrie-ţi povestirile. Dacă există vreo salvare pentru dumneata, aceasta nu poabe fi decât în artă.”

Dar pentru Panait Istrati nu exista o pedeapsă mai mare decât aceea a singurătăţii, a cufundării în anonimat. Exteriorizarea la el avea o funcţie capitală, nu putea pur şi simplu trăi în afara publicului, a galeriei. Contribuiau, fireşte, şi efectele bolii, cu alternarea momentelor de depresiune şi de intensă euforie. Şi niciodată, ca până acum, n-a trăit Istrati cu atâta îndârjire – s-ar zice, cu o îndârjire de morfinoman

— Într-un plan mai mult iluzoriu decât real. Va fi de ajuns ca nişte tineri să înfiinţeze o revistă (Cruciada românismului) şi să-i propună a fi colaborator şi mentor, ca el, cu plămânii în flăcări, să apuce condeiul ca pe o armă şi să se războiască în dreapta şi stânga, voindu-se conducătorul unei noi şi sfinte cruciade întru mântuirea bietei omeniri. (Când Romulus Cioflec a încercat să-i atragă atenţia asupra sănătăţii lui precare, ca şi asupra caracterului interesat al persuasiunii celor de la Cruciada românismului, puţin a lipsit ca, galben de furie, să nu rupă definitiv relaţiile de amiciţie.)

A devenit Panait Istrati fascist? A trecut fostul gazetar socialist de partea celor mai reacţionare grupări politice? Iată întrebări la care se cere dat un răspuns complet, pentru a se pune capăt judecăţilor pripite şi tendenţioase, de atâtea ori vehiculate pe marginea finalului biografiei sale.

Sursa tuturor acuzaţiilor: articolul lui Henri Barbusse Le Haidouk de la Sigur ani a (Le Monde, 22 februarie 1935).

Fireşte, scriitorul francez se bizuie în rechizitoriul său pe informaţii primite de la alţii, dar asta nu scade răspunderea lui pentru modul pătimaş şi incorect în care polemizează. De la simplificarea atitudinii lui Istrati faţă de U. R. S. S. – prezentată ca având un mobil strict „negustoresc": neobţimerea „avantajelor materiale" scontate – la răstălmăcirea articolelor despre Lupeni şi de aici la acuzaţia gratuită de provocator şi denunţător al vechilor tovarăşi „care trăiesc ilegal în oraşul Brăila", ne întâmpină aceeaşi metodă subiectivistă, care înlocuieşte analiza de fond cu etichetări furibunde, fără a se da în lături de la deturnarea sensului exact al faptelor în numele părerii preconcepute că fostul socialist a devenit un trădător, o unealtă a reacţiunii.

Şi iată fraza care blamează colaborarea lui Panait Istrati la Cruciada românismului (ea însăşi suficientă pentru a ilustra spiritul polemic caracterizat): „Depuis six mois environ, Panaât Istrati est lié officiallement a un groupe de la Garde de fier, section armée, pogromiste et terroriste, contrôlée et subventionnée par le gouvernement hitlérien. Comme on le sait, c'est Garda de fier qui organisa l'attentat contre le président du Conseil Duca.

Panaât Istrati appartient au groupe nommé Steleskou et est un des trois membres de sa direction. Le journal de ce groupe, qui est intitule La croisade du Roumanisme, a consacré plusieurs numéros a Panait Istrati, et celui-ci y a publié de nombreux articles.„ (Aceste acuzaţii vor prolifera, fiind reluate şi amplificate până la grotesc de diverse publicaţii din alte ţări. Un exemplu elocvent: articolul apărut într-un ziar polonez: lllostrowany Kuryer Codiienny-Cracovia, care ajunge să afirme: „Acum o jumătate de an, el (Istrati, n.n.) a

intrat în organizaţia Gărzii de fier şi este unul din conducătorii mişcării fasciste din România". *)

1 Puncte de vedere de o neaşteptată forţă de persistenţă, răbufnind cu aceeaşi violenţă şi în prezent (a se vedea Figaro Littéraire, nr. Din 27 ianuarie 1969: Courrier des lectures).

Pentru un cercetător care dispune de privilegiul verificării şi confruntării documentelor la „rece", departe de vânzoleala şi ciocnirea de patimi din respectiva perioadă, avalanşa acuzaţiilor şi mai ales maniera de a le susţine, brutalitatea şi? Jeloialitatea concluziilor, mergându-se până la înscrierea în fals, reprezintă un spectacol aproape incredibil. Şi cu toate că nu „cadrează" cu atitudinea senină, „obiectivă" a monografistu~ lui, nu putem să nu consemnăm cu un real spirit participativ disculpările pe cât de furioase, pe atât de disperate ale scriitorului (care pur şi simplu nu sunt luate în seamă de oponenţii săi). Să amintim că încă în 1933, în scrisoarea deschisă către Romain Rolland, din Les Nouvelles Littéraires, Istrati îşi ruga prietenul de altădată să nu permită falsurile monstruoase la care se pretează, în legăturăi cu el, unele reviste de stânga. „Scriu rândurile acestea făcând apel la spiritul dv. De dreptate." Agent al Siguranţei, convertitul la catolicism! Sau chiar atribuirea unor fapte nepetrecute ca atare, cum ar fi aceasta menită să denunţe concepţiile sale... rasiste: în Europe, se povestea referitor la voiajul său în U. R. S. S.: „Călătorind în vremea aceea, cu delegaţii ţărilor apusene, (Istrati) observă în vagonul său – oroare, un delegat marocan.

Haiducul devenise, pasă-mi-te, civilizat... ca un american!"

Istrati i se adresează lui Romain Rolland, scandalizat: „Observaţi la ce insulte se coboară acei care pretind că vor readuce dreptatea pe pământ. Dacă mai aveţi încă inima pe care v-o ştiu, nu veţi mai permite ca un om să fie astfel batjocorit."

Bietul Panait! A fost dat ca tocmai el, care înţelegea atât de puţin domeniul vieţii politice, în sufletul căruia sălăşluia atâta candoare infantilă, să experimenteze pe viu practici şi moravuri care de-abia mult mai târziu vor fi înfierate în sânul mişcării comuniste.

Cu câteva săptămâni înainte de moarte, în ultima-i scrisoare adresată lui Romain Rolland (21 martie 1935), declară îngrozit: „Nu mai îndrăznesc să vă scriu după campania pe care Monde o poartă contra mea". El îşi imploră prietenul să nu dea crezare unor asemenea sfruntate neadevăruri ca cele debitate pe seama lui: „Cu toate acestea, cunoscând spiritul dv. Justiţiar, sper să nu credeţi nimic din ceea ce cel mai mincinos dintre oameni (H. Barbusse, n.n.) debitează pe seama mea, căci nimic nu-i adevărat". Şi iarăşi – pentru a câta oară?

— Îşi reafirmă adevăratul său rol jucat în 1929, când cu evenimentele de la Lupeni. Referitor la scrisoarea adresată în presă lui Jourdain este gata să admită că a greşit: „Acolo, da, puteţi să mă judecaţi". Dar nu înţelege de ce n-ar putea la urma urmelor să nu mai ţie comunist – altădată se mândrea că e un comunist adevărat, schimbare de atitudine totuşi semnificativă – fără a fi un

vândut, un „haiduc al Siguranţei” şi aşa mai departe. Şi, mai ales, De fapt, care a fost adevărul? Mihail Stelescu, conducătorul Cruciadei românismului, făcuse parte mai de mult din „Garda de fier” de care se rupsese apoi în mod gălăgios (foştii lui comperi îl vor şi asasina). Cruciada românismului îşi propune de la început ca program politic neaderarea „nici la dreapta nici la stânga”. Şi, într-adevăr, revista are o orientare eclectică (iar faţă de Garda de fier adoptă o poziţie constant polemică).

Un articol din Şantier (1 aprilie 1935) ne scuteşte de sarcina unor amănunţite incursiuni în acest dedal de atitudini ideologice. Concluzia era: Cruciada românismului este „o cruciadă a tuturor incoerenţelor şi contradicţiilor, singura revistă din ţara românească care nu ştie ce vrea, sau, dacă o ştie, n-o spune totuşi pe şleau, şi ni se pare, după foarte atente lecturi, că în adevăr n-o ştie”.

Şi-apoi nu se poate face o identificare absolută a acestei reviste – cu oscilaţiile şi erorile ei – cu Panait Istrati, unul dintre colaboratorii de frunte, dar colaborator. Atunci când în Cruciada românismului a apărut un articol de apologie făţişă a fascismului, el a scris „o „întâmpinare„, în care ameninţa că, dacă vor mai avea loc manifestări de acest gen, colaborarea sa „va înceta în chip automat„, întrucât „nu ştiu cine este dl. Tudor Ionescu (autorul articolului, n.n.), dar ştiu perfect ce este fascismul„. Conducerea revistei a trebuit să-i dea dreptate, preconizând din nou acest program: „Nici dreapta, nici stânga”.

De a crede că face aceasta pentru bani, „acuzaţie monstruoasă între toate celelalte”.

Trebuie recunoscut că manifestări ale unor asemenea practici polemice le regăsim şi în presa românească. Astfel, Cuvântul liber publică, la puţin timp după moartea scriitorului, articolul: Panait Istrati a trădat. Ca dovadă zdrobitoare a „trădării” era reprodusă scrisoarea (comentată şi de noi, mai înainte) referitoare la alternativele pe care i le propune viitorul. Iar în loc de cuvântul: „rege” – cunoaştem intenţiile sale de a-şi reedita opera la „Fundaţiile Regale” – se punea, altul, cu o semnificaţie generalizatoare – şi anume „potentat”.

În faţa falsului, Demostene Botez intervenea impetuos, la acea vreme, tot în Cuvântul liber, declarând: „Dar simt nevoia să intervin fiindcă am cunoscut sufletul lui Panait Istrati, fiindcă el era incapabil de actele reprobabile cu care-i azA încărcat…”

Curios, articolul cu pricina – prin ignorarea totală a replicii primite în coloanele aceluiaşi ziar – a putut fi retipărit, cu toate onorurile, în volumul: Tradiţii ale criticii literare marxiste din România (1962).

Spunând toate acestea, ne simţim obligaţi să ne delimităm

— Cum am făcut pe tot parcursul monografiei – şi de exponenţii unei alte atitudini extremiste, care încearcă să opună mijloacelor unei magii negre pe cele ale unei magii albe, situând finalul biografiei lui Istrati sub semnul unei viziuni edulcorate.

Am mai spus că trebuie să avem tăria de a privi adevărul în faţă, aşa cum e. Istoria nu poate fi rescrisă. Atitudinile lui Panait Istrati nu le putem abstrage din complexul împrejurărilor politice concrete ale epocii când o eroare sau alta a unui scriitor de prestigiul său puteau declanşa ecouri amplificate şi nedorite în câmpul bătăliei dintre forţele democratice şi cele reacţionare. Or, adevărul e că metodele folosite pe-atunci la adresa celor care greşeau, de o brutalitate fără limite (cu repercusiuni nedorite chiar sub unghiul corectitudinii polemice), au sfârşit, în cazul lui Panait Istrati, cu structura-i psihologică cunoscută, să-l împingă, încetul cu încetul, pe poziţii anticomuniste. Faptul că, prin aceasta, lucrurile nu se simplifică şi mai ales nu se justifică etichetările de fascist şi antisemit – este o altă problemă.

Articolele lui Panait Istrati din Cruciada românismului oferă, în acest sens, un amestec dintre cele mai bizare între atitudini şi concepţii diametral opuse. Pe de o parte, polemici răsunătoare cu publicaţii de dreapta fasciste şi profasciste, iar, pe de alta, opţiunea pentru un monarhism (se cunosc iluziile sale despre mărinimia regală), care nu e constituţional, ci absolutist. Pe de o parte, critici cu caracter anticapitalist şi antinaţionalist (încă din primul său articol el critică titlul exclusivist al revistei, întrebând ce se fac cei care sunt români fără a fi xenofobi, iar în Naţiune şi naţionalism, se laudă cu învăţămintele cu care a rămas în această chestiune după trecerea prin socialism: „Trebuie totuşi să mi se concedeze măcar atât că, din trecerea mea prin socialism… am rămas profund convins că sistemul capitalist e absurd, antinaţional, antiuman, antisocial şi că lupta între naţionalităţi e o diversiune care-i prelungeşte o existenţă nefastă omenirii”). Iar, pe de alta, vechea lui indispoziţie la adresa maselor şi cultul romantic al eroilor îl împing să descopere calităţi dictaturii ^articolul Dictatură şi democraţie), întrucât într-o dictatură conduc mai puţin oameni, ceea ce creează posibilitatea alegerii, „echipei de conducători”. (Dându-şi seama că sub condeiul său această teză sună straniu, el caută să îndulcească termenii, zicând că o asemenea dictatură nu va avea motiv să nu guverneze în chip… democratic) etc.

Pe Panait Istrati, la această oră, nu-l interesează, în fond, stăpânirea dialectică a ideilor şi cu atât mai puţin determinarea „la rece”, lucidă, a convingerilor, ci numai satisfacţia de a se lăsa târât de torentul pasional al vorbelor, de a elibera flăcările care vuiesc în pieptul său, rostogolindu-se, fără vreo formă anume, fără vreo direcţie, ca o nebuloasă incandescentă ce rătăceşte haotic pe cerul publicisticii române. Articolele sale fac risipă de un verbiaj exaltat. El nu e mulţumit de ceva dacă nu e absolut. Îi plac opozanţii eterni, propovăduitorii „ideii-cristal”, „falangele de apostoli” ş.a.

Pe ce coordonate ale existenţei ar fi putut evolua, de-acum înainte, Panait Istrati? Romain Rolland, cu ocazia dialogului cu Eugene Dachez-Orain (18 ianuarie 1936), schiţând portretul moral al prietenului său şi respingând etichetările defamatorii („el a fost orbit de pasiunile sale, şi nu necinstit, cum cred unii. Era slab în sinea lui şi violent. Totdeauna se lăsa purtat de impulsivitatea sa de moment, după cum era supus anturajului, care a şi

abuzat de firea lui influenţabilă. N-ar fi trebuit niciodată să se amestece în politică şi către sfârşit a recunoscut aceasta"), totodată exprima convingerea că: „Poate, dacă ar fi trăit, ar fi reuşit să se debaraseze de erorile sale".

În schimb, alte documente ne indică faptul că unii fascişti notorii, revendicând o obârşie brăileană comună, încearcă să-l atragă în sfera lor de influenţă.1

Este greu de presupus pe unde l-ar mai fi putut târî pe Panait Istrati instinctul său îndătinat migratoriu, în care porturi ar mai fi putut acosta corabia destinului său. Rolul de a curma, pe neaşteptate, şirul neistovit al aventurilor sale şi l-a luat, de astă dată, moartea, care-l răpeşte dintre cei vii, la 13 aprilie 1935. O ultimă şi spectaculoasă lovitură de teatru, căci, după ce de atâtea ori se aflase la un pas de moarte şi reînviase, căpătase în ochii prietenilor şi ai săi

1 Vezi articolul lui Petre Manoliu, în Timpul (nr. 1795, 1942).

Este vorba de Nae Ionescu, care izbutise să intre cu el în corespondenţă, câtva timp înainte de moarte.

Proprii aura unui Super-Lazăr.1 Este cert că şi sub impresia efluviilor ameţitoare ale primăverii, Istrati nutreşte speranţa unui miracol al vindecării.2 Oricum, fapt e că se află în plină pregătire a unui voiaj la Paris. Un voiaj care nu este în nici un caz cel al unui grav suferind, pregătit moralmente pentru trecerea în nefiinţă, ci al unui împătimat şi zdravăn militant. Vrea în primul rând să pună la punct infamia editorului. Apoi, să-l târască în faţa justiţiei pentru calomniile sale cu caracter moral şi politic pe Henri Barbusse.3 La 15 aprilie, ziarele comunică însă trista veste a decesului, uluindu-i şi îndurerându-i pe prietenii şi admiratorii săi de pretutindeni. (Nikos Kazantzakis îi scrie Elenei Samios, din Japonia: „Atzoume he ye! Am primit ziarele şi trista veste a morţii lui Panait! Aştept cu nerăbdare o nouă scrisoare,

1 Titulatura îi este conferită de Nikos Kazantzakis, care-l saluta cu aceste cuvinte la 6 februarie:" More Panaiotaki, scump Lazăr care n-ai nevoie nici de Christ, O, Super Lazăr, te salut!

Ce bucurie de a trăi pe acest bulgăre de pământ şi de a iubi. De a iubi pe acest afurisit haiduc cu fund de plumb, care după fiecare tumbă rămâne totdeauna în picioare! Te salut, o, frate, o, tovarăşe de şiretlicuri, etern Ulysse."

2 La 18 ianuarie, îi scrie lui Jean Desthieux din Nisa: „Vreau cu orice preţ să mângii un mugure al acestei primăveri 1935, care bate la fereastra mea şi pe care nu credeam s-o mai apuc. Acolo, afară, este minunea primăverii. În fiecare zi, odaia îmi este năpădită de soarele care fugăreşte zăpada. Şi copiii şi-au preparat, deja, zmeele din Nerantula." (Atât de? Nult credea, în sinea lui, în aceste însuşiri miraculoase de care ar dispune în neîncetata înşelare a morţii, încât testamentul include clauza specială: medicii să verifice cu toată grija dacă într-adevăr şi-a dat definitiv duhul!)

3 Din scrisoarea trimisă lui Romain Rolland la 21 martie 1935: „lată pentru ce îl voi chema în faţa justiţiei franceze – (pe H. Barbusse, n.n.) – ca să dea socoteală de calomniile sale". În aceeaşi scrisoare

— Nota bene: redactată cu 3 săptămâni înaintea morţii – prietenul său este întrebat dacă e dispus să-l primească atunci când „voi aveacum sper, 7nijloacele de a merge curând în străinătate pentru a-mi îngriji sănătatea”.

Voiajul său avea chiar stabilit un program vast. Între altele, stabilirea la Egina, în căsuţa lui Nikos Kazantzakis. („Dar, în aşteptare, eu pun la dispoziţia ta căsuţa mea – trei sau patru camere, bucătărie, verandă, terasă, vie, puţ, un smochin – la Egina, pe malul mării”, îi comunica gazda.)

Acolo trebuia să revină din călătoria sa şi N. Kazantzakis, şi împreună, să pună la cale alte peripluri, inaugurând o nouă şi adevărată existenţă de hoinari. (Scrisoarea lui N. Kazantzakis din februarie 1933: „Numai acum începe viaţa noastră adevărată.”) care să-mi dea amănunte. Viaţa este teribilă şi noi nu o simţim şi o risipjm în meschinării mizerabile, şi numai atunci când o persoană care ne este dragă moare, numai atunci înţelegem că păşim la marginea abisului.„) înmormântarea în felul cum s-a desfăşurat a fost şi ea în tonul întregului destin al lui Istrati. După cum încunoştiinţează Viaţa românească: „Sindicatul ziariştilor – unde era preşedinte Stelian Popescu – l-a refuzat. Asociaţia scriitorilor l-a refuzat”. Nu s-a găsit nici o sală în care să poată fi expus.

Către groapă îl va conduce moş Dimi, în vârstă de optzeci de ani, într-un car tras de boi şi ornat cu velinţe naţionale.

L-a urmat la cimitir, cum remarcă un martor ocular, tocmai „lumea bună”, care-l împinsese o dată la sinucidere şi care-i facilitase moartea timpurie. Cocoane fandosite şi domni ultraeleganţi îşi dăduseră întâlnire pentru a savura senzaţionalul întâmplării: înmormântarea unui haiduc. După cum consemnează ziarele, dovadă a interesului extrem pe care-l trezea ceremonia, fotografii se întreceau să stea cocoţaţi prin copaci.1

1 Caracterul involuntar grotesc pe care l-a căpătat trista ceremonie a înmormântării l-a prins cum nu se poate mai bine Bogdan Amaru în articolul lui din Viaţa literara (5 mai 1935), din care extragem frazele ce urmează: „Ne-a fost peste putinţă să mai răzbatem până la catafalc. Vreo trei fotografi, suiţi pe scări şi prin copaci, ca nişte maimuţe dezmăţate, se chiorau prin burdufurile negre la bunul Panait şi la lume. Ce-or fi vrut acele maimuţe f Or fi crezut că pe năsălie şade o cometa stinsă sau stârvul unei stele de cinematograf? Nu ştiu…

Totuşi cineva a hotărât să fie îngropat la cimitirul Belu, între cucoane şi boieri, să fie fotografiat în fel şi chipuri şi să i se ţină discursuri frumoase, întocmai ca unei beizadele. Şi tocmai aşa a fost.

L-au pozat, din copaci şi de pe brânci, i-au adus colaci de flori pe care scria: Regrete eterne/, i-au cântat nişte coruri funebre pe paisprezece voci – în loc să-i fi cântat cântecul haiducesc al lui Cosma – şi, colac peste pupăză, i-au ţinut cuvântări, unele cu citate latineşti, greceşti, englezeşti şi chinezeşti, altele patriotice şi cu ameninţări la adresa continentelor.

Panait tăcea. Pe gură avea un zâmbet de lut, suprauman. Umerii lui, uscaţi de boală, se înfipseseră în scândura coşciugului, ca să nu se ridice, protestând împotriva hilarei mascarade…

Nici o haimana, nici un hamal n-a vorbit la groapa lui Panait Istrati. Şi, singuri, ei aveau dreptul să vorbească. Altcineva, nimeni.

În faţa mormântului deschis, s-au rostit multe discursuri, unele pline de emfază şi exaltare, care păreau că parodiază articolele răposatului din Cruciada românismului. (între cei care şi-au spus mâhnirea într-un mod mai simplu, deci adevărat, a fost şi Păstorel Teodoreanu, delegat al corpului scriitoricesc.)

Terminându-se spectacolul, lumea s-a îmbulzit spre ieşire, şi Istrati (iremediabilul individualist) a rămas din nou singur, dar de astă dată pentru totdeauna, cu figura încremenită într-un rictus amar, pe placa mormântului, alături de imaginea care-i simbolizează existenţa: o corabie căzută în captivitatea valurilor.1

Să fi venit un hamal, ostenit şi trenţuros, cu umeri grei, căzuţi... şi sa fi zis:

— Norocy frate Panait! Mergi cu bine...

Atât. Atât să fi zis."

1 Bustul lui Panait Istrati (realizare a scuiptoriţei Milita Pătraşcu) n-a fost dezvelit decât peste trei aniy la 17 aprilie 1938. Cu un an înainte, fusese deschisă o listă de subscripţie care-i avea în frunte pe Mihail Sadoveanu şi Demostene Botez.

UN POVESTITOR DE ALTĂDATĂ. POSTERITATEA OPEREI LUI PANAIT ISTRATI1

A fost Panait Istrati un scriitor, în accepţia obişnuită a cuvântului? Ilya Ehrenburg îşi amintea că, în întâlnirile lor de la un restaurant cu specialităţi gastronomice orientale din Paris, autorul Chirei Chiralina se lepăda cu energie de acest titlu. Acest punct de vedere îl va relua Istrati cu varii prilejuri. În preambulul la Méditerranée. Lever du Soleil, recunoscând că sufletul îi e „ca un cazan sub presiune constantă", el nu acceptă gratulaţiile prietenilor privind „stofa" de literat, între altele şi pentru că îi lipseşte „spiritul născocirilor", este incapabil să povestească ceva ce n-are legătură directă cu dramatica-i experienţă de viaţă.

Nici vorbă, Panait Istrati se prezintă cu o seamă de habitudini care-l scot de pe drumul obişnuit al unui scriitor profesionist. Destinul său pare a fi dictat de jocul cu zaruri al întâmplării. S-ar fi putut prea bine ca în lipsa unor împrejurări favorabile – dacă în poziţia astrelor ar fi existat

1 Ţin să mărturisesc deschis că sunt puţine creaţiile care să-mi fi dat atât de mult de furcă, în activitatea mea de critic, precum cea a lui Panait Istrati. Povestirile sale supuse analizei îţi scapă, literalmente, printre degete. Instrumentele critice ţi se dovedesc insuficiente, eforturile exegezei, superflue. Niciodată acest termen – care materializează, în fapt, neputinţa criticilor – de„ inefabil* nu se potriveşte mai mult ca în cazul tainelor scrisului său. Aşa se face că am rescris capitolul iniţial, renunţând la procedeul" autocomentării". Mă satisface varianta actuală? Oricum ar fi, mă consolez cu gândul că, în definitiv, aceste povestiri – cum observa cineva, aflat într-o situaţie similară – nu s-ar cere a ţi analizate ci doar parafrazate.

Vreun element de adversitate – faimoasele-i povestiri să nu fi căpătat întruchipare.

Se ştie, dealtminteri, că Istrati îşi acordă diverse termene legate de realizarea unui op sau altul, după care intenţiona să „dispară", să depună condeiul şi sa reintre în masa „anonimilor". Nimic nu-l indispunea mai mult decât pretenţia literatului modern de a transforma sacrosanta muncă de creaţie într-o simplă şi rutinieră meserie. Într-un interviu dat României literare, în 1933, semnala ca sarcină fundamentală a artistului contemporan despărţirea „scrisului" de „pâine". „Scriitorul, după părerea mea, va trebui să fie unul care scrie aşa cum privighetoarea cântă. Altfel o să fie mereu suspectat că nu scrie din chemare, din sinceritate, ci din meserie!" Modelul urmărit este cel al creatorului popular, care zămisleşte cântece sau poveşti în momentele de iluminare, când lumea de imagini dinăăuntrul său atinge nota cea mai înaltă a diapazonului sufletesc, în dezinteres complet de ţelurile materiale ale existenţei, unica satisfacţie găsind-o în actul plenar al destăinuirii.

Să ne înţelegem: Panait Istrati rămâne, până la urmă, în substructura sa sufletească, un om din public care scrie literatură, iar nu un literat de profesie (care se amestecă în viaţă pentru a colecţiona subiecte). Ibrăileanu avea dreptate când afirma că acest autor scrie „din viaţă, dacă se poate spune astfel, din mijlocul vieţii, din afară de artă. A putut aduce, astfel, spontaneitatea, simplitatea, adevărul vieţii nealterate." Criticul se întreba cum ar fi arătat Panait Istrati dacă ar fi fost „literat de meserie", urmând procedura cunoscută: să facă parte dintr-un cerc literar (de la vârstă de douăzeci de ani), să fi aderat la o „şcoală", să fi „cultivat o anume manieră" etc., şi răspunde: „Scriitorul acesta ar fi fost mai artist, dar mai puţin veridic".

Această apreciere îmi pare a avea o importanţă capitală pentru conturarea profilului general al autorului nostru, drept care ne propunem s-o examinăm mai îndeaproape şi s-o dezvoltăm. Panait Istrati – e cert – nu crede în primatul necondiţionat al artei, ca alţi scriitori pentru care viaţa nu prezintă interes decât dacă se leagă în chip nemijlocit de fenomenele estetice. Amintesc tipologia flaubertiană – în ochii respectivilor exponenţi adevărata existenţă consumându-se numai între graniţele atelierului lor de lucru.

Pe Panait Istrati însă scrisul în sine nu-l satisface plenar, nu poate constitui unicul său ţel, el dacă e înamorat de ceva în chip absolut atunci aceasta nu poate fi decât viaţa în multiplele-i înfăţişări (vagabondaj, dragoste, militantism social sau moral etc.). Dar arta? Ei bine, este acceptată numai în măsura în care serveşte ca o pârghie pusă tot în slujba vieţii. În conferinţa Artele şi umanitatea de azi – dar parcă numai aici?

— O spune explicit: „N-aş putea explica de ce totdeauna am conceput frumuseţile ca nişte divinităţi menite să facă pe om mai bun, să civilizeze lumea. De asemenea, niciodată n-a sălăşluit în cugetul meu ideea de artă pentru artă sau artă pentru nimic."

Arta care nu-şi propune deliberat înalte scopuri educative nu numai că-i trezea antipatia, dar, uneori, şi o sinceră uimire. El nu putea înţelege, pur şi

simplu, cum e în stare un om în toate minţile să-şi piardă vremea scriind nu pentru a înălţa sufleteşte pe semenii săi, ci doar „pentru a scrie frumos". Cu o naivitate care-i face cinste, Istrati nu crede că talentul poate odrăsli şi în sufletul unei fiinţe care nu dovedeşte calităţi morale sublime. Comentând expoziţia unui pictor brăilean, el declară apodictic: „Căci nu există artă fără morală, nici artist fără caracter, orice s-ar spune de aşa-zisa artă care se poate lipsi de morală şi de pretinşii artişti care se pot lipsi de caracter.

Frumosul în sine e un basm.„ într-un articol publicat postum şi datat: 1930, încearcă să arunce asupra acestor chestiuni o privire mai comprehensivă. Nu neagă, principial, rostul preocupărilor stricte de atelier, recunoscând că există un „sublim al artei„, dar formulează, imediat şi cu gravitate, întrebarea: „Totuşi ne putem opri la el? Aceasta se va putea în epoci când va fi împiedicat omul să-şi exploateze semenul şi să-l arunce în ghearele morţii. În acele timpuri, liber oricine să înoate în sublim. Dar astăzi cum să ai cugetul împăcat, cum să te gargariseşti cu artă pură, când pe stradă sângele închegat e până la genunchi?"

Constatând existenţa a două tipuri de artist: „artistul turnului de fildeş" şi „artistul revoluţionar", Istrati merge până la a admite, neaşteptat de tolerant: „Niciunul nu-i mai mare în dauna celuilalt". În continuare, ceea ce dă cu o mână, ia cu alta, adăugând o precizare restrictivă într-un şir de disocieri adevărate: „Ceea ce îi deosebeşte e sufletul, adică inima lor. Artistul revoluţionar nu poate înălţa imnuri frumuseţii în mijlocul unei omeniri slute. El este deopotrivă de sensibil faţă de nedreptate sau frumos, cetăţean al lumii, frate al celor asupriţi şi, în aceeaşi măsură, artist. Artistul revoluţionar are, pe deasupra, simţul responsabilităţii, la care-l obligă morala talentului şi a inteligenţei."

Nu încape discuţie, asupra acestor crezuri îşi pune pecetea indelebilă activitatea militantă în cadrul presei socialiste. Intervin însă şi particularităţi ale unei anume tipologii căreia i se subsumează. Interesul său pentru viaţă era unul moralsentimental, şi nu estetic. Despre el s-ar putea repeta cele spuse de Paul Zarifopol în cazul lui Maupassant (văzut în ipostaza de „sentimental"): „Pentru Maupassant însă, ca pentru toţi acei pe care viaţa îi captivează puternic, nici o speculaţie, inclusiv arta, nu poate vreodată să-i seducă cu adevărat".1

Dar opera lui? S-au putut observa remuşcările ce-l încearcă atunci când, robit de demonul povestitorului, se rătăceşte prin grădinile suspendate ale visului poetic, fiindu-i teamă că va fi luat drept un „băsmuitor", pe când el nu dorea decât să spună ce are pe suflet, să înfăţişeze adevărul nud al celor întâmplate aievea. Întreaga-i creaţie se vrea o spovedanie în public a celor văzute şi trăite: „Şi în clipa când pun mâna pe condei şi mă aplec peste hârtia albă – ne avertizează el în articolul Trecut şi viitor – eu n-am nevoie să scornesc prăpăstii cu efect melodramatic, nici să speculez nerozia umană, care nu cere decât s-o distrezi; ochii scrutători ai tovarăşilor mei de visuri răsar din

întunericul trecutului ca licuricii noaptea şi ei îmi cer să fiu om înainte de a fi literat”.

A fi om înainte de a fi literat… Este evident că, în tot ceea ce scrie, acest autor este preocupat de dezbaterea problemei binelui, ca şi de căutarea acelor valori morale care să justifice, într-un plan superior, existenţa individului. Pot fi detectate uşor câteva teze pe care le afirmă, cu patos, ori de câte ori are prilejul: apoteozarea revoltei omului „liber” şi reversul, dispreţuirea existenţelor placide, a „omului-mo-

1 Pentru arta literara, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II”, Bucureşti, 1934.

Luşca”; elogiul prieteniei în care vede mijlocul suprem de biruire a însingurării şi de contopire a fiinţelor umane într-o amplă comuniune solară; înfrăţirea – mai ales această idee este exaltată – cu insul (de orice neam ar fi) strivit de viaţă. În cazul operelor lui Panait Istrati se poate repeta remarca unei prietene a lui Maupassant care i-a declarat – supărându-l – că pe fiecare pagină a sa se citeşte cuvântul milă. Căci este evidentă în creaţia istratiană această simbioză între spiritul ascuţit, chiar crud în care sunt înfăţişate destinele tragice şi cultul milei faţă de suferinţele aproapelui. Eroii lui Panait Istrati devin victime ale unor fatalităţi nu numai de ordin social şi moral, ci şi biologic, mizericordia divină de altădată fiind înlocuită cu mila umană.

Opera sa poartă, aşadar, pecetea unei viziuni etice asupra vieţii. Din acest punct de vedere, Panait Istrati se alătură unei întregi legiuni de scriitori care cuprinde sub steagul ei nume glorioase ca Rousseau şi George Sand, Hugo, Dickens şi Tolstoi. Cineva alcătuise odată o antologie de texte intitulată „La morale du coeur”.1 Nu ne îndoim că aici ar putea figura şi multe dintre crezurile sale – el care se lăuda că inima îi e mijlocul prin care receptează lumea şi oamenii, că „gândeşte” cu inima.

Am mai semnalat puternicul spirit participativ ce străbate scrierile sale, Istrati nesfiindu-se să-şi exprime făţiş concepţiile, după cum trăieşte cu înflăcărare alături de eroii săi, neascunzându-şi admiraţia faţă de cei preferaţi şi resentimentele faţă de cei care încalcă codul moral preconizat. Aşa se explică faptul că, într-o epocă în care autorii nu ştiu ce să mai facă pentru a-şi masca sau disimula subiectivitatea – afirmaţia lui Flaubert căpătând pentru ei semnificaţia unui verset biblic: „moins on sent une chose, plus on est apte a l'exprimer comme elle est” – autorul Chirei Chiralina întronează legile simţirii ca principiu fundamental de creaţie.

După Istrati, adevăratul artist trebuie să creeze numai atunci când e „apăsat de ceva pe suflet”, când arde în vâlvătaia simţămintelor. De aici raţiunea unor polemici vehemente cu „arta occidentală”, pe care o acuză, în chip nediferenţiat, că este lipsită de „stări sufleteşti”. (în articolul-bilanţ: De

1 La morale du coeur de Jules Angot des Rotours, Academia de ştiinţe morale şi politice, 1893.

Ce m-am retras la Brăila, el conchide aspru: „Aşa e Occidentul luminat, când e lovit de-o întristare. Tot aşa e când îl întâmpină o mare bucurie. Adică,

n-are nici un fel de stare sufletească, iar când o are, luptă ca să n-o aibă, şi-o ascunde ca pe-o ruşine. E lucru ruşinos ca să-ţi trădezi zvâenirile inimii.”)

De aici, atitudinea adesea lipsită de comprehensiune faţă de anumite opere moderne de prestigiu universal, cum ar fi cea a lui Anatole France, trecută nemilos (prin 1924) în rândul „frumuseţilor reci şi fără inimă”. Mult mai târziu, cu un an înainte de moarte (1934), într-o serie de articole apărute într-o publicaţie neînsemnată, Cinci lei, va încerca să-şi explice preferinţele artistice, emiţând, totodată, judecăţi asupra particularităţilor stilului său literar.

Istrati împarte întreaga artă universală în „două ramuri”. Prima – reprezentată de Voltaire şi Anatole France – îi smulge aceste caracterizări, vădit retuşate şi mai aproape de adevăr: „Acest stil se impune respectului nostru prin maiestatea calmului său arhitectonic. El ne învaţă să fim disciplinaţi, admiţând că nu ne mai lipseşte nimic ca putere de creaţie şi posesie a meşteşugului. El reprezintă în arta literară seninul sufletesc. Nici un şoc. Nici o fantezie stridentă. Nici o şovăire în respiraţie.”

Nu acesta este însă stilul pe care-l preferă Istrati. Recunoscând că, intrând „în câmpul limbii franceze”, la această formă s-a „adăpat”, precizează: „Ea nu m-a fermecat peste măsură.” Cauza: stilul e o chestiune de temperament. „în omenire, zbuciumul, frământarea, patimile domnesc, dovadă că nu întâlnim în viaţă decât un om cu adevărat senin la o mie de agitaţi. Şi acestora, nu Voltaire le trebuie, ci Şeherezade.” Şeherezada, adică povestitorul, „e sufletul apăsat de ceea ce are de spus. Cel dintâi ne vorbea de somptuozitatea liniei, fără să ne spună mare lucru din ce-l apăsa pe suflet, şi nici nu-l apăsa cine ştie ce. Cel de-al doilea ne cucereşte nu numai cu ce spune, dar mai ales prin căldura cu care se destăinuieşte. [...] Povestitorul e numai destăinuire, şi de aceea el captivează. El e singurul în arta literară care captivează prin sublimul sufletului.”

Să recunoaştem că sunt puţini autorii care să ridice la un rang atât de înalt principiul subiectivităţii. După Panait

Istrati satisfacţia cea mai mare o ai atunci când te supui necondiţionat exploziilor spontaneităţii. Ne-am apropiat însă, astfel, de dominanta talentului său care legitimează atât uluitoarele frumuseţi iscate în creaţii, cât şi inadvertenţele de ordin artistic. Căci opera lui izbucnind ca o forţă a naturii dezvăluie fluctuaţii de nivel, care fac ca muzica pură, de un farmec ingenuu, să fie tulburată, când nu te aştepţi, de sunete distonante.1

Este explicabil: când te laşi târât de forţa talentului nu se poate să nu ajungi la grade diferite de realizare în creaţie ori la rudimentarităţi pe care doar o dezvoltată cultură literară şi un travaliu consecvent Ie elimină. Dar nu simţiţi, în cazul vestitelor sale povestiri, că aceste aspecte colţuroase, distonante, sunt intim legate de ampla, de sănătoasa şi via lor prospeţime şi dacă ar fi retuşate poate ar răpi ceva din farmecul lor inanalizabil?

La Panait Istrati pare că există o identitate între actul trăirii în viaţă şi opera de artă. Identitatea merge până acolo încât el ignoră, practic, diferenţa ce există între stilul scris şi stilul vorbit. El scrie precum vorbeşte şi vorbeşte

precum scrie. (Oralitatea operei sale a fost recunoscută, scriitorul fiind comparat pentru abundenţa locuţiunilor populare chiar cu Creangă.) O voce unică ne întâmpină în povestirile sale, în corespondenţă, în articolele de ziar sau în convorbirile cotidiene.

A sosit însă timpul să precizăm căile prin care Panait Istrati escaladează zonele „aliterare” pentru a putea parveni în imperiul artei. Căci arta reprezintă altceva decât trăirea, în chip nemijlocit, a vieţii, după cum sfera ei nu se suprapune domeniului eticii şi moralei – confuzii care au produs multe eşecuri în domeniul creaţiei. A spus-o în termeni hotărâţi şi cu indiscutabilă competenţă Flaubert: „Ca să fii poet, nu e destul să ai nervii iritabili. Nu de ce simţi e vorba, ci trebuie să-ţi lămureşti ţie însuţi ce simţi, adică: să vezi – asta-i tot. Cu ideile lui Musset – potrivit cărora

1 Mihai Ralea, elogiind povestirea Moş Anghel, nu scapă ocazia de a critica anumite inadvertenţe de felul acesta: în plină atmosferă solemnă de epopee, Floricica ne este prezentată cu ciorapi de mătase „dernier cri*, călare pe cal, alături de figurile aspre ale haiducilor. „Efectul e grotesc, în orice caz mai degrabă de parodie eroi-comică, decât de severă epopee. * „poezia există pentru mângâierea inimii”, n.n. – ajungi, în morală la orice, în artă, la nimic.„ Sunt fraze pe care Paul Zarifopol le cita cu satisfacţie şi le explicita judicios, demonstrând că arta înseamnă o depăşire a subiectivităţii: „Bocirea iubitei şi o ceartă în stradă devin deopotrivă obiecte, îndată ce impresiile din care sunt făcute aceste complexe de imediată experienţă încep să se apropie, în spiritul nostru, de forme expresive; fiindcă orice material expresiv este un sistem de simboluri cu totul neatârnat de impulsurile şi intuiţiile care formează subiectivitatea propriu-zisă”.

Prestigiul acestor principii (adevărate) a făcut ca aprecierile date operelor lui Istrati de către unii critici sau literaţi de inspiraţie „flaubertiană” să fie grevate mai totdeauna de anumite reticenţe. Prea ţipa în acest autor subiectivitatea, prea îşi expunea, şi când era şi când nu era cazul, convingerile morale şi sociale pentru a nu fi suspectat că încalcă statutul specific al artei.1 Trebuie să convenim însă că dacă în jurul celor mai cunoscute scrieri ale lui Istrati există un consens pozitiv al judecăţilor de valoare, dacă povestirile sale au cucerit cititori de cele mai diverse categorii, înseamnă atunci că şi el respectă legile generale ale creaţiei, dar într-un mod anume. După cum pentru credincioşi căile Domnului ar fi nenumărate, tot astfel putem afirma că sunt şi căile de ajungere la frumos în artă. Chiar şi faimoasa „obiectivitate” vom conchide că e dobândită în actul de creaţie istratian – fireşte, dacă adoptăm un unghi mai larg asupra noţiunii, luând în considerare nu pur şi simplu „prezenţa” autorului în cadrul naraţiunii, ci viziunea lui caracteristică. Ne vom ocupa de această problemă mai încolo, deocamdată vom menţiona că obiectivitatea acestui autor o asigură înrudirea cu optica naratorului popular – ceea ce şi explică simbioza paradoxală între un viu spirit participativ şi respectarea vieţii proprii a lumii înfăţişate. Istrati nu cunoaşte atitudinea voit

detaşată a autorului flaubertian, dar nici voluntarismul scriitorului tiranic subiectiv, pentru care personajele nu sunt altceva decât

1 într-un strălucit. Eseu: Ultimul vagabond: Panait Istrati (Luceafărul, nr. 4, 1943), Şt. Aug. Doinaş îi analizează opera exact sub acest unghi, ceea ce îl determină, cu toată comprehensiunea arătată, s-o anexeze sferei „artisticului", iar nu celei a „esteticului", deoarece „Marea^ aventură a vieţii sale, Panait Istrati o scrie aşa cum a trăit-o" fără însă a se ridica Ja speculaţie pură sau la examenul raţional, lucid al unui fapt".

Păpuşi, mişcate după bunul său plac. Să luăm aminte că, în cele mai bune creaţii ale sale, autorul Chirei Chiralina reacţionează afectiv la tot ceea ce povesteşte, dar nu caută să influenţeze desfăşurarea imanentă a întâmplărilor, între altele şi^ pentru că acestea i se impun ea o suprarealitate. Am arătat că sunt departe de Istrati ambiţiile creatorului demiurg; în opera sa autorul, eroii, dramele se percep într-un unic plan, fără privilegii de o parte sau alta, în chip total egalitarist. Crezând în plăsmuirile minţii sale, repet, ca într-o suprarealitate – ceea ce măsoară şi candoarea sa – povestitorul nu poate decât să prevestească nenorocirile ce se vor abate asupra eroilor, să se vaite, adesea parcă rugându-se ca ele să nu aibă loc, deşi e convins că marele mecanism al existenţei se supune unei ordine prescrise, ineluctabile.

Să urmărim, în continuare – analizând dinamica proce^- deelor de creaţie – felul în care materialul brut şi uneori insolit recoltat direct din realitate este învestit cu depline sensuri estetice.

Istrati este animat şi el de dorinţa de a realiza impresia de obiectivitate – din alt motiv, fireşte, acela al câştigării încrederii cititorului în veridicitatea celor relatate. Procedeul favorit va fi cel al „încadrării", împrumutat din arsenalul artei narative populare. Uneori încadramentul este dublu şi chiar triplu. Ieremia îi povesteşte lui Adrian istorii auzite de la Ilie pe seama lui Cosma. Povestitorii invocaţi de alţi povestitori sunt cât se poate de concreţi în fixarea anilor, a cadrului social şi natural etc., cu pretenţii de exactitate, ca şi cum totul s-ar fi desfăşurat sub proprii ochi. Ţelul urmărit, am spus, este acela al amplificării senzaţiei de autenticitate. Viktor Sklovski a demonstrat însă că „încadramentul" povestirilor are ca urmare „frânarea" acţiunii, mărind durata receptării şi ascuţind interesul ascultătorului. „Fiind frânată, senzaţia îşi sporeşte expresivitatea." 1 Pornindu-se, prin urmare, de la un interes etic se ajunge la o motivare estetică.

Ne amintim că, tot din dorinţa de a descoperi adevărul, povestitorul adoptă atitudini de reporter-anchetator. Treptat însă aspectele incongruente, insolit-moderne se atenuează, tonul arid gazetăresc se îndulceşte, conturul ferm al faptelor devine incert sau beneficiază de halouri poetice, iar ceea ce debutase ca un reportaj-anchetă pozitivist sfârşeşte prin a

1 Viktor Sklovski, Despre proza, Editura Univers, 1975, p. 92.

Revendica atmosfera unei literaturi de „taine". Schema celor mai multe dintre naraţiuni ne este cunoscută: povestitorul întâlneşte un om ajuns la „fundul" societăţii care-i atrage atenţia prin ceva, îl abordează şi, după un

întreg ceremonial, acesta îşi dezvăluie „secretul” existenţei. Povestirile au un caracter „regresiv”, prezentul servind ca simplu pretext pentru evocarea vieţii de altădată – ca un film derulat invers. Actul destăinuirii nu se petrece simplu, ci după complicate faze pregătitoare, „subiectul” începe cum se nimereşte şi făcând numeroase ocoluri, orice poate să-l abată de pe drumul principal este speculat la maximum, demonul lui Panait Istrati – de-acum ne-am convins – reprezentându-l patima divagaţiilor. Abia se sfârşeşte o istorie şi se anunţă alta – principiul povestirilor înşiruite. Celălalt principiu al povestirilor încadrate în alte povestiri l-am menţionat. Nu am în vedere însă numai planul general al construcţiei naraţiunilor, ci şi inserţia pe parcurs a unor „fabule” care sporesc meandrele acţiunii. Stavru nu se mulţumeşte doar să „povestească” urmările tragice ale „inadaptării” sale la viaţa „normală” a semenilor, dar îşi găseşte timp (şi dispoziţie sufletească) să ne amuze cu anecdotele spuse celor din anturajul său – cum e cea cu ţiganul şi salba de galbeni care are o existenţă atât de autonomă încât VHumanité (24 mai 1924) a publicat-o ca o povestire separată, sub titlul Deux chevaux, deux gifles ou le Tzigane de Roumanie. În Moş Anghel, Ilie, pentru a tălmăci mai bine caracterul lui Cosma, inventează o parabolă cu cei doi ciobani (al lui D-zeu şi al Sfântului Petre), unul

— Cel revoltat – dispunând de o „doagă în plus”, satanică. (Fabula l-a încântat pe Perpessicius, care a văzut aici o dovadă a faptului că Istrati nu numai se inspiră din folclor, dar îmbogăţeşte la rândul său creaţia populară.) Sunt toate acestea mijloace de prelungire a „aşteptării”, pregătind cuvântul ultim al spovedaniei.

Acelaşi rol îl au şi „dialogurile-analiză”. Romain Rolland nu înţelege specificitatea procedeului atunci când îi cere să le concentreze sau chiar să le suprime. Instinctul de povestitor îi dictează lui Istrati o cale inversă, căci chiar dacă dialogurile nu sunt „individualizate” (nu exprimă cu pregnanţă individualitatea eroilor), glosând în jurul celor întâmplate sau al celor ce se vor întâmpla, acestea măresc acţiunea de „retardare” şi, totodată, sporesc aria contemplaţiei estetice.

Ce să mai spunem despre funcţia prezicerilor? Lui Cosma i se prooroceşte că dacă va greşi de trei ori ţinta, trăgând cu arma^ pe lună plină, e semn că va muri. Nerantului o ţigancă îi prezice că moartea îi va veni din partea unui băiat din acelaşi neam cu tatăl ei ş.a. în. D. Ceea ce se va întâmpla în final, dar nu ad litteram, ci ceea ce e spus în chip nebulos şi criptic se înfăţişează concret şi reprofilat ca semnificaţie, acordând o dimensiune în plus destinului eroilor. Contribuţia prezicerilor la frânarea şi complicarea acţiunii, la mărirea duratei subiective şi astfel la transformarea timpului de acţiune într-un factor estetic – timpul povestirii – nu se mai cere a fi demonstrată.

Este ciudat cu câtă siguranţă, forţă şi chiar rafinament acţionează instinctul poetic al povestitorului, subminând subtil programele afişate adesea de Istrati în chip gălăgios. Ne aflăm, bineînţeles, în faţa unora dintre tainele scrisului său pe care încercăm să le circumscriem, fără a ne face iluzii în privinţa elucidării lor totale.

În continuarea aproximărilor noastre, reţinem impresia de neobişnuit şi excepţional pe care o degajă povestirile istratiene, deşi realitatea nu este modificată cu nimic în dimensiunile ei adevărate. Pentru a înţelege mai bine această particularitate, să ne referim la Zola, de a cărui poetică Panait Istrati pare a fi apropiat. Criticii pertinenţi au relevat că în opera părintelui „romanului naturalist” imaginea existenţei apare adesea mitizată. Spre pildă, unele orăşele obişnuite capătă proporţii uriaşe (ca şi cum n-am avea de-a face cu simple aşezări urbane franţuzeşti). Istrati, am mai spus, evocă Brăila de altădată sugestiv, dar cu o astfel de fidelitate încât Perpessicius, când a avut nevoie să reconstituie imaginea oraşului natal, a apelat totdeauna la povestirile sale ca la o sursă documentară autorizată. N-am intenţia de a elogia calitatea de „fotograf” a autorului, arta n-are nimic de-a face cu o copiere a realităţii, ea se defineşte, cum se ştie, printr-un ansamblu de „deformări”. Dostoievski spunea că artistul trebuie să procedeze prin exagerări, „colorând” într-un chip anume materialul de viaţă, ca atunci când colorezi un preparat pentru a-l putea studia mai bine la microscop. Nu ne îndoim că aşa este, dar gama acţiunilor de „colorare” va să fie cât mai diversă, pe măsura inepuizabilei diversificări a talentelor. „Deformările” lui Istrati nu afectează conturul exact al realităţii, ci felul în care se reflectă această realitate în subiectivitatea personajelor. Drept consecinţă, înseşi obiectele reale sunt înfăţişate în chip mai pregnant, mai viu.

Mijlocul prin care, în primele povestiri, Panait Istrati „ascute” unghiul subiectiv al receptării este cel al „mirării”. Am văzut că eroii istratieni sunt oameni „vechi”, coborâţi din patriarhalitate, care privesc cu uimire „noua” lume, burgheză, în care se trezesc dintr-o dată proiectaţi. Este dezvăluită o tehnică a „singularizării”, analizată pe larg de Viktor Sklovski, între altele, studiind creaţiile lui Tolstoi în care lumea civilizată este privită cu ochii mujicului (sau ipostaza cea mai şocantă din Holostomer când mediul înconjurător e redat prin optica unui cal), procedeu raportat, pe bună dreptate la exemplele literaturii franceze din secolul al XVIII-lea, bunăoară, la Huron dit le naif al lui Voltaire.

Smulşi din lumea lor de altădată – ca nişte fiinţe rătăcite de pe alte astre pe nefericita Terra, sau ca nişte vieţuitoare din lumea acvatică azvârlite, printr-o catastrofă, pe uscat – eroii lui Istrati descriu lumea ca şi cum ar vedea-o pentru prima oară, sau ca şi cum ar fi treziţi brusc dintr-un vis, când imaginea realului nu e bine reglată, unele aspecte apar amplificate, altele într-o lumină tremurătoare etc. Tot atâtea posibilităţi care stau la dispoziţia povestitorului pentru a mări sugestivitatea senzaţiei.

Să luăm aminte că, atunci când obiectivul povestirilor se va muta într-un prezent din ce în ce mai „modern”, se vor petrece mutaţii în aria tehnicii de creaţie, dar cele mai bune scrieri nu vor renunţa la principiul singularizării, numai că acesta se va aplica proiecţiilor unei viziuni infantile. Prin optica unui copil – ca printr-o lanternă magică – va fi înfăţişată lumea mahalalei brăilene în

Codin, crâncenele evenimente ale răscoalei din 1907, în Ciulinii Bărăganului etc.

Demonstraţia critică de până acum ne-a convins că opera lui Panait Istrati, oricât de apropiată e de povestirile populare, nu poate fi însă identificată acestora. Diferenţele pornesc de la conţinutul uman specific care obligă la o resemantizare a procedeelor tradiţionale. La cele spuse despre tipologia specifică a eroilor istratieni, adăugăm că sunt obiectul unor contradicţii morale ireconciliabile (chiar atunci când se deghizează în haiduci); ei se împărtăşesc cu vinul şi otrava absurdului existenţei, contractând maiadii sufleteşti incurabile. Este semnificativ că mai toate povestirile lui Istrati au un final „negativ": atunci când nu se termină cu o moarte (Anghel, Cosma, Neranţula ş.a.), eroul este mort din punctul de vedere al apetenţelor de viaţă, acceptând resemnat „eşecul" existenţei sale. S-a dus vremea finalurilor fericite ale lui Dickens, cărora li se poate aplica parafraza lui Walter Scott: sunt ca nişte ceaiuri în care zahărul a rămas la fundul ceştii nedizolvat. Povestirile istratiene nu sunt altceva decât istoria unor destine umane eşuate.

O astfel de problematică are, în chip firesc, repercusiuni asupra structurii creaţiilor. Afirmaţia se verifică cel mai uşor analizând configuraţia timpului – care este lipsit de funcţii importante în vechea povestire. La Panait Istrati, între timpul acţiunii şi cel al povestirii există o deosebire netă: în secvenţele dedicate prezentului, timpul apare comprimat, exploziv, în vreme ce regresiunile spre trecut impun un timp poetic care se dilată enorm, apropiindu-se de timpul „de aur", infinit, al basmului... Voltaire observa, în Candid, că, în vreme ce se consumau peripeţiile eroilor, Cunigunda îmbătrânise. Ei bine, eroii lui Istrati nu îmbătrânesc, sau, mai precis, au o singură vârstă care stă sub semnul primului anotimp al vieţii omului. Trecerea timpului îi marchează doar pe povestitori. Este drept, Stavru apare concomitent şi erou, dar în perioada „feerică" purta un alt nume: Dragomir. Neranţula rămâne conturată, pentru totdeauna, cu o efigie adolescentină. Mama Chirei mutilată fiind de soţ va dispărea, dar astfel scapă şi de mutilările ireversibile ale vârstei...

Opoziţia dintre cele două forme ale timpului scoate în chip expresiv în evidenţă ideea modernă de destin – pe care eroii istratieni n-o trăiesc la nivelul raţiunii, ci al sensibilităţii (în consecinţă, cu o atât mai mare sfâşiere şi patetism), opera lui Panait Istrati înscriindu-se în cadrele literaturii „condiţiei umane", căreia R. M. Albéres1 îi găsea un loc important în panoramicul prozei europene din perioada interbelică.

Pot fi însă racordate povestirile istratiene, în chip necondiţionat, ariei creaţiei moderne, cum s-a încercat, autorul

1 R. M. Albéres, Histoire du roman moderne, Edition Albin Michel, 1962.

Chirei Chiralina fiincî situat 111 compania lui Camus? De-a lungul întregii cărţi, am căutat să previn împotriva unei astfel de exagerări, semnalând că în urzeala operei povestitorului nostru se împletesc atât fire ale creaţiei mai „vechi", cât şi ale timpurilor mai „noi", şi tocmai în asta rezidă originalitatea ei.

Lui Panait Istrati i se pot aplica cuvintele spuse de Hegel în legătură cu Schiller şi Goethe: „În înţelesul acesta, putem admira spiritul poetic tineresc al lui Schiller şi Goethe în încercarea de a recâştiga înăuntrul relaţiilor date ale vremurilor moderne oierduta independenţă a figurilor plăsmuite de ei.” 1

Neîndoios, această calitate îi asigura admiraţia cititorilor francezi, încântaţi de acele caractere dintr-o bucată şi atitudini umane plenare care nu se mai întâlneau sau se întâlneau destul de rar în Occident. Cum declara Romain Rolland: „cette force, cette passion, ce démon de vie ce n'est plus de notre temps en Occident”.

Explicaţia o cunoaştem: contactul sufletesc cu lumea patriarhală de pe meleagurile natale, a cărei vigoare nativă o sublinia cu un atât mai aprins patos cu cât lumea de „altădată” era iremediabil pierdută, neputându-se acorda ritmului prozaic şi dezumanizant al civilizaţiei burgheze.

Pentru a înţelege unicitatea cazului lui Istrati se cere a lua în consideraţie atât specificitatea obiectului poetic, cât şi natura talentului povestitorului. Se ştie că, între cele două războaie mondiale, au existat şi alţi scriitori care s-au vădit preocupaţi de lumile de început, de simboluri arhaice, dar optica afişată era una rafinat intelectuală. Performanţa lui Istrati constă în aceea că, în epoca celor mai îndrăzneţe şi mai subtile experienţe ale artei moderne, el izbuteşte să reînnoade legăturile cu vechea povestire orală, ajungând să reconstituie, în fond, inocenţa şi simplicitatea povestitorului de totdeauna, sau, pentru a folosi expresia lui E. M. Forster, a povestitorului „tribal”. Acelaşi scriitor şi eseist englez însera această interesantă observaţie: „Povestirea e primitivă, întinzându-se în urmă până la originile literaturii, înainte de inventarea cititului, răspunzând fondului nostru primitiv”.

1 Prelegeri de estetică, vol, I, p. 200-201, Editura Academiei R. S. R.,

Această alianţă cu „începuturile”, cu adâncimile eposului popular sporeşte reverberaţia povestirilor lui Istrati, astfel încât, deşi de proporţii restrânse, ele lasă să se degaje o impresie de vastitate. Ceea ce autorul îşi propunea să constituie modeste istorii ale unor „cazuri” devin file din marea carte a umanităţii. Este explicabil de ce unii critici s-au simţit tentaţi să folosească, în faţa operelor sale, termenul de epopee. Într-un studiu, tradus şi comentat elogios de G. Călinescu, în Viaţa literară, Adriano Tilgher le considera drept „epopee modernă în chip de povestire orală, poporană”. Scriitorul însuşi, când a trebuit să-şi definească opera, prefaţând un text de scenariu, a numit-o „epopee populară modernă”. Formula în sine conţine termeni antagonici, dar să nu uităm că epopeea istratiană înfăţişează trecerea de la o lume la alta, când se dezintegrează condiţiile care favorizaseră, în fond, zămislirea epopeii.

Fireşte, Panait Istrati vagabondând şi în literatură pe varii drumuri, opera lui cu greu poate fi subsumată unei etichete anume.

Am văzut că primele povestiri, prin generalitatea sublimată a problematicii lor, captează reflexele unor mituri. Nu poate fi însă subapreciată bogăţia de cronică concomitent socială, etern-umană şi personală; evenimente

fixate pe panoul istoriei – să mai menţionăm răscoala din 1907 sau actele haiduceşti?

— O acumulare de documente umane culese sur le vif dintr-o existenţă zbuciumată de vagabond etc.

Să notăm că farmecul operei istratiene nu izvorăşte pur şi simplu din forţa de obiectivare a unor asemenea aspecte, nici din modul lor de a se asambla unei construcţii generale riguros stabilite, ci din efectele de armonie dobândite prin alăturarea unor elemente diferite, chiar insolite, predominând nu structurarea pe verticală, ci pe un plan orizontal, cu frontiere imprecise şi momente autonome – caracteristici atât de propice sugestiilor poetice.1

1 Iată ce tablou fascinant realizează Geo Bogza, alcătuind un „colaj” cu elemente împrumutate povestirilor istratiene: „Porturi cu ape verzi, cu şuier de vapoare, cu inserări înalte şi trandafirii, cu o forfotă de neînchipuit pe uliţe, cu prăvălii şi bazare, cu femei cărând apă la cişmele, chicotind şi dezvelindu-şi şirul dinţilor albi, cu minarete; cu corăbii vechi, negre şi peticite, cu cheiuri încinse de soare, cu miros puternic de peşte şi catran, cu sacagii, cu zarafi, cu ibovnici, cu ibovnice, cu „nu mă abanCreaţiile lui Panait Istrati – am mai arătat – sunt importante nu numai prin ceea ce spun, ci şi prin ecourile ce le declanşează. Calităţii sale fundamentale de povestitor trebuie să i se adauge cea de poet. În operele sale majore simţim dogoarea unei văpăi lirice care dilată conturul faptelor, al oamenilor, ca şi al locurilor. (Dunărea şi Bărăganul primesc însuşiri de eroi romaneşti.) Cufundaţi în lumea eposului istratian, descoperim că, dincolo de unele zone inegale sau incongruente, totul se transformă, în cele din urmă, într-un cântec, a cărui melodie se insinuează, curge subteran, ca un curent abisal. Astfel încât, dacă ar trebui să apelăm la o caracterizare globală, am împrumuta-o pe cea formulată de Al. Philippide, într-un articol publicat în 1938 de Adevărul literar şi artistic, unde-l considera pe Panait Istrati drept „unul din cei mai mari poeţi-povestitori ai noştri”.

Ce rol îi acceptă posteritatea? Opera lui Panait Istrati semnifică – să recunoaştem – un cântec fără viitor, în sensul că destinul ei este irepetabil. Nimic nu pare a fi mai departe de drumurile actuale ale prozei moderne decât formula artistică a povestirilor istratiene. Ni s-ar părea gratuită o demonstraţie pe această temă. Ne mulţumim să numim dona, lumina ochilor mei„, cu ceruri înstelate şi calde, cu mahalalele văruite de lună, cu lipăit de papuci pe caldarâm, cu chelălăit de câini şi răgete de măgari, cu proxenete; cu cârciumi, cu tarafuri de lăutari, cu cărturărese, cu tot felul de pezevenchi, cu strigăte, cu râsete, cu dansul buricului, cu ciozvârte de berbec sfirâind pe cărbuni, cu desculţi, cu flămânzi, cu răpănoşi, cu lupanare, cu „aman-aman„, cu „hai sictir„, cu vorbe grele şi negre ca smoala sau spurcate ca o căldare de lături, cu suspine, cu şoapte, cu ţipete, cu „dumnezeul cui te-a făcut de curvă„, cu „nu mă omorî, că nu mai fac„, cu palate acoperite de tăcere şi taină, cu „mama voastră de ciocoi„, cu glasul muezinului în amurg, cu oameni ai stăpânirii despotici şi corupţi, cu vagabonzi pe maldăre de paie, cu ploşniţe, cu păduchi, cu temniţe ude şi cu pumni ce se ridică şi lovesc, cu „grijania ei de viaţă„, cu

„nu s-o-ntoarce ea roata„, cu turci, cu români> cu bulgari, cu toate neamurile cu păr negru şi creţ ale Levantului, cu greci, cu grecoaice, cu armeni, cu armence, toţi suferind, muncind, desfătându-se şi iar suferind, şi cu lumea lor, a hamalilor, încărcând din zori şi până-n noapte vapoare, ignoranţi, visători, tot felul de vântură-lume, copii ai cheiurilor de piatră, asupriţi, nedreptăţiţi, exploataţi, strângându-şi pumnii şi scrâşnindu-şi dinţii, cu cei mai aprigi dintre ei neîncetând să năzuiască o lume mai bună...” (Scrieri în proză, IV, E. S. P. L. A., 1959).

Calităţile tradiţionale ale povestitorului pentru care realitatea rămâne modelul unei experienţe, şi nu, ca la orice autor modern ce se respectă, şi câmpul unei experimentări estetice. Dealtfel, Panait Istrati singur şi-a recuzat orice ambiţie de revoluţionare în domeniul formelor literare, recunoscând, într-o scrisoare către Romulus Cioflec, deşi într-un limbaj cam frust: „Omenirea are nevoie s-o baţi la cur. Eu n-am putut şi n-am căutat s-o bat cu forme artistice absolut noi.” în necrologul scris de Jean Guerou (Nouvelle Revue Française, 1 mai 1935), citim: „Avec Istrati disparait, en meme temps qu'un grand conteur, l'un des derniers représentants du romantisme révolutionnaire...”

Termenul de romantism revoluţionar ni se pare inadecvat, dar că o dată cu Panait Istrati dispare unul dintre ultimii povestitori de natură populară (nu găsesc o altă caracterizare mai fericită) nu ne îndoim.

Nu este vorba numai de anumite formule-tip sau de procedee narative caracteristice, ci de ceea ce constituie cheia unicităţii operei istratiene: perpetuarea unor trăsături care ţin de copilăria artei. Fireşte, tentative de recreare a unor asemenea particularităţi întâlnim la destui scriitori moderni, dar ajungând, în ultimă instanţă, gesturi de cochetărie artistică sau simple acte de artificiu (sursa valorii lor are o altă adresă), lipsindu-le naturaleţea nativă, o inocenţă cu neputinţă de imitat. Aici descoperim farmecul şi, totodată, accentele „funebre” ale vocii acestui povestitor. Este cert că Istrati nu poate să aibă continuatori, pentru simplul motiv că ar trebui atunci recreate condiţiile specifice care au facilitat geneza unei asemenea opere.1

1 Şt. Aug. Doinaş, în articolul citat din Luceafărul (nr. 4, 1943), se arăta şi el preocupat de unicitatea fenomenului întruchipat în domeniul literaturii de Panait Istrati, categorisindu-l drept „ultimul vagabond*. În sprijinul acestei teze se configurează tipologia specifică a personajelor sale, arătându-se că vagabondul istratian se apropie de omul modern prin aceea că trăieşte tragismul însingurării „îmbătându-se continuu de dorul după alte existenţe simultane*. Survine o criză a individualităţii din care rezultă „o multiplicitate şi o contrarietate a eurilor” insuficient exploatată însă de Panait Istrati, deoarece viaţa este totdeauna trăită direct de el şi niciodată reflexiv. Mulţumindu-se „cu ceea ce îi dă numai o participare afectivă la viaţă*, atât autorul, cât şi eroii săi nu se integrează total condiţiei omului modern. Panait Istrati se găseşte astfel situat „între romanticul înflăcărat şi modernul lucid, chinuit chiar de luciditatea lui*.

Ne grăbim însă să reamintim adevărul că nu există o legătură directă între valoarea unei opere şi funcţia ei în actualitate. Mergând mai departe şi fără a ne teme de caracterul paradoxal al afirmaţiei, vom spune că actualitatea operei istratiene o asigură în ochii cititorului tocmai inactualitatea ei, mai precis, vraja degajată de situaţia ei de excepţie, de fenomen irepetabil…

Dar să nu exagerăm nici în privinţa ipotezelor privind posteritatea lui Panait Istrati, destinul acestui scriitor fiind totdeauna sinonim cu o aventură, realizând ceea ce părea imposibil de realizat, făcând dovada a ceea ce părea cu neputinţă de dovedit.

Într-un interviu pe care i l-am luat la Moscova, în 1962, Ilya Ehrenburg nu se arăta prea optimist în privinţa şanselor pe care le are literatura lui Istrati de a reînvia succesul de public de altădată. (După părerea sa, aceasta este soarta tuturor operelor care trăiesc din exploatarea elementelor de pitoresc şi senzaţional.) Dar Ilya Ehrenburg se înşela (dealtfel, în cartea sa de memorii, impresiile respective sunt atenuate). Se ştie că, în prezent, după ani de-a rândul de eclipsare a amintirii sale, Istrati pare a fi din nou în mare vogă.1

El rămâne „ultimul vagabond" 3 căruia i se schiţează acest portret sugestiv: „Cel din urmă vagabond rămâne astfel o fiinţă minunată în structura sa antinomică, un înţelept care nu a putut ajunge însă să ştie ce e filosofia şi care, obsedat de libertate, caută, ca Diogene, cu lampa inimii aprinsă, ziua în amiaza mare – omul".

1 Afirmând aceasta, nu am în vedere numai România – unde totdeauna s-a exercitat faţă de Panait Istrati acea afecţiune particulară pe care o trezeşte cel ce este fiul rătăcitor, „Venfant prodigue". Este însă de observat refacerea itinerariului străbătut, o dată, de literatura lui Panait Istrati în Europa. Edituri din R. F. Germania, din Ungaria, Iugoslavia ş.a. Au realizat succes de public tipărind câteva din cărţile sale. Concomitent, se continuă – subteran – acţiunea de penetraţie şi în alte zone geografice. Exemplul cel mai relevant este Turcia, unde, numai din 1930 până în prezent, s-au tipărit peste patru ediţii, cuprinzând majoritatea operelor sale şi care s-au epuizat într-un timp record. (Scriitorul şi editorul turc Iaşar Nabi Nayir, într-o însemnare din revista Varlâk, declara că, dintre toţi scriitorii străini, numai Dostoievski se mai bucură astăzi În Turcia de o audienţă atât de mare la cititori ca Panait Istrati.) Să mai adăugăm că Miguel Angel Asturias, cu prilejul vizitei sale în Româniarelata interesul crescând care se manifestă în ţările Americii latine faţă de povestirile istratiene. Un articol al lui Atsuhi Naono publicat de România literară (9 septembrie 1971) semnala că traducerea literaturii române în Japonia a început cu opera lui Panait Istrati.

O aventură spectaculoasă, care ne avertizează că opera lui Panait Istrati nu poate, în nici un caz, fi redusă la câteva caracteristici simple, dezvăluind mereu alte şi nebănuite faţete. Astfel încât, deşi sub raportul formulei literare povestirile istratiene n-au viitor, în sensul că nu oferă o cale de urmat în contextul frământărilor creatoare de azi, ele îşi păstrează o actualitate continuă, sub raportul adevărurilor umane şi artistice comunicate, al tâlcului

adânc pe care-l conţine experienţa şi destinul lui literar. Indiscutabil că, odată cu trecerea anilor, lectura impune o altă distribuire a luminii şi a umbrelor, alte aspecte decât cele elogiate la apariţie ne frapează şi concordă gustului şi sensibilităţii noastre. Aş remarca, bunăoară, faptul că pitorescul acut, spiritul de aventură, romantismul zgomotos, tot atâtea particularităţi apreciate de contemporani, încep să-şi piardă din forţa lor de seducţie, în favoarea explorărilor geografiei umane, a sentimentului luptei tragice cu fatalităţile de ordin social, moral şi biologic, concomitent cu poezia unei viziuni solare, adânc comprehensive, asupra mizeriei existenţiale.

S-ar putea afirma, prin urmare, că nu se găsesc fără nici o acoperire profetizările lui Camil Petrescu, care, în articolul scris la moartea lui Panait Istrati, după ce amintea: „Pentru milioane de cititori, figura biblică a lui Moş Anghel, cetatea Brăilei, tristele zbuciumări ale românismului în veacul trecut au devenit realităţi asimilate, integrate sufletului lor”, conchidea cu multă îndrăzneală: „Dar pentru făcut aceste constatări e timp nesfârşit, căci opera lui Panait Istrati e sortită multor veacuri”.

N-am sintetizat toate datele. Daca vom ţine seama şi de faptul că. În ultimii ani, Editura Gallimard – care a preluat drepturile de tipărire a operei de la Presse Universitaire de France – şi-a realizat planul de reeditare completă a lui Panait Istrati, ca şi de numărul mare de lucrări de doctorantură din diverse ţări consacrate aceluiaşi scriitor, suntem în drept, poate, să vorbim despre un nou şi perpetuu resuscitat debut al autorului Chirei Chiralina…

Specificul românesc al creaţiei istratiene a constituit, de-a lungul anilor, obiect de dispute pătimaşe. Ovid Densusianu, în Viaţa nouă, căuta să salveze ţara noastră de o eventuală rudenie cu opera lui Istrati spunând: „Panait Istrati scrie în franţuzeşte, deci e prozator francez”. Considerând că nu este suficient, el adăuga referitor la Chira Chiralina: „Ce ni se aduce – cu o bine organizată reclamă – ca îndemn la lectură se reduce la împestriţări de orientalism cu prelungirj până la noi, şi ar greşi cetitorii străini dacă, numai după câteva cuvinte româneşti presărate în textul francez, sau pentru că se vorbeşte de Brăila, Giurgiu etc., şi-ar închipui că d. Istrati redă ceva tipic românesc. S-ar fi cuvenit ca singur autorul să lase să se înţeleagă că bestialităţile şi smintelile orientale, cum îi place să le descrie, nu sunt în firea celor de la noi.” 1

1 Problema nu este totuşi chiar atât de simpla, în orice caz, nu se reduce doar la aspectul (uşor caricaturizabil) al unor explozii temperamentale sau, mai simplu, al opacităţii în faţa structurii particulare a unei opere. Mai ales ca judecarea „cazului* în speţa era tulburata de varii implicaţii extr aliter are.

Vom cita, spre exemplu, diagrama, se poate spune chiar aventura atitudinilor lui G. Călinescu faţa de Istrati (ceea ce muta, dintr-o data, discuţia într-un plan superior).

Viaţa literară din 1928, la iniţiativa lui I. Valerian, consacrase un număr (3 martie) povestitorului brăilean. G. Călinescu este prezent cu un articol care comentează şi expune pe larg pasaje din studiul lui Adriano Tilgher, apărut în

La Cultura: Un narratore rumeno-francese: Panaât Istrati. Valoarea operei este scoasă din discuţie, beneficiind de

Alţii ajungeau la aceleaşi concluzii, deşi elogiau „orientalismul" operei lui Istrati. Octav Şuluţiu scria în Vremea: „Panait Istrati nu are spirit francez: nu are nici spirit românesc… e oriental. E grec de azi, grec amestecat cu toate popoarele Orientului… Românul nu-şi poate recunoaşte imaginea în cărţile lui Istrati." caracterizări pozitive de o valoare definitivă. Atingând însă problema specificului etnic al lumii înfăţişate de Istrati, G. Călinescu adresează acest avertisment, care, în general, poate fi acceptat: „Lumea povestirilor lui Istrati este acel ciudat şi aventuros Orient danubian, unde toate rasele pământului şi-au dat întâlnire şi s-au amestecat într-un haos inestricabil. Din aceasta şi din ce urmează ne putem da seama că opera lui Panait Istrati nu este cea mai nimerită lectură de informaţie asupra ţării noastre."

Scriitorul nu poartă însă nici o vină pentru faptul că cei neavizaţi pot absolutiza elemente tematice, totuşi exterioare, ale operei sale.

La distanţă de peste zece ani, un context polemic şi mai evident (de astă dată nu erorile unor ghiduri turistice, ci exerciţiile cvasimistice desfăşurate cu frenezie în jurul numelui lui Panait Istrati) provoacă această apreciere crudă: „Nu cultivăm pe Panait Istrati, oricâtă compătimire am avea pentru om şi toată metamorfoza. Dispreţuim pe autorii care nu scriu de-a dreptul în limba română şi nu caută glorie prin literatura română… Panait Istrati nu aparţine literaturii române. El e o mixtură, fără instinct naţional."

(Îi va răspunde, cu patos idolatru, revista junilor brăileni, Flamura, care număra printre conducători pe Mihu Dragomir, precum şi, pe un ton mai doctoral, dar cu nu mai puţină vehemenţă, Pagini literare. Autorul articolului, Ovidiu Drâmba, postula: „Era imposibilă o insultă mai monstruoasă pentru cel ce, în fond, e printre cei mai autentici prozatori români contemporani".)

Vor fi acţionat, aşadar, şi anumite impulsuri subiective, născute în varii împrejurări, ale militantismului său critic, pentru ca în Istoria literaturii române de la origini până în prezent (1941) G. Călinescu să înscrie cunoscuta frază reticentă, şi, oricum, contrazisă de destinul actual al operei istratiene: „Cu toate că Panait Istrati a dat şi versiuni române ale operei sale franceze, el nu va fi niciodată scriitor român, deqarece versiunilor le lipsesc spontaneitatea şi traducţia aceea servilă a idiotismelor ce fac în franţuzeşte efect exotic. Şi lucru care trebuie să dea de meditat emigranţilor, istoriile literare franceze îl ignorează şi ele."

N-avem cunoştinţă de alte elemente care să marcheze evoluţia opiniilor lui G. Călinescu în această problemă. Oricum, rămâne ca un fapt semnificativ atitudinea lui din 1956, când este printre primii care participă la acţiunea de reconsiderare a lui Panait Istrati, din anii de după 23 August. O „cronică a optimistului* (5 oct. 1956), prezintă câteva scrisori (inedite) adresate Aidei Vrioni, depistând concepţiile despre artă, cu stimă faţă de virtuţile literare ale povestitorului.

Aici se cuvine să amintim neapărat opiniile lui Nicolae Iorga, care nu şi-a schimbat înverşunarea decât în articolul scris la moartea scriitorului. Nemulţumindu-se cu învinuirile din paginile revistei Ramuri, în 1925, răspunzând la o anchetă a revistei Les Nouvelles Littéraires, nu uita să formuleze această rugăminte: „Şi mai ales am dori să nu fim pedepsiţi impunându-ni-se sub formă de reclamă a librăriei franceze Kir a Kiralina şi alte emanaţii ale poeţilor noştri internaţionali, ca fiind de inspiraţie românească”.

Totodată trebuie să ne referim la cei care, apărându-l,. Au relevat fondul naţional românesc al operei sale. În primul rând, trebuie pomenit Ibrăileanu. Recenzând, în Viaţa românească, Présentation des haâdoucs, el se minuna că opera lui Istrati e „atât de românească”, explicând succesul repurtat în Franţa prin aceea că se aplica unui „material naţional şi popular”.

Merită, apoi, mai mult decât o simplă menţiune faptul că mari scriitori ai ţării noastre n-au şovăit să-l revendice, din capul locului, pe Panait Istrati ca pe un membru de drept al cetăţii literare româneşti. (Am amintit, la timpul potrivit, atitudinea duios ocrotitoare, de frate mai mare” pe care o adoptă Mihail Sadoveanu.)

Să nu uităm să-l cităm pe Camil Petrescu, deoarece la problema în discuţie, invocă interesante argumente teoretice. La moartea lui Istrati, el postula acest adevăr: „împotriva împrejurării că a trăit mai mult în străinătate şi mai ales împotriva faptului că a scris într-o limbă străină, Panait Istrati e într-o nebănuită măsură un scriitor al specificului românesc, fiindcă dealtfel orice scriitor mare fiind trebuie să fie naţional”.

Înainte de a intra în miezul dezbaterii, să reţinem acele aspecte care i se impun chiar şi unui cititor neavizat. S-a arătat că scriitorul merge până acolo încât introduce în textul francez nenumărate cuvinte româneşti: mămăligă, zer, borche, gospodar, gospodărie, potera, potérache, dascăl, borangic, clacache, hora, căciulă, căciulă tzurcana, doina, FătFrumos, fotta, ilick, donitza, pomojnic, zapciu, cârciuma, cârciumar, oka, galben, gâiibaci, coconache, baci, sluger, ghéba, tehobancoutza, dor, han, mezat, calabalâe, moucheteri, beilic, patcheaoura, pezeveng, borfache, tinda, rogojina, lefedgi, chouba, capcaoune, opinci, obelé, ploutaohe, kica, catrintza, voinic, moşneni, patules, pogon, cojane, kélar, topouz, beizade, codrou, gherghef, bărbat, rakiou etc. (Lista a fost alcătuită de Ibrăileanu, care înregistrează o parte din cuvintele întrebuinţate în Prezentarea haiducilor.)

Dar nu numai atât. Panait Istrati transplantează în limba franceză construcţii întregi specifice limbii româneşti, expresii idiomatice. El spune ele exemplu: un copil din flori (fils des fleurs), a se duce cu domnul (laissez-moi myen aller avec le seigneur), a cânta pe glasul al optulea (il chante sur le huitieme ton), a pleca în haiducie (je pars en haidoucie), a cerca marea cu degetul (je sonde la profondeur de la mer avec mon doigt), până la Dumnezeu te mănâneă sfinţii (jusque chez Dieu on peut etre dévoré par les saints), banul strângătorului în mâna risipitorului (les biens du thé saur isateur tombent toujours dans les mains du dissipateur), a sări din lac în puţ (sauter du lac

dans la puits), rău cu rău, dar mai rău fără rău (ça va mal avec le mal, mais cela porrait etre pis sans le mal), codru frate cu românul (le codrou frere du Roumain) etc. Expresiile sunt scoase de Ibrăileanu tot din Prezentarea haiducilor. Trebuie să le adăugăm şi pe acestea, pe care Camil Petrescu le cita întotdeauna cu mare satisfacţie: frate de cruce (frere de croix), fugea mâneând pământul (il fuyait en mangeant la terre) ş.a. în. D., observând că Istrati a integrat literaturii universale „şi o parte din experienţa milenară a simţirii româneşti în structura expresiilor ei idiomatice”. Istrati nu a ţesut în urzeala unei limbi străine fire româneşti – şi aşa de organic întrepătrunse!

— Pentru a câştiga un decorativism facil. El era opresat, ca să-i folosim expresia, de realităţile autohtone, de aceea a încovoiat şi a străpuns ţesătura metalică a limbii franceze.

Să luăm seama şi la osmoza, la interferenţele creaţiilor lui Istrati cu folclorul românesc. Că traduce bucăţi întregi, ca Doină, doiniţă, Sorcova morcov a, Balada haiducului Gheorghiţă, nu înseamnă nimic. Istrati îşi însuşeşte, în modul în care zugrăveşte eroii, viziunea populară, deci naţională. Bunăoară, dând frâu liber setei sale după existenţa viguroasă, nefalsificată şi eroică a haiducilor, Istrati apelează la situaţiiclişeu din baladele populare, transfigurate de imaginaţia sa înfierbântată. De asemenea, în crearea unei atmosfere ireale, de vis, el întrebuinţează procedee specifice basmului şi povestirii populare româneşti.

Problema merită a fi reluată şi adâncită. Să rămânem însă, deocamdată, în planul acelor particularităţi naţionale care au forţa unor simple evidenţe.

Determinarea concretă a dramelor suferite de eroii lui Istrati a făcut ca în opera sa să acţioneze ca nişte personaje locurile natale, peisajele naţionale: Şiretul, cu lunca sa luxuriantă, sălbatică, şi cu stuful şi pământul mişcător; Dunărea, când tânără, răzbunătoare, spărgând zăgazurile şi înecând pe o suprafaţă imensă satele cojanilor, când molatică, felină, seducătoare, amăgind cu zările ei albastre eroii, când, în sfârşit, cristalină, calmă, maternă, oferind în bălţile ei ostroave senine şi calde celor pe care i-a mutilat viaţa „civilizată”; Bărăganul, care este altul decât cel al lui Odobescu, lipsit de culori somptuoase, un Bărăgan chinuit, răscolit de hora sălbatică a ciulinilor etc., etc. Panait Istrati a făcut cunoscute în peste douăzeci şi patru de ţări aceste peisaje naţionale. Au recunoscut-o pe un ton hotărât criticii străini. Bunăoară, în cronica apărută la Ciulinii Bărăganului în Feuille d'avis: „El (Istrati, n.n.) a făcut României un serviciu considerabil, anexând pământul ei la carta geografică a literaturii…” Autorul cronicii adăuga: trăsătura amintită „e un indiciu de măreţie”. Nu toţi scriitorii pot să dea plasticitate de neuitat „locului naşterii lor”. „în cea mai mare parte a cărţilor, ţara nu intervine decât ca un cadru al acţiunii. La Istrati, este, dimpotrivă, piatra unghiulară pe care se aşază întreg edificiul.”

Că toate aceste aspecte trebuie să cunoască motivări mai adânci, trimiţându-şi ramificaţiile către un nucleu problematic unic este ceea ce am încercat să dovedim pe tot parcursul analizelor noastre. Conflictele umane

izvorâte din vălmăşagul de contradicţii care marchează trecerea de la o stare patriarhală la una modernă, iată condiţia problematică în afara căreia nu poate fi înţeleasă cum trebuie opera lui Panait Istrati.1

1 Perpessicius formula acest adevăr esenţial în prefaţa la Ciulinii Bărăganului declarând: „Epoca aceasta din pragul veacului al XX-lea, Panait Istrati a trăit-o din plin, în toate detaliile peisagiului animat al unei mari schele de export, cum era Brăila – şi gestaţia operei lui literare, care a putut, cu bună dreptate uimi, prin abundenţa ei, acolo şi atunci se situează”.

Este vorba aci de o problemă centrală de stil şi de viziune, care afectează, într-un fel sau altul, întreaga literatură română de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. Şi prin aderarea la spectacolul acestui moment istoric de răscruce din istoria societăţii române – înfrăţindu-şi eforturile artistice cu ale celorlalţi scriitori – descoperim titlul esenţial al autohtonizării lui Panait Istrati.

Este simptomatic faptul că atunci când s-a încercat, dincolo de convenienţe, de un sens sau altul, printr-un studiu aplicat, să se evidenţieze factorii integrării operei istratiene în circuitul literelor româneşti, punctul de comparaţie, impus din primul moment cercetătorilor, a fost sămănătorismul. Pompiliu Constantinescu a reluat de câteva ori această temă, afirmând: „Dacă, printr-un joc al aceluiaşi hazard ce l-a ridicat pe plan literar, Istrati ar fi scris în româneşte, în plin semănătorism, şi d. Iorga (deşi actual l-a repudiat), şi d. Sanieleviei (care l-a îmbrăţişat cu o frenezie dăunătoare amorului său îndelung răbdător după „clasicismul proletariatului„), şi d. Ibrăileanu (ar fi făcut poate numai unele restricţii „etice„) l-ar fi recunoscut, alături de Sadoveanu, exponentul mişcării pe care au susţinut-o”.

Nu este însă vorba, cum greşit s-a înţeles, de o identificare absolută. Pompiliu Constantinescu va căuta să fie cât mai explicit, mutând comparaţia strict în planul particularităţilor artistice: „Nu voim a împinge analogia până a identifica pe Istrati cu un semănătorist”. Este vorba, în primul rând, de romantismul literaturii istratiene: „căci şi prin atitudine şi prin procedee expresive considerăm pe autorul Kirei Kir alina esenţial romantic”.

Consideraţii incontestabil importante prin sugestiile întrezărite. Nu există motive care să îndreptăţească o categorisire a lui Istrati ca sămănătorist, măcar datorită radicalelor inaderenţe de conţinut. E inutil să mai spunem că pentru autorul Ciulinilor Bărăganului şi al Neranţulei satul nu poate fi un Eden, iar oraşul „o maimuţăreală idioată străină de sufletul românesc” (C. Sandu-Aldea). Literatura lui Panait Istrati nu promovează o asemenea antiteză mecanică, romantismul său este, să nu uităm, din punct de vedere genetic, romantismul păturilor declasate de la oraş. Dar discuţia este inutilă, întrucât antiidilismul viziunii sale asupra realităţii îl situează pe o poziţie definitiv antagonică. (Tot Pompiliu

Constantinescu observa că haiducii lui Istrati „ţâşnesc dintr-o imaginaţie iritată de carbonar”.) Intră aici şi un refuz dat manierei literare agreate de sămănătorişti, exprimat direct încă în publicistica sa de dinainte de primul

război mondial. Astfel, la un moment dat, el „desfiinţa" o piesă a lui I. C. Vissarion cu asemenea argumente: „Autorul piesei, deşi este ţăran, e departe de a fi un autor-ţăran. El nu ne dă nici limba, nici sentimentele, nici revolta coşbuciană a ţăranilor noştri, ci numai nişte exclamări hamletice, rezultatul unor citiri fugare şi pedantice."

Dealtfel, folosirea etichetei de sămănătorism se explică esenţial prin confuzia de termeni care exista în epocă în legătură cu sămănătorismul, tradiţionalismul şi realismul epic de inspiraţie rurală. (Rămâne oricum ca un fapt paradoxal acela că scriitori atât de diferiţi – nu numai Sadoveanu, Istrati ori Galaction, dar şi Rebreanu şi Arghezi – se văd uniţi sub titulatura generică de „tradiţionalişti".)

Fireşte, întâlnind descrieri ale Bărăganului sau ale bălţilor Dunării, eşti tentat să descoperi similitudini cu scrierile lui C. Sandu-Aldea. Dar numai încercarea de a alătura aceste două nume în mod serios scoate la iveală incompatibilităţi grave, chiar dacă ne-am referi numai la viziunea tragică, viziune ce, ca un soare negru, guvernează lumea eroilor lui Istrati. Curios e că, datorită condiţiei umane astfel problematizate, opera istratiană se refuză totodată şi comparaţiilor imediate cu literatura vieţii de mahala, aşa cum s-a constituit ea de-a lungul anilor, în literatura română.

Nu este cazul să facem aici o discuţie amănunţită legată de această temă literară (mai amplă decât se crede, dacă ne raportăm şi la operele închinate târgului de provincie). Să spunem doar că, relevând destule coincidenţe sub unghiul elementar de decor sau al unor reacţii umane specifice, creaţia lui Panait Istrati promovează o mahala de un tip special, inimitabilă. (Cade firesc în afara discuţiei literatura periferiei unei urbe mai mult sau mai puţin moderne, ale cărei titluri notabile apar după anul 1930, aici ridicându-se o altă problemă, aceea a receptării eventualelor influenţe istratiene.)

Ca să fim mai expliciţi: literatura lui Panait Istrati se diferenţiază atât de micul romantism provincial, cât şi de micul realism (preocupat de fotografierea „chipurilor de mahala"), prin generalitatea problematicii, prin forţa de a sân tetiza conflicte umane ce rezumă o lume şi definesc o întreagă epocă. (Putem spune că eroii istratieni valorează adesea nu atât prin calităţile lor umane intrinseci, cât mai ales prin rolul pe care sunt siliţi să-l joace pe scena unor mari tragedii.)

Cele mai bune opere ale sale transcend realitatea obişnuită, captând, după cum ştim, reflexele lumii „de altădată", mitice (eroii săi au ştiut cândva să vorbească limba zeilor).

Pentru a scurta lista aproximărilor, vom observa că singura comparaţie pe care o acceptă în acest domeniu povestirile istratiene este cea a lui I. L. Caragiale din Kir Ianulea, dar aici înrudirea este asigurată pe o altă cale, de o mare rezonanţă (a balcanismului), care rămâne s-o dezbatem în chip special.

Trebuie, aşadar, respingând apropierile exterioare pur tematice să ne îndreptăm atenţia spre acele comunicări subterane, derivate dintr-o poziţie comună în problema raportului dintre artă şi realitate. Am fi astfel înclinaţi să-i

găsim locul lui Panait Istrati în cadrul literaturii „marelui realism” (termenul lui Georg Lukâcs). Recunoaştem că termenul, în acest caz, nu e prea exact, noi îl aplicăm totuşi acelor opere care lasă să se degaje o impresie de vastitate, de amploare a problematicii, realizând unitatea dialectică dintre „lumea mică” a vieţii individuale şi „lumea mare” a vieţii sociale şi chiar naţionale. Perpessicius este cel care afirma că, situând între M. Sadoveanu şi L. Rebreanu creaţia lui Panait Istrati, descoperim trinitatea cea de o fiinţă a prozei româneşti. O afirmaţie prea ambiţioasă? Să recunoaştem însă că liniştitelor, imperturbabilelor şi implacabilelor cadenţe, în stilul marilor epopei din Ion, le răspunde, de pe un alt versant literar, muzica plină de dulceaţă şi solemnitate sepulcrală, cu ecouri de mit popular, a operei lui Mihail Sadoveanu. Şi că, între aceste exemple, nu distonează colierul straniu al povestirilor istratiene, cu tonalitatea lor tragică de lume baladescă prăbuşită în infernul lui Dante, cu spiritul lor aventuros, pitoresc, dar dezvăluind în adâncuri apa neagra a tenebrelor şi cărora Adriano Tilgher, cum am văzut, le dădea calificativul de „epopee modernă în chip de povestire orală poporană”.

Nu încape discuţie, comparaţia cea mai firească şi pe care am avut-o mereu în vedere este cea cu opera lui M. Sadoveanu (din aceeaşi coastă a prozei româneşti este zămislită şi creaţia lui Panait Istrati). Monumentalitatea artistică în cazul lor este atinsă cu alte mijloace decât cele folosite de Rebreanu, între altele, prin apelul adresat experienţei vechii povestiri populare, Explicaţia porneşte de acolo că eroii lui Sadoveanu şi ai lui Istrati, desigur într-o măsură diferită, au posibilitatea de a manifesta independenţă în acţiunile lor, de a duce o viaţă bogată în întâmplări, chiar eroică. De aici o lărgire a orizontului povestirilor, năzuinţa către amploare, care imprimă atracţie între creaţii diferite, făcându-le să se contopească în „cronici” sui-generis ale unui timp revolut.

Afirmaţia pare riscantă în ceea ce-l priveşte pe Panait Istrati. Dar sesizaţi subţirele fir de argint care leagă feluritele sale creaţii sub bolta unui caravanserai, a unui orizont poetic unic. În Moş Anghel, apare ca personaj episodic Ieremia, pe care-l întâlnim ca povestitor şi erou în Cosma. Dar Cosma este fratele Chirei Chiralina şi răzbunătorul ei faţă de soţul despot – deci se face legătura şi cu această povestire. În Cosma facem cunoştinţă cu Florica, femeia-haiduc însufleţită de altruism social, care va deveni figura de prim-plan în Prezentarea haiducilor şi în Domniţa din Snagov etc.

S-ar părea că este imposibil să se găsească o comunicare de ordinul subiectului cu povestiri ca Neranţula, Codin şi Ciulinii Bărăganului. Toate sunt însă narate din punctul de vedere al unui copil: Matache, în Ciulinii Bărăganului, Marcu, în Neranţula, şi Adrian, în Codin. Dar peripeţiile din Chira Chiralina nu sunt evocate tot prin prisma unui copil, Dragomir? Avem de-a face cu travestiri ale aceluiaşi povestitor. Puneţi-i un singur nume şi veţi reconstitui cu limpezime ampla „cântare” a oamenilor din Brăila şi din împrejurimile ei.

Desigur, între operele celor doi scriitori se află şi deosebiri importante[1] (pe care le-am marcat când a fost cazul),

1 Deosebirile sub raportul paletei artistice le găsim enunţate de Mihai Ralea în recenzia la Oncle Anghel, deşi cu sublinieri uşor polemice, dat fiind faptul că, pornind de la această povestire, H. Sanielevici îl opusese pe Panait Istrati tuturor scriitorilor români contemporani. „Numai că d. Istrati n-are acel sentiment unic de mister al naturii şi al vieţii pe care-l are d. Sadoveanu. D-sa e pur descriptiv. Ne dă un tablou în culori vii şi just schiţate. Din el nu se degajă însă acea poezie nelămurită care înfioară paginile d-lui Sadoveanu. Aspectul e concret, sugestiv. Dar numai atât. (Consideraţii care subînţeleg adevărul că Panait Istrati nu e un magician al cuvântului cum e Mihail Sadoveanu – poezia operelor sale cunoaşte alţi factori determinativi şi în primul rând valorifică chiar şi numai în ceea ce priveşte specificul lumii umane evocate.

Eroii lui Sadoveanu, firi domoale, cu mişcări încete, aproape de ritual, şi cu porniri vijelioase numai în clipele extreme, caracterizaţi prin semimuţenie, vorbind agale şi cu ocolişuri, fără a spune cuvântul fundamental, contemplativi, ascunzând înlăuntrul lor palpitaţiile inimii sau câte o taină – se deosebesc de cei ai lui Istrati: impulsivi, gălăgioşi, palavragii, fanfaroni, afemeiaţi, gata să pună mâna pe cuţit, de un sentimentalism incendiar.

O diferenţă caracteristică esenţială ce derivă şi din condiţiile specifice în care aceştia acţionează. Eroii lui Sadoveanu, de preferinţă: ciobani, pescari, vânători, pădurari etc., prin înseşi ocupaţiile lor, se situează într-o zonă care, cum s-a spus, nu intră în bătaia civilizaţiei. Iar dacă se rătăceşte vreunul dintre ei, n-are decât să se întoarcă în „lumea” lor, unde pulsează o viaţă aparte, după un cod moral vechi de secole şi în care vegetaţia şi vieţuitoarele se unesc într-o solidaritate oţelită împotriva „intruşilor”.

Dar eroii lui Istrati n-au posibilitatea să se servească împotriva inicvităţii sociale de armele eroilor sadovenieni. Cufundaţi în infernul vieţii moderne capitaliste, ei nu pot decât să-şi reamintească „paradisul pierdut”. Moş Anghel va retrăi anii când hălăduia liber ca un voinic din balade; Stavru va evoca viaţa unchilor săi, haiduci, şi când negurile „neobarbariei” se vor lăsa mai temeinic, eroilor lui Istrati le va rămâne, ca un refugiu luminos, vârstă copilăriei (vezi Codin şi Nerantula), cu grădinile ei feerice, suspendate.

G. Călinescu, analizând opera lui Sadoveanu, emitea observaţia că „acolo, în lumea lor, sunt însă (eroii sadovenieni, n.n.) nişte adaptaţi desăvârşiţi, alcătuind o lume cu biruitori şi învinşi, cu patimi şi virtuţi în care se simt fericiţi”. Teza se menţine, desigur, pentru acea parte din vasta operă sadoveniană în care oamenii sunt zugrăviţi în circuitul limitat al vieţii patriarhale. Observaţia ne serveşte ca să definim, forţa sălbatică, nativă de povestitor, mult mai direct înrudită în cazul său cu aceea a povestitorului popular. Adevăr pe care M. Ralea nu întârzie să-l recunoască cu toate onorurile de rigoare: „D. Panait Istrati are un remarcabil dar de povestitor” ş.a. în. D.

Prin contrast, specificul eroilor lui Istrati tocmai ca inadaptaţi. Prin psihologia şi comportarea lor, ei nu se pot pune de acord cu „vremurile noi”. Ne vine în minte Ion al lui Rebreanu, care, deşi mai mult din instinct, pentru că nu

are luciditatea raţională a unui scop, ştie – pentru a-şi schimba categoria socială – să utilizeze mijloace caracteristice societăţii în care trăia: necinsteşte fata unui ţăran bogat, apoi, pentru a intra în stăpânirea pământului socrului său, îşi transformă nevasta şi copilul într-un obiect de negustorie. Iar dacă până la urmă „glasul iubirii” învinge pe cel al „pământului”, aceasta nu dovedeşte decât că nici Ion nu a ajuns pe deplin la structura firilor selectate de orânduirea burgheză. Eroii lui Istrati se află însă pe o treaptă şi mai primară. Dezvăluind o mentalitate de-a dreptul infantilă, ei se arată complet indiferenţi faţă de latura practică a realităţii. Legile societăţii capitaliste – cum ar fi puterea vrăjitorească a banilor – le privesc cu ingenuitatea unor inşi proaspăt descălecaţi din patriarhalism.

Dacă vom căuta locul pe care-l ocupă eroii lui Panait Istrati, vom descoperi că se află la intersecţia tipurilor pri- * mitive cu cele moderne. Prin opera acestui scriitor, literatura română relevă o experienţă preţioasă, care aruncă o punte între cele două tipologii fundamentale ale prozei noastre.

Personajele moderne ştiu în faţa durităţii vieţii să-şi compună o mască, să experimenteze diferite moduri de disimulare etc., în vreme ce personajele istratiene, puse să facă faţă contradicţiilor morale din capitalism, dar păstrând psihologia de oameni „vechi”, sunt prea simpli, prea deschişi, cu reacţii nude, nu sunt în stare să dezvăluie atitudini corespunzătoare noilor condiţii.

Şi, de fapt, rareori întâlnim vreo categorie de eroi care să îndreptăţească într-o asemenea măsură calificativul de „inadaptabil”. Opera lui Panait Istrati include dimensiunile acestei problematici umane, care a dominat literatura românească din trecut, datorită unor condiţii social-istorice specifice – aşadar, un alt mod de relevare a tiparelor caracteristice autohtone.

Eroii lui Istrati se deosebesc însă de majoritatea inadaptabililor – care se caracterizau prin lamentaţii şi pasivism, dat fiind că se recrutau nu atât dintre intelectualii proletari, cum i-a considerat Gherea, cât dintre intelectualii mic-burghezi. Venind din păturile de jos ale poporului, eroii istratieni impun prin grandoarea şi vigoarea cu care suferă efectele inadaptabilităţii. Moş Anghel se lasă mâncat de viu, de viermi, nevoind să-şi „altoiască şira spinării, cu alta” flexibilă. Dar Nerantula, care, dând cu tifla calculelor murdare, vulgare, din realitatea cotidiană, ascultă numai de pornirile inimii ei, şi, devotată total prieteniei, piere cu acel cântec copilăresc pe buze? Cosma ajunge să înfrunte dumnezeirea pentru că a alcătuit prost lumea. Puţini eroi din literatura română se înalţă la o asemenea măreţie şi orgoliu al gestului, între aceştia am putea aminti pe cei ai lui Camil Petrescu, care au o configuraţie surpinzătoare: sunt trataţi într-o manieră perfect modernă, cu mijloace acut analitice, dar esenţa lor morală pare a fi romantică. Sunt îndrăgostiţi, ca şi eroii lui Istrati, de infinit, de fata morgana a absolutului. Radicalismul lor vrea totul, ori nimic. Orice compromis, orice drămuire – chiar dacă le-o cer condiţiile de realizare a idealului lor – li se par mai rele decât moartea. E semnificativ că, publicând în volum Suflete tari, Camil Petrescu s-a simţit obligat să adauge ca subtitlu: Nebunia lui Andrei Pietraru. Şi, într-adevăr, gesturile lor necugetate, neumbrite

de nici un calcul meschin, exclusivismul absolut îi împing la marginea anormalităţii. Vrem să spunem că există, atât la eroii lui Istrati, cât şi la cei ai lui Camil Petrescu, o patină ibseniană, care întăreşte ceea ce afirma Engels, într-o scrisoare referitoare la opera marelui dramaturg nordic: sunt oameni care „mai au iniţiativă şi caracter”.

Să mai demonstrăm nepotrivirile pe care le acuză această apropiere de nume? A intrat de-acum în categoria adevărurilor tautologice aprecierea că eroii lui Camil Petrescu sunt cerebrali, „au văzut ideea”, au fost vrăjiţi de „jocul ielelor” şi de aceea aspiră ca nişte posedaţi către sferele albastre ale gândirii abstracte. Personajele lui Istrati acţionează însă la nivelul simţurilor, având o teamă ocultă faţă de fosforescenţa rece a minţii! Îşi alcătuiesc o mistică din pornirile pătimaşe ale inimii. În faţa catastrofei pasiunilor, se apleacă precum în faţa unei fatalităţi.

Spus mai pe scurt, dacă opera lui Camil Petrescu circumscrie o dramă a raţiunii, opera lui Panait Istrati defineşte o dramă a sensibilităţii.1

Diferenţă între structuri literare care le relevă şi pe cele de ordin sociologic. Căci merită o subliniere în plus blazonul specific, rasa lor de declasaţi. Mai este nevoie să amintim galeria vagabonzilor, de la misteriosul Mihail, fost nobil rus, la nestatornicul cambuzier Sotir, de la Adrian, alter-ego-ul autorului, la vânzătorul ambulant Stavru? Iată solul pe care se înalţă, arborescentă şi contradictorie, psihologia lor: ascetismul şi pofta sălbatică după plăcerile vieţii, tăgada societăţii – cu o violenţă rar întâlnită – şi individualismul extrem, nereceptarea prezentului şi trăirea în lumi imaginare, acte de o îndrăzneală superbă şi compromisuri laşe cu mizeria. Trebuie să convenim însă că aceste tipuri sunt originale şi îmbogăţesc, incontestabil, orizonturile tematice ale literaturii române.

Ideea o găsim formulată, pe larg, într-un articol din Viaţa românească: „Era şi vremea, dealtfel, ca această pătură formată din străini aventuraţi în lume după o pâine muncită din greu, camarazi buni ai autohtonilor de jos, muncitori în port şi clienţi ai periferiilor lărmuitoare, să intre în literatura românească, prea exclusiv ocupată de ţărani şi boieri, ciocoi sau dezadaptaţi. De aceea, Panait Istrati şi viaţa brăi-

1 Al. Piru a inserat, în coloanele României literare (21 iunie 1973), un judicios comentariu pe marginea volumului meu: Panaât Istrati. Un chevalier errant moderne.

La capitolul obiecţii, între altele, se formulează următoarea apostrofă: „Nu mă împac cu paralela Istrati-Camil Petrescu, deoarece eroii lui Istrati sunt lipsiţi de reprezentarea ideii, nu-şi pun problema absolutului în sensul imperativelor categorice, fiind mânaţi doar de miraje şi nelinişti de alt ordin, fără substrat transcendental”.

Perfect adevărat. Numai că „paralela Istrati-Camil Petrescu” nu există în volumul recenzat, deoarece adresându-se cititorilor străini n-am găsit cu cale să-l situez pe povestitorul brăilean într-un tablou exhaustiv al literaturii române.

Cât priveşte problema în sine, îi atrag atenţia iubitului meu profesor că, totuşi, a compara între ei doi scriitori nu înseamnă, ipso facto, a-i identifica. După cum se poate vedea din textul de mai sus, „paralela" îmi serveşte tocmai pentru a sublinia diferenţele structurale existente între Panait Istrati şi Camil Petrescu, exact în sensul celor notate şi de domnia sa.

Leană erau în mod predestinat menite să facă primul pas al literaturii romane în cucerirea deplină a teritoriului ei social şi să-i deschidă, în acelaşi timp, orizonturile străinătăţii".

În cadrul aproximărilor de până acum, special am lăsat mai la urmă problema „orientalismului" şi „balcanismului", deoarece aici îşi găseşte opera lui Panait Istrati momentul de impact cel mai expresiv şi cel mai uşor sesizabil în contextul larg al literaturii române.

În povestirile sale, în afară de români, mişună evrei, greci, armeni, lipoveni, turci ş.a., un întreg amalgam de naţionalităţi caracteristic lumii porturilor dunărene.1 Opera istratiană va capta, aşadar, efluviile pline de culoare rezultate din evocarea particularismelor de comportare şi gândire ale acestor oameni şi chiar de limbaj. Căpitanul Mavromati, din La stâpâriy i se adresează astfel lui Adrian: „Te dore piţiorele more. Ah, caimeni!" Ori: „De more pedaki! Ah! Afilotimi, găinar! Hrima, more, hrima." Adrian, la rândul său, în calitate de chelner la locanda lui Kir Leonida, învaţă aceste expresii: „Amesos", „erhete", „oriste Kirie!". Ducându-se în timpuri mai îndepărtate, Istrati, în Cosma, transcrie următoarea cuvântare a arhontelui Samurakis: „Fromosa domniţa, che vedeţi lângă mine ieste fidanţata mieo… stipuna vostru, cu inţepere de azi…" Cosma, travestit în călugăr, se simte obligat să „heritisească" pe arhonte şi să-i cânte un Chiria codromion (cazanie de duminică) etc.

Nu descoperim însă la autorul Chirei Chiralina o orientare voită, ostentativă către „balcanism". Pitorescul de această natură la Istrati se degajă de la sine, din simpla evocare a realităţii din porturile dunărene, realităţi cunoscute şi trăite direct, datorită împrejurărilor biografiei sale.

Să mai observăm că pentru fostul activist sindical adânca comprehensiune în înfăţişarea dramei oamenilor umili, de orice naţionalitate ar fi, a devenit un crez de viaţă fundamental, încă în prefaţa la prima sa povestire, Chira Chiralina, el declara cititorilor francezi că îşi va îngădui şi o altă îndrăz

1 într-un articol din Vlăsia (nr. Din 9 noiembrie 1926), Gala Galaction, povestind momentul întâlnirii sale cu Panait Istrati, din 1925, nu uită să-l recunoască drept un fiu legitim al acestor comunităţi umane specifice zonei dunărene: „E din şesurile şi din bălţile Dunării (de la marginea Bărăganului) şi vorbeşte limba pescarilor şi a negustorilor de cai… (t neală: aceea „de a iubi şi de a fi mereu, în toate ţările, prietenul tuturor oamenilor de inimă". Întregul volum Familia Perimutter demască practicile naţionaliste, care au provocat tragedia existenţei unor eroi ca Isaac, Skimka, ori bunul Herman Binder. Să ne amintim apoi de fiorul umanist generos cu care sunt evocate figuri ca salepgâul grec Barba-Iani, croitoraşul evreu Musa din Răsărit de soare în Mediterana, lipoveanca din Mihail, care îşi câştigă existenţa adunând gozuri de prin

vagoane, pescuitorul de raci Ibrahim din Chira Chiralina şi, cu alt nume, din Ţaţa Minca, lustragiul Hasan din Casa Thiiringer, plăcintarul Kir Nicola etc., eroi care au o condiţie comună, sunt toţi nişte dezmoşteniţi ai sorţii, nişte victime ale societăţii capitaliste.

Este important de relevat şi care latură a folclorului l-a influenţat pe Istrati. Nu este folclorul ciobanului mioritic, ca la Sadoveanu, ci cel aflat la frontiera dintre lumea satului şi cea a oraşului. Amintim scenele de ospăţ din Moş Anghel, ori chefurile haiducilor din Cosma. Totul se petrece ca într-o crâşmă din mahalaua Brăilei. Dealtfel, în afara baladelor haiduceşti, creaţia lui Istrati a asimilat din folclor mai ales cântecul de lume de la oraş, irmoasele de factura celor culese de Anton Pann, precum şi folclorul popoarelor străine. Şi cât de colorată apare evocarea mahalalei în care răsună aici cântecele languroase ale palicarilor, „te voi duce până la Kios, Kios, ţara mea", şi, dincolo, câte un autohton şi periferic: „Ooof! Toate lămpile s-au stins." 1

Opera lui Panait Istrati îşi revendică descendenţa din acea tradiţie a literaturii române inaugurată de Anton Pann şi Nicolae Filimon – şi, de fapt, mai înainte de Pitarul Hristache – impusă definitiv artisticeşte de Ion Luca Caragiale, dezvoltată ulterior de un Mateiu Caragiale, Ion Barbu, orî Gala Galaction (acesta din urmă prezintă numeroase şi fireşti contingenţe ocupându-se de un mediu cosmopolit dunărean).

1 Problema relaţiilor creaţiei istratiene cu folclorul implică şi alte aspecte, mai de conţinut, menţionate pe parcursul cărţii. Mă mulţumesc să reamintesc aici articolul lui Pompiliu Constantinescu din Viaţa literară (3 martie 1928), a cărui concluzie poate fi citată, ca un corolar al discuţiei noastre: autorul Chirei Chiralina „înnoieşte tradiţia populară, din lotul basmului, cu noi altoiuri, tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale, aci stă adevărata autohtonizare a lui Panait Istrati*.

În acest context îşi găsesc motivarea anumite caracteristici interioare ale creaţiei sale, cum ar fi: expansiunea sufletească frenetică, gustul pentru culorile crude şi resurecţiile de moravuri şi tipuri pitoreşti ş.a. Romain Rolland, citând Chira Chiralina, avea sentimentul unui „uragan de foc peste câmpuri". Gomparându-l cu unii autori ruşi, reţine totodată aceste deosebiri esenţiale: „Ele (povestirile istratiene, n.n.) se deosebesc prin temperament şi lumină, prin decizia spiritului, prin aicea veselie tragică, acea voioşie a povestitorului care-şi eliberează sufletul muncit". Ni se pare inutil să insistăm asupra multiplelor legături cu respectiva familie de spirite „solare" din literatura noastră. Istrati este prin excelenţă un meridional (cineva afirma că este plămădit din humă şi soare), cunoscând voluptăţile senzoriale, supunându-se exploziilor unui temperament rebel, arzător, pătimaş.

Ultima problemă care rămâne să fie discutată şi care a oferit argumentul de căpetenie acelora care îi refuzau lui Istrati titlul de autor român se leagă de faptul că şi-a scris operele în limba franceză. Pentru a arăta dificultatea chestiunii, vom observa că însuşi Perpessicius, cel mai cald comentator al lui Istrati, în articolul Numerus clausus… în literaturay recunoscând de mai multe

ori că „e autentic român prin conţinutul povestirilor sale”, se vede silit să adauge: „Panait Istrati, deşi român... se apropie însă, datorită limbii folosite, mai mult de literatura franceză decât de cea românească”. Nu mai punem la socoteală pe cei care s-au situat pe o poziţie netă de ostracizare, după cum nu au lipsit afirmări categorice şi pătimaşe, de cealaltă parte a baricadei.

Discuţia, pusă în aceşti termeni: Panait Istrati aparţine literaturii franceze pentru că în această limbă şi-a scris cărţile, ori nu este scriitor francez, ci român, datorită spiritului operei sale – ni se pare că suferă de o unilateralitate care nu poate fi acceptată de critica ştiinţifică.

La o privire superficială, s-ar zice că nu are mare importanţă limba în care a scris Istrati. El însuşi a tălmăcit unele dintre cărţile sale, iar altele sunt pe jumătate româneşti, datorită frecvenţei cuvintelor şi expresiilor idiomatice din locurile natale. Dar cu oricâtă dragoste ne-am apropia de cărţile pe care şi le-a tradus singur, trebuie să spunem că ele nu se ridică la valoarea textului francez original. Iar despre ceea ce a scris direct în româneşte, nu ne asociem lui Pompiliu Constantinescu, care ajungea la asemenea elogii referitoare la bucăţile evocatoare din Trecut şi viitor: „în La stăpân şi Căpitan Mavromati, sunt pagini autobiografice la înălţimea amintirilor lui Creangă”. Dealtfel, discuţia trebuie considerată încheiată, pentru că însuşi Istrati făcea următoarea declaraţie într-un interviu în România literară: „Cam aşa socot eu treaba asta: am venit în literatura franceză cu sufletul românesc, dar a trebuit să-i împrumut acestui suflet obraz franţuzesc. Când am încercat să-i dau aceluiaşi suflet faţă românească, nu s-a mai putut: se deprinsese cu obraz străin. La fel, sufletul românesc, turnat întru început în tipar românesc, n-a mai acceptat – când am vrut să-i împrumut – faţă franţuzească.”

Putem însă pe baza acestor considerente să trecem la celălalt pol, să-i ignorăm opera, acceptând raţionamentul: a scris într-o limbă străină, deci este un autor străin? O asemenea atitudine n-ar fi la rândul ei simplificatoare? N-a existat comentator atent care să nu atragă atenţia asupra unicităţii cazului său – faptul că o operă realizată într-o limbă străină poate, într-o asemenea măsură, să fie marcată de specificitatea ţării de obârşie.1 (Regizorii francezi Henri

1 Se cade a se menţiona şi punctul de vedere exprimat de Ion Vinea, în Cuvântul liber (numărul din 6 septembrie 1924). Articolul era intitulat Urmaşii lui Ronsard şi-l asocia pe Panait Istrati altor autori români care s-au afirmat în perimetrul literaturii franceze (purtători de titluri nobiliare, ca principesa Bibescu sau Elena Văcărescu, ori învestiţi numai cu blazonul talentului lor: Tristan Tzara, André Sernay). Exemplele îi evocă lui Ion Vinea cazul Belgiei flamande (Verhaeren, Maeterlinck etc.), cu atât mai mult cu cât „nici poeţii flamanzi, nici scriitorii români nu şi-au sacrificat, înstrăinându-se, caracteristica lor naţională. Izvor al d-nei Bibescu, Chira şi mai puţin cunoscuta la noi De nos oiseaux a lui Tzara, se afirmă tocmai prin atmosfera românească de care sunt impregnate”. Operele citate nu numai că nu se contrapun literaturii din ţara de obârşie, dar ele pot, practic, „coexista* în două

limbi şi să le „fecundeze* deopotrivă. Pentru a se face sensibil acest adevăr, articolul se referă la situaţia specifică din teatru: „Un actor bilingv e în parte pierdut pentru unul din cele două teatre. O carte, nu. Apariţiile d-nei Ventura la Bucureşti sunt consolări trecătoare. Chira Chiralina, Izvor şi cele ce vor urma pot coexista în două limbi şi le fecunda deopotrivă.”

Şi să ţinem seama că Ion Vinea scrie aceste rânduri în 1924, când steaua lui Panait Istrati abia se înălţa – publicase numai Chira Chiralina şi Moş Anghel – când nu se configurase definitiv destinul său literar.

Colpi şi Louis Daquin, obligaţi să ia contact cu cadrul fizic şi spiritual al filmelor după Codin şi Ciulinii Bărăganului, au sfârşit prin a declara că numai aici, în România, poate fi înţeles cu adevărat Istrati.)

Nu pledăm pentru o eludare a dificultăţilor, ci tocmai pentru o înţelegere curajoasă şi dreaptă a complexităţii cazului în speţă. Soluţiile extremiste de un tip sau altul vin de acolo că nu poate fi depăşit obiceiul analogiilor, neînţelegându-se că acestea, aici, sunt total inoperante, fenomenul Panait Istrati definindu-se, esenţialmente, drept unul de excepţie. Pentru a nu greşi, se cere a se înţelege adevărul simplu că, scriindu-şi povestirile în franceză, istoriile literare franceze sunt în drept să-i consemneze numele acolo unde consideră de cuviinţă, dar, totodată, odrăslind din pământul şi aerul României, Panait Istrati trebuie acceptat în fastele literelor româneşti, cu menţiunea destinului său neobişnuit.1

1 Această pledoarie nu are un sens pur retoric. Să ţinem seama că apar studii consacrate literaturii româneşti dintre cele două războaie mondiale, şi numele său nu se află nici măcar pomenit.

Iată un alt exemplu: concluzia cărţii semnate de Gabriela-Maria Pintea se rezumă la aserţiunea că, datorită limbii în care e scrisă, opera lui Panait Istrati nu aparţine literaturii române. Pe un ton puţin doct ni se aduce la cunoştinţă că „Nu materia, subiectul unei opere hotărăşte apartenenţa ei la o literatură, ci limba. Alexandre Dumas-pere nu devine scriitor român pentru că a scris Castelul brâncovenesc sau Strigoiul Carpaţilor, Jules Verne nu devine scriitor român pentru că a scris Castelul din Carpaţi, Paul Morand nu devine autor român fiindcă a publicat un volum cu titlul Bucarest.”

Perfect adevărat. Dar poate fi asociat Panait Istrati acestor exemple f* A existat vreun cercetător serios care să revendice „autohtonizarea* sa {termen folosit de Pompiliu Constantinescu) doar pe considerentul că acţiunea cărţilor se petrece în România – ar însemna atunci că e şi scriitor turc sau egiptean, eroii lui colindând şi prin aceste ţări – sau că s-a născut la Brăila? Pare-mi-se, au fost invocate argumente mai subtile şi mai de adâncime, corespunzătoare complexităţii cazului în discuţie.

Deoarece Gabriela-Maria Pintea îşi situează consideraţiile sale în umbra proteguitoare a tezelor articolului lui Al. Piru din 1957 – un articol cu atât mai meritoriu cu cât se înscrie printre primele publicate în cadrul acţiunii de reconsiderare a lui Panait Istrati – îmi permit să ies din cadrul solemn al excursului critic şi să relatez discuţia declanşată cu prilejul susţinerii tezei

mele de doctorat care a avut ca subiect – se putea altfel f – destinul lui Panait Istrati şi România.

Fapt puţin obişnuit în protocolul universitar: conducătorul meu ştiinţific, Al. Piru, fără a pune în discuţie valoarea în sine a lucrării, cu o francheţe pe care i-am apreciat-o, s-a declarat în dezacord cu punctul

Nu, nu ne poate satisface actul de excludere a operei istratiene, operă care continuă şi în prezent să popularizeze pe toate meridianele globului icoane ale pământului românesc. Sunt prea multe şi prea decisive argumentele care pledează în favoarea autohtonizării sale.

La cele spuse până acum să mai amintim că activitatea sa publicistică, în expresie românească, este mai bogată decât s-a putut crede, incluzând nu doar cei nouă ani de gazetărie socialistă, ci şi prezenţele ulterioare, înscrise cu patos în coloanele diverselor publicaţii româneşti, până în clipa morţii. Un Istrati, e drept, diferit de plăsmuitorul povestirilor, dar de o incontestabilă valoare, prin care el se îngemăna – de astă dată nemaiexistând obstacolul limbii – cu luptele şi tragediile pământului nostru. După cum este complet necunoscută până în prezent valoroasa sa literatură epistolografă (de o meu de vedere menit să-l integreze pe originalul povestitor brăilean în contextul spiritualităţii româneşti.

Raţionamentul era cel cunoscut (citeşte: călinescian) – a scris în limba franceză, atunci este un scriitor francez. Dovadă (suplimentară): nici G. Căline seu, nici E. Lovinescu nu-l trec în istoriile lor literare.

Ceilalţi membri ai comisiei, într-o atmosferă brusc însufleţită

— Totdeauna Istrati a constituit motiv predilect de discordie – s-au înscris împotriva unor astfel de afirmaţii rezolute. Profesorul Al. Dima a adus în cumpănă argumente pe care le reproduc, considerându-le pe deplin întemeiate. Ştiinţa comparativistă evoluând, judecă, astăzi, fenomenele literare din diverse ţări sub un unghi mai Complex decât simpla utilizare a instrumentului lingvistic. Ce ne facem atunci, bunăoară, cu literatura canadiană care e scrisă o parte în limba franceză, iar cealaltă în engleză? Sau cu literatura belgiană? O problemă asemănătoare se ridică în cazul acelor ţări care au ca mijloc de exprimare aceeaşi limbă: nu există o literatură americană, distinctă de cea engleză f* Specificul naţional al unei literaturi nu se reduce automat şi exclusivist doar la aria lingvistică.

(În legătură cu ultimul exemplu dat de Al. Dima, să notăm că Mar eus Cunliffe, în introducerea la Literatura Statelor Unite, subliniază cât de ciudate apar astăzi opiniile care au contestat existenţa autonomă a literaturii americane, identifieând-o cu cea engleză. El justifică astfel faptul că, în istoria lui literară, se ocupă şi de scriitori americani expatriaţi: „am dorit doar să subliniez că acordând atenţie originii lor americane ajungem să-i înţelegem mai bine, pe Jiecare în parte, şi că studierea lor contribuie la înţelegerea mai deplină a literaturii americane în ansamblul ei”.

Cât priveşte celălalt argument invocat de Al. Piru, al autorităţii unor nume, s-a amintit că teza specificităţii româneşti a operei lui Istrati a fost

susţinută, în afara unor scriitori de primă importanţă, de savoare inedită, aici pofta sa de vorbă cheltuindu-se la un mod mai generos şi mai spontan decât în actul pur beletristic).

Dar argument esenţial.

— Ce nu poate, în nici un chip, fi ignorat sau subapreciat, rămâne propria atitudine a lui Panait Istrati, care se vrea, în termeni categorici, un autor român. Într-o scrisoare publicată ca prefaţă la volumul Trecut şi viitor, el explică astfel hotărârea de a se traduce în româneşte: „fiindcă, mai întâi de toate, eu sunt şi ţin să jiu autor român. Ţin la aceasta nu din cauză că mi s-a contestat acest drept (el mi s-a contestat de oameni care n-au nici o cădere!), ci fiindcă simţirea mea, realizată azi în franţuzeşte printr-un extraordinar hazard, izvorăşte din origine românească. Înainte de a fi prozator francez contemporan, aşa cum se spune pe coperta colecţiei lui Rieder, eu am fost prozator român înnăscut." Chestiunea este dezbătută cu înflăcărare, se invocă mai multe argumente, oamenilor „de bună-credinţăff arnintindu-li-se că „majoritatea eroilor mei sunt români, ori din România (ceea ce pentru mine e acelaşi lucru), că aceşti eroi au gândit şi au grăit în sufletul meu, timp de ani îndelungaţi, în româneşte, oricât de universală ar părea simţirea lor redată în artă… ce

Să recunoaştem că s-ar comite o nedreptate strigătoare la cer dacă acest scriitor ar fi asociat mecanic altora, care, din varii motive, unele cu totul dezonorante, au adoptat o altă ţară decât cea de obârşie. Se ştie că Panait Istrati nu a emigrat – a ajuns în Franţa în urma unor împrejurări cu tot atâţia străluciţi reprezentanţi ai criticii româneşti: G. Ibrăileanu, Perpessicius, M. Ralea, Pompiliu Constantinescu.

Trebuie să-l adăugăm şi pe Tudor Vianu, care, dacă, în 1924, regreta faptul că fiind scrisă într-o limbă străină opera aparţine altei literaturi, în antologia nuvelei româneşti, tradusă în 1962, la Seghers, nu se sfia să introducă şi Chira Chiralina, precizând: „Bien que, dans sa premiere version, son oeuvre ait été écrite en français, Panait Istrati

— Ce „Gorki de Balkans", comme Romain Rolland l-a admirablement défini – appartient a la Roumanie par la matiere et l'esprit de sa création".

Din moment ce nu e vorba de o includere mecanică în perimetrul literaturii române, Panait Istrati fiind analizat ca un fenomen de excepţie, fără a se ascunde cu nimic implicaţiile faptului că a scris într-o limbă străină, nu vedem de ce ar constitui o eroare studierea legăturilor ce le oferă cu locurile de obârşie prin „materia şi spiritul" întregii sale creaţii! Viaţa literară ne oferă, nu o dată, cazuri rebele, care nu concordă cu schemele aplicate în chip curent de criticii şi istoricii literari.

Caracter întâmplător – şi a refuzat să accepte o altă cetăţenie. Când i s-a oferit aşa ceva, cu frumoase promisiuni materiale, el a declarat că are o patrie, şi aceasta e România.

Tocmai pentru că un destin aventuros i-a impus deseori situaţia de „exilat", el a păstrat în tainiţile inimii sale, ca pe ^ o relicvă scumpă, imaginea locurilor natale. În aceeaşi scrisoare, trimisă din Nisa (15 aprilie 1925),

„oamenii de bine” erau încredinţaţi că „dintre toate meleagurile contemplate de lumina ochilor mei, acelea care mi s-au întipărit 'ân -suflet pe când mă purta mama de mană, îmi isânt cele mai scumpe, şi numai un înstrăinat ca mine va şti să le ducă dorul şi să le de zm ier de amin tir ea… ce în cazul său putem repeta – cu mai multă dreptate şi din raţiuni mai grave – cele rostite despre alţi scriitori români: Panait Istrati trebuie” să fie aşezat în vremea *sa şi în ţara lui. Într-un admirabil eseu scris la trei ani de la moartea autorului Chirei Chiralina, în Adevărul literar şi artistic, Al. Philippide constata cu amărăciune: „Puţine sunt volumele sale în româneşte. Aşadar, pentru o bună parte din publicul nostru cititor, omul acesta care a fost unul din cei mai mari poeţi-povestitori ai noştri este încă un scriitor francez…”

Iar Ion Vinea, susţinând ideea „coexistenţei” operei istratiene în două limbi, conchidea: „A mai rămas de îndeplinit o simplă formalitate: tălmăcirea prestigioasei opere în limba care trebuia să-i fie lut dintru început.

Paguba naţională ar fi prea mare, altfel”.

Nu găsesc cuvinte mai nimerite cu care să închei cartea de faţă decât acestea care conţin, mi se pare, un vibrant apel – şi un program de lucru – adresat istoricilor literari şi oamenilor de cultură români.

SFÂRŞIT